



REVISTA DE MENORCA

PUBLICACIÓ DE L'ATENEU CIENTÍFIC, LITERARI I ARTÍSTIC DE MAÓ

FUNDADA EL 1888
(ANY LXXXIV - VUITENA ÈPOCA)



MAÓ
ANY 1998

Portada: Institut Joan Ramis i Ramis de Maó
(Foto Arxiu Diari "Menorca")

Publicació editada per l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó,
amb la col.laboració de l'IME (Institut Menorquí d'Estudis).
C/Rovellada de Dalt, 25. 07703 Maó (Menorca) Tel. 360553

Director honorari: Francesc Hernández Sanz
Directors: Joan C. de Nicolás Mascaró i Josep M. Vidal Hernández
Consell de Direcció: Pere Jaume Bosch Barber, president de l'Ateneu;
Miquel Àngel Limón Pons, secretari, i Francesc Olives Enrich, administrador.
Consell Assessor: Lluís Casanovas Marquès, Salvador Castelló Carreras,
Gabriel Julià Seguí, Ignasi Mascaró Pons, Pilar Morillas Praena,
Joan C. de Nicolás Mascaró, Ponç Pons Giménez
i Josep Miquel Vidal Hernández.

Subscripcions, venda i intercanvi: Ateneu de Maó. Rovellada de Dalt, 25
07703 Maó (Menorca). Telf. 36.05.53
Preu de subscripció: 3.600 ptes., tot l'any.
Preu d'aquest número: 4.000 ptes., (IVA inclòs)
ISSN: 0211-4550 - Dipòsit Legal: MH-1958
Imprimeix: Editorial Menorca, S.A. - Cap de Cavalleria, 5
(Polígon Industrial de Maó)

Sumari

PAU OBRADOR I PONS	
<i>Estudi sociolingüístic a l'Institut Joan Ramis i Ramis</i>	5
MIQUEL ÀNGEL LIMÓN PONS	
<i>Josep Pla i Menorca: entrevista –apòcrifa– d'un illòman</i>	59
ÀNGEL MIFSUD CISCAR	
<i>L'infant i la mort, de Margarita Ballester: saviesa, sensibilitat i ofici</i>	85
MAGDALENA PELEGRÍ MOLL	
<i>Ponç Pons i el llegat hel·lènic</i>	99
CORAL CUADRADA	
<i>El paper de la llana menorquina segons la documentació datiniana: mecanismes i estratègies comercials</i>	111
VICENTE IBÁÑEZ ORTS	
<i>Sobre la arqueoastronomía y las taulas de Torralba d'en Salort, Torre d'en Gaumés, sa Torreta y So na Caçana</i>	129
DAVID W. DONALDSON	
<i>Edward Gayner y la leyenda de Nelson en Menorca</i>	147
MIQUEL ÀNGEL MARQUÈS SINTES	
<i>Jaume Pomar Fuster (Ciutat de Mallorca, 1868-1910)</i>	173
IGNACIO MARTÍN JIMÉNEZ	
<i>La Guerra Civil en Menorca: dos momentos apiculares</i>	185
PILAR BENEJAM	
<i>La urgència d'una nova pedagogia</i>	221
PERE ALZINA	
<i>Taula rodona "La reforma educativa i els reptes de futur"</i>	231
GUILLERMO VIDAL ANDREU	
<i>Política judicializada o justicia politizada</i>	265
RESSENYA CULTURAL	275
– <i>Nova població de sargantana balear (Podarcis lilfordi) a un illot de s'Albufera des Grau</i>	
– <i>Una societat mèdica a la Menorca britànica: una recerca sobre el poder en la penombra</i>	
– <i>L'illa de Menorca i altres articles</i>	
– <i>Dorada a la sal de Pedro J. Bosch</i>	
– <i>Crear la festa: fer present el somni</i>	
– <i>Assaigs literaris</i>	
– <i>Obertura del curs 1998-99</i>	
– <i>Activitats de l'Institut Menorquí d'Estudis</i>	
– <i>Activitats de l'Ateneu de Maó durant l'any 1998</i>	

ESTUDI SOCIOLINGÜÍSTIC A L'INSTITUT JOAN RAMIS I RAMIS

PAU OBRADOR I PONS (*)

1. PRESENTACIÓ

“L'illa de Menorca ha estat molt estudiada” deia Josep Pla, “és un dels llocs habitats per la nostra gent sobre el qual s'han concentrat una més gran quantitat d'observacions de la més diversa procedència”. Tot i aquestes paraules elogioses de Pla, la meua impressió de la recerca social que es fa sobre Menorca, especialment en l'àrea de la sociolingüística, no és tan positiva: Menorca té, encara, buits importants de coneixements, manquen moltes reflexions i observacions que permetin entendre amb dignitat la societat que tenim avui. Aquestes mancances no només són volumètriques sinó també de qualitat: es fa difícil trobar, entre les poques coses que hi ha fetes, bons plantejaments epistemològics i metodològics, base imprescindible per crear coneixement, per aconseguir noves perspectives enriquidores: la majoria de vegades, el poc que hi ha o és pura estadística o és simple opinió.

Tot i que neix d'una obligació acadèmica i té un abast ben limitat, aquest article amb etiqueta de sociolingüístic respon en bona part a aquesta constatació tan poc elogiosa de la nostra recerca social que acab de fer: he cregut que

(*) Sociòleg.

era urgent i necessari crear coneixença sobre la societat menorquina d'avui des d'unes premisses epistemològiques coherents i renovades. Cal dur a terme una recerca renovada, no necessàriament complexa, que sigui temporalment abastable, metodològicament ben construïda, teòricament ambiciosa i epistemològicament rupturista i provocadora.

Paradoxalment, la concreció d'aquestes intencions, aparentment de gran volada, ens ha portat a construir un objecte d'estudi ben senzill, però esper que prou suggerent, matisat i treballat: en aquest article pretenem fer una anàlisi assequible i coherent d'una institució educativa –l'Institut Joan Ramis i Ramis de Maó– on es produeix un procés de contacte lingüístic entre dues llengües. La intenció és construir una reflexió, a partir d'un cas concret i significatiu, sobre el funcionament i l'evolució del procés complex entre el català i el castellà per ocupar els diferents espais lingüístics.

Aquest objecte, l'he portat a terme bàsicament amb l'ajut de dos elements, de dues grans eines: en primer lloc, l'estudi és com és fruit d'un treball previ de construcció d'uns instruments de percepció de caire quantitatiu. La reflexió d'aquest article es fonamenta, en bona part, en una anàlisi detallada dels resultats d'una enquesta molt fiable, unes 180 entrevistes, feta entre els estudiants de l'Institut Joan Ramis. Aquesta enquesta, tal com es pot veure en els annexos, va ser elaborada amb uns criteris coherents amb el plantejament epistemològic i teòric escollit; per exemple, hem intentat no demanar l'opinió directa dels enquestats.

De totes maneres, amb aquest primer element tècnic no n'hi ha hagut mai prou per fer una bona recerca, hem de recordar que “els números no canten sols, els feim cantar nosaltres”. En conseqüència, ha estat necessari, i aquest és el segon element, configurar uns models teòrics d'anàlisi capaços de provocar que la realitat estudiada canti, uns models que donassin sentit a tantes dades com tenim: els nombres no ens poden estalviar d'estructurar un raonament, de dir alguna cosa. Els models teòrics treballats provenen fonamentalment de dues fonts: per una banda, hem tingut molt present les reflexions sociolingüístiques d'Albert Bastardas; per altra banda, tot i que més implícitament que explícitament, hem introduït molts elements de la perspectiva que proposa l'anomenada “sociologia del coneixement”.

2. CARACTERITZACIÓ DEL GRUP HUMÀ ESTUDIAT

Un cop hem fixat la temàtica d'aquest estudi, és convenient, si no indispensable, continuar el nostre fil intentant comprendre *com són i qui són* els individus, objecte del nostre interès; és a dir, intentant perfilar, encara que sigui molt esquemàticament, els trets socials, vitals, econòmics i culturals més importants que caracteritzen el col·lectiu d'alumnes de l'Institut Joan Ramis i Ramis. No volem fer amb aquest exercici inicial cap treball profund ni acurat d'estructura social, ni aquest estudi és el lloc adequat per fer-ho, ni les nostres dades són prou bones i fiables per anar tan lluny. Amb aquest capítol només intentam dibuixar un perfil que ens permeti situar dins un context social més ample els alumnes estudiats i les seves famílies, i tot amb l'objectiu de situar-nos-hi i, potser també, descobrir-hi enfocaments i interrelacions que ens facilitin entendre millor alguns dels comportaments lingüístics que tenim intenció d'analitzar.

2.1 Nivell econòmic i professional

Tot i les insuficiències que conté el nostre qüestionari i les dificultats de medició que sempre es troben a l'hora d'estudiar aquests aspectes, sembla clar que el nivell econòmic i professional dels pares i mares dels alumnes és bastant bo (vegeu les gràfiques 2.1 i 2.2): més bo del que és estadísticament normal a l'illa de Menorca o a la ciutat de Maó. Ens trobam, per exemple, amb molts pocs pares i mares aturats, no n'arriben al 5%, i la majoria d'ells treballa eventualment a l'estiu. Alhora detectam que hi ha una majoria de gent que declara tenir pares i mares amb professions segures i relativament benestants... Segons una divisió –qüestionable– feta amb les nostres dades, un terç dels pares té professions qualificables de mitges-altes, és a dir, empresaris, botiguers, directius, professionals liberals; un altre terç desenvolupa tasques típiques de classe mitjana i sense precarietat laboral com ara mestres, funcionaris, càrrecs mitjos; el terç restant correspon a les professions més baixes i insegures englobades dins la categoria d'obrers, administratius o empleats. S'ha de destacar, també, que el nivell professional i econòmic de les mares, seguint la tendència general de la població, és inferior alhora que diferent al nivell que tenen els seus marits: un 40% són inactives, fan feines no remunerades a la llar; l'altre 60%, les que són actives, estan ocupades majoritària-

ment en un ventall bastant reduït de professions, normalment de nivell mitjà o baix: moltes són mestres, infermeres, funcionàries o dependents.

Les famílies dels alumnes del Joan Ramis i Ramis són, per tant, un col·lectiu complex i heterogeni que presenta una xarxa social amb una sobrerepresentació de famílies amb recursos econòmics abundants i seguretat laboral notable.

2.2 Nivell educatiu dels pares i mares

Malgrat que devers un 20% dels alumnes enquestats no ha sabut dir quins estudis han cursat els seus pares i mares, podem afirmar amb tranquil·litat que el nivell educatiu és força alt (vegeu les gràfiques 2.3 i 2.4): almanco prop d'un 20% de les mares i més d'un 25% dels pares tenen una carrera universitària, percentatge que en el global de Maó no supera el 9%.¹ Aquesta mateixa tendència és la que segueixen els percentages de coneixement de la llengua catalana entre els pares i mares dels alumnes del Ramis (vegeu les gràfiques 2.5 i 2.6). Aquest col·lectiu presenta uns valors sorprenentment alts d'habilitat escrita i lectora en la llengua pròpia de Menorca, sobretot si tenim en compte les dades que ofereix el cens de 1991 per al municipi de Maó. Així, i sempre segons el que responen els al·lots enquestats, un 44% de les mares i un 39% dels pares tenen un domini escrit del català, percentatge que en el conjunt del municipi de Maó no sobrepassa el 28%, el més baix de Menorca.²

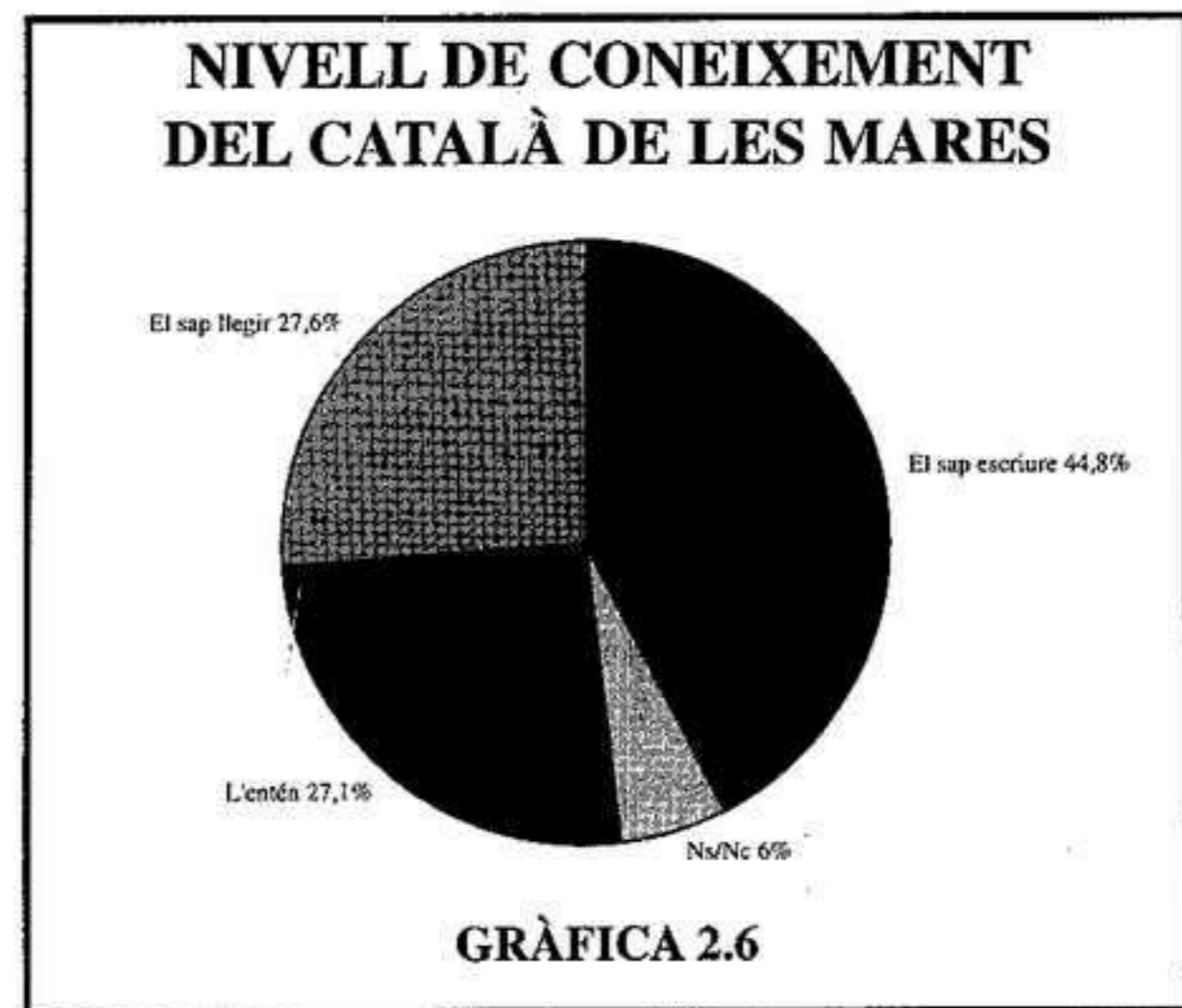
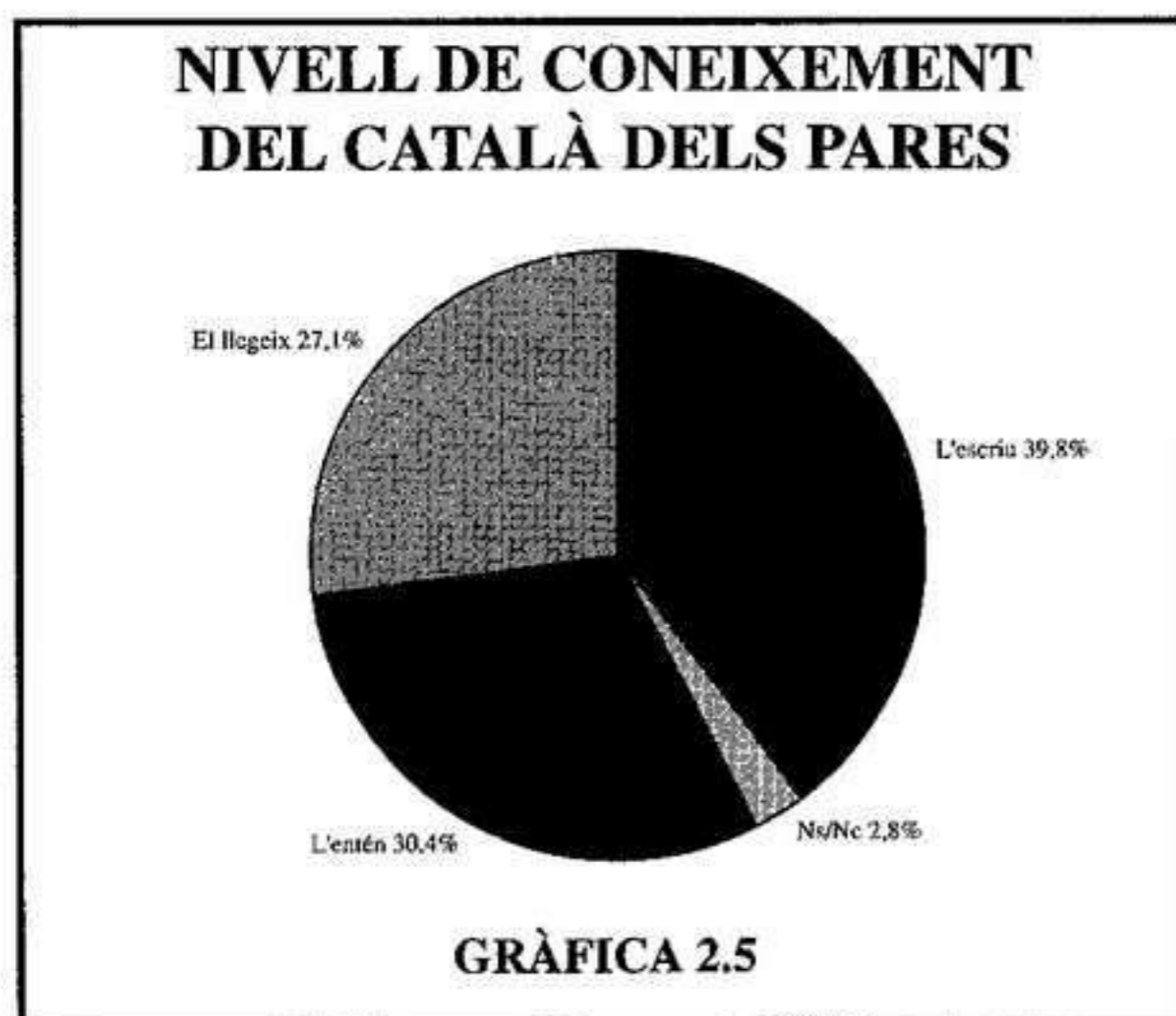
Seguint el que concloïem en el subapartat anterior, amb aquestes dades a la mà intuïm, amb claror però amb cautela, que en el col·lectiu de les famílies d'alumnes de l'institut, que, no ho oblidem, és un col·lectiu heterogeni i complex en què hi ha de tot, també hi ha una sobrerepresentació de membres amb un alt nivell cultural.

2.3 El lloc de residència

Aquesta no és una dada freqüent en treballs de descripció socioeconòmica, i encara manco en treballs referits a Maó; tanmateix, m'ha semblat que ens podia ajudar a traçar, una mica millor, el context social dels enquestats. I és que cal tenir present que el lloc i el tipus de casa on habitem pot arribar a

¹ Les dades corresponen al padró d'habitants del 1996 i ens han estat facilitades per l'Ajuntament de Maó.

² Dades extretes de MIFSUD (1997).



implicar moltes coses; per exemple, diferències socials i econòmiques grans –no és el mateix viure en un pis de 40m² que en un xalet de luxe– i per què no, contextos culturals i socials diversos –l’ambient és diferent a Mercadal que a Andrea Doria. Alhora que implica realitats socials diverses, s’ha de tenir en compte que la vivenda té molta importància simbòlica com a categoritzador social i indicador de classe. Certament, aquesta funció simbòlica tan important no es pot detectar plenament amb una simple taula de freqüències: per aconseguir-ho caldria elaborar i treballar molt més àmpliament i específicament el tema, especialment des d’una òptica qualitativa.

De l’anàlisi d’aquesta variable (vegeu la gràfica 2.7), n’extraïem, en primer lloc, la constatació que els alumnes del Joan Ramis resideixen majoritàriament a Maó, la gent dels pobles veïns no acudeix a aquest institut (no arriben al 10% del total), van als altres.³ Aquest fet és un factor rellevant que pot ajudar a explicar algunes tendències estadístiques que es donen al Joan Ramis donada l’estructura social sensiblement diferent que tenen els pobles veïns, especialment es Castell. Així el lloc i tipus de vivenda on és més comú residir és un pis situat en barris no marginals de Maó; sobretot a l’Avinguda Menorca i camí de ses Vinyes: hi viuen el 51% dels alumnes. És molt destacable, també, la quantitat molt gran de gent que viu en cases unifamiliars tant al centre de Maó (15%) com als afores (23%), especialment a llocs com Sant Climent, Lluçmaçanes, Malbúger, Son Vilar, Torret, Binixíquer, Calallonga... llocs molts d’ells bastant ben considerats socialment...

La tendència, perfectament contrastable, és, en definitiva, a haver-hi una concentració, sobretot a l’ESO, de gent que ve de “dalt Maó” i de zones residencials properes o vinculades. Aquestes zones, que caldria precisar més, semblen ser més benestants que la resta de barris maonesos, els habitants dels quals tendeixen a anar als altres instituts de secundària i batxillerat. El creuament del lloc de residència amb altres variables com professió o nivell d’estudis tendeixen a confirmar aquesta hipòtesi.

³ En el qüestionari emprat s’ha diferenciat entre els residents en els nuclis urbans de Sant Lluís i es Castell i els que ho fan en les urbanitzacions i petits nuclis rurals que pugui haver en aquests dos termes municipals. Hem cregut convenient incloure els residents en aquests petits nuclis i urbanitzacions, Son Vilar, Torret... en la categoria “cases unifamiliars a la perifèria de Maó”, i els hem exclòs de la categoria “altres pobles i municipis” on sí s’han inclòs tots els residents que viuen en els nuclis urbans de Sant Lluís i es Castell.

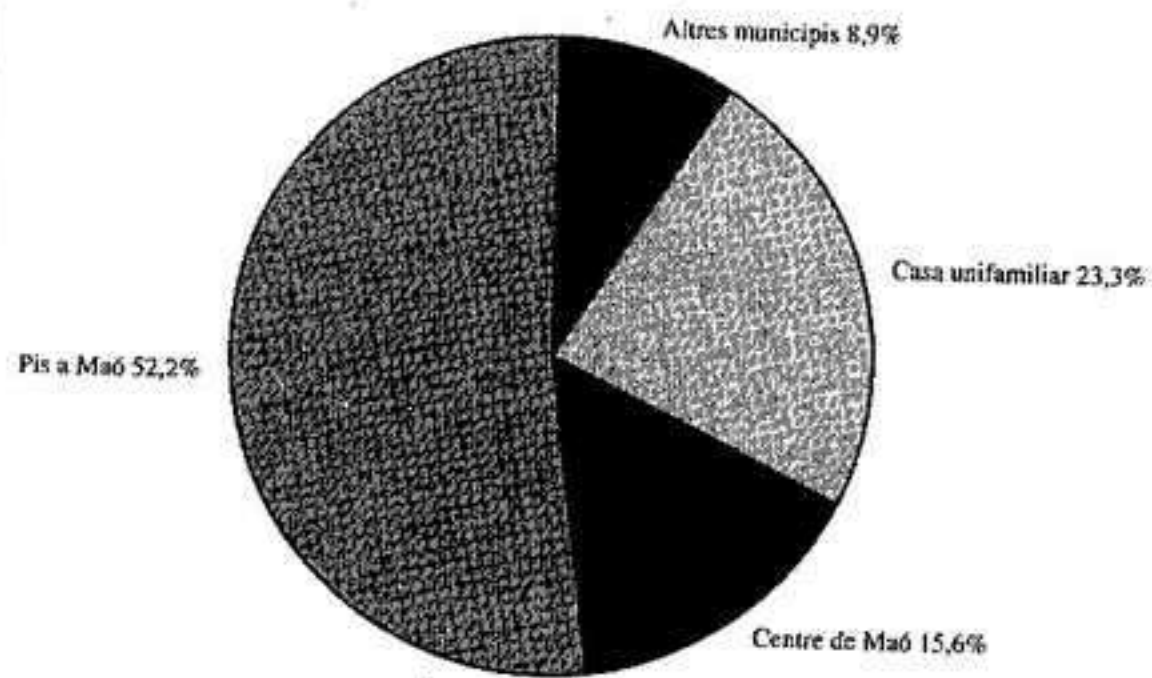
2.4 La immigració

Analitzades les dades sobre el lloc de naixement tant dels alumnes com dels seus pares (vegeu els gràfics 2.8, 2.9 i 2.10) podem dir que el número d'immigrants o fills d'immigrants és significatiu però ni de bon tros majoritari com en altres llocs de parla catalana. Podem constatar, també, que existeixen, crec, dues menes d'immigració: una fruit de la pobresa provinent del sud d'Espanya, ja conclosa; l'altra, més relacionada amb la riquesa (o almanco no tan relacionada amb una necessitat econòmica urgent), provinent sobretot de Catalunya, però també d'altres zones de l'Estat i l'estranger; aquesta sembla ser un tipus d'immigració plenament en marxa en l'actualitat. Les dades obtingudes no ens permeten, malauradament, precisar amb exactitud la proporció d'un i altre tipus però si fa no fa, s'hi assemblen.

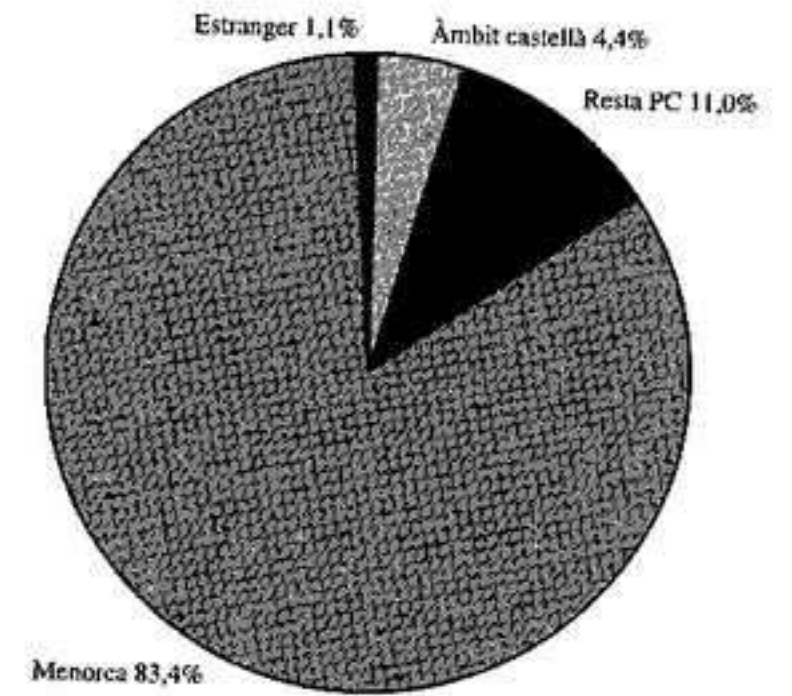
El primer tipus d'immigració és el més freqüent entre els pares i mares dels alumnes de l'institut, una quarta part dels quals ha nascut en àmbit cultural castellà, molt especialment a Andalusia. Aquesta mena d'immigració sembla clar que ja no és dóna, n'hi ha prou amb veure que són poquíssims els alumnes que han nascut en àmbit castellanoparlant, dels quals quasi cap ho ha fet a Andalusia o altres llocs tradicionals de procedència d'immigració. També és significatiu que els pares i mares de procedència andalusa es concentrin majoritàriament en cursos alts.

El segon tipus d'immigració, plenament vigent i amb poder adquisitiu superior, suposa un contingent més difícil de quantificar i de procedència molt més variada. Alguns indicis que tenim de la seva presència és el fet que hi ha un 11% d'al·lots i al·lotes que han nascut en altres llocs dels Països Catalans, especialment a Catalunya, mentre que només un 4% ha nascut a llocs de parla castellana; també és significatiu el percentatge de les mares nascudes a Catalunya, les quals representen un 12%. Els estrangers, normalment centreeuropeus, que mai no superen el 5%, també es podrien enquadrar dins aquesta mena d'immigració.

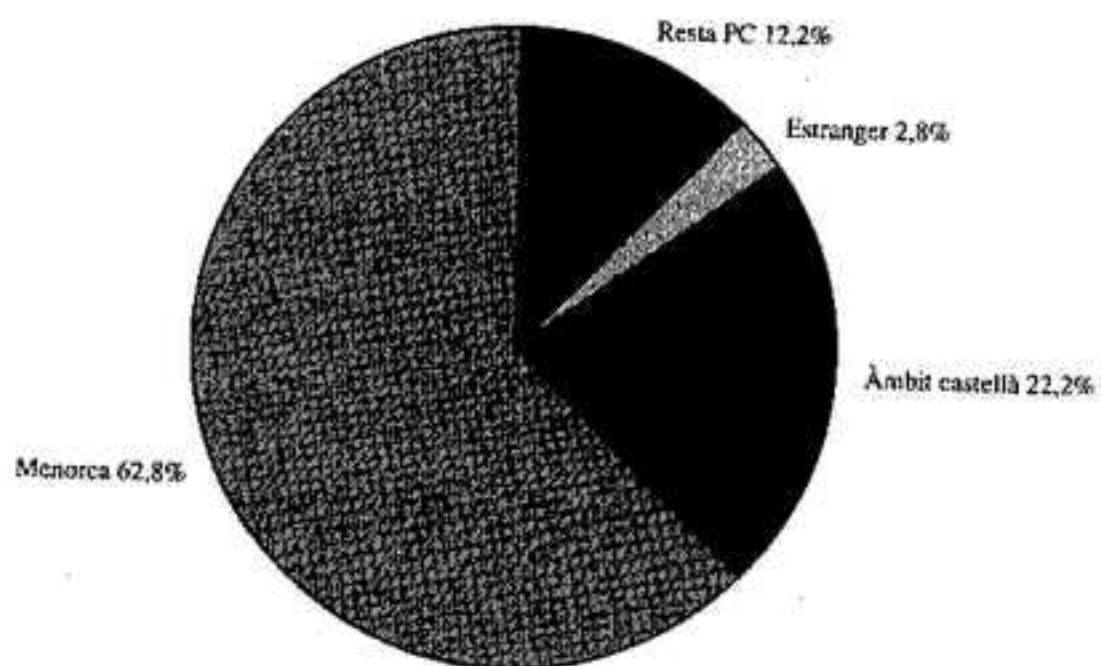
De totes maneres, tot i la importància quantitativa i qualitativa de la immigració, l'estructura poblacional del col·lectiu de pares i alumnes del Joan Ramis es compon bàsicament de famílies autòctones o establertes a Menorca des de ja fa temps. Es percep una estabilitat poblacional important: un 85% dels alumnes ha nascut a Menorca, així com un 62% dels pares.

LLOC I TIPUS DE RESIDÈNCIA

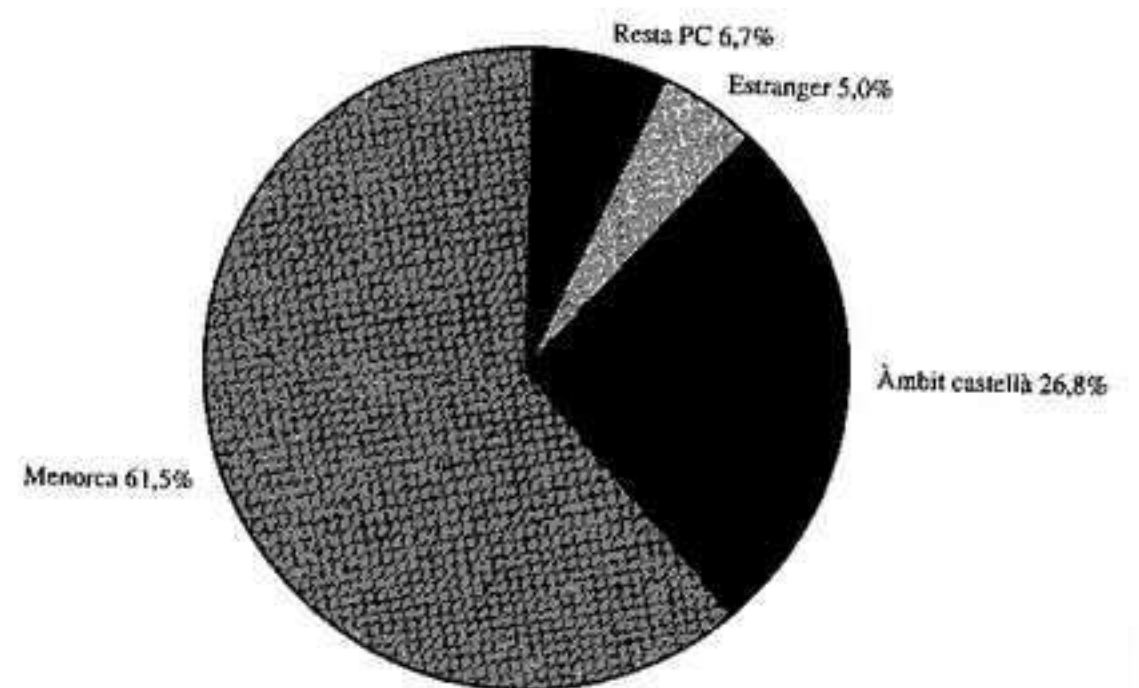
GRÀFICA 2.7

LLOC DE NAIXEMENT DELS ALUMNES

GRÀFICA 2.8

LLOC DE NAIXEMENT DE LES MARES

GRÀFICA 2.9

LLOC DE NAIXEMENT DELS PARES

GRÀFICA 2.10

2.5 Un perfil dels alumnes del Joan Ramis i Ramis

Tots aquests petits esbossos que acabam de fer ens permeten, crec, esquematitzar un dibuix mínimament coherent del col·lectiu d'alumnes de l'Institut Joan Ramis i Ramis. El tret més important d'aquest dibuix és, certament, la complexitat i l'heterogeneïtat: ens trobam davant d'un grup d'al·lots i al·lotes que són un bon reflex de la petita societat moderna i postindustrial on viuen; així, del col·lectiu estudiat no en podem fer una divisió senzilla ni fàcil, ja que hi conviuen moltes lògiques i realitats socials i econòmiques al mateix temps. Tot i aquesta complexitat, entre els alumnes de l'Institut Joan Ramis i Ramis, s'hi detecta una sobrerepresentació de membres de famílies amb un capital econòmic i cultural per sobre de la mitjana maonesa. Fins i tot, molts dels alumnes i pares no nascuts a Menorca que hi ha a l'institut semblen pertànyer al segment més benestant de la població.

La raó que explica aquesta sobrerepresentació, a l'institut, del segment amb més capital econòmic, social i cultural no és, de ben segur, ni fàcil ni unívoca. Tanmateix, crec que podem atrevir-nos a formular algunes hipòtesis. La que crec més encertada és la que lliga aquesta sobrerepresentació al fet que s'hi matricula molta gent procedent de col·legis, tant privats com públics, i de zones on tradicionalment s'ha concentrat un major nombre de població de classe mitja i mitja-alta. Un factor també a tenir en compte és que a Maó no existeixen instituts privats, llocs on tradicionalment es concentra el segment dominant de la població: a Maó, la tradició d'aquesta gent ha estat sempre anar al Ramis.

3. LA LLENGUA DELS ALUMNES I ELS SEUS PARES

L'afirmació, que tot seguit farem, segons la qual a l'institut hi ha un 54% de catalanoparlants connota moltes més coses del que sembla. El concepte de llengua materna o llengua habitual, en definitiva la llengua pròpia de cadascú o d'una col·lectivitat, no només informa del contingent demogràfic de què disposa cada llengua sinó que introdueix tota una sèrie de supòsits més relacionats amb la identitat i la modernitat que amb la llengua. En primer lloc, i seguint el que diuen Mollà-Viana (1989: p. 11-15), quan parlem de catalanoparlants esteim parlant sobretot de comunitats lingüístiques; quan hom s'hi

proclama està, de fet, inscrivint-se com a membre d'una comunitat: forma part del grup de persones que comparteix una llengua. La pertinença a una comunitat lingüística, i açò és el més important, adquireix en la modernitat una importància simbòlica de primer ordre i es fa –en conseqüència– molt més important, conscient i remarcada. Abans que comencés la modernitat hom parlava “en pla”, és a dir, era un parlant dels nostres i prou; es parla *español*, japonès o holandès: ara quan hom es proclama parlant d'una llengua s'està reconeixent com a membre d'una identitat col·lectiva, està assumint, amb més o manco passió, una pertinença nacional i una xarxa d'interrelacions.⁴

Tot i les connotacions que acabam d'esmentar, en un estudi sociolingüístic com aquest, preocupat per l'ús i el contacte lingüístic, té molt d'interès fer una anàlisi de la llengua que declaren pròpia els enquestats, informació que nosaltres hem recollit en dues qüestions diferenciades sota el nom de *llengua d'ús habitual i llengua amb què vas aprendre a parlar*. Dir que hom és catalanoparlant diu en molts casos poca cosa sobre si empra molt o poc la llengua. N'hi ha molts, per exemple, que es neguen en rodó a escriure en català. Declarar-se parlant d'una llengua només té a veure parcialment i matisadament amb l'ús real d'aquella llengua. La utilitat d'aquesta informació ve donada, crec, per la frase de Thomas “si els homes defineixen unes situacions com a reals, aquestes situacions són reals en les seves conseqüències”. Definir-se com a catalanoparlant, i açò és el que ens interessa, té unes conseqüències importants sobre l'ús, el contacte i la reproducció de les llengües: per una banda, indueix a adoptar unes normes i uns comportaments, és a dir, indueix en determinades situacions a prioritzar una llengua damunt una altra; per altra banda, legitima i fa possible que existeixi una llengua: sense una comunitat conscient de parlants, ni una xarxa d'interrelacions, mai no ha estat viable cap llengua, ni ho serà.

Els al·lots i al·lotes de l'Institut Joan Ramis i Ramis tenen majoritàriament com a llengua habitual el català: els catalanoparlants són un 54%, els castellanoparlants són el 39% i els que s'engloben dins la categoria “català i cas-

⁴ Si dir que hom és catalanoparlant té unes implicacions identitàries importants, no serà fàcil per a molta gent, que no es veu catalana, reconèixer-se com a integrant d'aquesta comunitat lingüística: caldrà buscar en conseqüència altres noms més còmodes per a la llengua que no entrin en conflicte amb la identitat de cadascú. En la nostra enquesta dos alumnes van substituir l'opció “català” per la de “menorquí” quan se'ls hi demanà quina era la seva llengua.

tellà" són el 7% (vegeu la gràfica 3.1). És curiós veure que aquest percentatge varia sensiblement si demanem per la llengua materna, és a dir, per la llengua amb què van aprendre a parlar de petits. Sembla que un reduït número d'al·lots, un 4%, que tenia com a llengua materna tant el català com el castellà amb el pas del temps passa a ser catalanoparlant: és a dir, hi ha una lleugera tendència del català a guanyar "adeptes" (vegeu la gràfica 3.2).

És interessant ressaltar, també, que els pares i les mares tenen tendències i percentatges notablement divergents als que tenen els seus fills. Per una banda, ens trobam que ni d'aprop hi ha el mateix número de catalanoparlants: 61,1% de les mares, 51,7% de pares i 54% dels fills; és a dir, hi ha més mares parlants del català que fills que el parlin, ara són més els fills que els pares catalanoparlants. Per altra banda, l'estoc de pares i mares catalanoparlants amb el pas del temps tendeix a disminuir, mentre que els que parlen castellà augmenten: hi ha hagut entre un 2-5% de pares i mares que en el transcurs de la seva vida ha deixat de parlar el català. Aquesta tendència és exactament la contrària, com hem vist, a la que s'observa entre els alumnes enquestats (vegeu les gràfiques 3.3 i 3.4).

Donades aquestes dades tan divergents, es fa necessari analitzar quin és el grau de coincidència existent entre la llengua dels pares i la llengua dels fills, i per tant amb quina llengua tendeixen a ser educats els fills segons quina sigui la situació sociolingüística de la família. Quasi la totalitat de pares en què dos membres són catalanoparlants tenen fills catalanoparlants; de manera similar la majoria de pares en què dos membres són castellanoparlants tenen fills que adopten el castellà com a llengua pròpia (s'ha de destacar, tanmateix, que quasi un 20% dels fills de pares originàriament castellanoparlants tenen, també, el català com la seva llengua habitual). En el cas del 27,8% de parelles que originàriament són mixtes, parelles en les quals un membre té el català com a llengua materna i l'altre el castellà, el comportament no és tan clar i els percentatges són més equilibrats. Són més, tanmateix, els que adopten el castellà per educar els seus fills, tot i que hi ha un notable gruix d'aquest tercer tipus de parelles que es decanta per educar-los en català. En moltes parelles mixtes, un 40%, són ja els propis cònjuges els qui canvien de llengua habitual en favor del català i el castellà en la meitat de les ocasions (vegeu les gràfiques 3.5-3.8). En definitiva, si totes les parelles originàriament mixtes, que són més que les originàriament castellanoparlants, haguessin adoptat el

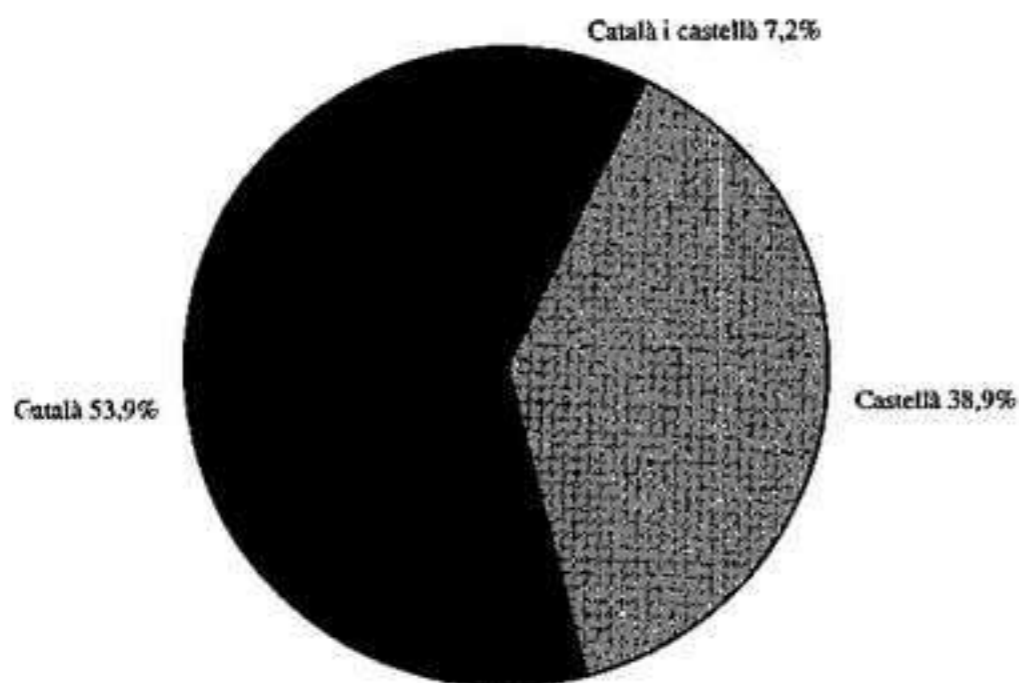
català com a llengua per educar els fills, el número de catalanoparlants hauria pujat fins a valors superiors al 80%. Podem veure, idò, la importància tan gran que tenen les parelles mixtes en el futur d'una llengua. Els estrangers, per últim, quasi unànimament adoptaran el castellà.

La distribució percentual dels parlants de cada llengua no és igual segons quina sigui l'escola de procedència, el curs, el lloc de residència, o el nivell socioeconòmic dels pares... Si creuem la llengua pròpia amb variables socioeconòmiques, hi podrem apreciar com existeix una lleugera tendència a haver-hi més castellanoparlants vivint en pisos i amb pares amb pocs estudis i una professió més aviat modesta que no vivint en cases unifamiliars i amb professions liberals o empresarials. De totes maneres, les nostres dades no confirmen l'existència d'una associació entre llengua i classe, més bé tendim a observar un interclassisme notable en el si de les dues comunitats lingüístiques⁵ (vegeu les gràfiques 3.13-3.15). Les variacions més fortes en els percentatges de catalanoparlants, les trobarem si creuem llengua pròpia amb variables del món escolar. És destacable, per exemple, la diferent distribució de parlants que es produeix segons quin sigui el model educatiu seguit en l'educació primària (vegeu les gràfiques 3.11 i 3.12): lògicament l'escola íntegrament en català té un percentatge més alt de catalanoparlants que les altres escoles, l'índex de les quals és molt semblant entre elles. Les variacions són encara més importants si observam la composició demolingüística a cada curs (vegeu la gràfica 3.10): mentre a primer de batxillerat només un 30% parla català, a segon d'ESO el percentatge supera el 65%. Aquestes diferències percentuals necessitarien un estudi més acurat, especialment a primer de batxillerat, per poder endevinar el conjunt de factors que les expliquen.

En definitiva, el que distingeix les dues comunitats lingüístiques, a més de la seva parla no és la pertinença a un estatus socioeconòmic diferent, com passa, per exemple, al cinturó de Barcelona; es diferencien, sembla intuir-se, per un espai simbòlic diferenciat, per un recorregut vital marcat per unes institucions i experiències diferents: hi ha contextos, l'escola, el barri, la parròquia, la famílies, on és més fàcil ser catalanoparlant que en altres.

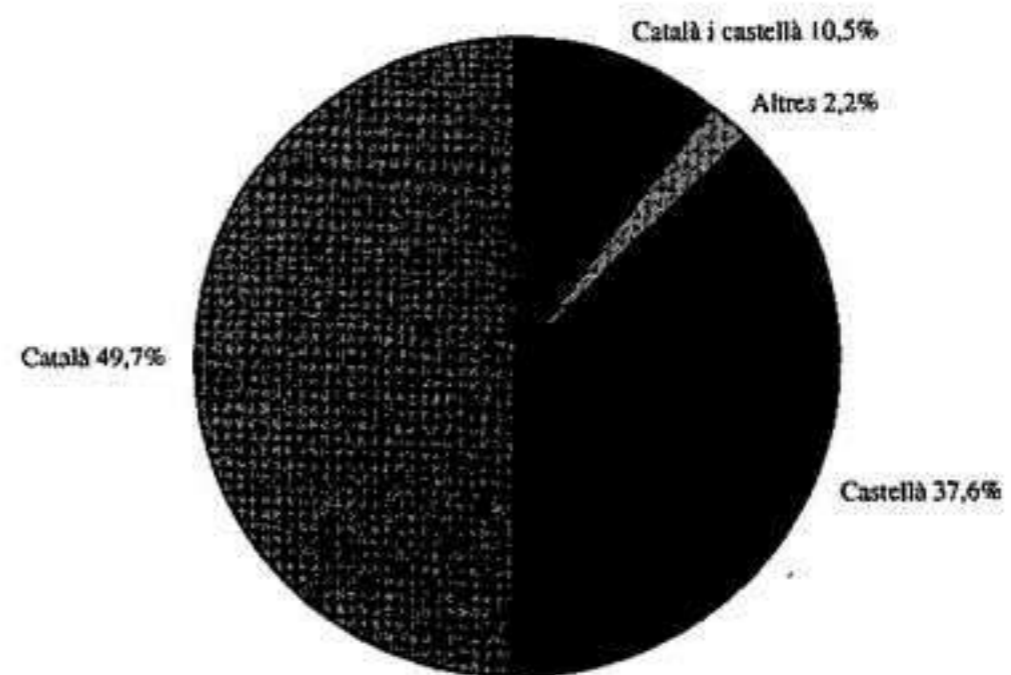
⁵ L'enquesta sociolingüística realitzada a Maó l'any 1981 per Ignasi Mascaró apunta, també, l'existència d'un interclassisme notable entre els parlants de cada llengua; essent el sector de la població més castellanitzat el que disposa de més capital cultural.

**LLENGUA HABITUAL
DELS ALUMNES**



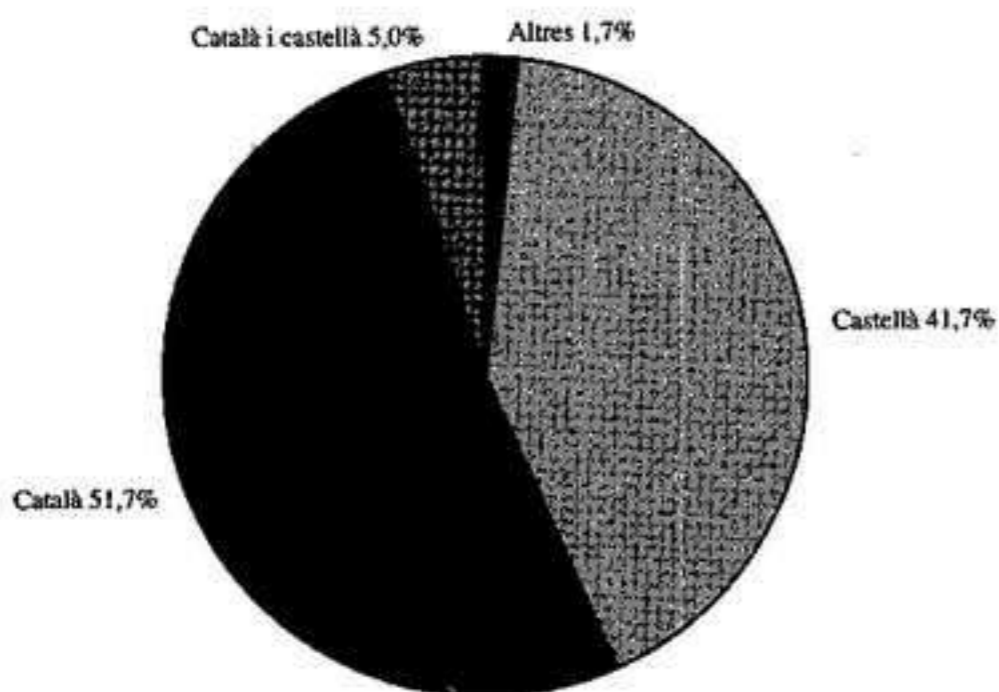
GRÀFICA 3.1

**LLENGUA MATERNA
DELS ALUMNES**



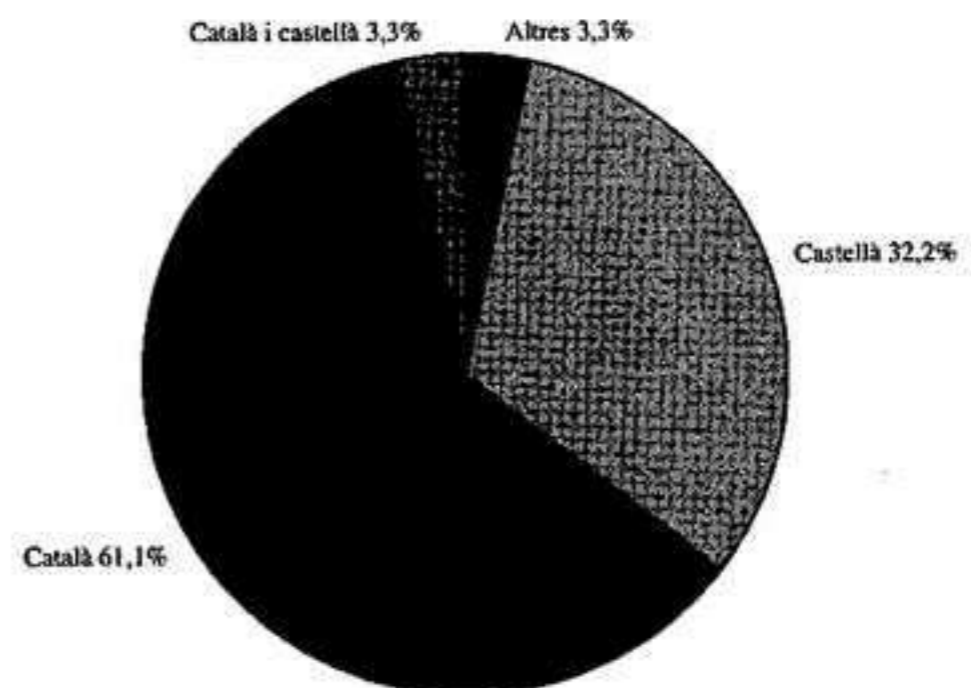
GRÀFICA 3.2

LLENGUA HABITUAL DELS PARES



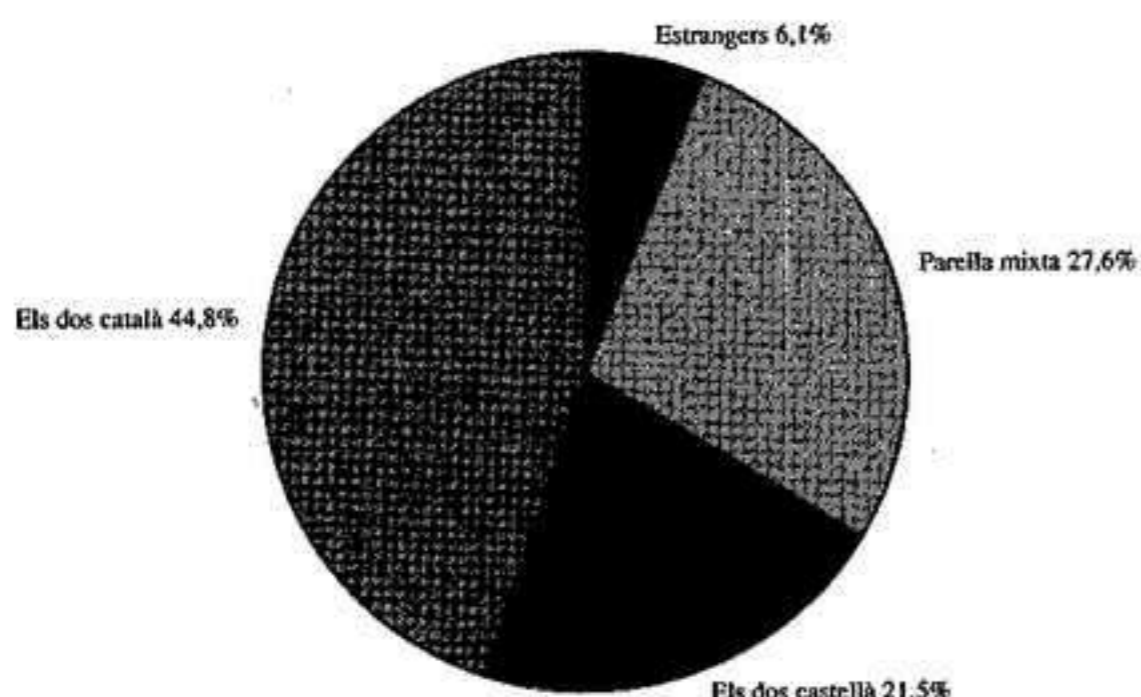
GRÀFICA 3.3

LLENGUA HABITUAL DE LES MARES



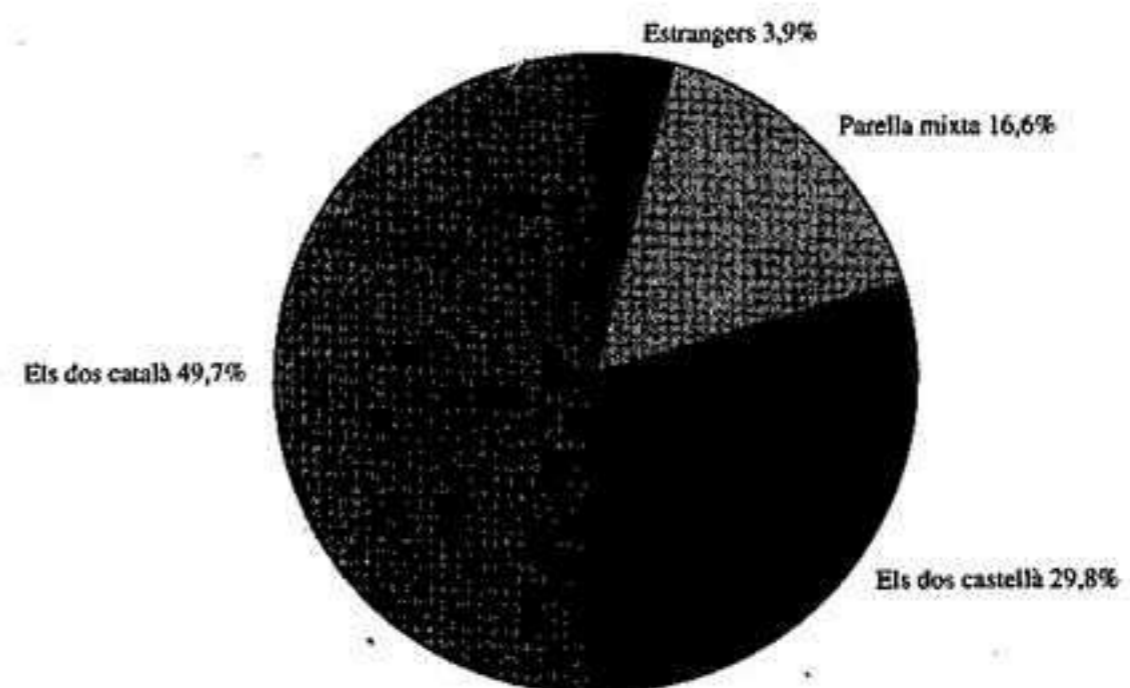
GRÀFICA 3.4

**LLENGUA MATERNA
DE LA FAMÍLIA**



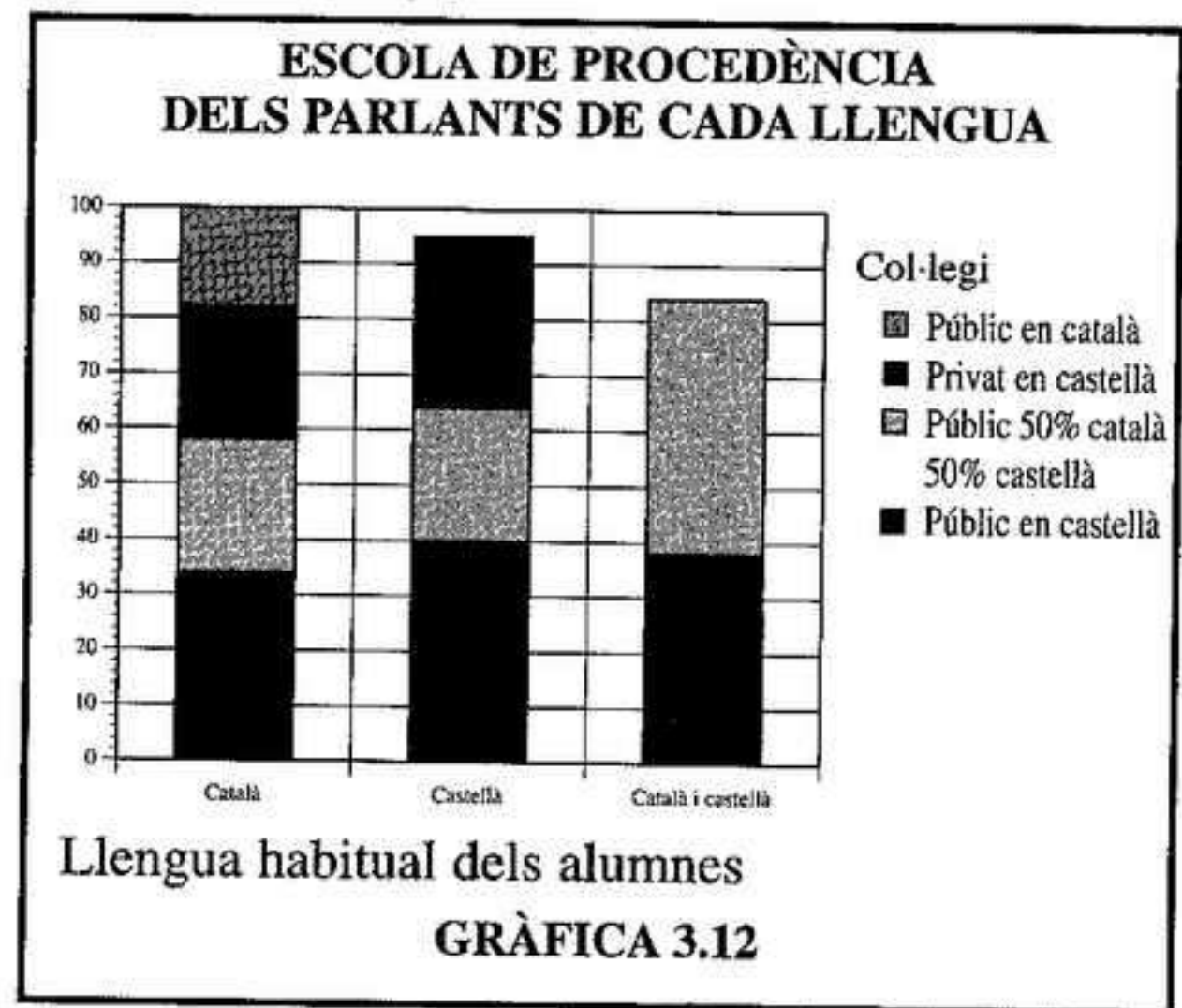
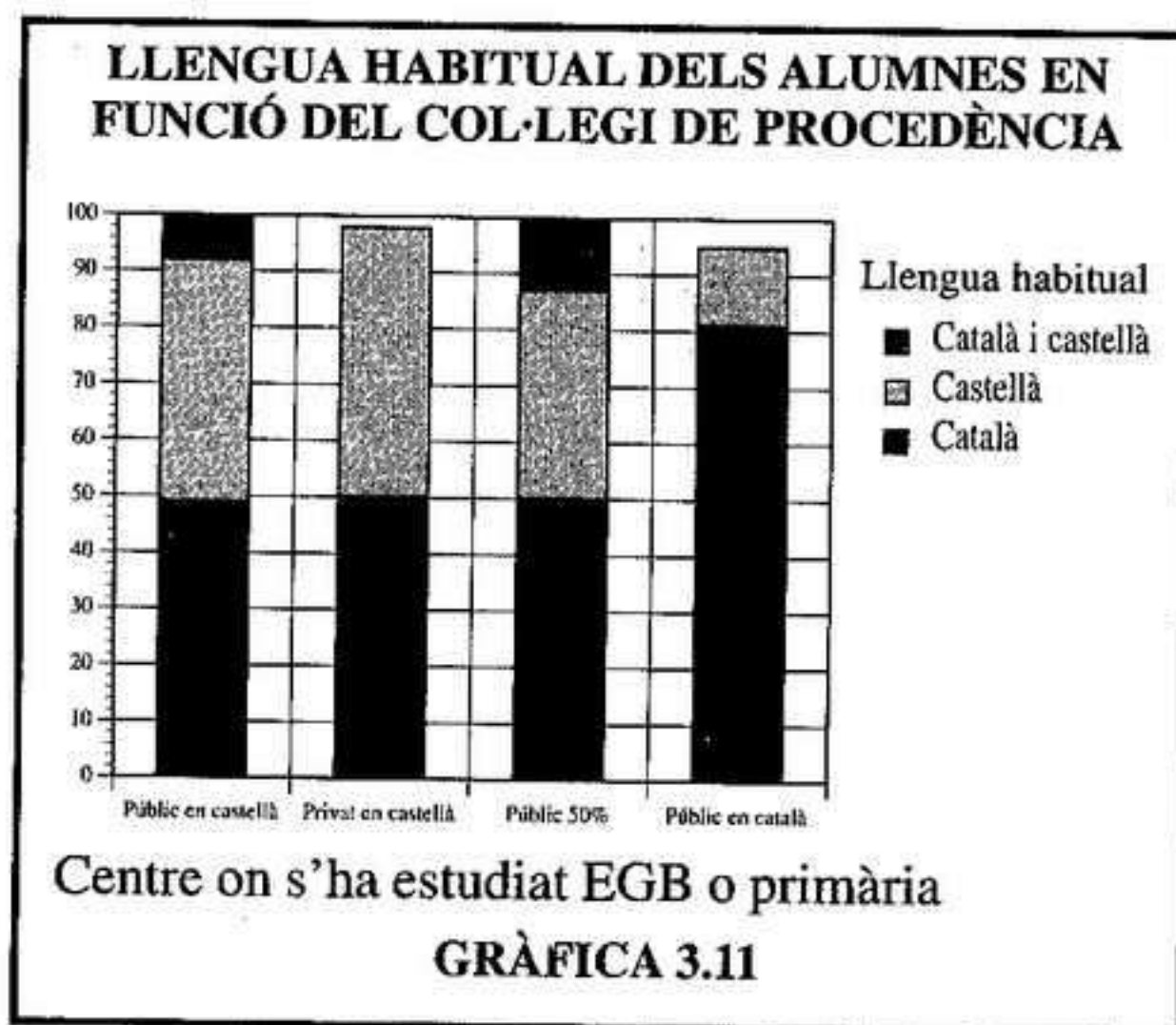
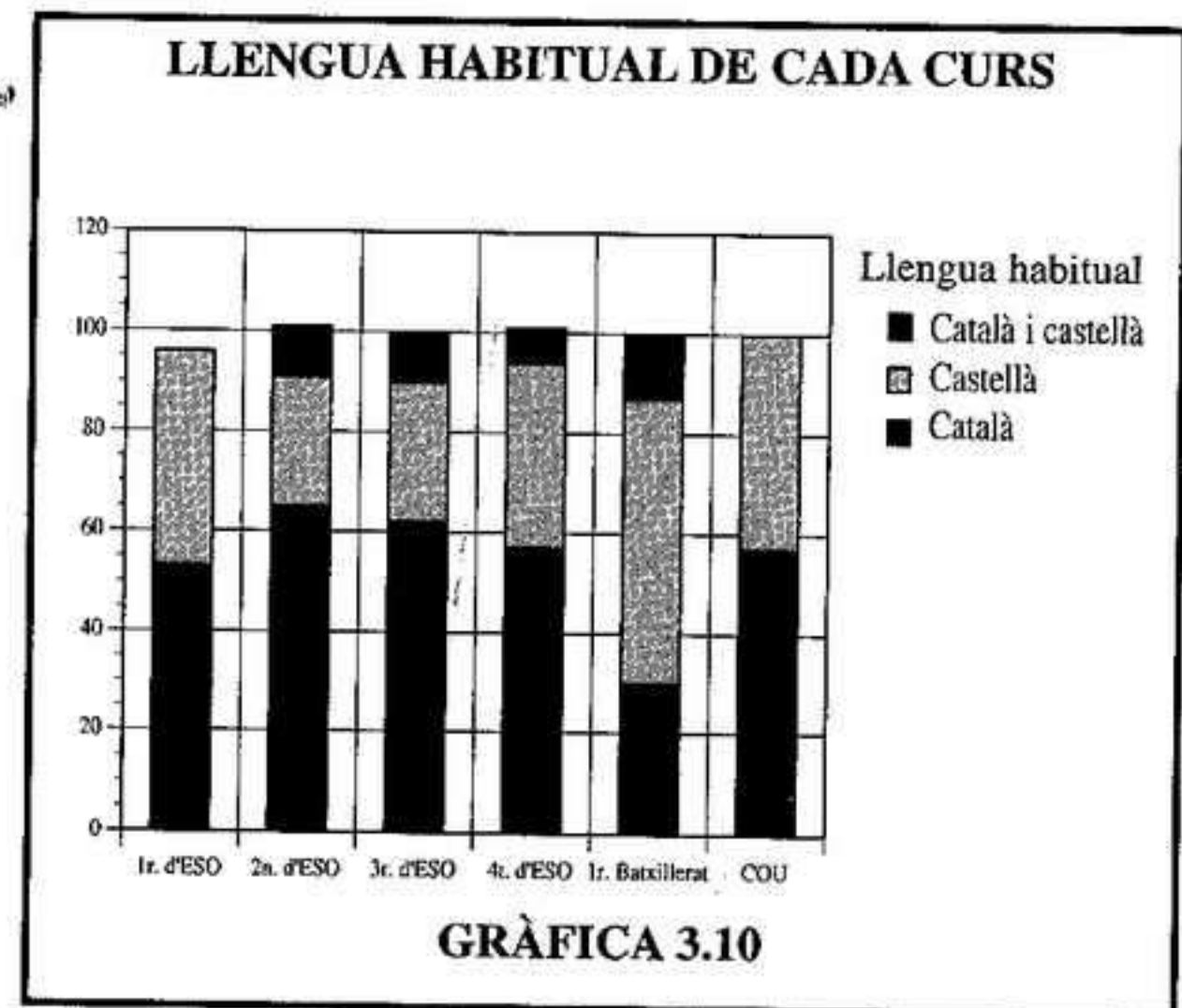
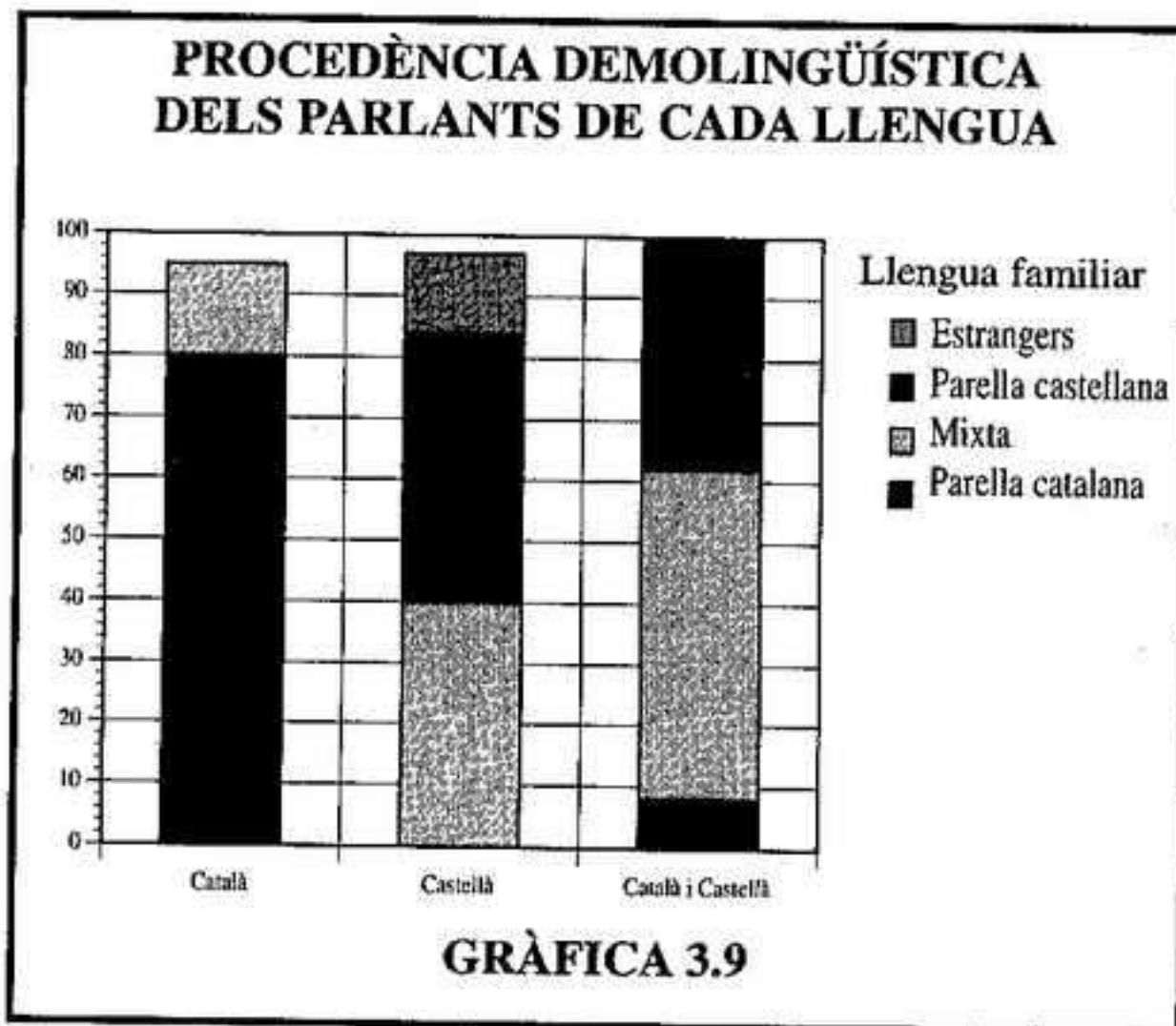
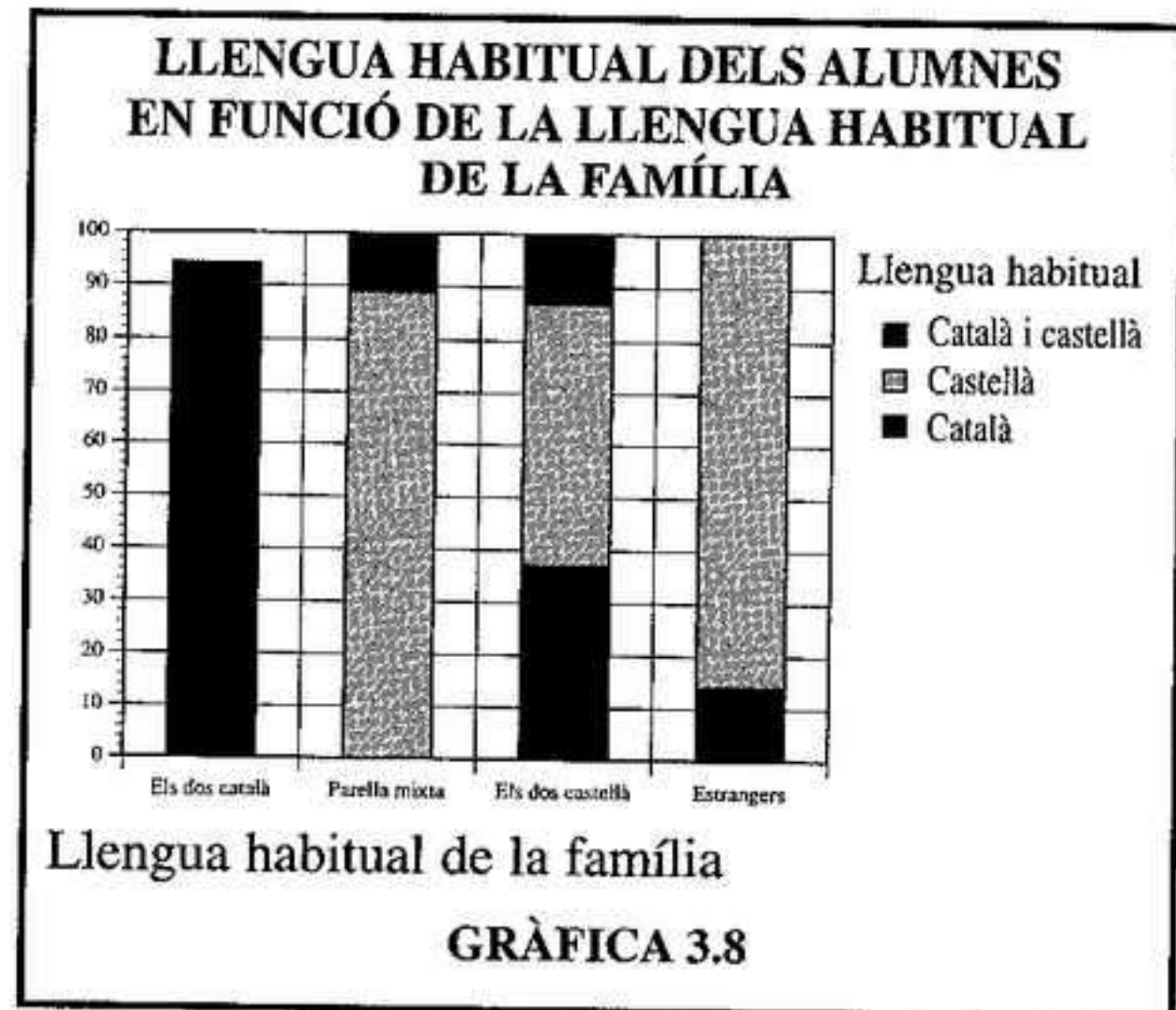
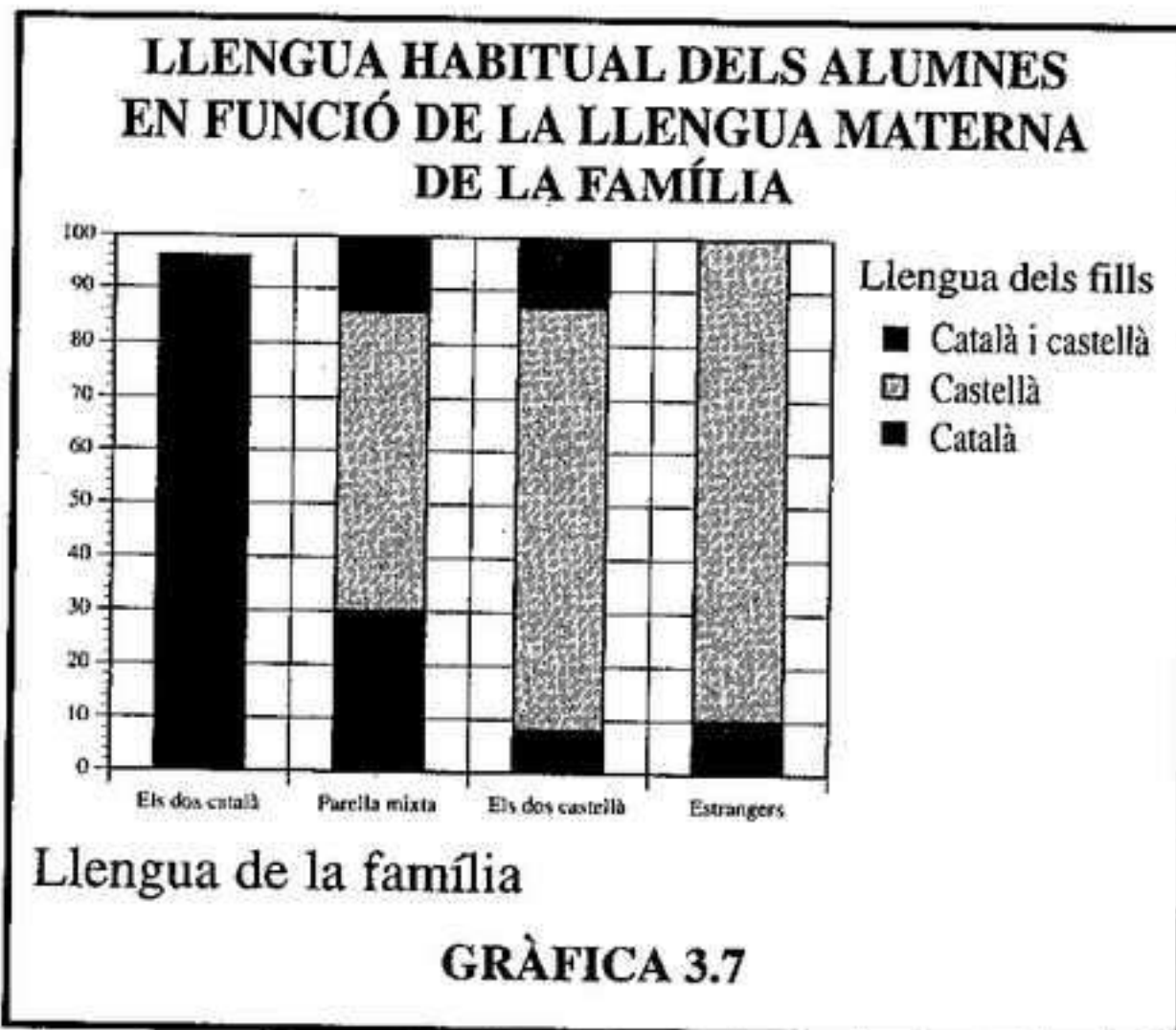
GRÀFICA 3.5

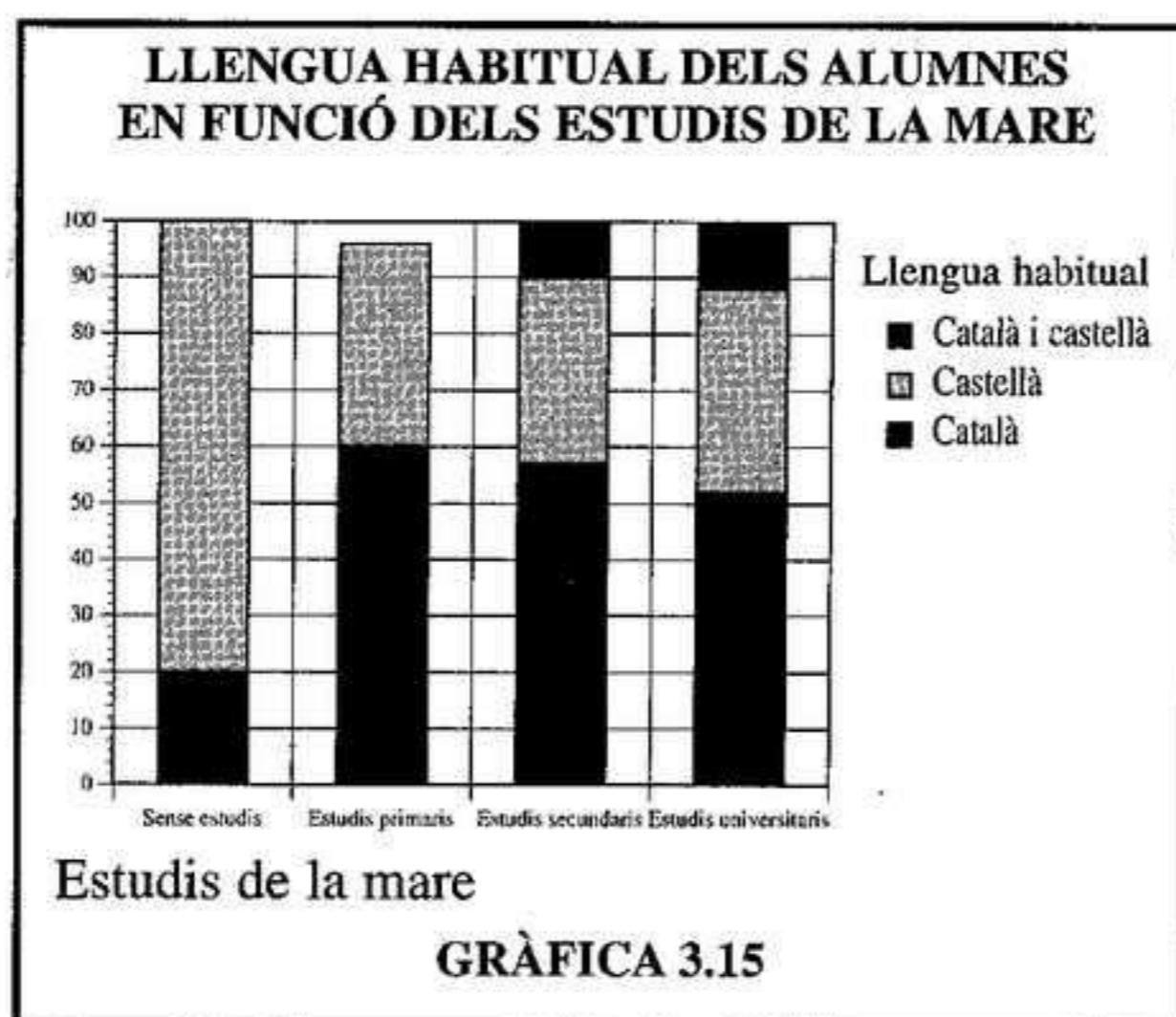
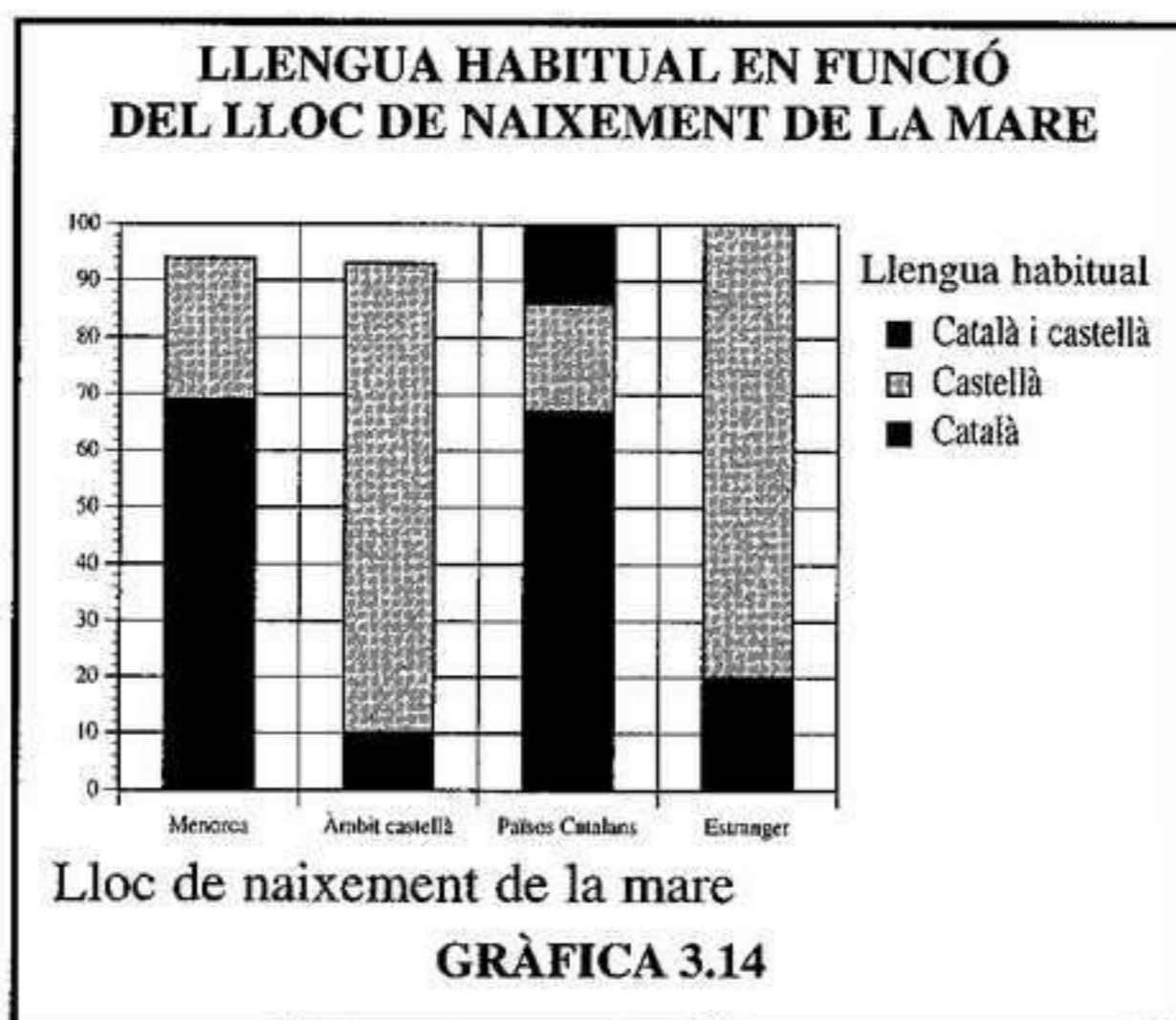
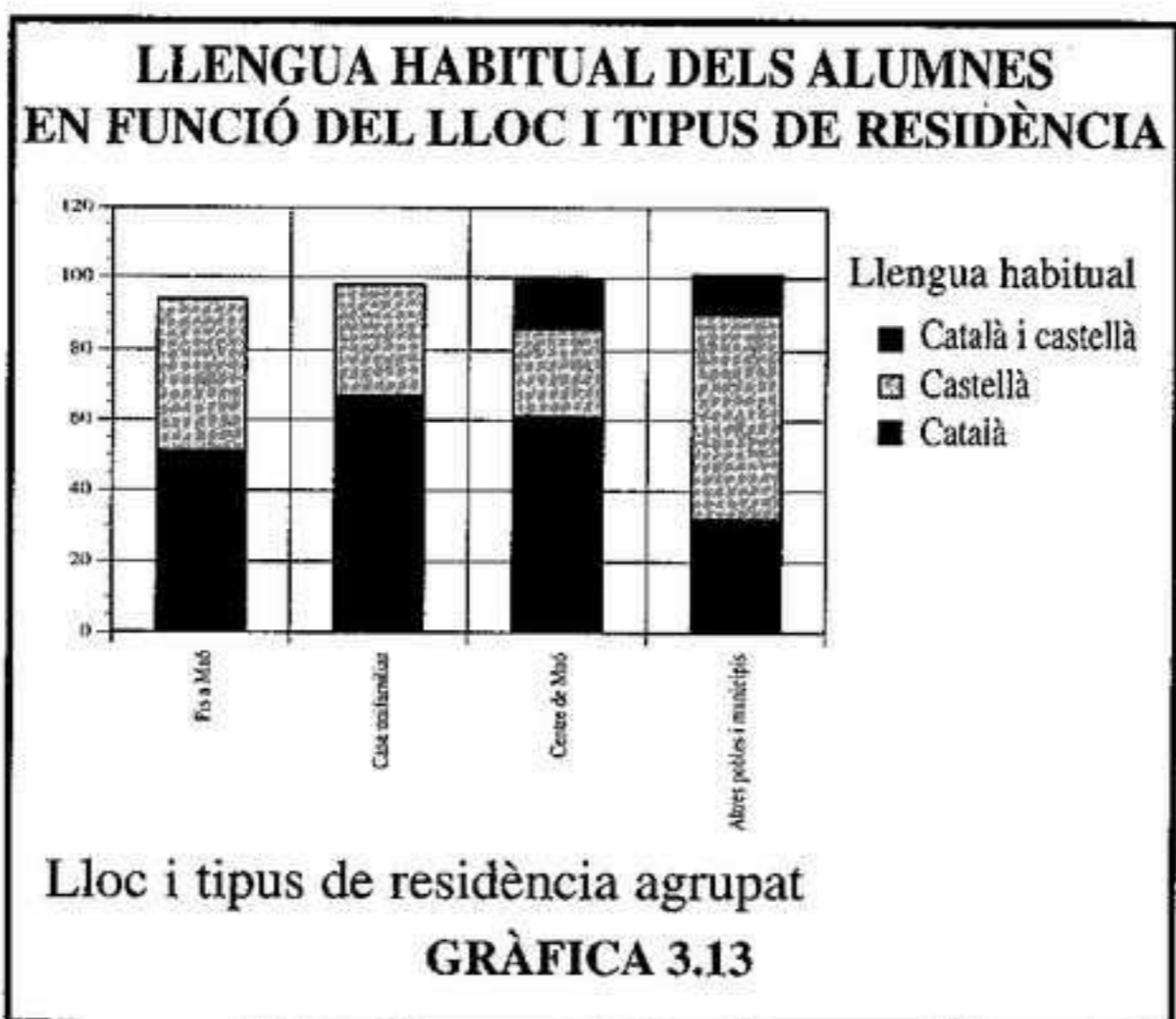
**LLENGUA HABITUAL
DE LA FAMÍLIA**



GRÀFICA 3.6

NOTA: Quan parlem de llengua materna de la família ens referim a la llengua amb què van aprendre a parlar el pare i la mare de l'alumne enquestat. En canvi quan parlem de llengua habitual de la família ens referim a la llengua que actualment usen habitualment el pare i la mare de l'alumne enquestat.





4. LA LLENGUA I L'ESCOLA

4.1 El col·legi de procedència

Les intuïcions més notables d'aquest estudi són les que tenen a veure amb l'ús de les llengües en el món escolar així com amb els discursos legitimadors que envolten aquest ús. Aquestes intuïcions són fruit, en part, de l'encert de disposar d'uns indicadors bons, amb moltes possibilitats d'exemplificar les nostres reflexions i interrelacionar-se entre si. Certament, un dels indicadors més apetitosos que tenim és el que resulta de preguntar als alumnes pel tipus de centre on van cursar l'EGB o la primària: és a dir, si anaven en un centre públic o privat, en català o en castellà. Aquest indicador, i açò és el que li dona la rellevància, situa el tipus de plantejament lingüístic en el qual els alumnes s'han format de petits, és a dir, ens ensenya d'on partim, amb quin bagatge escolar compten els enquestats quan adopten a l'institut un o altre comportament lingüístic.

El panorama que ens hem trobat entre els alumnes de l'institut és molt variat i canviant. S'hi poden diferenciar alumnes procedents de quatre models escolars diferents (vegeu la gràfica 4.1): tenim, en primer lloc, els que han anat a la privada concertada íntegrament en castellà, excepte, és clar, l'assignatura de català, que són el 25% del total; tenim a continuació els que provenen d'escoles públiques també íntegrament en castellà, que són el grup més nombrós amb un 36%; en tercer lloc, hi ha els que han estudiat EGB o primària a la pública íntegrament en català, un 12%; finalment hi ha els que ho han fet a escoles públiques amb model educatiu mixt en el qual es combina com a llengua vehicular tant el castellà com el català. Aquesta última categoria, en què es situen un 26% dels alumnes, presenta problemes a l'hora de determinar què és amb exactitud el que significa: segurament, en aquesta categoria, s'hi hauran situat tant al·lots que han anat a escola en català però que tenien algunes assignatures en els darrers cursos en castellà, com alumnes que es troben en la situació contrària, o algun despistat; és probable, per tant, que dos companys de classe que han fet el mateix durant la seva infantesa s'hagin situat en categories diferents. Tot i que saber el col·legi exacte on han anat ens hauria servit de molt, hem de tenir en compte que en un mateix col·legi pot haver-hi, ara o abans, models lingüístics diferents.

És important destacar que la distribució d'aquests quatre models és molt diferent d'un curs a un altre (vegeu la gràfica 4.2). Així, mentre que els al·lots procedents de l'escola privada es concentren quasi exclusivament en el batxillerat (a Maó no hi ha batxillerat privat, només ESO concertada), els de l'escola pública amb model mixte o íntegrament en català se situen majoritàriament als cursos d'ESO. Aquests percentatges tan divergents d'un curs a un altre crec que són una prova del fet que s'està produint una situació de moviment: la realitat educativa a Maó en els darrers anys no és ni de bon tros estàtica.

Un context educatiu previ tan variat i canviant ens porta a fer dues reflexions plenament pertinents. La primera és que a Maó predomina un model educatiu a primària basat en la separació dels alumnes per raó de llengua: s'aplica en major o menor mesura, volgudament o no, un model de segregació lingüística. Aquest fet serà determinant per entendre la situació sociolingüística tant a l'institut com fora d'ell: com ja hem apuntat, trobarem trajectòries vitals molt divergents que crearan realitats i discursos, moltes vegades, poc reconciliables. La segona reflexió és que el model educatiu pel que fa a la llengua a Maó està sotmès a un procés de canvi important i, segons com, accelerat. S'ha produït, i s'està produint encara, una substitució del castellà pel català com a llengua vehicular. En un primer moment, aquesta substitució només es féu, ara ja fa uns 10 anys, en un únic centre d'EGB tot introduint una dinàmica segregacionista a la realitat educativa maonesa. Aquesta substitució ha anat a poc a poc acompanyada per altres escoles que també han introduït el català tot generalitzant-se progressivament un ensenyament que, en major o menor mesura, utilitza el català com a llengua vehicular almanco en algunes assignatures i que tendeix, encara tímidament, a un model no segregat. De totes maneres, els fruits d'aquesta nova dinàmica educativa més integradora i catalanitzada encara s'han de veure en tota la seva amplitud: la realitat és que, encara, dominen a l'institut, i en tota probabilitat també a Maó, els alumnes que han cursat estudis en un model molt castellanitzat i en un marc de "segregació".

4.2 La Llengua vehicular a l'Institut Joan Ramis

Si fins ara analitzàvem el model lingüístic seguit pels enquestats durant la seva estada a la primària o EGB, ara ens endinsarem a analitzar el projecte lin-

güístic que avui s'aplica a l'Institut Joan Ramis. Per aquest fi no només utilitzarem les respostes dels alumnes en el nostre formulari, sinó que analitzarem també el *projecte lingüístic* de centre que s'elaborà al Joan Ramis i Ramis durant el curs 96-97.

Aquest projecte lingüístic, pel que ens afecta, descansa en quatre idees principals: la primera i més fonamental és el rebuig taxatiu del model segregacionista aplicat, com hem vist, en algunes escoles de primària: "l'Institut Joan Ramis no ha de mantenir alumnes separats per motius de llengua". Efectivament, açò és així: no han existit mai línies separades en funció de l'idioma escollit. L'idioma vehicular de les diferents matèries, sempre que no sigui l'ensenyament de llengües modernes, serà el que esculli el professor, no l'alumne. Aquesta llibertat de tria per part del professor no anirà en detriment de l'alumne, que tindrà dret a escollir la llengua amb què vulgui expressar-se dins el centre educatiu. Un cop establerts els principis bàsics de funcionament —no segregació i llibertat de tria—, s'ha de dir que el centre es planteja com a objectius a assolir "aconseguir que la llengua vehicular habitual de les activitats d'ensenyament-aprenentatge sigui la catalana", així com assegurar una plena competència per part de l'alumnat en els dos idiomes oficials. Per aquest fi el centre intentarà que si més no un 50% de les assignatures tinguin el català com a llengua vehicular, al mateix temps que assegurarà que almanco una assignatura, diferent a l'aprenentatge de l'idioma, es faci en castellà.

Si passem dels projectes a les dades, podem concloure que, efectivament, la llengua usada majoritàriament per impartir l'ensenyament és la catalana. Segons el que han dit els alumnes, un 60% de les classes són en català i un 40% en castellà (vegeu la gràfica 4.3). Tanmateix, no sempre les assignatures es donen íntegrament en una de les dues llengües. Trobem en un 20 % de casos una distribució de funcions entre les dues llengües vehiculars: quasi sempre, aquesta distribució consisteix a usar el català com a llengua oral i el castellà com a llengua escrita. Aquesta situació d'equilibri del castellà i el català en el seu ús com a llengua vehicular amaga al seu darrera unes diferències percentuals molt grans quan desglossem per cursos aquest indicador (vegeu les gràfiques 4.4 i 4.5): per un costat, tenim que a primer i segon d'ESO el català és molt residual (ni d'enfora es compleix el propòsit d'impartir almanco un 50% de les assignatures en català). Contràriament, a la resta de cursos, el català tendeix a ser majoritari, superant àmpliament en algun

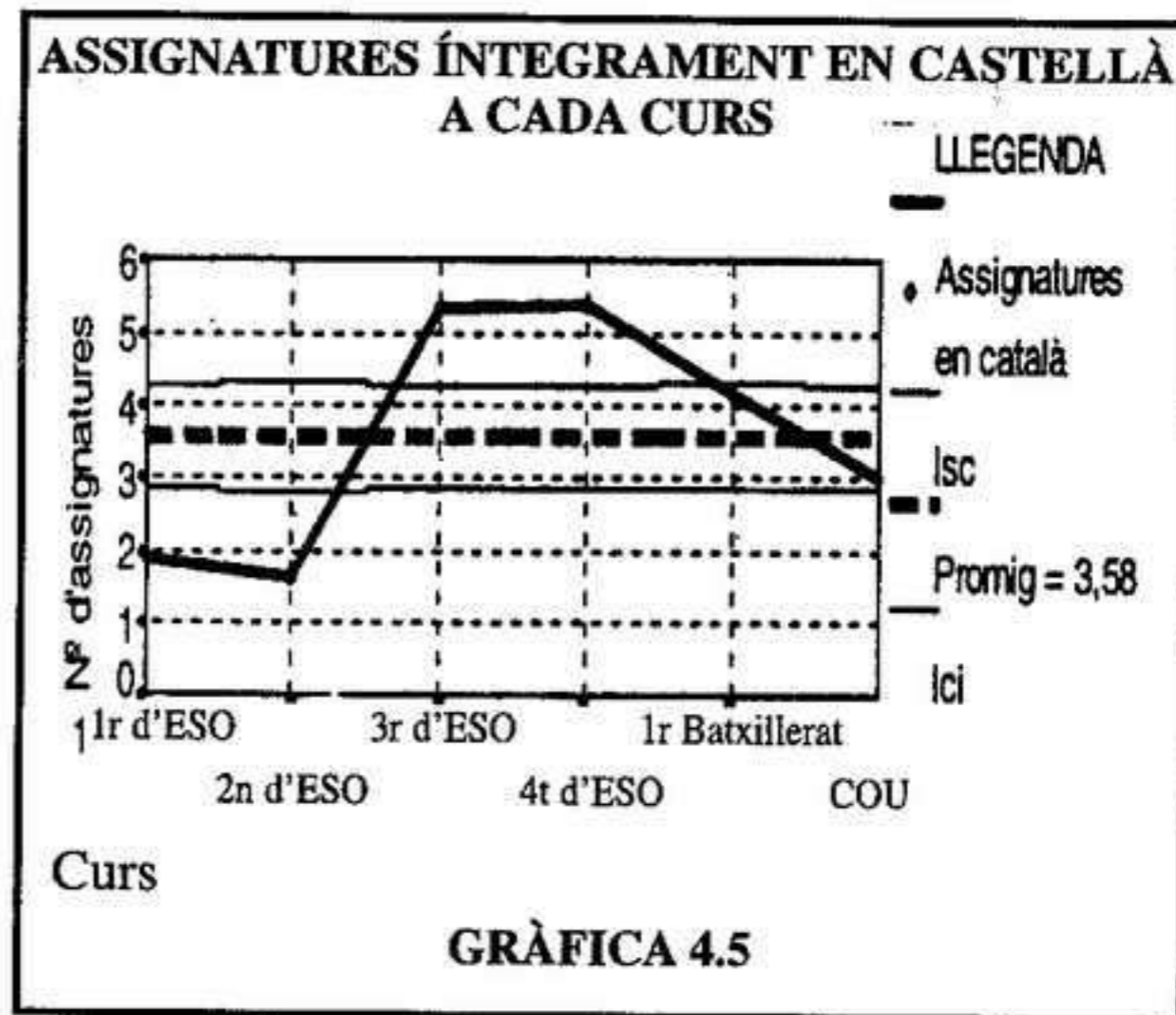
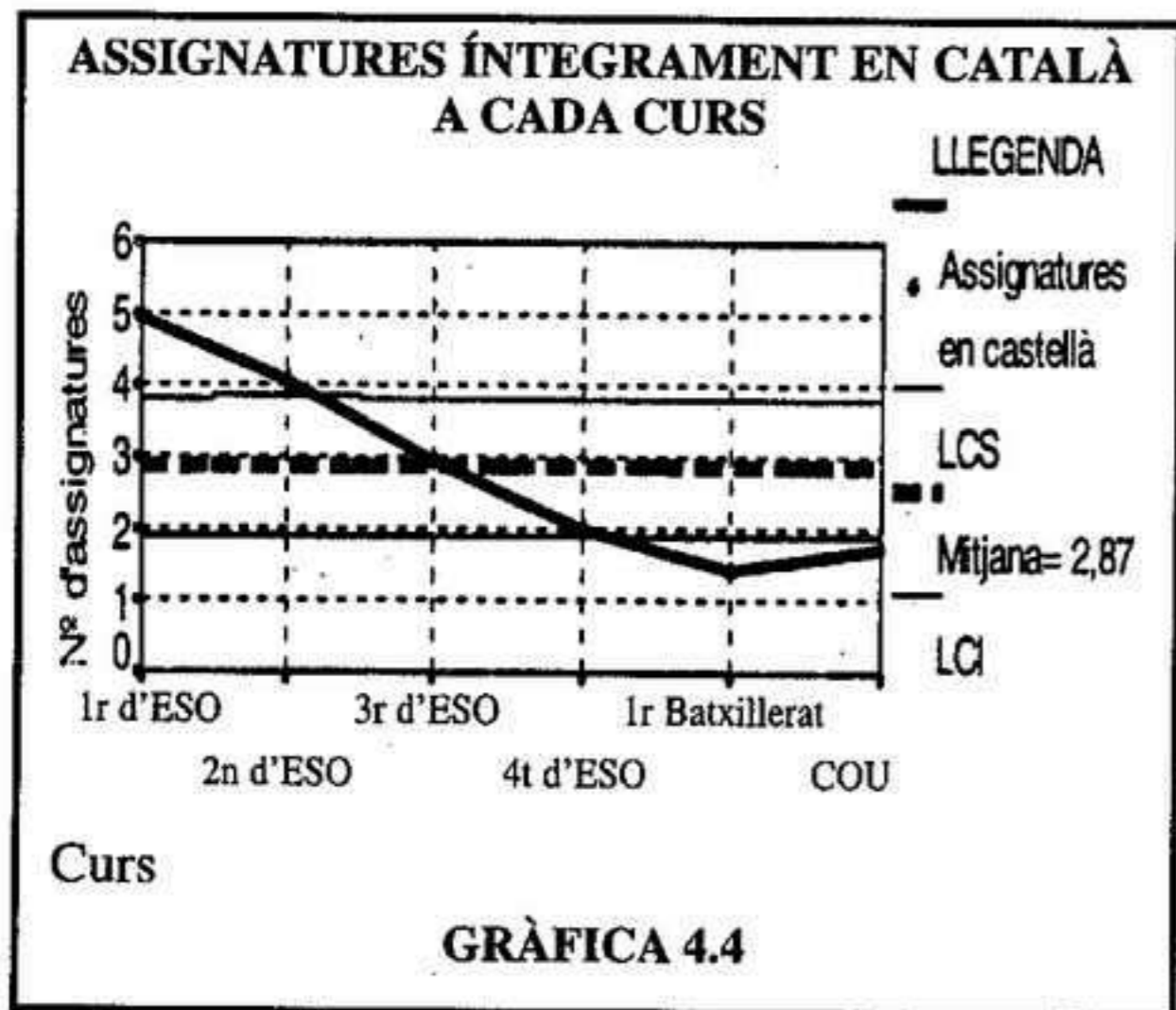
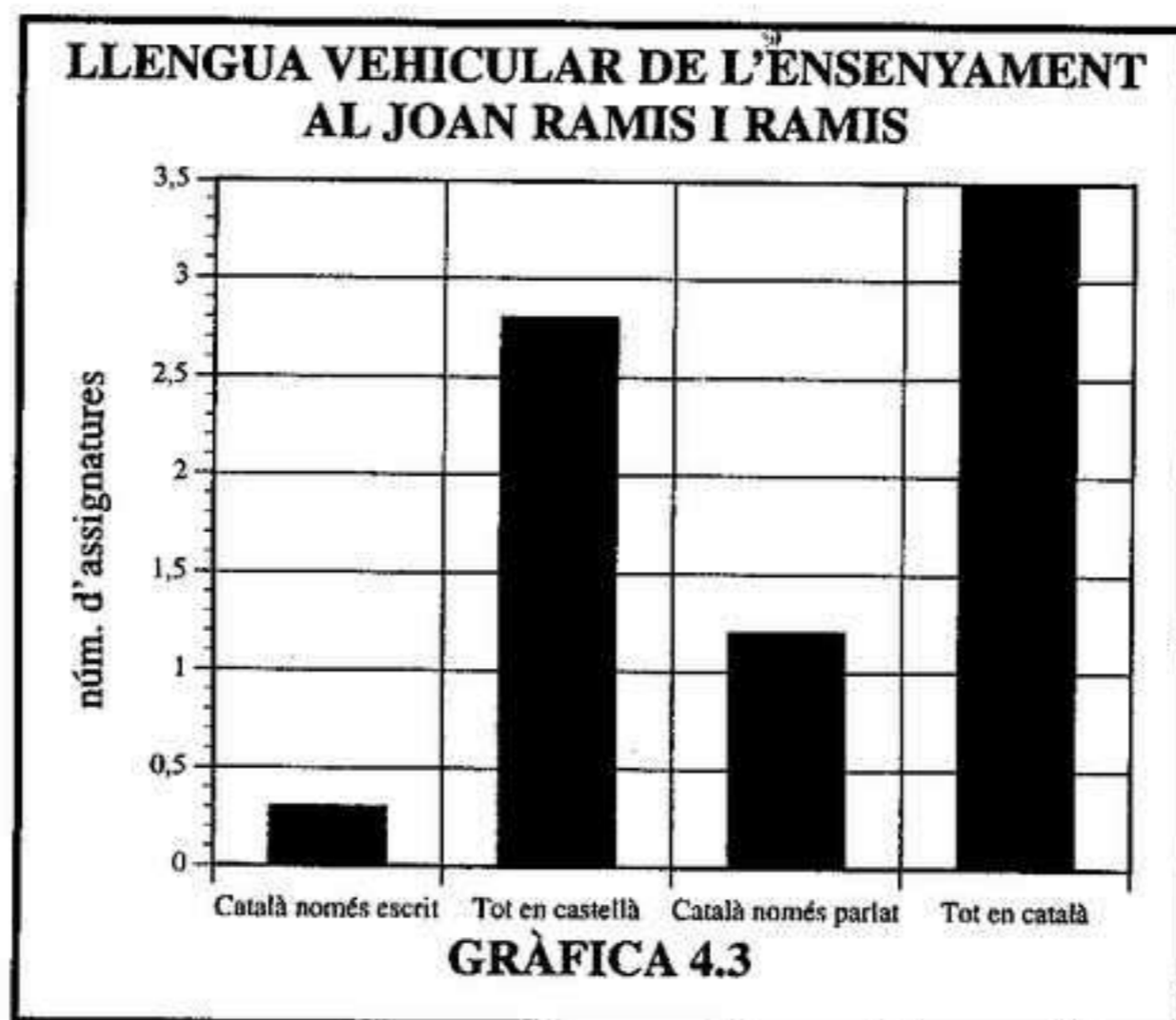
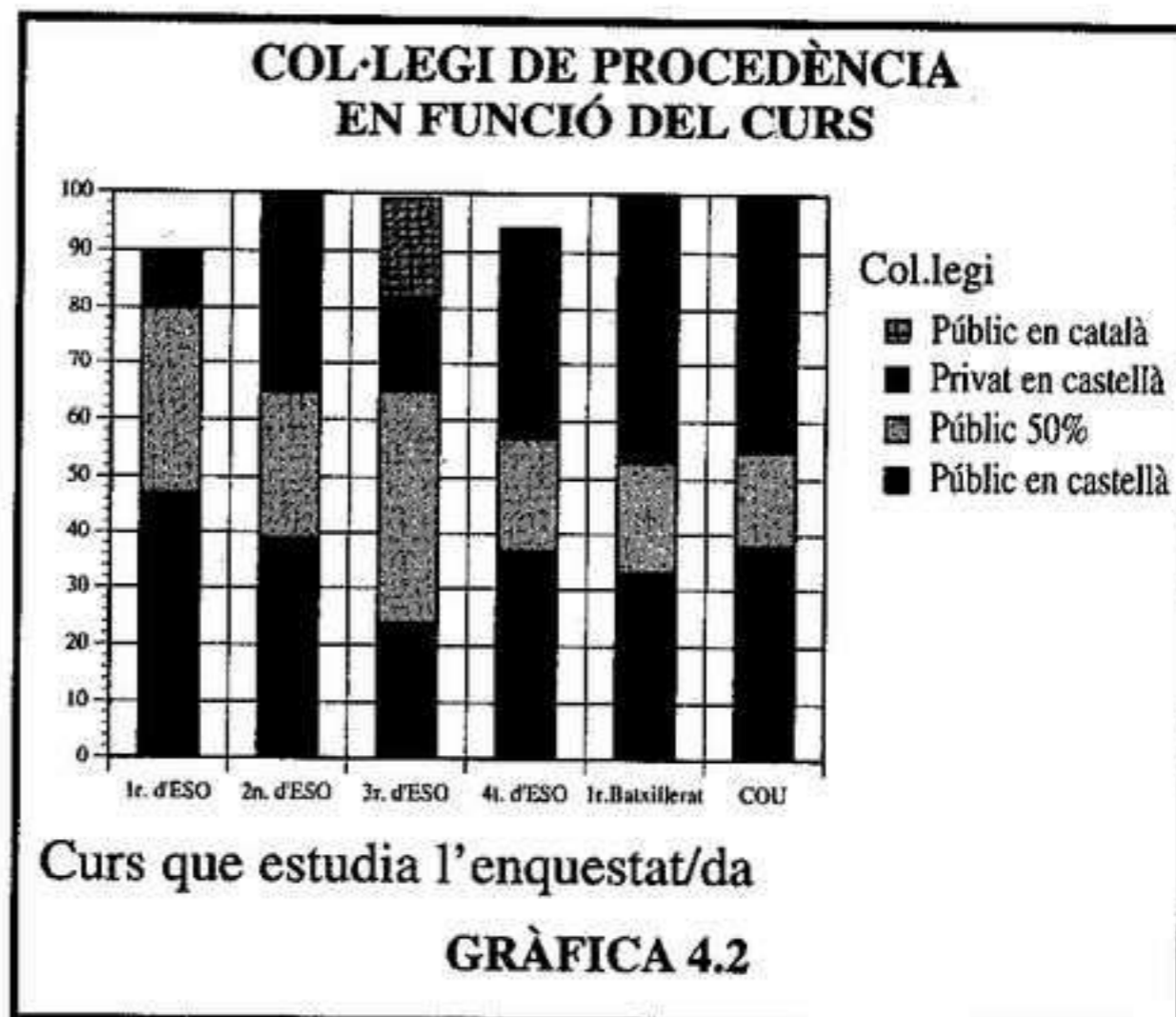
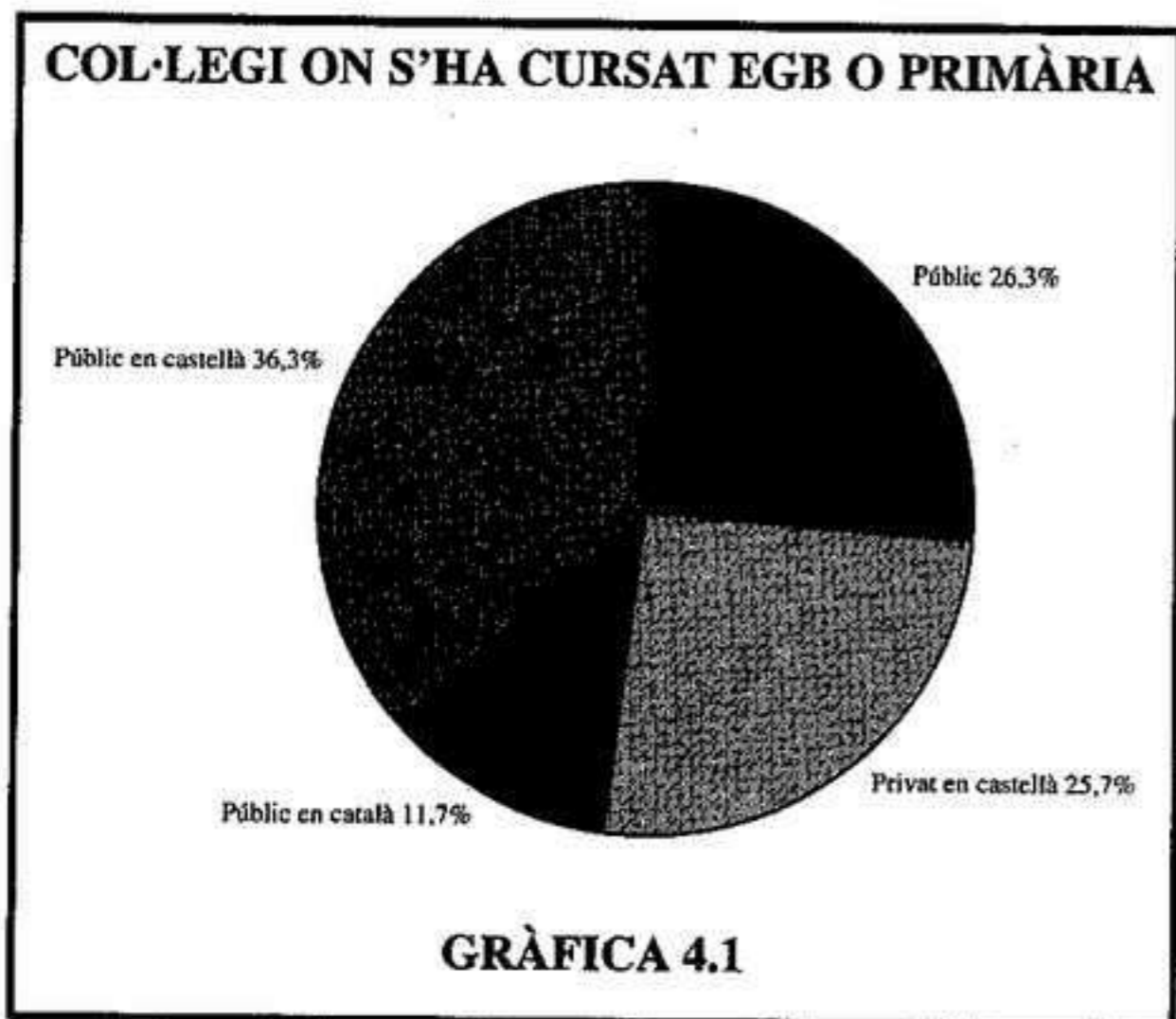
curs l'objectiu mínim del 50%. Segurament, aquestes diferències tan grans s'expliquen pel fet que a primer i a segon d'ESO imparteixen classe professors que abans eren a l'EGB, situació que no es dona a cursos més alts.

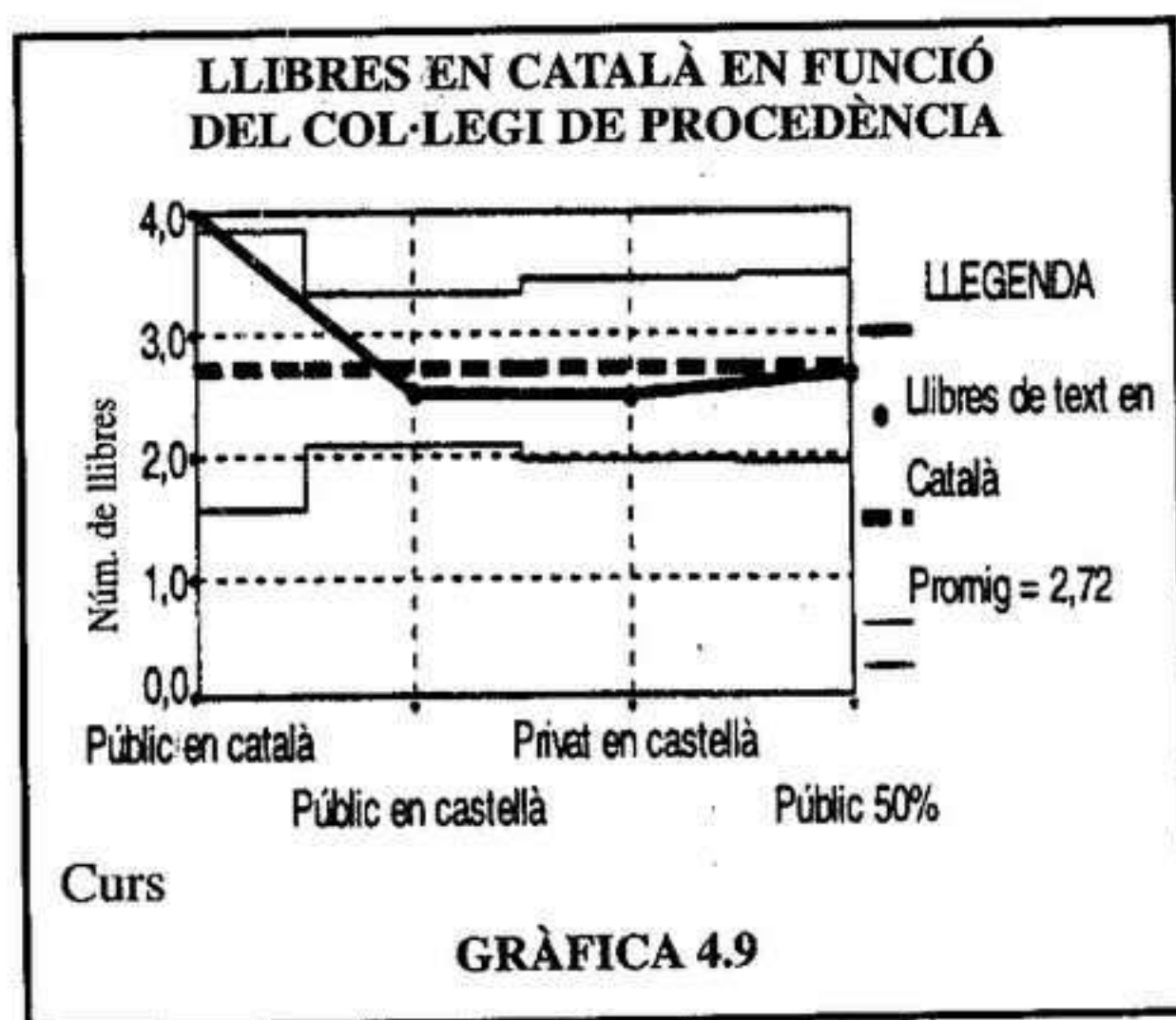
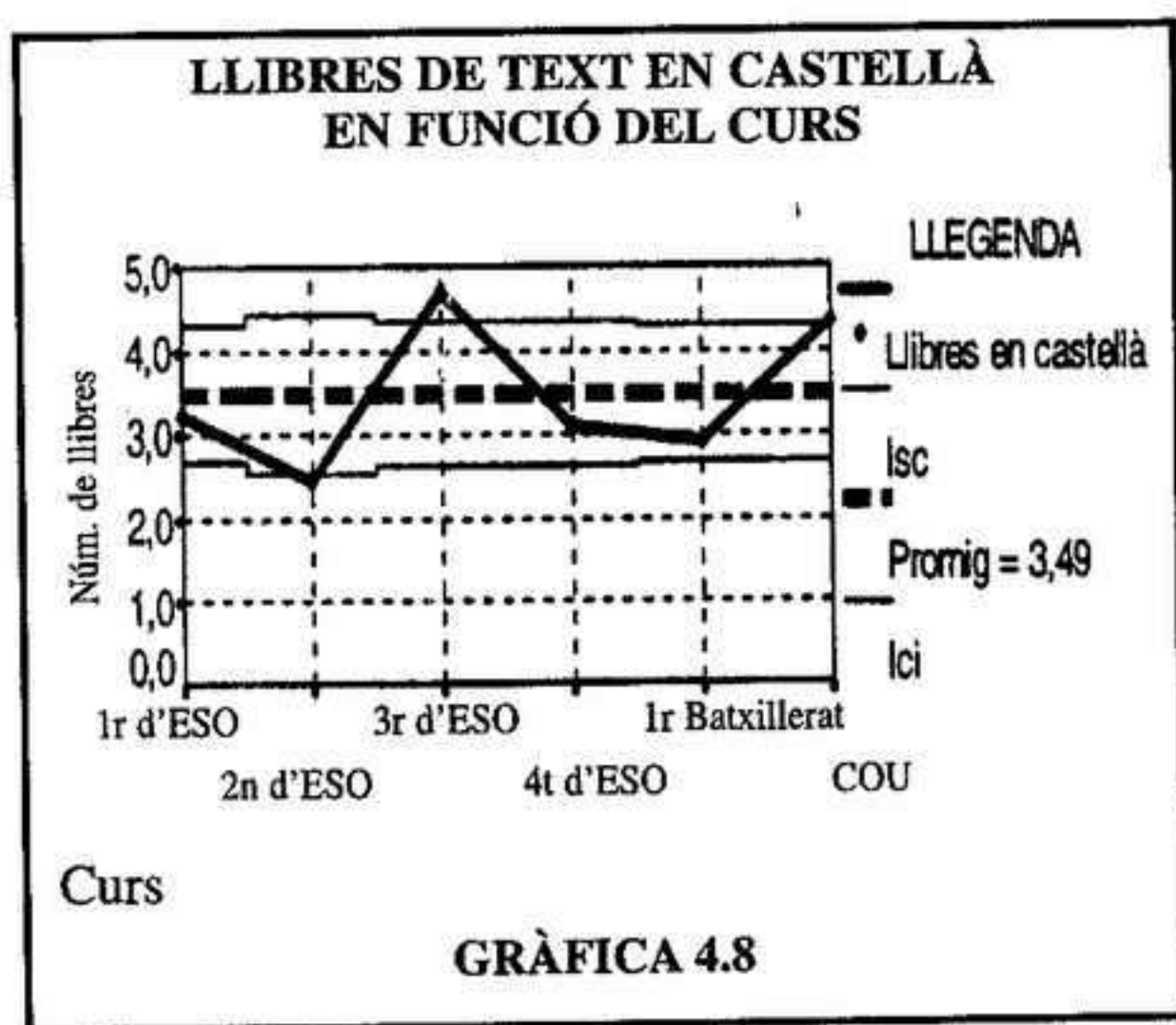
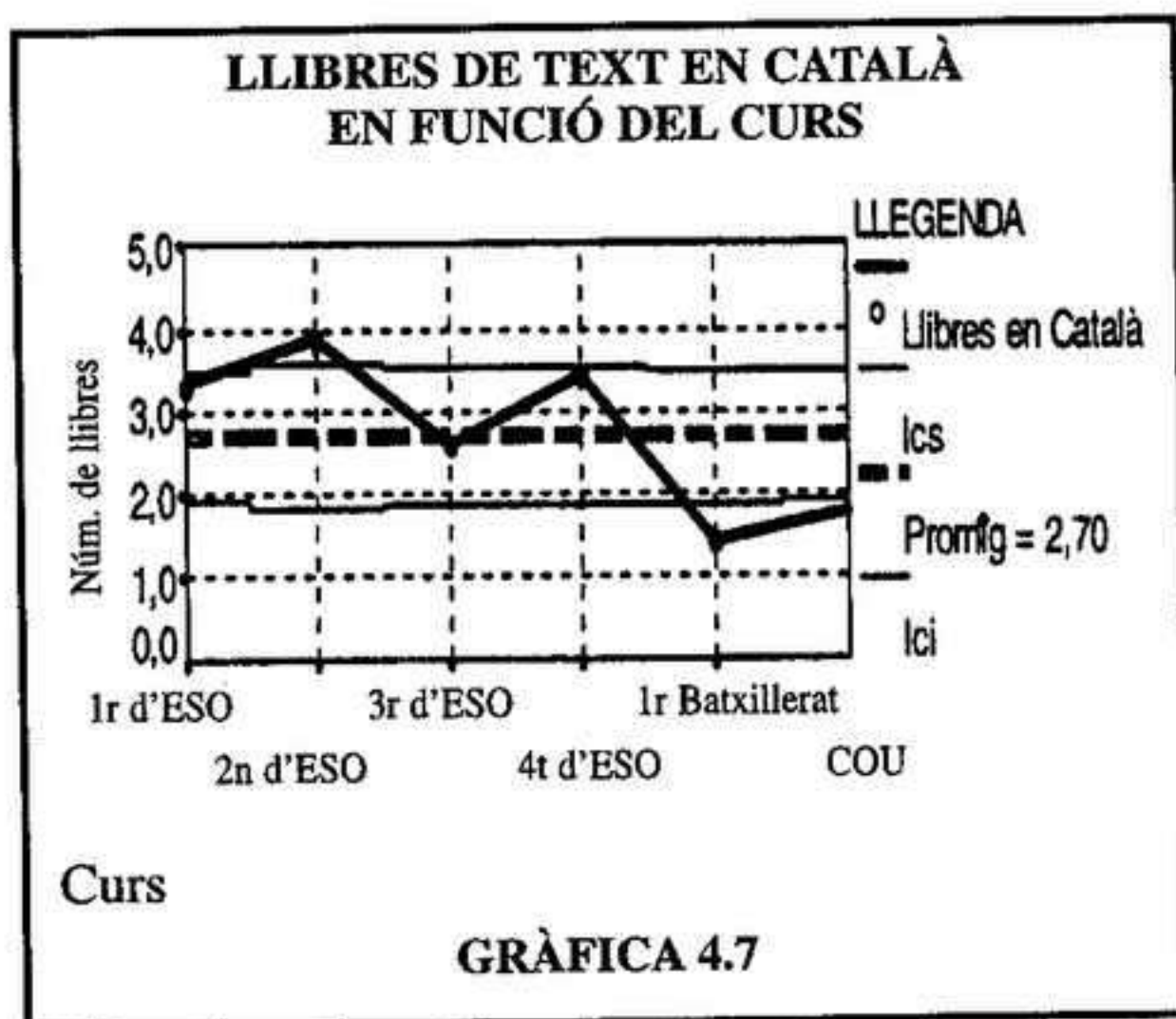
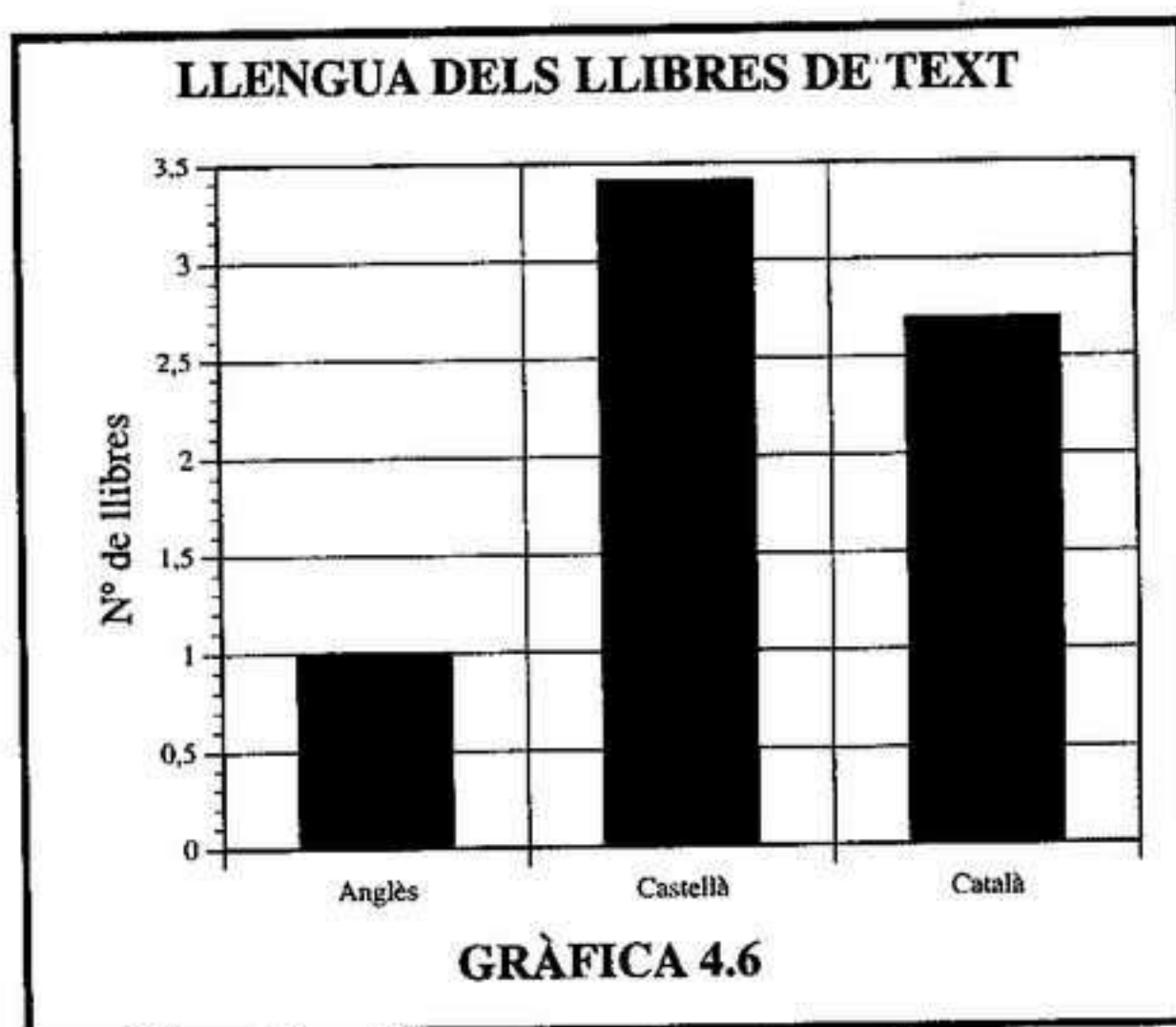
Tot i ser majoritària com a llengua vehicular en l'ensenyament, el català no és, encara, la llengua majoritària en els llibres de text (vegeu la gràfica 4.6): és el castellà qui té més presència. La relació està, altre cop, bastant equilibrada: 55% en castellà (3,5 llibres de mitjana); 45% en català (2,7 llibres). Aquest equilibri és la conseqüència de la possibilitat que té l'alumne, des de fa alguns anys, d'escollir la llengua –català o castellà– en què vol el llibre de text (aquesta dinàmica tot indica que es produeix, bàsicament, només en els cursos d'ESO). Donada aquesta possibilitat de tria, si creuem diferents variables, percebrem un fet esperable: no hi ha la mateixa proporció d'alumnes amb llibres en català segons sigui el curs (vegeu les gràfiques 4.7 i 4.8), l'escola de procedència (vegeu la gràfica 4.9) o la llengua pròpia de l'alumne. Són, a mode de perfil, els alumnes dels cursos més baixos els que tenen menys classes en català, predominantment catalanoparlants i procedents d'escoles on el català ja ha tingut presència com a llengua vehicular els que trien més els llibres en català.

En definitiva l'IES Joan Ramis, pel que fa a la llengua, es caracteritza per dos fets: per una decidida voluntat de no separar alumnes per raó de llengua, i per un ús no sempre prou normal del català en els diferents espais acadèmics.

4.3 Coneixement de l'idioma

En el qüestionari vam introduir una sèrie de preguntes que demanaven per l'avaluació que fan els propis alumnes dels seus coneixements tant de català com de castellà. Aquesta és una variable que ha resultat ser molt interessant i que posa de manifest no tant el domini objectiu que es té de l'idioma avaluat com el discurs més o manco naturalitzat, evident i legitimador que es fa sobre aquest idioma: l'autoavaluació no és una mesura objectiva, és una percepció subjectiva, un discurs sobre un mateix, discurs que lògicament depèn de molts factors, entre ells l'ús que se'n fa, el que realment se'n sap, la manera com s'aprèn la llengua... La importància d'aquests discursos ve donada per la necessitat de convenciment i naturalització que hom té quan usa una llengua: necessitam o bé que el que es fa sigui "natural", obvi, inqüestionat, o bé que





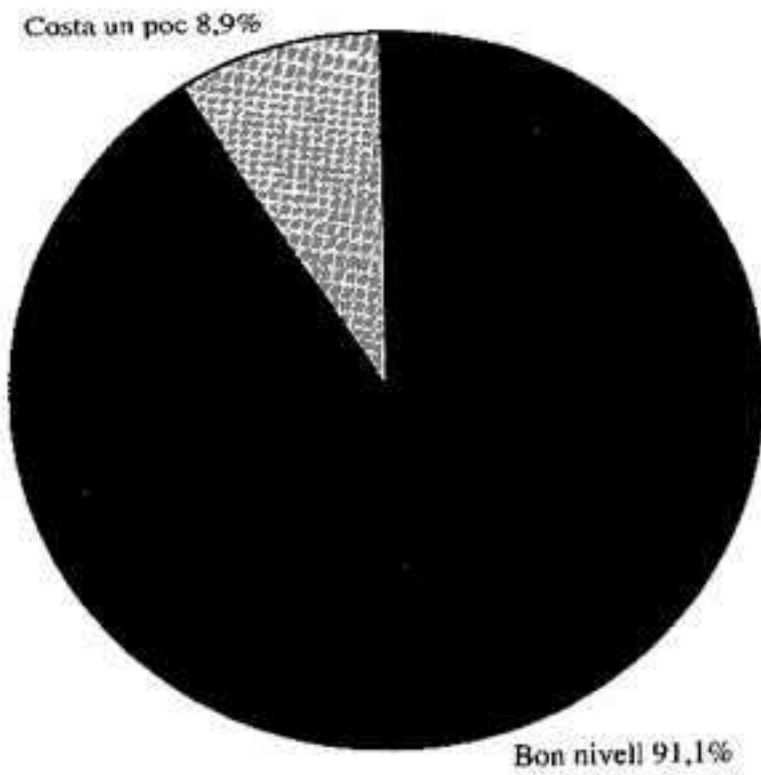
estiguem convençuts de la necessitat dels nostres actes. Els humans no sabem viure instal·lats en el dubte. Certament, la generalització d'un o altre discurs tindrà conseqüències diferents sobre l'ús de les llengües implicades.

El resultat numèric més important a destacar és que es percep sistemàticament una major competència lingüística en castellà que en català, fins i tot en aquells aspectes en què els catalanoparlants podrien tenir a priori més problemes, com és el vocabulari o la pronúncia castellanques (vegeu les gràfiques 4.10-4.13). Aquestes diferències percentuals es donen tant en catalanoparlants com en castellanoparlants tot i que en graus i manera diferents: mentre els castellanoparlants asseguren tenir una desigualtat competencial molt elevada, els catalanoparlants escurcen les diferències tot elevat el seu grau de competència en català, alhora que mantenen al mateix nivell el domini alt del castellà (vegeu les gràfiques 4.18 i 4.19).

Aquestes diferències de percepció són encara més accentuades si ens fixam en el curs o el col·legi d'origen. Així, molt significativament, veim que cursar un nivell més elevat no comporta saber més i millor cap dels dos idiomes. De fet, es creuen més competents en ortografia catalana els que fan els primers cursos d'ESO que els que fan batxillerat o COU. Alhora, la percepció de la competència en ortografia castellana es manté sempre estable en nivells molt alts, excepte a segon d'ESO (vegeu les gràfiques 4.14 i 4.15). Si ens miram aquesta mateixa variable en funció de l'escola de procedència, arribarem a conclusions similars: del castellà, se'n té una percepció similar en gairebé tots els alumnes, venguin d'on venguin, amb l'única excepció dels que provenen de l'escola pública íntegrament en català, els quals tenen un percentatge sensiblement més baix. En canvi, l'autoavaluació del català canvia exageradament en funció de quina sigui l'escola d'origen: des d'uns molt bons resultats entre els alumnes que han cursat escola íntegrament en català fins a uns nivells francament dolents entre els qui han anat a l'escola concertada (vegeu les gràfiques 4.16 i 4.17).

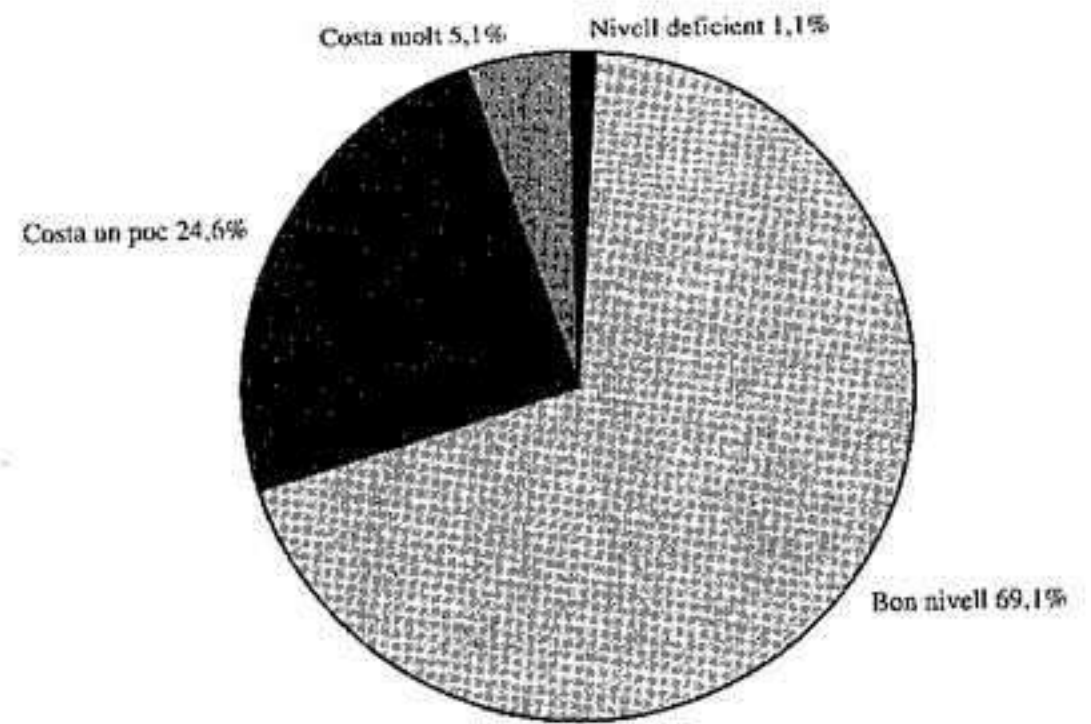
La interpretació que podem fer d'aquestes dades passa inevitablement per reconèixer que el català no té el mateix grau de naturalització per a tothom. Hi ha un grup d'alumnes, sobretot els que fan cursos alts, procedents d'escoles privades i públiques en castellà, que no s'enfronta amb el català des d'una normalitat, no el dona per descomptat i es creu que no en sap. En canvi, el castellà en tot moment es percep inqüestionat, quasi ningú dubta que el sap usar

AUTOAVALUACIÓ DEL NIVELL DE PRONÚNCIA EN CASTELLÀ



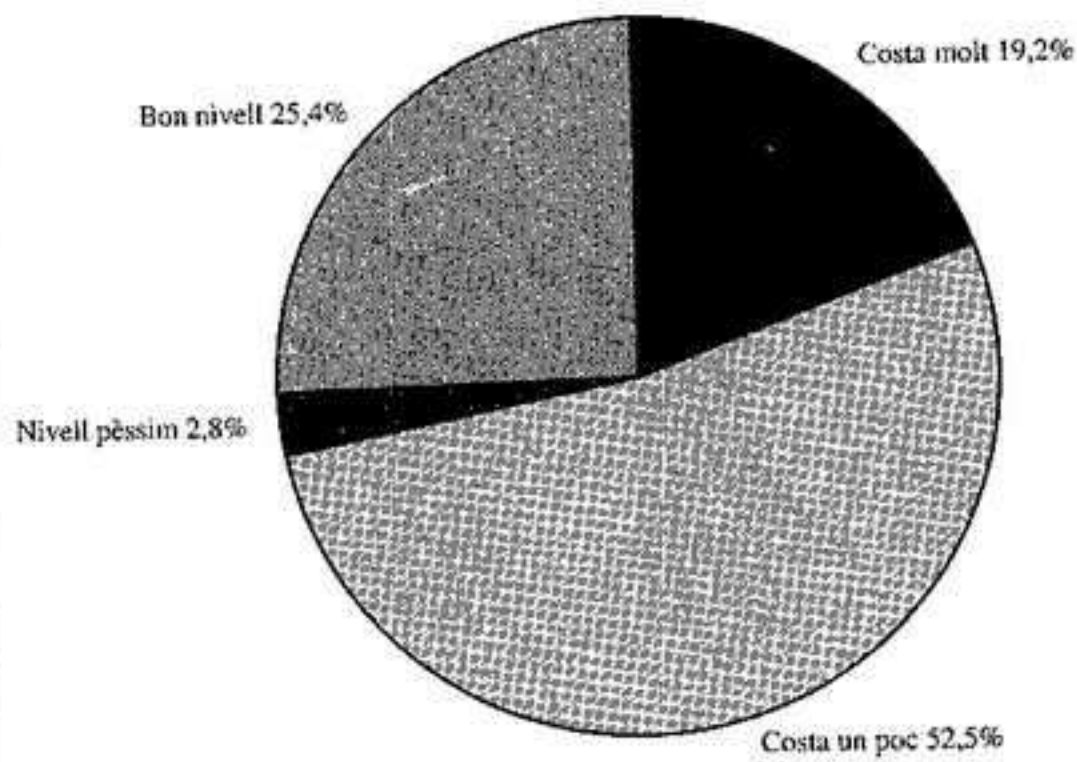
GRÀFICA 4.10

AUTOAVALUACIÓ DEL NIVELL DE PRONÚNCIA EN CATALÀ



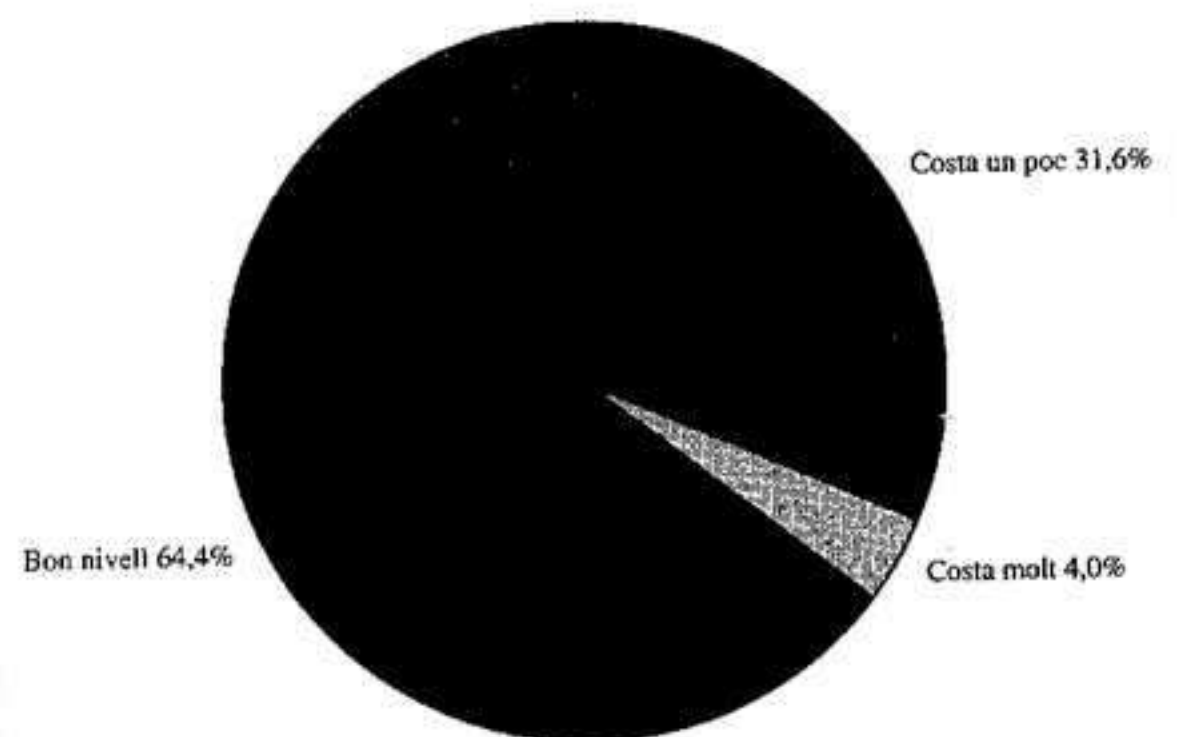
GRÀFICA 4.11

AUTOAVALUACIÓ DEL NIVELL D'ORTOGRAFIA CATALANA



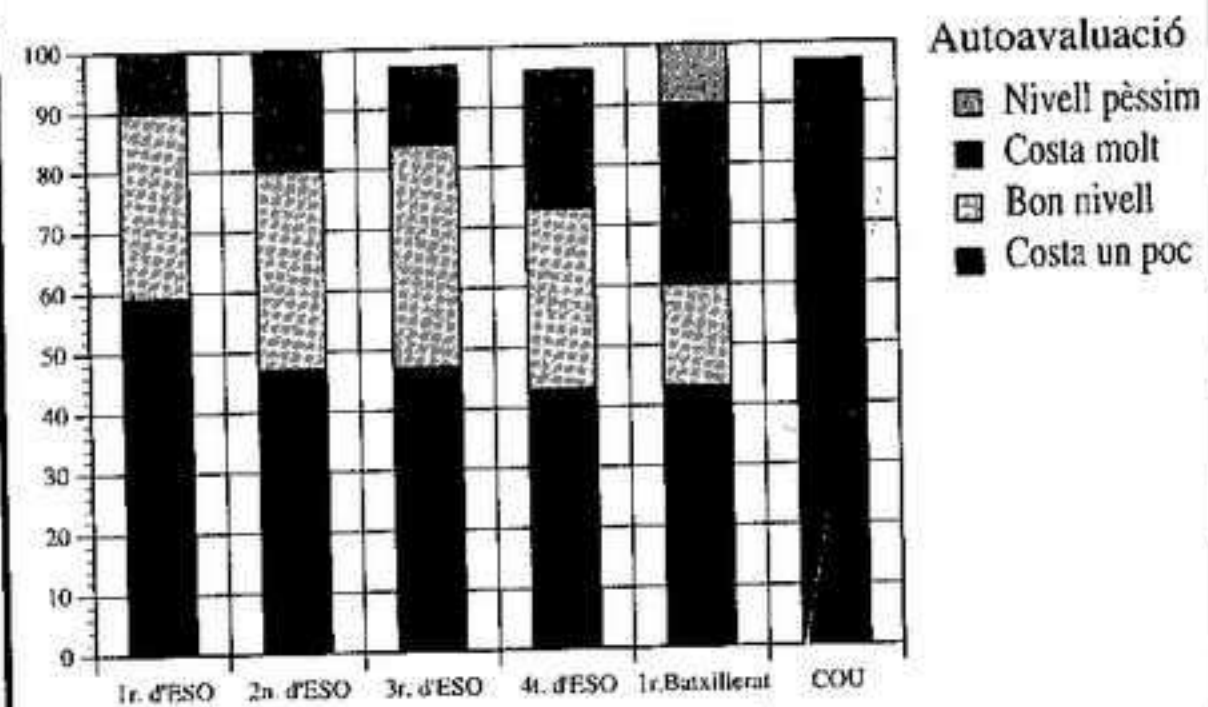
GRÀFICA 4.12

AUTOAVALUACIÓ DEL NIVELL D'ORTOGRAFIA CASTELLANA



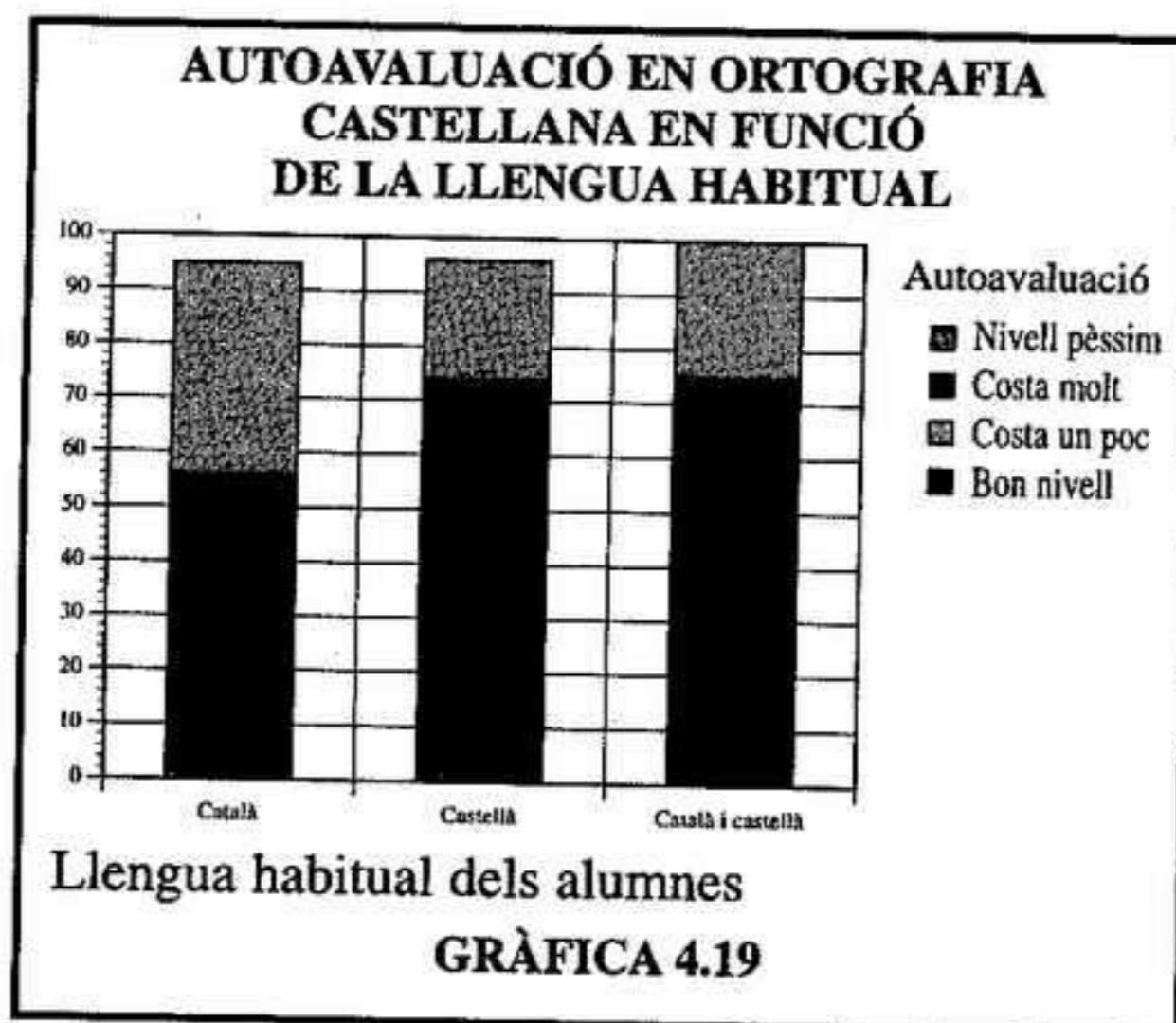
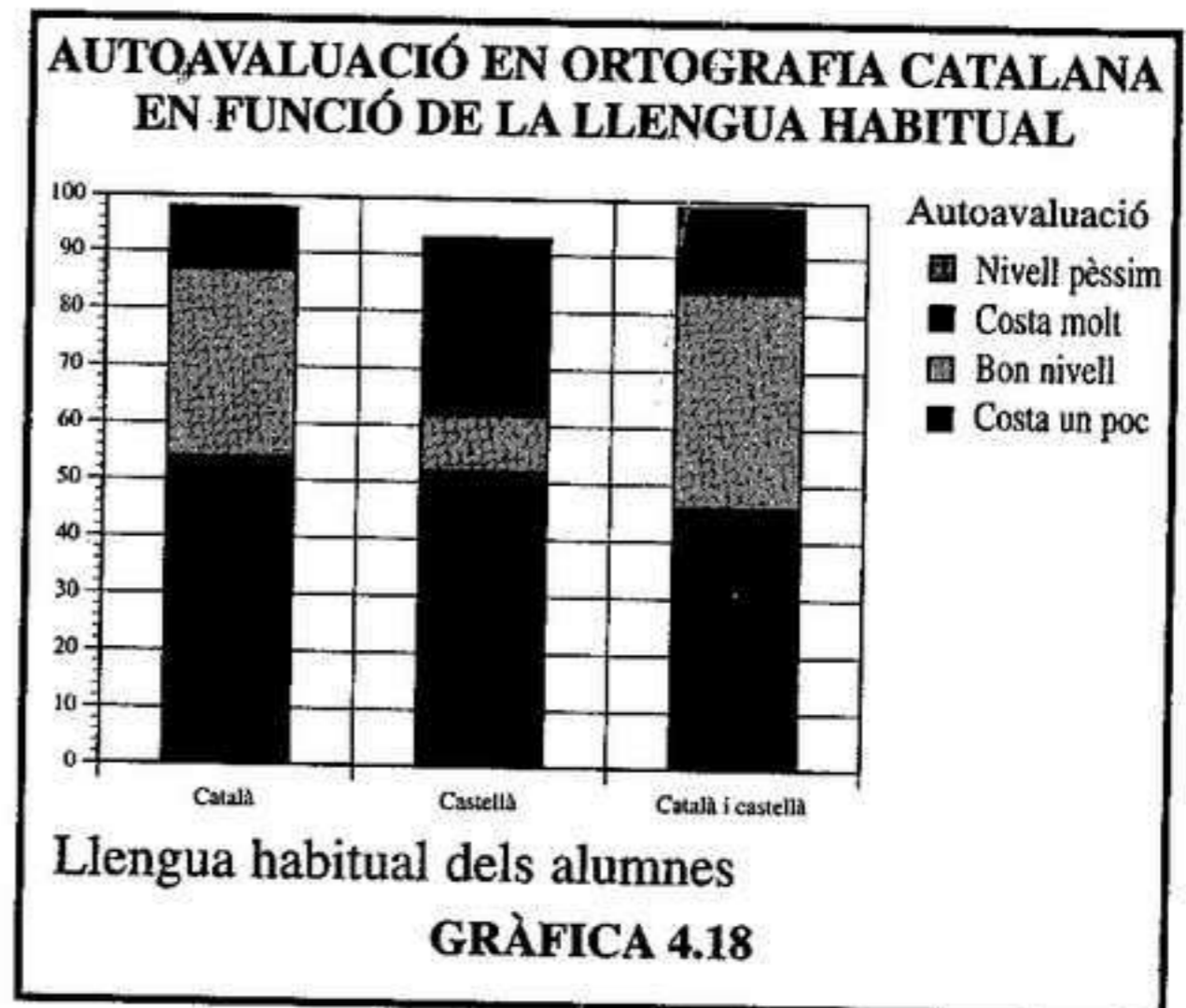
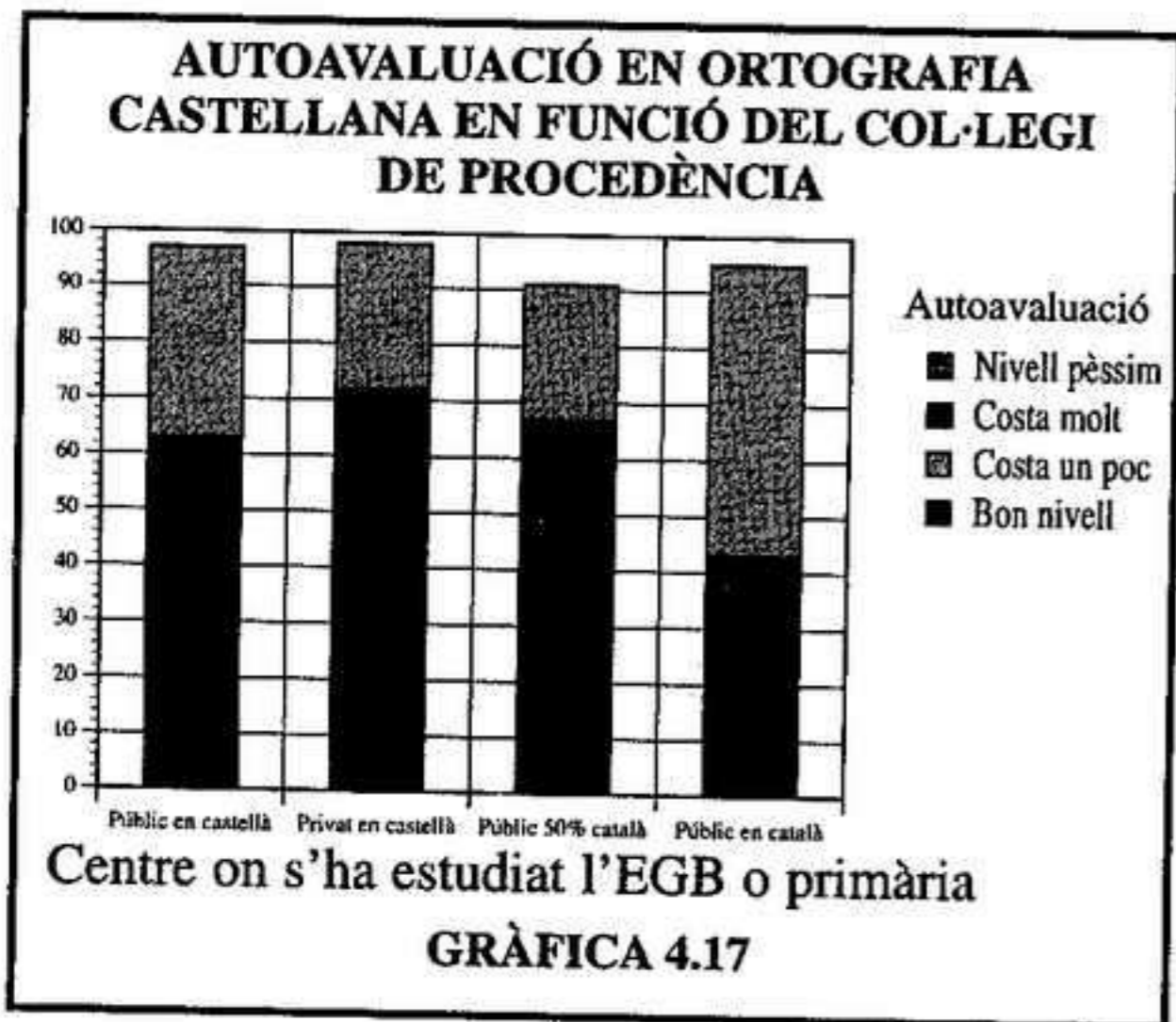
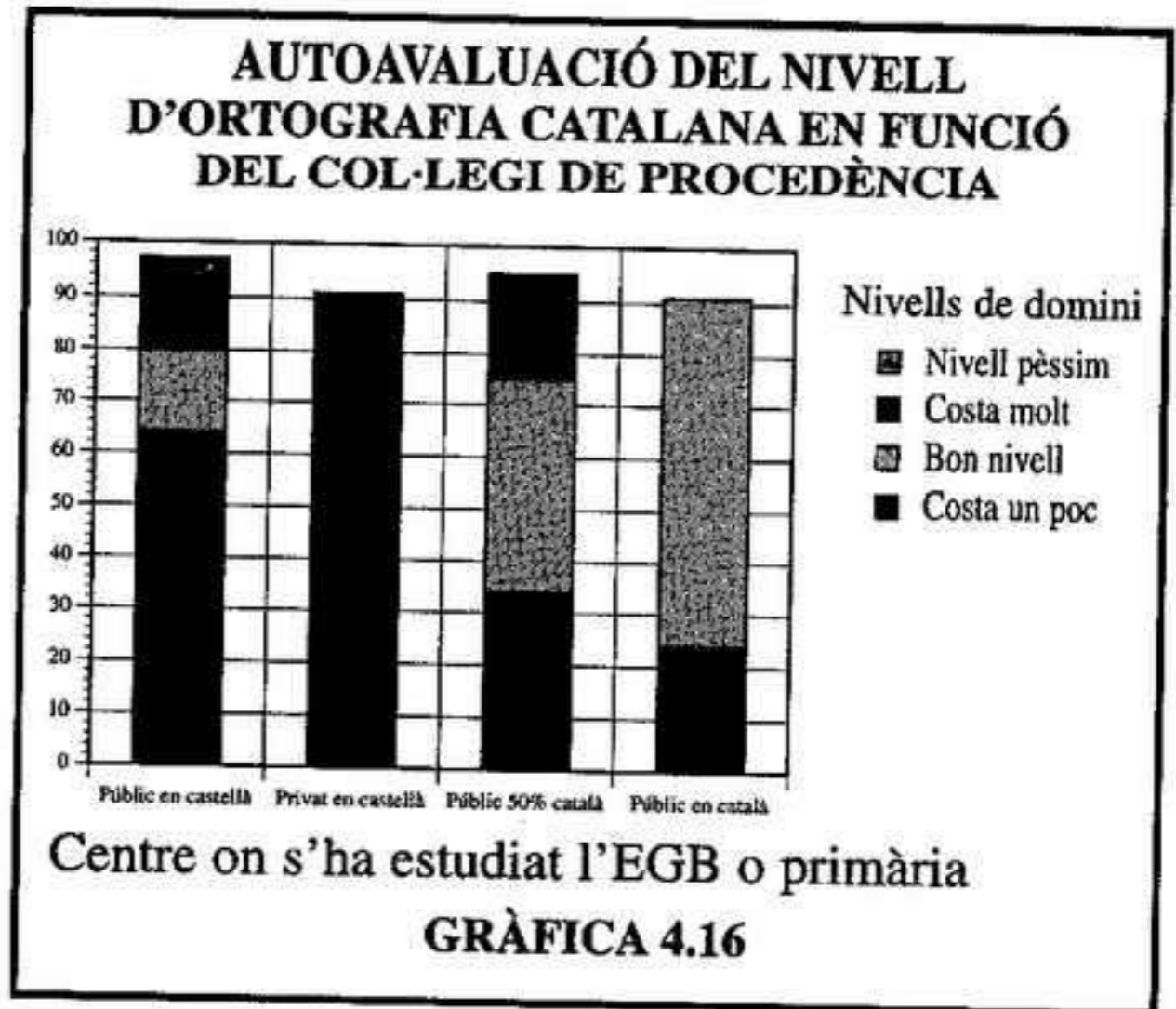
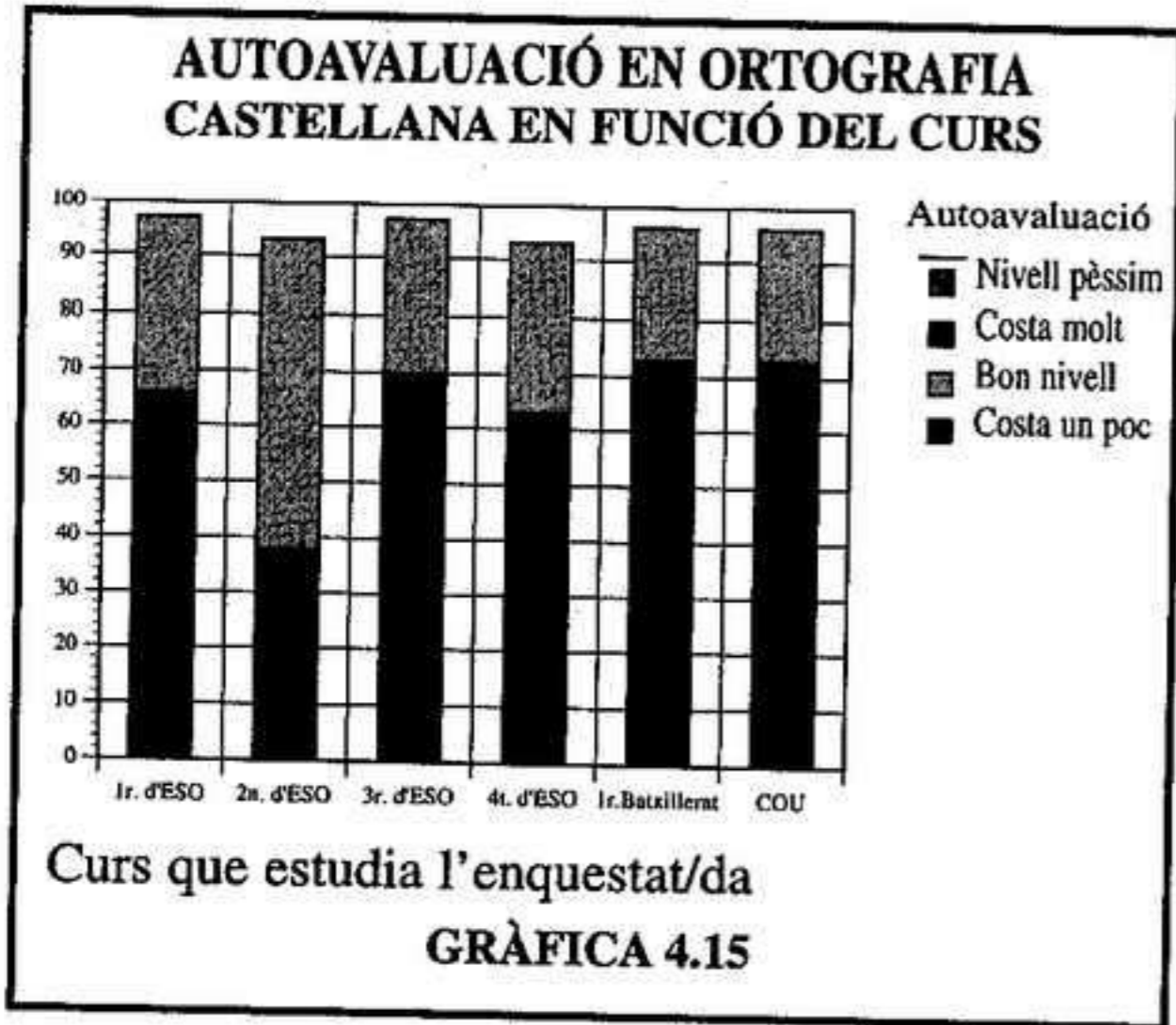
GRÀFICA 4.13

AUTOAVALUACIÓ EN ORTOGRAFIA CATALANA EN FUNCIÓ DEL CURS



Curs que estudia l'enquestat/da

GRÀFICA 4.14



bé. Seria ingenu de la meua part no relacionar aquesta manca de naturalització del català amb unes desigualtats entre els diferents alumnes— segurament grans— en l'aprenentatge⁶ i l'ús de la llengua catalana tant a l'institut com a l'escola de procedència. Coincideix bastant la gent que es veu poc capaç d'usar el català amb la gent que menys ús n'ha fet i més malament l'ha après: no podem deslligar l'ús, la percepció i la competència d'un idioma, ja que són cares d'una mateixa moneda. La confirmació estadística d'aquesta reflexió ve donada pel fet que les variacions més grans en el percentatge d'autoavaluació del català no són produïdes en funció de l'idioma habitual de l'alumne, sinó de l'escola de procedència i el curs, és a dir, les variacions provenen del substrat escolar dels alumnes més que del substrat familiar.

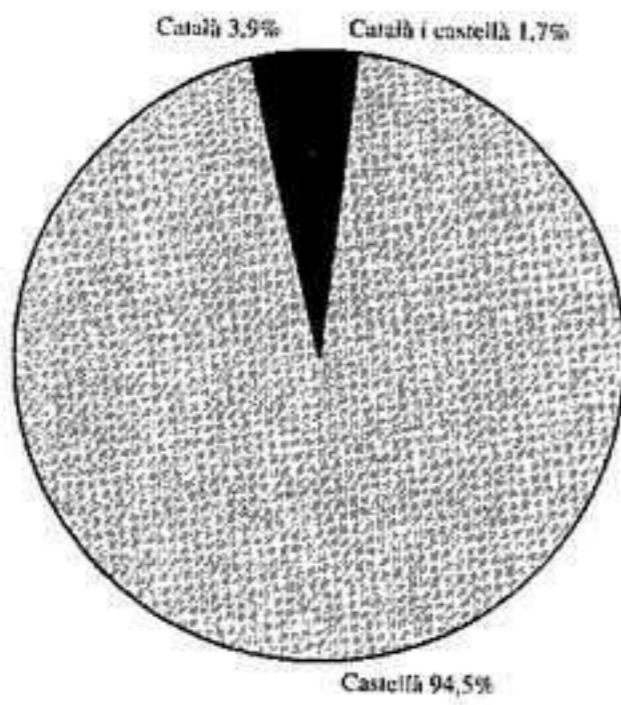
4.4 Comportaments lingüístics escolars

L'últim grup de dades relacionades amb el món escolar que ens resta per analitzar és el que té a veure amb els comportaments lingüístics dels enquetats durant l'exercici del seu rol d'alumne. Ja hem vist quina era la llengua vehicular que proposava el centre (la llengua que usen els professors per a donar classe i la llengua amb què estan escrits els llibres de text). Ara analitzarem la resposta lingüística que en fan els alumnes. Concretament, repassarem les respostes donades a preguntes que demanaven per l'idioma usat a l'hora d'agafar els apunts a classe, fer preguntes orals, contestar els exàmens i traduir de l'anglès.

La tendència en tots aquests casos és d'aplicar sistemàticament una norma adaptativa, és a dir, molt bona part dels alumnes usen la llengua que proposa el professor, sigui quina sigui la seva. S'ha de destacar que aquesta tendència adaptativa no la trobam en cap altre comportament lingüístic i suposa, per tant, el trencament amb el comportament que és més habitual trobar-se: la bilingüïtzació dels catalanoparlants. De totes maneres, cal una mica de cautela: l'adaptabilitat que anunciam no és total i tendeix a veure's frustrada fre-

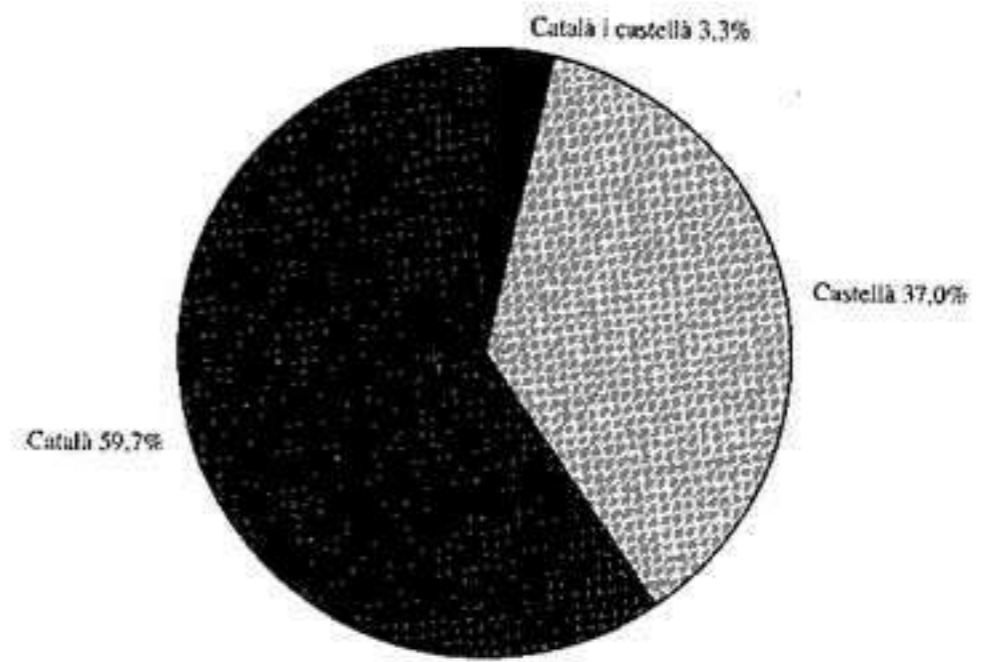
⁶ Tenc la sospita que per explicar aquesta manca de naturalització del català és important tenir en compte, per exemple, com s'ensenyava l'idioma: quan jo anava a l'institut era un fet que els professors de català, tot i que eren menys exigents, insistien més que els de castellà en l'ortografia. Mentre que a "lenguaje" es donava per suposat que hom sabia el castellà, si no, et restaven punts a l'examen; a les classes de català encara t'ensenyaven a escriure, és a dir, et deien que no en sabies —com l'anglès— i que n'havies d'aprendre.

**LLENGUA EN QUÈ S'AGAFEN ELS APUNTS
QUAN L'ASSIGNATURA S'EXPLICA
EN CASTELLÀ**



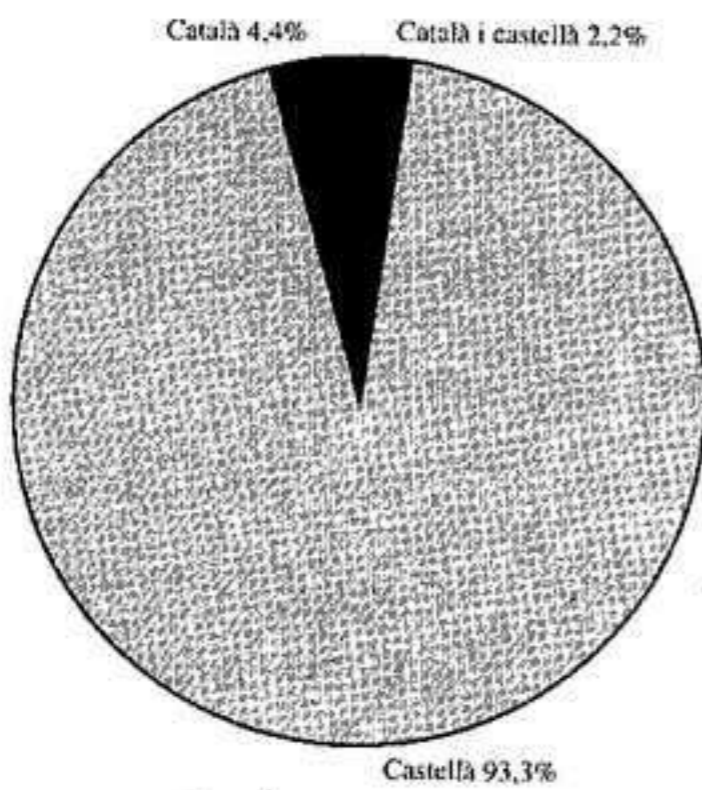
GRÀFICA 4.20

**LLENGUA EN QUÈ S'AGAFEN ELS APUNTS
QUAN L'ASSIGNATURA S'EXPLICA
EN CATALÀ**



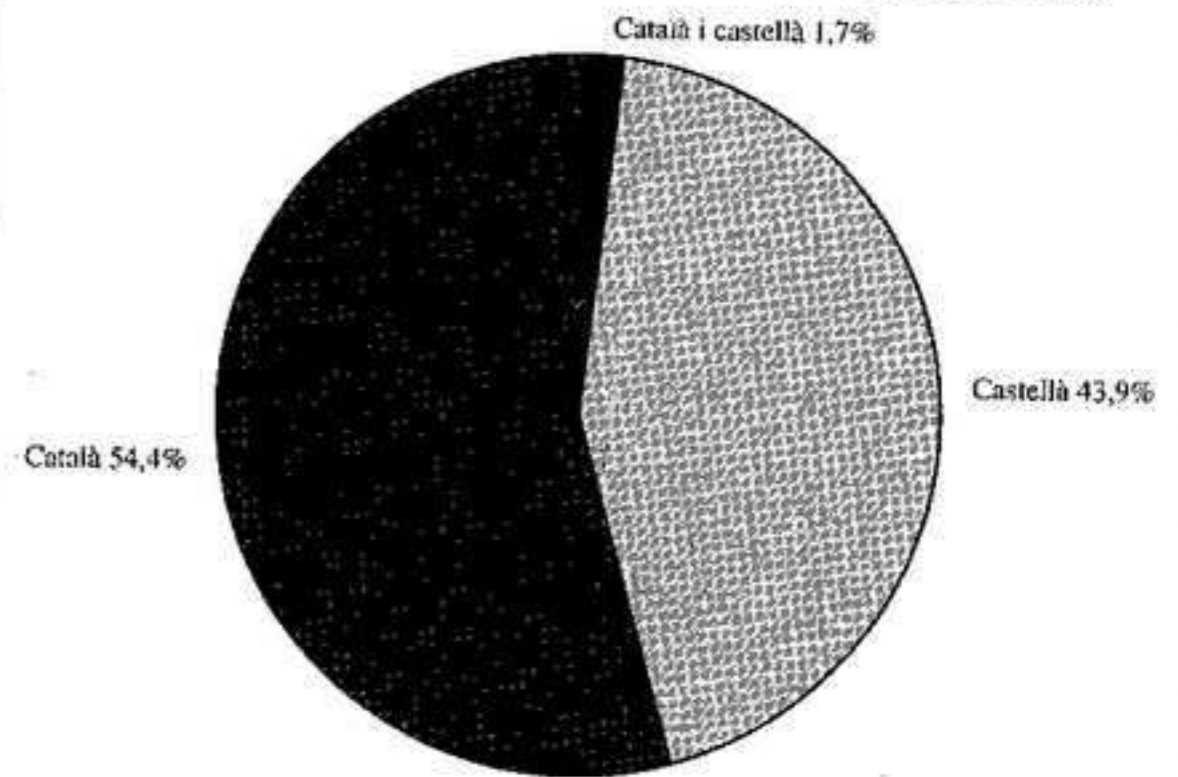
GRÀFICA 4.21

**LLENGUA EN QUÈ ES CONTESTEN
ELS EXÀMENS FORMULATS EN CASTELLÀ**



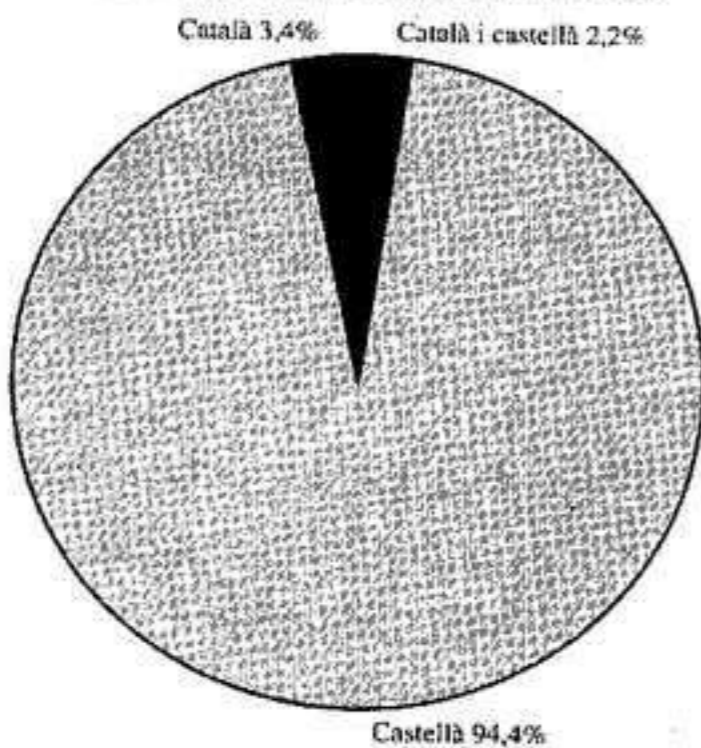
GRÀFICA 4.22

**LLENGUA EN QUÈ ES CONTESTEN
ELS EXÀMENS FORMULATS EN CATALÀ**



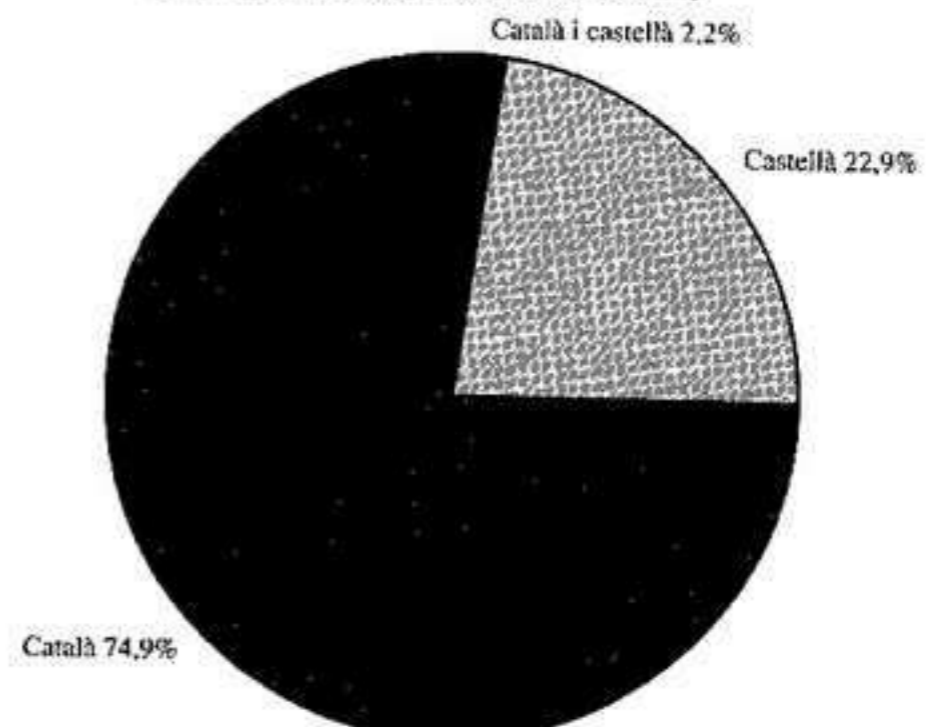
GRÀFICA 4.23

**LLENGUA EN QUÈ ES FAN LES
PREGUNTES ORALS ALS PROFESSORS
CASTELLANOPARLANTS**

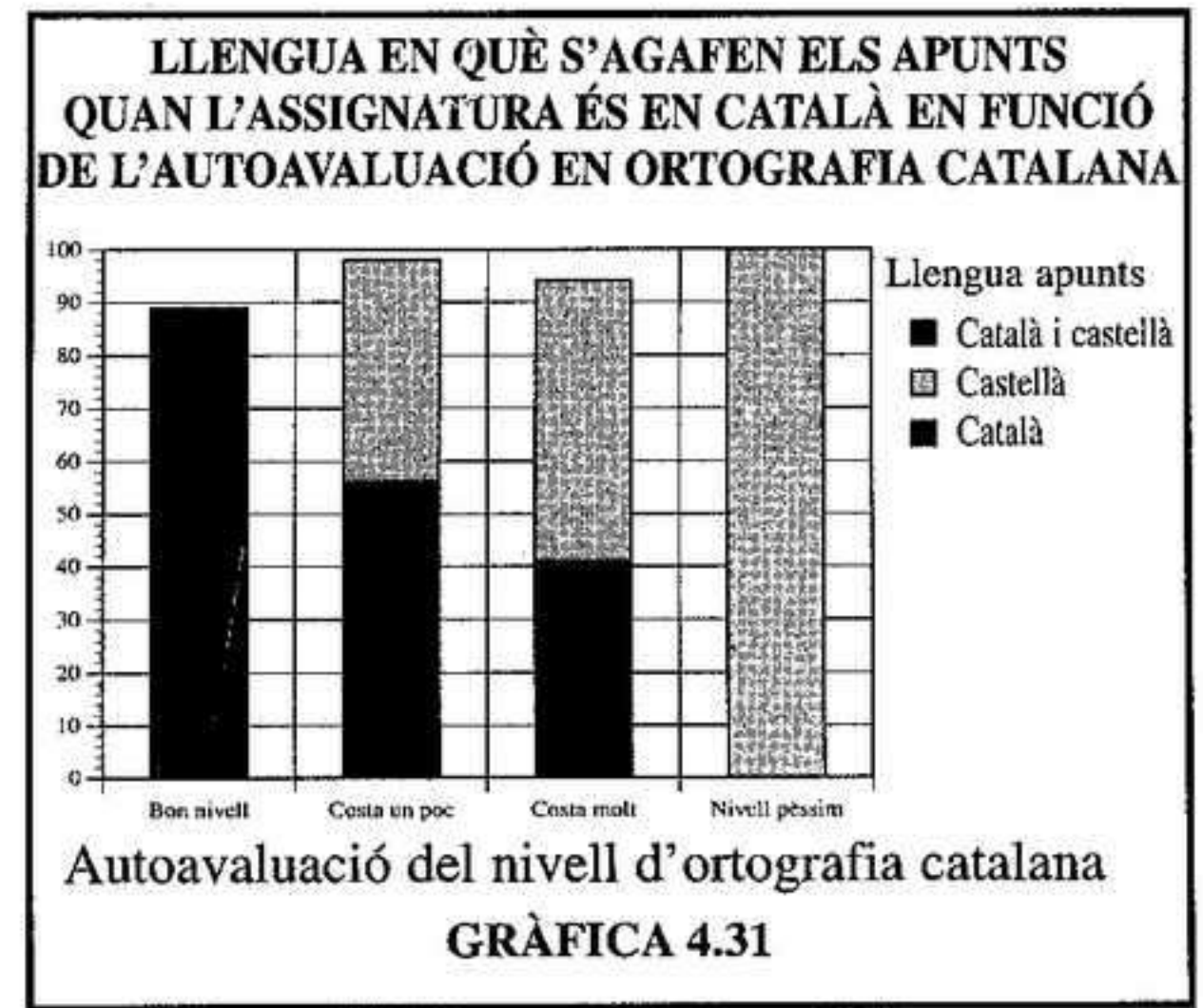
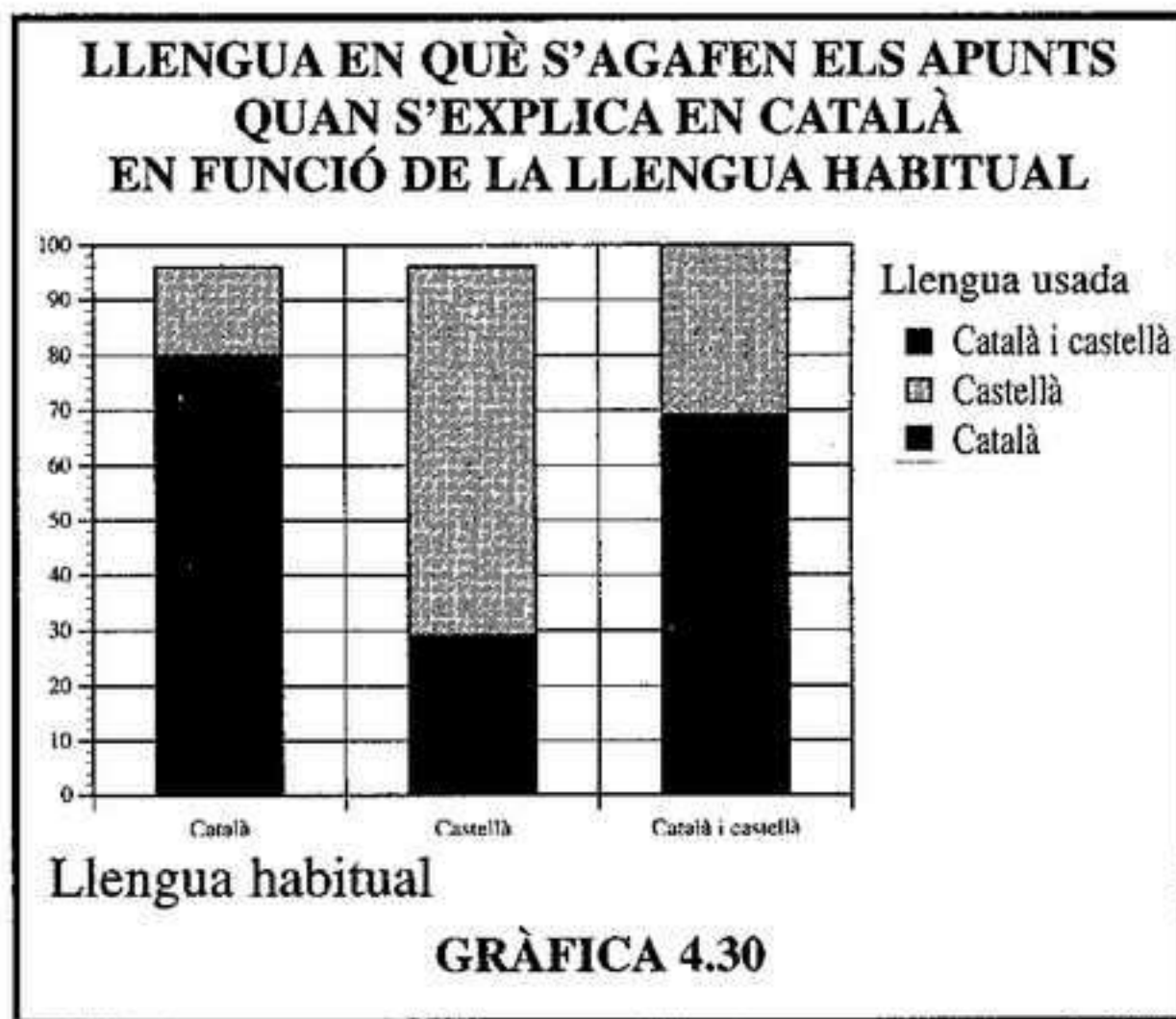
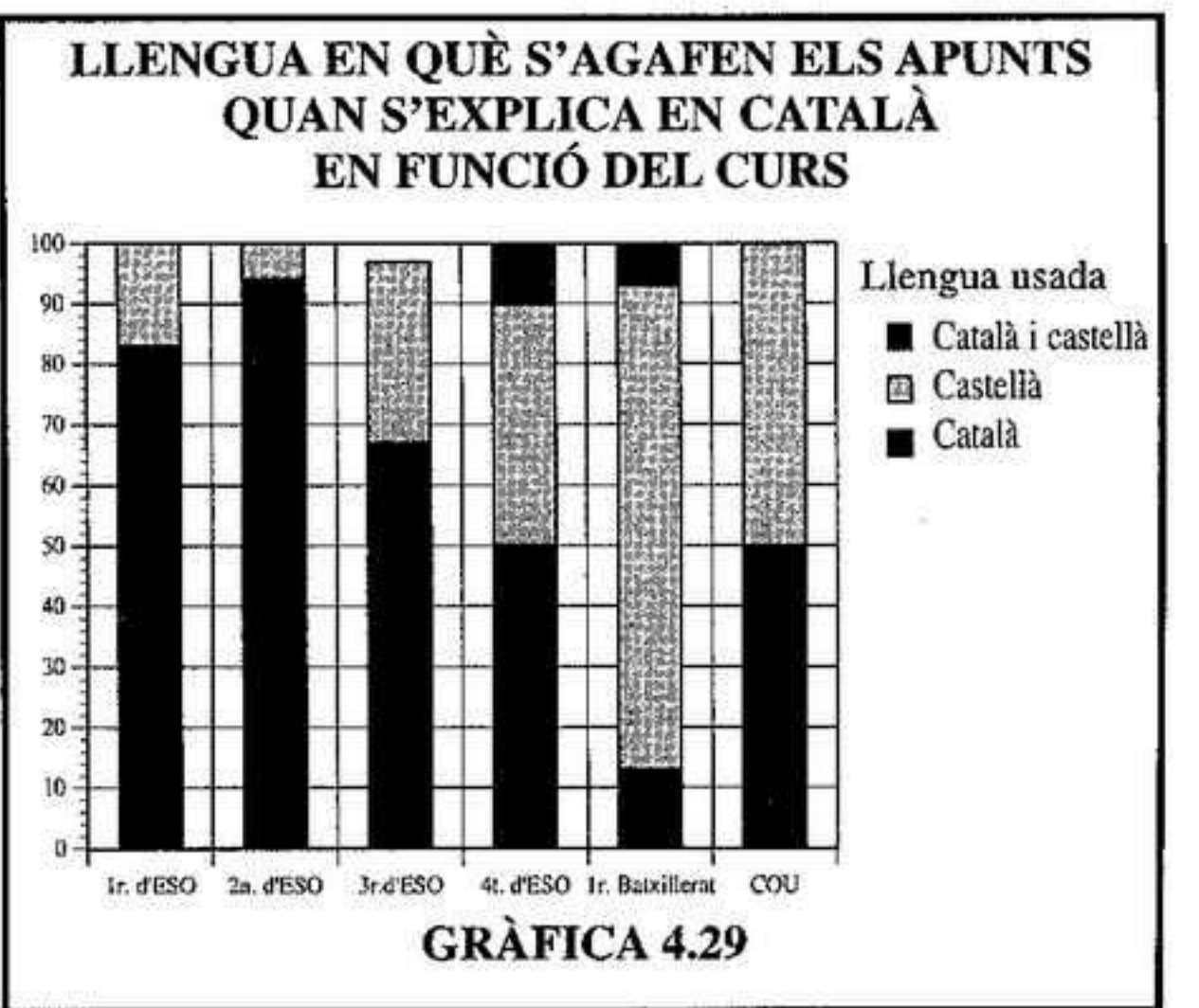
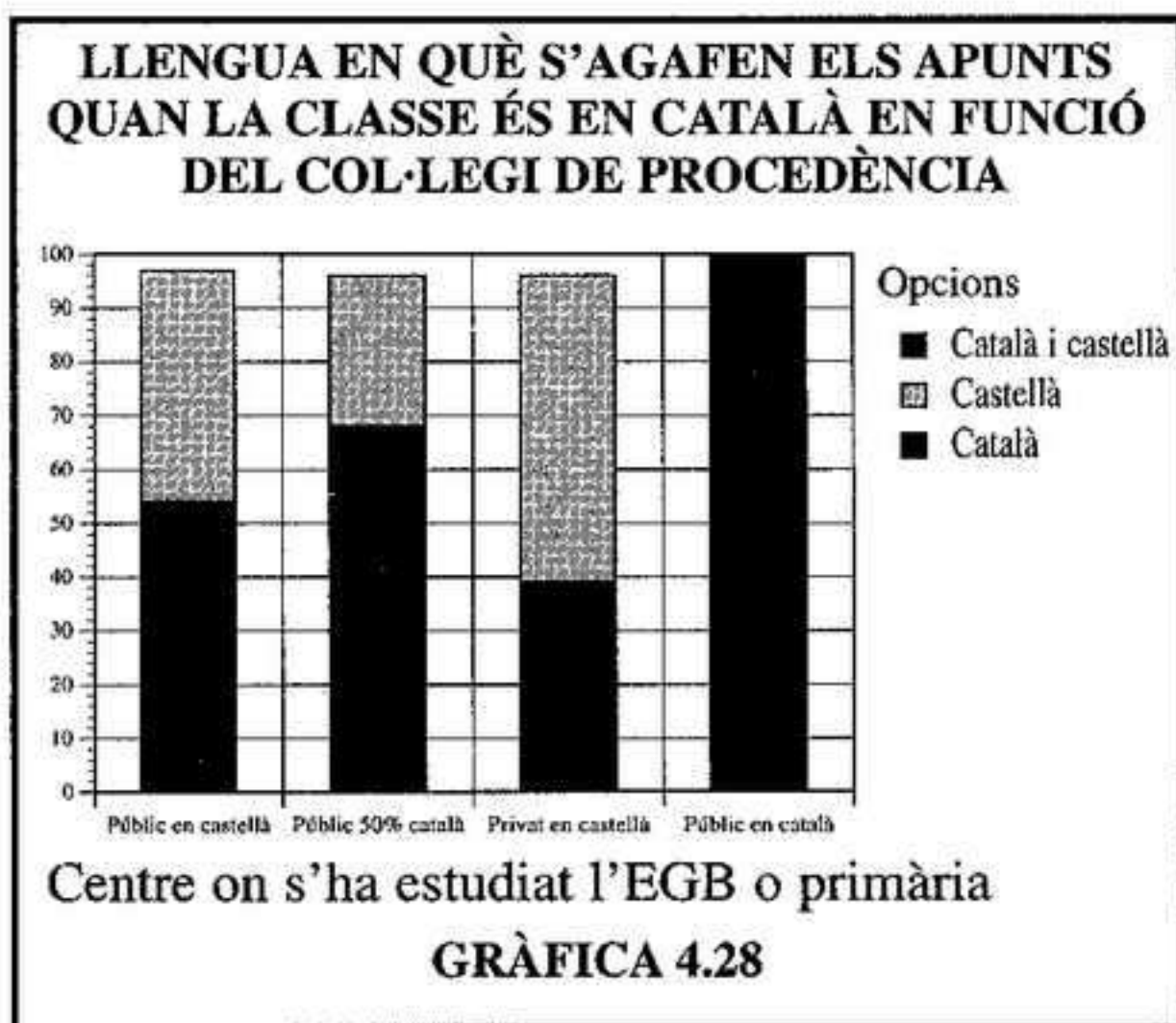


GRÀFICA 4.24

**LLENGUA EN QUÈ ES FAN LES
PREGUNTES ORALS ALS PROFESSORS
CATALANOPARLANTS**



GRÀFICA 4.25

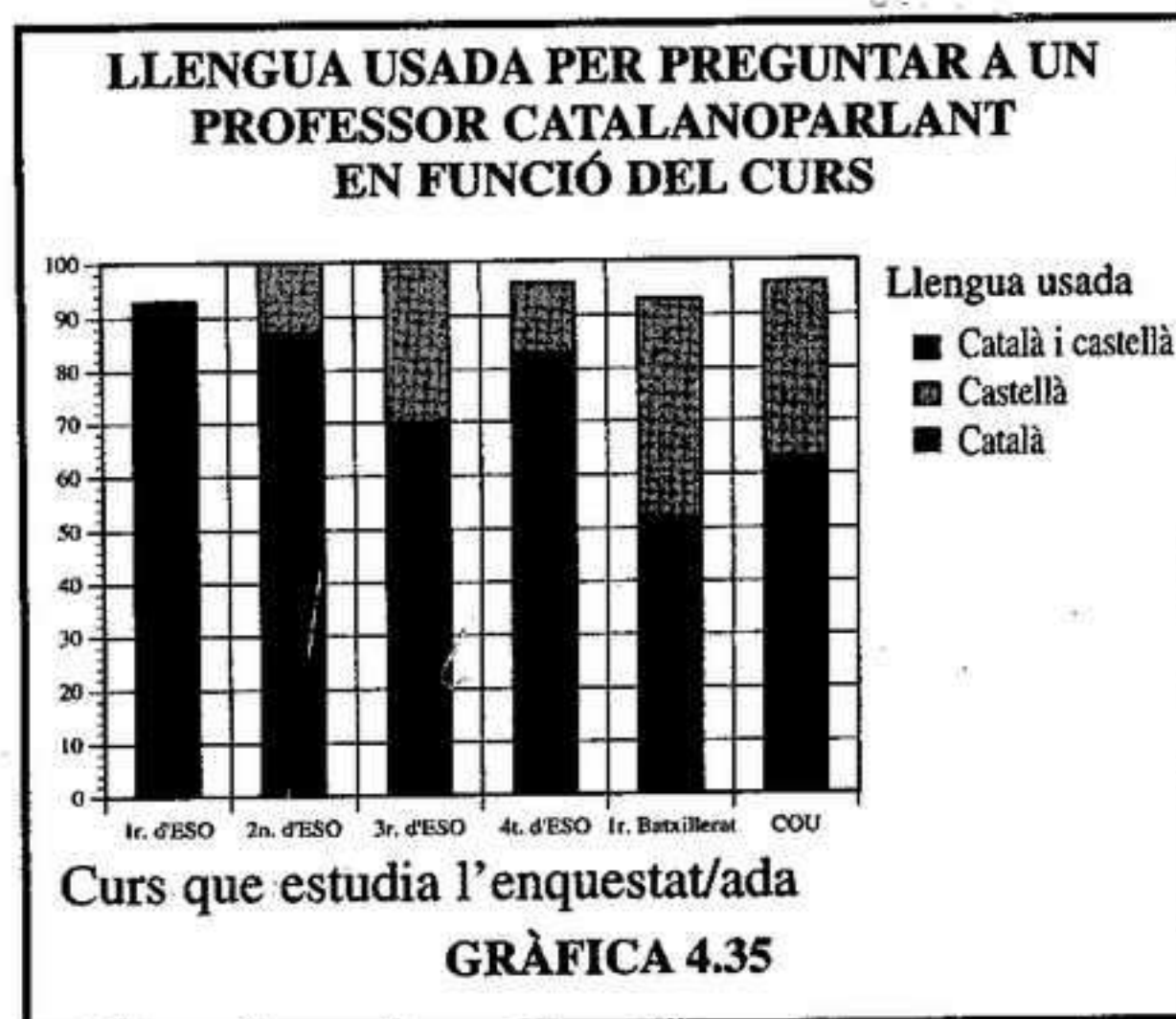
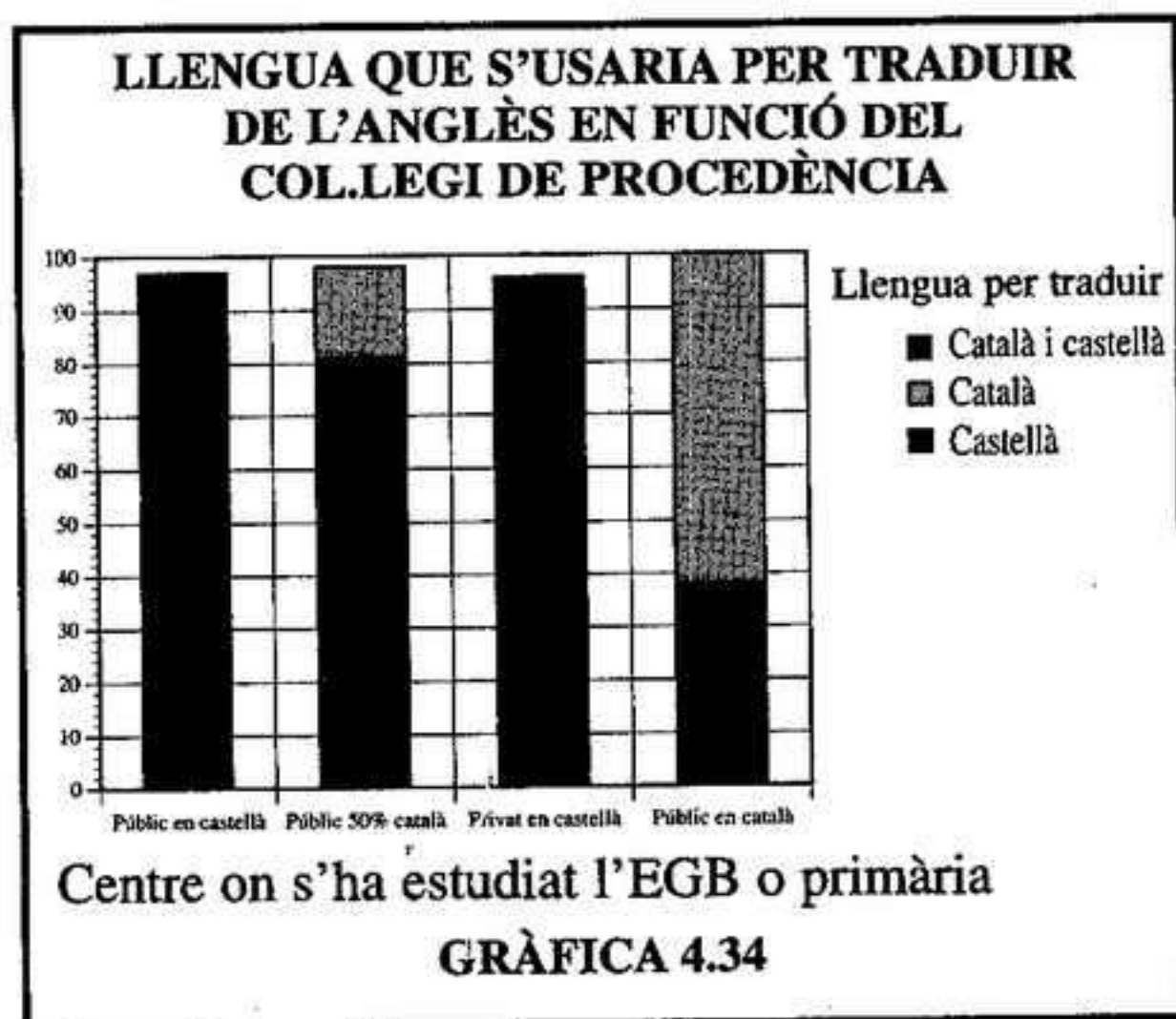
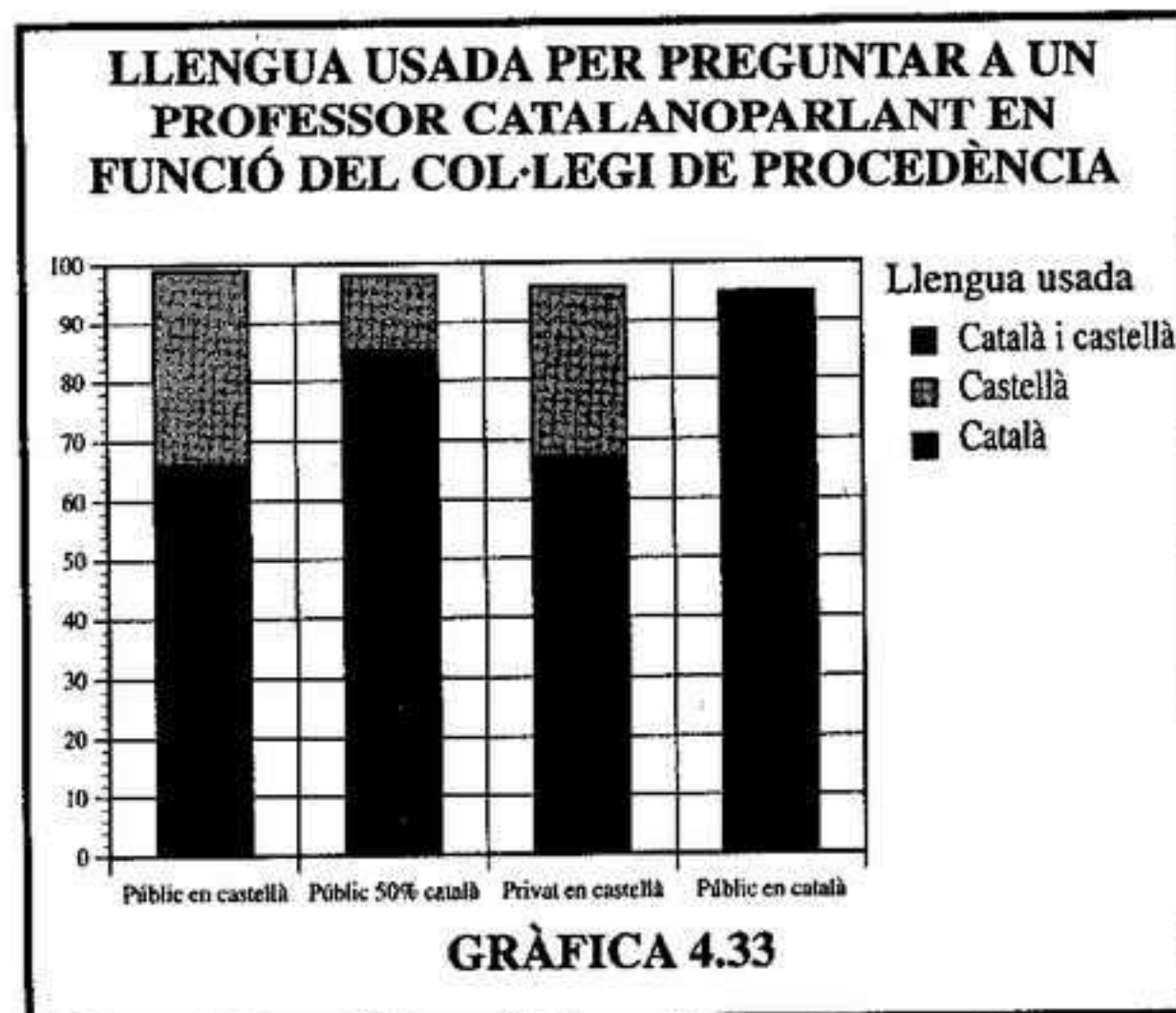
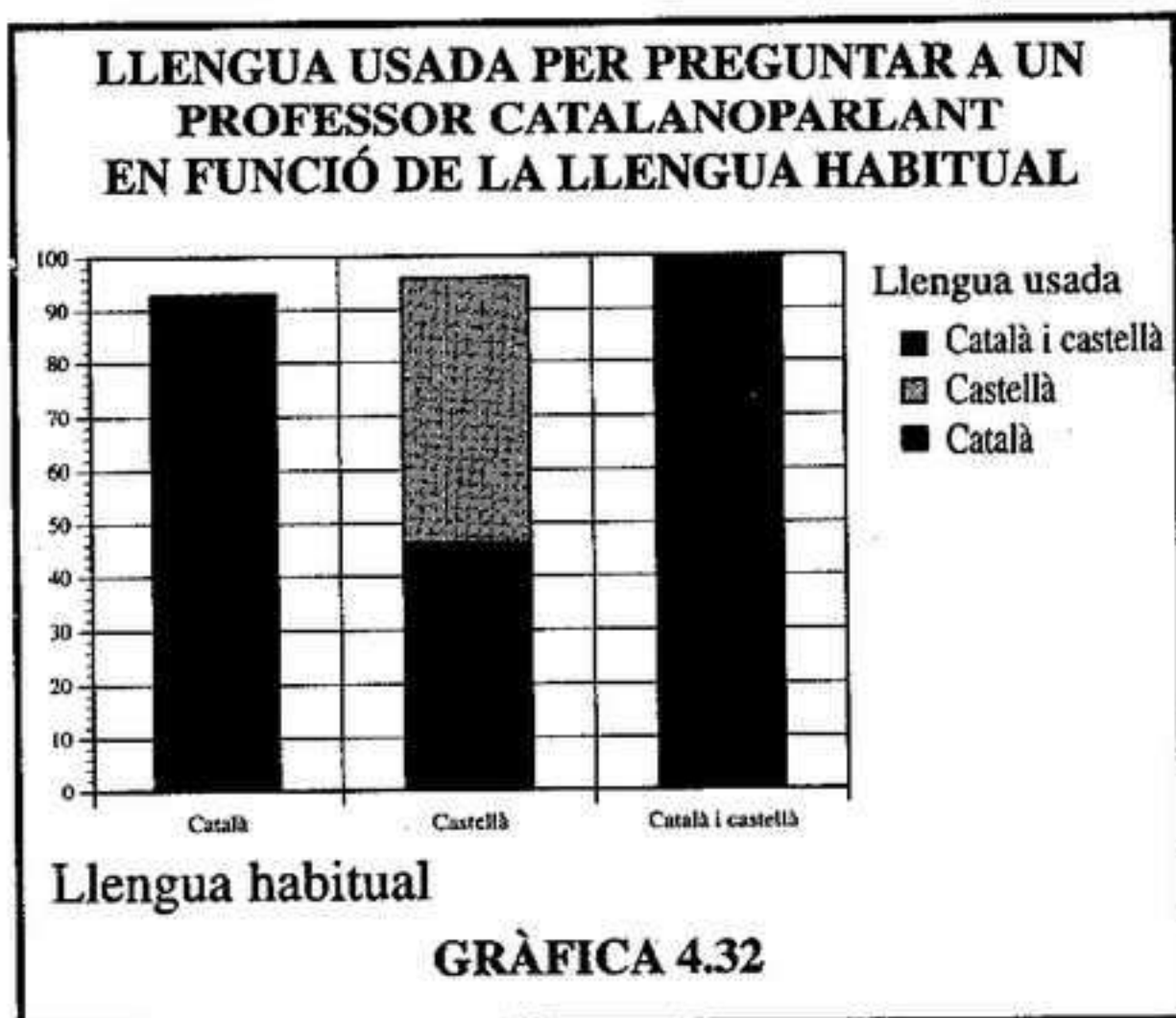


qüentment, especialment quan es tracta d'un comportament escolar escrit. Podrem parlar, llavors, d'una asimetria de caire lingüístic favorable al castellà i als castellanoparlants.

Per una banda, hem de parlar d'una asimetria entre llengües. Així, tal com podem veure en els quadres adjunts, mentre que quasi tothom agafa els apunts en castellà quan la classe és en castellà, només el 59% agafa els apunts en català quan aquesta llengua és la que usa el professor, independentment, molts cops, de quin sigui l'idioma habitual de l'alumne (vegeu les gràfiques 4.20-4.23). Els dos idiomes no són, per tant, usats simètricament. Per altra banda, es tracta d'asimetria entre parlants. Sembla no existir el mateix grau d'exigència per a un catalanoparlant que per a un castellanoparlant. Mentre és quasi "obligatori", inqüestionat, passar al castellà encara que no el parlis, és més aviat "opcional", qüestionable, fer el canvi invers. L'esforç d'adaptabilitat no és estadísticament igual per a tothom. Així, per exemple, més del 95% de catalanoparlants fa les preguntes en castellà a professors que parlen habitualment castellà. En canvi, no més d'un 60% dels qui parlen castellà assegura preguntar en català a professors que són parlants d'aquest idioma (vegeu les gràfiques 4.24-4.25).

És molt interessant, altre cop, veure com el grau d'adaptabilitat o asimetria varia considerablement en funció del curs i l'escola de procedència. No és agosarat afirmar que aquest és l'àmbit en què l'educació escolar rebuda, l'escola de procedència i el curs actual, semblen tenir més influència sobre un comportament lingüístic. La tendència és a ser més adaptatiu si s'estudia en cursos baixos i s'ha anat a una escola amb presència del català com a llengua vehicular. Aquesta tendència es dona en tots els aspectes. Ara bé, és sobretot en els comportaments escrits, i no tant en els orals, on són més perceptibles les diferències. Així, i només com a exemple, mentre a primer de Batxillerat només un 13% agafa els apunts en català en classes on s'explica en català, a segon d'ESO són un 93% i a primer d'ESO, un 83%. Certament, la diferència arriba a ser molt exagerada. L'escola, per tant, té la capacitat de trencar en alguns àmbits el procés de minorització del català (vegeu les gràfiques 4.28-4.35).

El cas de l'Anglès mereix un comentari a part (vegeu les gràfiques 4.26 i 4.33). Com era de suposar, el català no és pràcticament per a ningú la llengua de referència a l'hora d'estudiar l'anglès: ni quasi cap professor ensenya anglès a partir del català, ni gaires alumnes, un 17%, traduirien un text de l'anglès al català.



5. LA LLENGUA FORA DE LES AULES

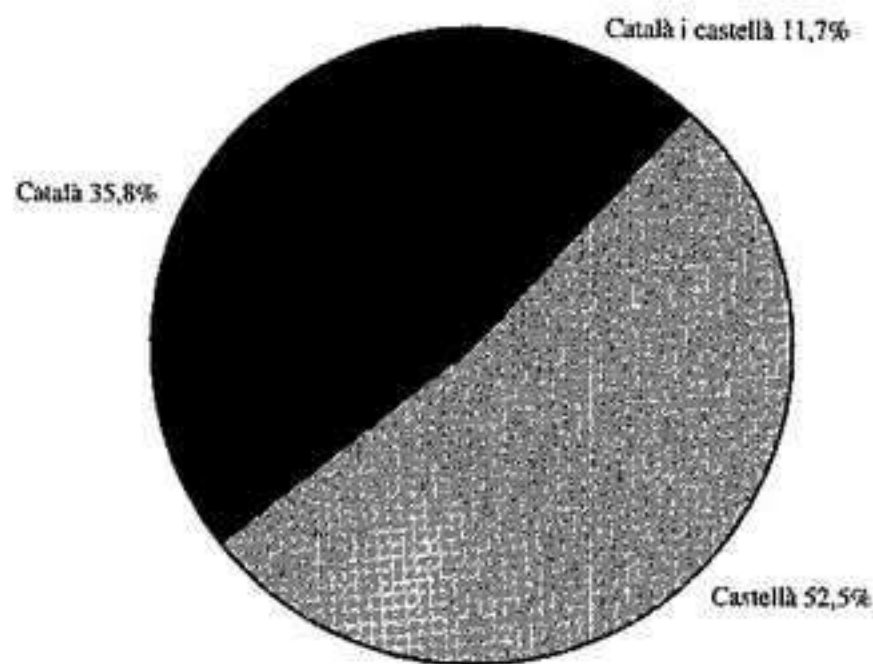
El català no és la llengua majoritàriament usada en els àmbits lingüístics no escolars. El castellà ocupa àmpliament la majoria d'aquests espais comunicatius, bé siguin de caire molt informal (fer broma, parlar amb els amics...), bé siguin altament institucionalitzats (música, televisió). Aquesta conclusió tan contundent és inevitable mirem com mirem les respostes al formulari plantejat. De catorze preguntes, el català només supera el castellà en dues. Tanmateix, no podem perdre de vista que aquesta part del nostre formulari és un tast sobre l'ús de l'idioma molt més superficial que les parts anteriors. Açò és lògic, donada la complexitat comunicativa d'uns espais d'interacció tan àmplis i diversos, els quals requeririen una investigació específica més intensa.

En tots aquests àmbits cal parlar, més intensament que en els altres llocs, de gran desigualtat i asimetria entre les dues llengües, així com de minorització constant del català. Veim, per exemple, com el català està subdesenvolupat com a llengua musical: només un 4% de la música preferida és cantada en català. És minoritària, encara que no tant, com a llengua dels programes de televisió preferits: només un 25% dels programes preferits són en català. És infrautilitzada per fer notes de compra, contar acudits, escriure postals... Es fa fins i tot paradoxal que un 54% digui que parla català habitualment i només un 35% afirmi que el català és la llengua dominant de la seva colla d'amics (vegeu les gràfiques 5.1-5.14).

A diferència del que passa en les situacions escolars, la variable que més correlaciona amb les situacions informals és, sobretot, la llengua habitual dels alumnes i no tant el curs o el col·legi de procedència (vegeu les gràfiques 5.15-5.16). Així, només escriuen postals en català o contenen acudits en català al·lots i al·lotes que tenen com a llengua habitual la pròpia de Menorca, mai castellanoparlants. Ara bé, no tots els catalanoparlants usen sempre el català. En trobam un gruix molt important que usen el castellà, tot establint una distribució de funcions entre els dos idiomes. Ara, idò, més que mai es pot parlar d'asimetria.

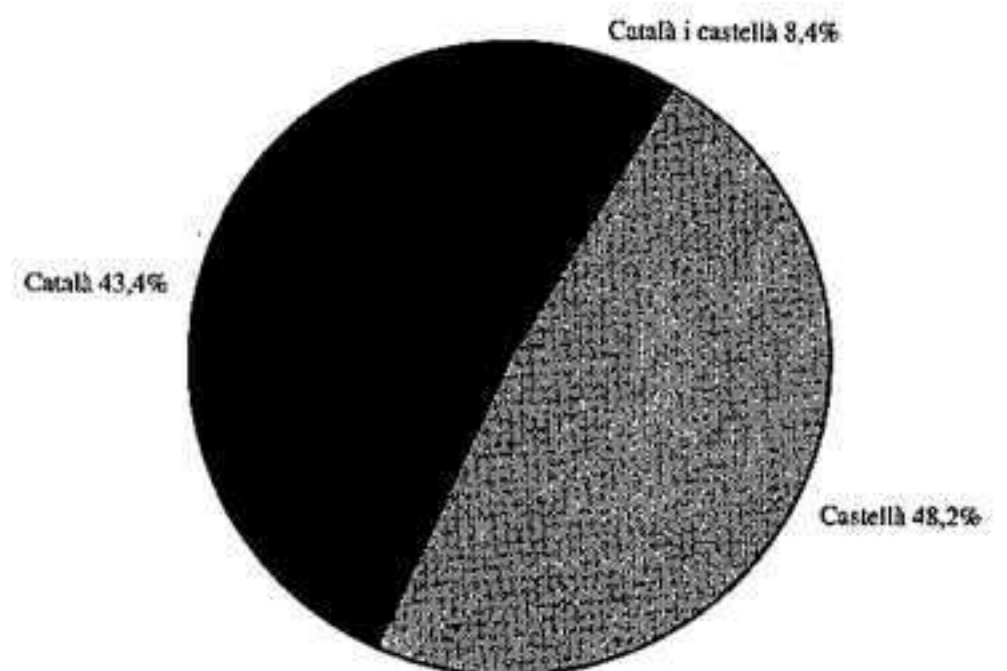
De totes maneres no podem amagar que existeix una mica de correlació significativa, que no causal, entre els comportaments no escolars i el col·legi de procedència, és a dir, amb l'educació rebuda institucionalment. Hi ha un ús

**LLENGUA QUE DOMINA
A LA COLLA D'AMICS**



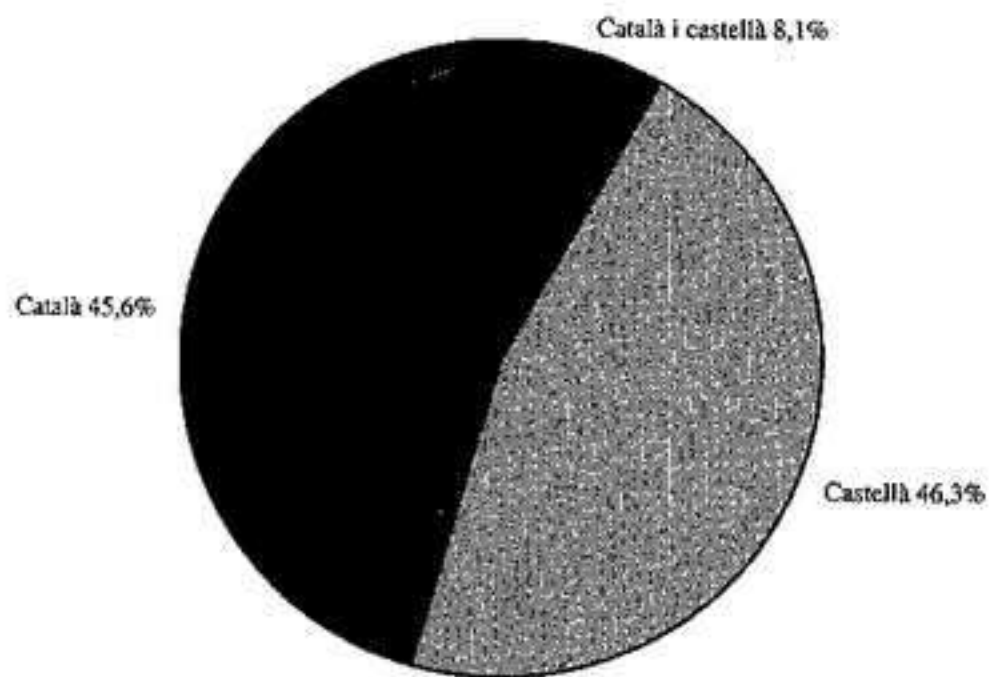
GRÀFICA 5.

**LLENGUA UTILITZADA PER JUGAR
UN PARTIT A L'HORA DEL PATI**



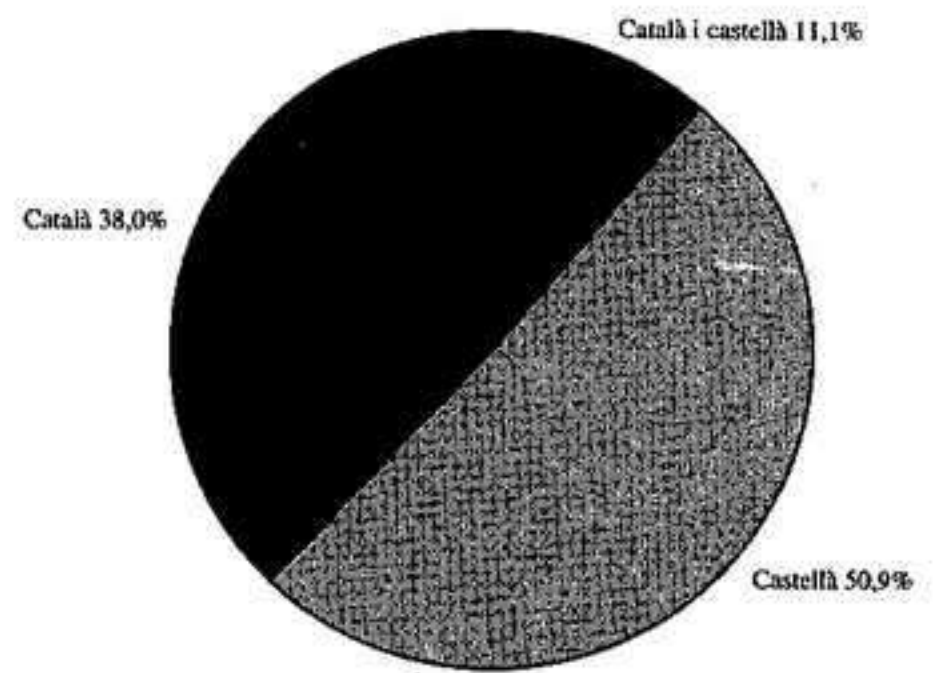
GRÀFICA 5.2

**LLENGUA PREDOMINANT EN
EQUIPS ESPORTIUS**



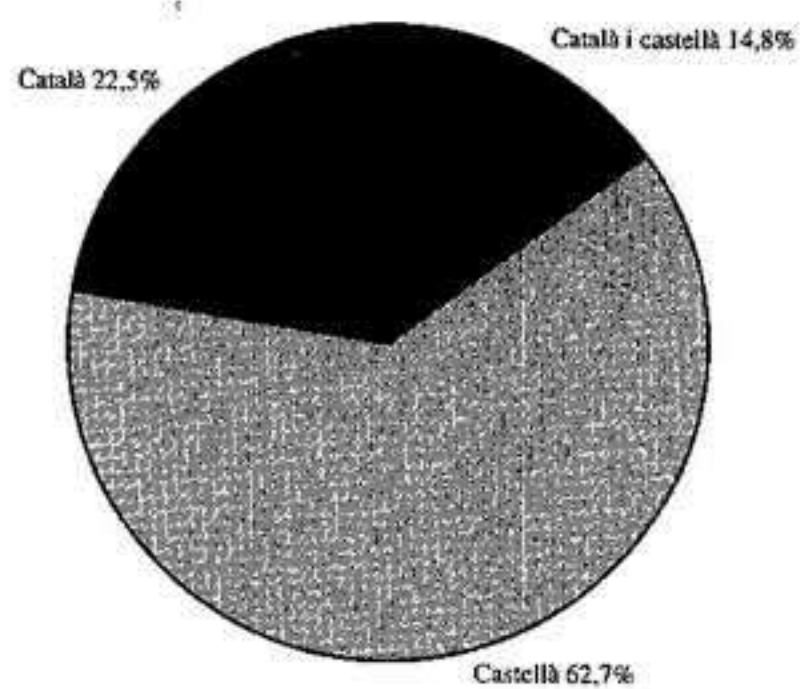
GRÀFICA 5.3

**LLENGUA EN QUÈ S'IMPARTeixEN
LES EXTRAESCOLARS**



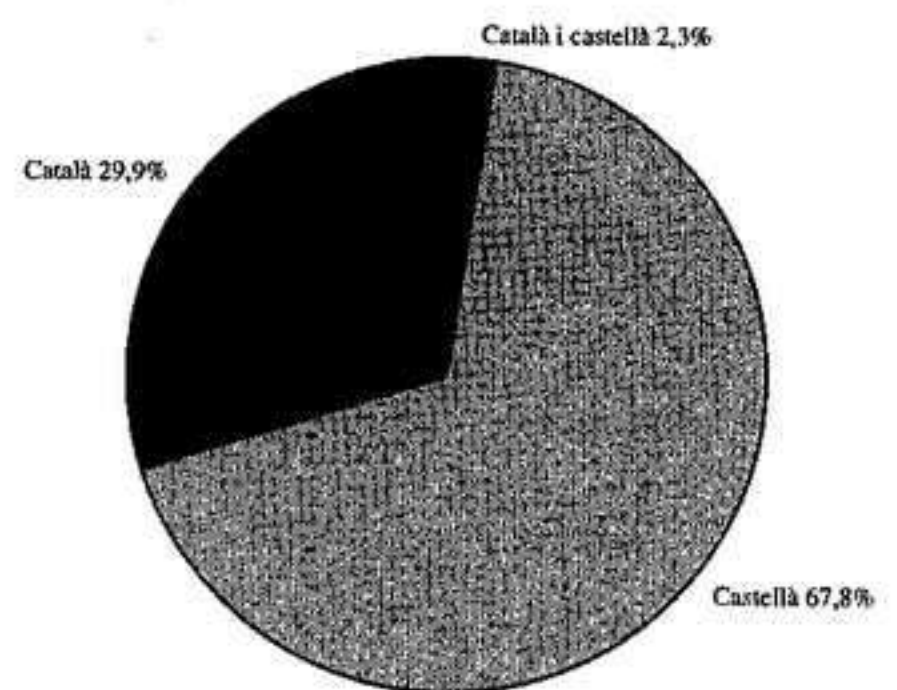
GRÀFICA 5.4

**LLENGUA USADA PER ESCRIURE
POSTALS I CARTES**

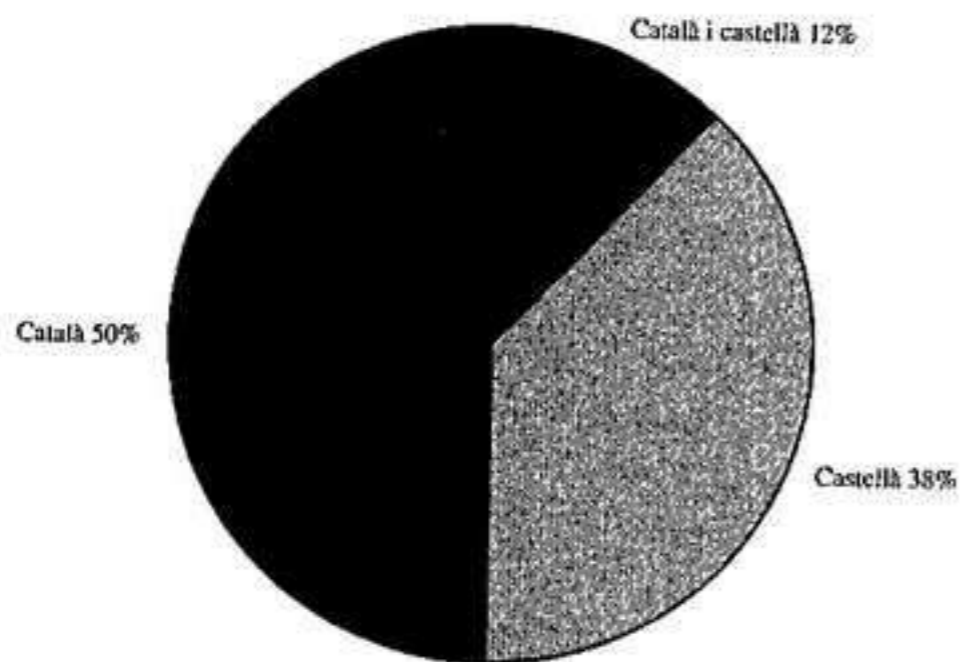


GRÀFICA 5.5

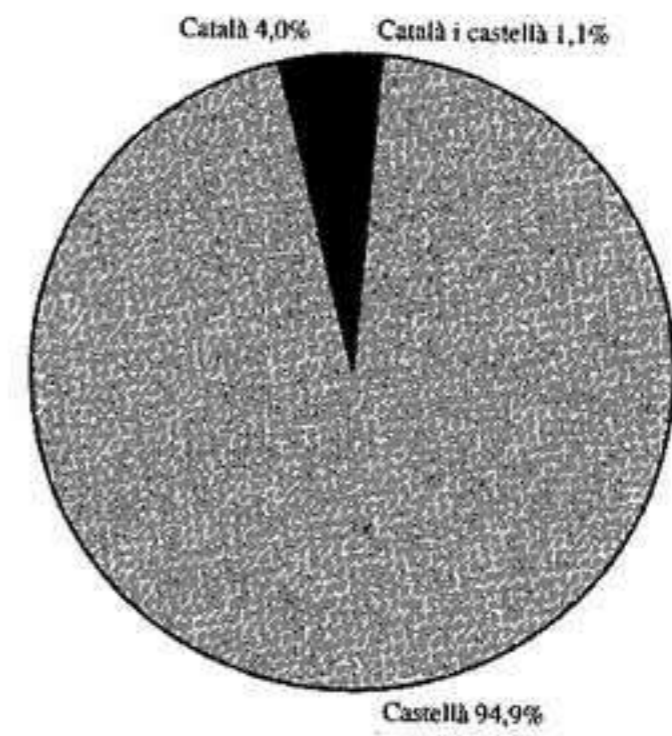
**LLENGUA EN QUÈ S'ESCRIBEN LES
NOTES I AVISOS A CASA**



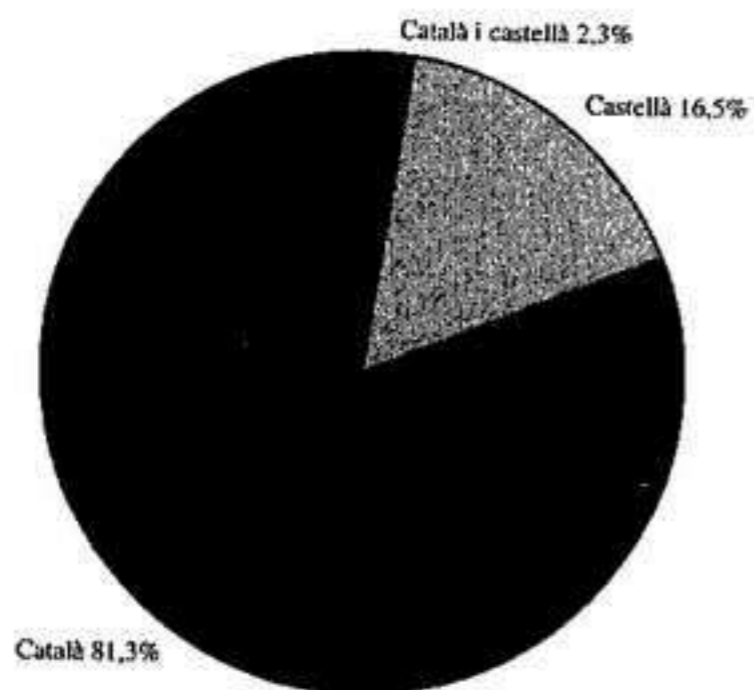
GRÀFICA 5.6

**LLENGUA ESCOLLIDA PER VEURE
EL FUTBOL**


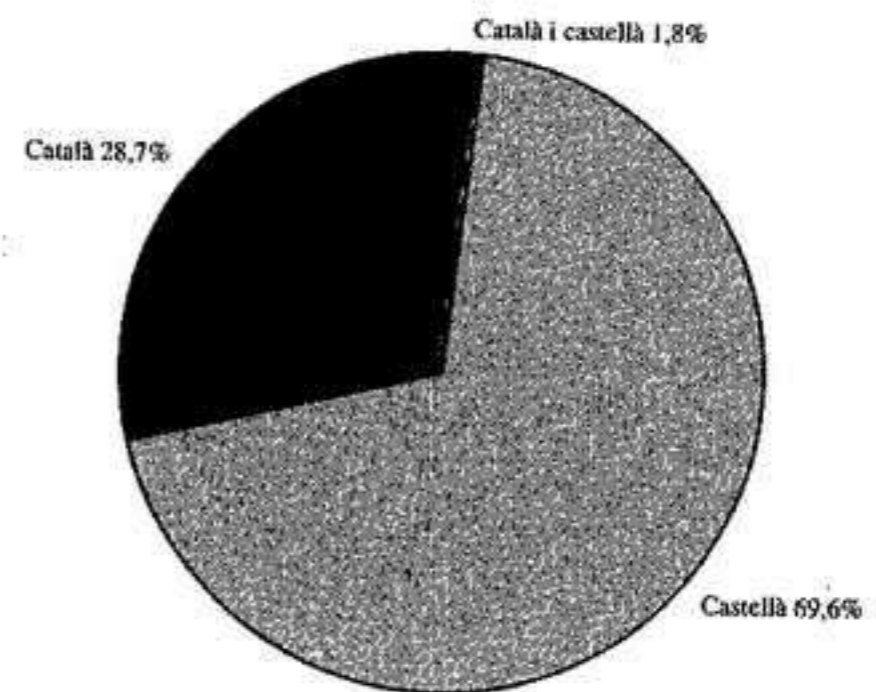
GRÀFICA 5.7

**LLENGUA UTILITZADA PER RESPONDRE
UN DESCONEGUT QUE PARLA CASTELLÀ**


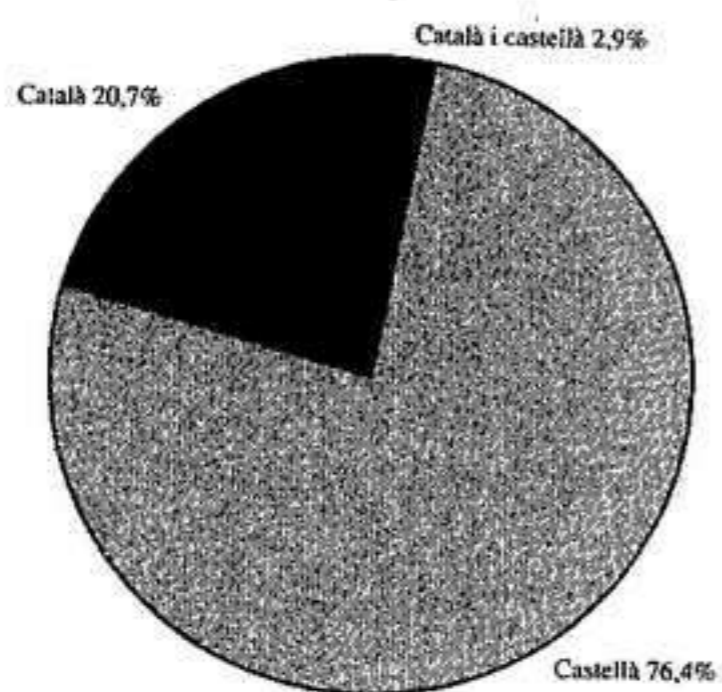
GRÀFICA 5.8

**LLENGUA UTILITZADA PER RESPONDRE UN
DESCONEGUT QUE PARLA EN CATALÀ**


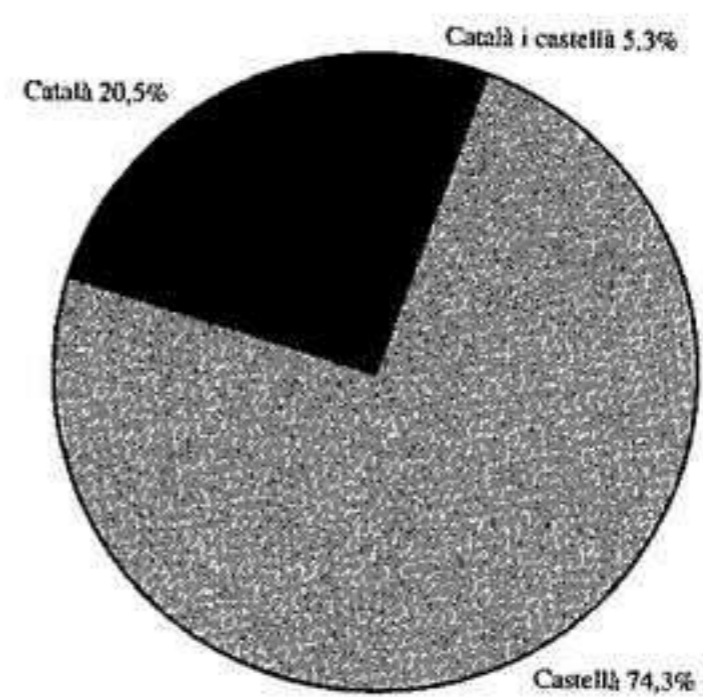
GRÀFICA 5.9

**LLENGUA UTILITZADA PER ADREÇAR-SE
A UN DESCONEGUT**


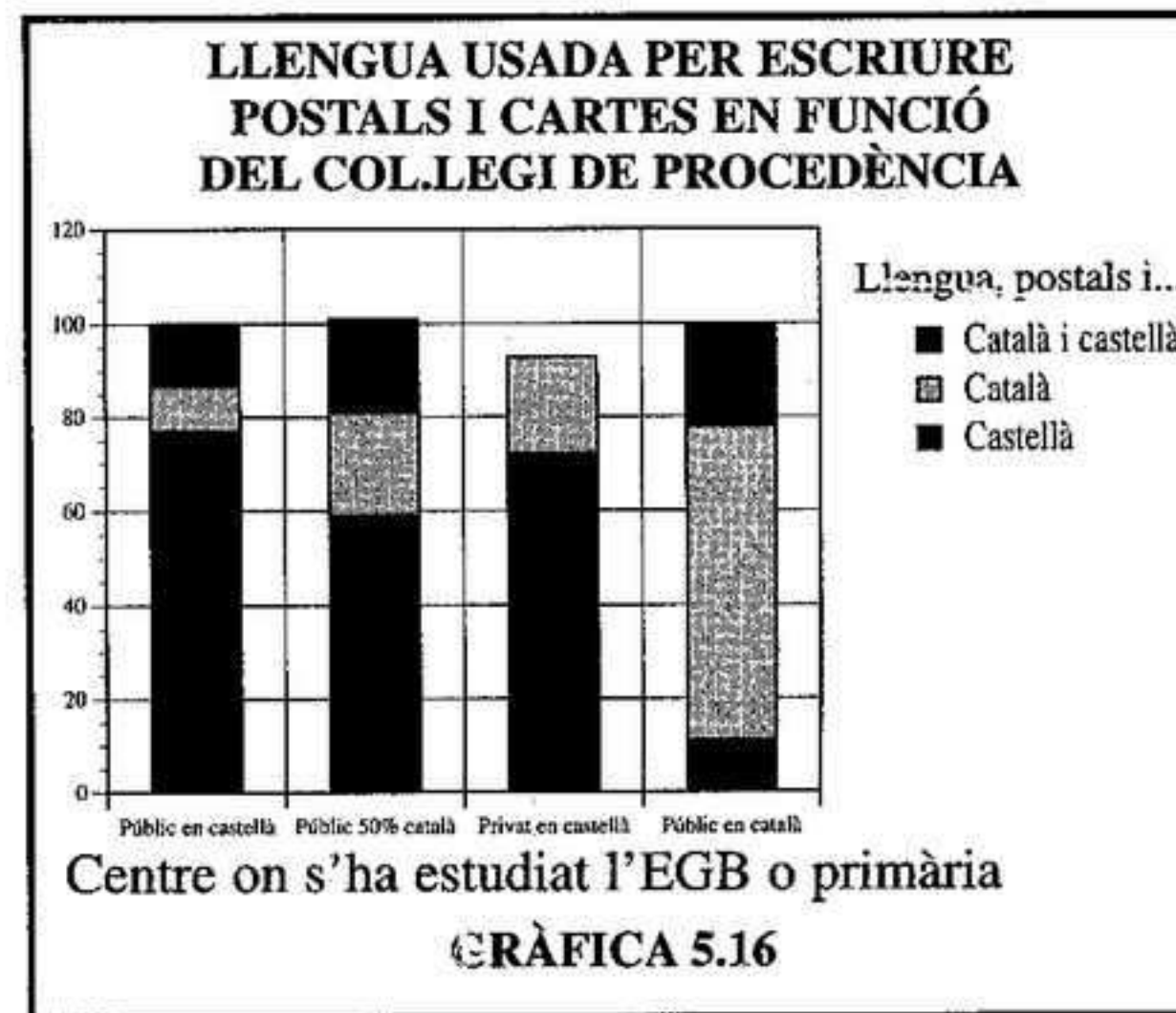
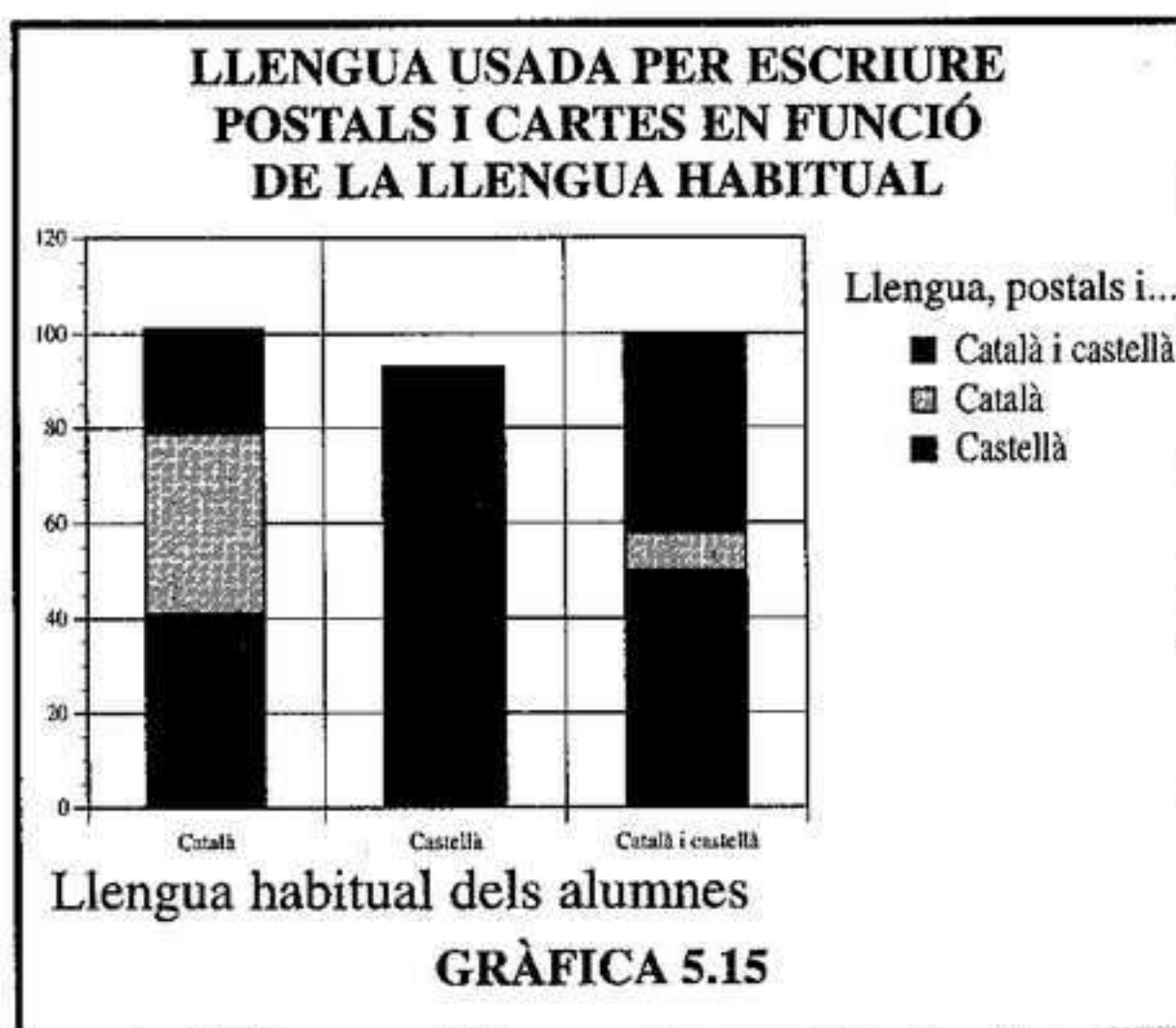
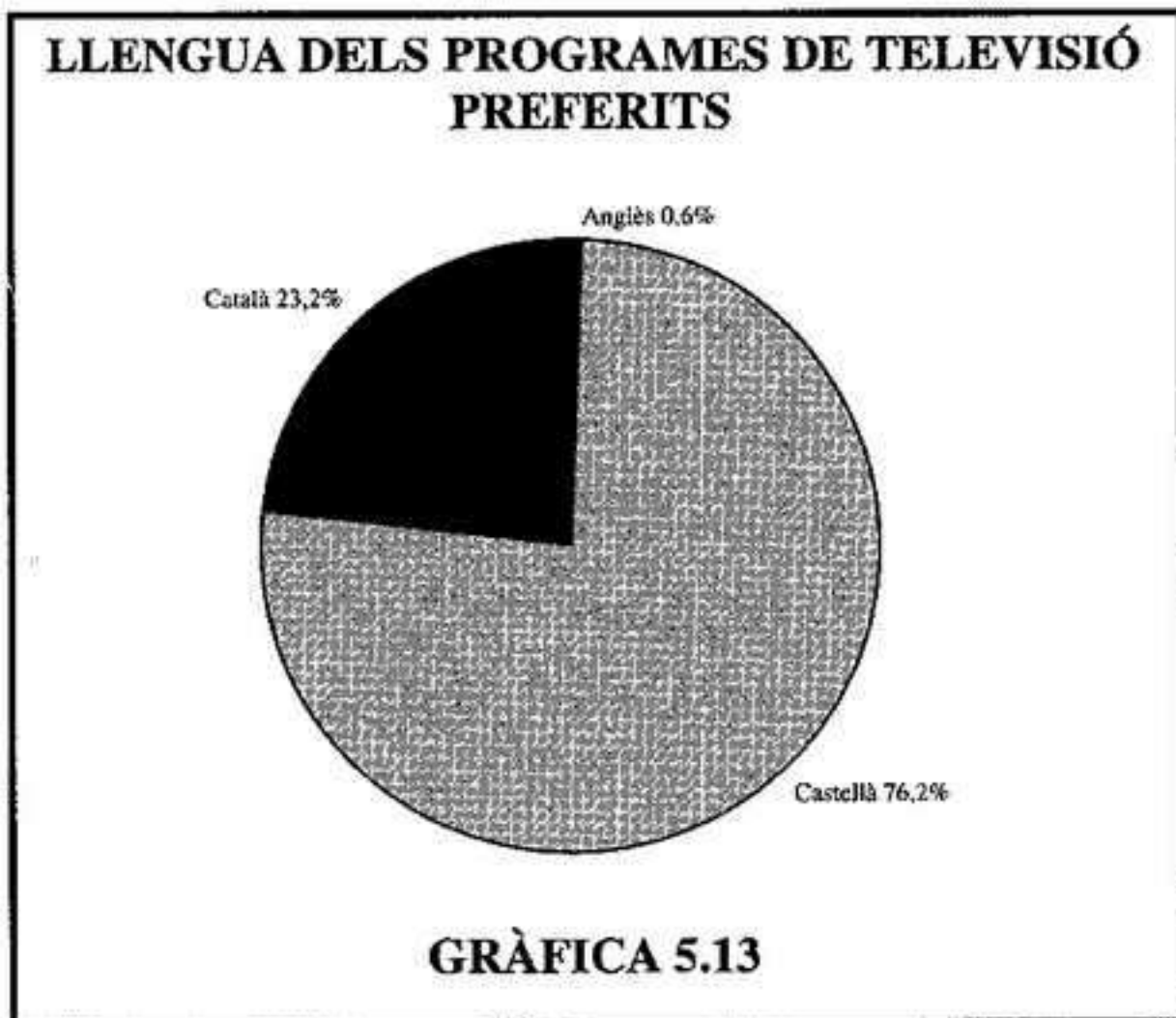
GRÀFICA 5.10

**LLENGUA EN QUÈ ES REDACTARIA
UN CURRÍCULUM DE FEINA**


GRÀFICA 5.11

**LLENGUA USADA PER CONTAR
ACUDITS**


GRÀFICA 5.12



del català més normalitzat entre aquelles persones que han acudit a centres on el català s'usava com a llengua vehicular. Aquesta correlació s'aplica sempre entre els catalanoparlants i en aquelles situacions que tenen més a veure amb els comportaments escrits i amb les normes d'interacció grupals, i no tant amb els gustos. És perceptible que la majoria dels que escriuen postals en català han anat a centres públics amb alguna presència vehicular del català. Aquesta correlació no funciona si ens fixam amb el grup de música o el programa de televisió preferits.

6. REFLEXIÓ FINAL

6.1 Cartografia de la llengua catalana

No és gaire difícil, amb les dades que tenim, intentar ordenar i quantificar els enquestats en funció del nivell d'ús del català, intentar d'alguna manera representar en un sol mapa les diferents situacions sociolingüístiques que es donen en el col·lectiu d'alumnes del Joan Ramis i Ramis. En primer lloc, trobam els qui mai usen el castellà, ni tan sols per a parlar amb un castellano-parlant. Quantitativament és el grup més minoritari i no sobrepassa el 4%. En segon lloc, podem situar els qui usen el català espontàniament com a llengua normal d'expressió escrita, és a dir, els que tendeixen a fer un ús actiu i no disglòssic del català: són al voltant del 20-30%, o el que és el mateix, hi ha tan sols 200 alumnes que es poden considerar parlants plens del català.⁷ Aquest és el percentatge més freqüent que ens apareix en preguntes que demanen l'idioma usat per escriure postals, fer llistes de compra, contar acudits, fer burots per estudiar, fer un currículum de feina... Només alguns usos escolars, que tot seguit comentarem, i el futbol televisat semblen tenir més èxit. El tercer grup, que inclouria els dos anteriors, està compost pels que usen normalment i generalitzadament el català com a llengua oral: el percentatge ara és ja d'entre el 40-60% i abraça un marge de variació més gran segons quina sigui la situació plantejada. Finalment, trobam la gent que està disposada a respondre oralment en català un requeriment fet en aquesta mateixa llengua. Així el

⁷ Es consideren parlants plens, *hiztun osoak* en expressió de Sanchez Carrión, tots els nadius cultivitzats i adults nativitzats. És a dir, totes les persones que tenen un desenvolupament lingüístic complet, tant en un nivell informal com formal. Veure MOLLÀ i VIANA (1989), pp. 14-15.

percentatge puja fins a un 75-80%. Per tant, hi ha un 15-20% d'individus que no usen mai el català ni semblen gaire disposats a fer-ho.

Per a tenir un mapa complet no ens podem oblidar de sobreposar a l'esbós més general que acabam de fer el dibuix que resulta d'analitzar els comportaments lingüístics dins l'àmbit escolar. El més significatiu que s'hi pot afegir és que hi apareix un nou grup d'alumnes que trenca la divisió anterior en favor del català, i que comprèn tots aquells que fan, a l'escola, un ús escrit no necessàriament total ni espontani: en aquest grup, quantificat en un 60% (els qui agafen, per exemple, apunts en català quan la classe és en català) hi trobam tant catalanoparlants, especialment aquells que tendeixen a desenvolupar un ús normal del català, com castellanoparlants, especialment aquells que estan disposats a respondre en català quan se'ls inquireix en aquesta llengua. Queden al marge d'aquest tronc central dues menes d'al·lots i al·lotes: els qui no usen mai el català, que com hem comentat són un 20% (gairebé els mateixos que es neguen a respondre-hi un requeriment), i els qui practiquen un ús només oral, és a dir disglòssic, del català, prop del 15%.

Amb aquest mapa tan ple de matisos a la mà, i a falta d'una perspectiva temporal, el més adient és concloure que la situació sociolingüística del col·lectiu que estudiam és complexa, contradictòria, oberta i canviant. Esteim davant d'un cas, encara no resolt, de contacte lingüístic entre dues llengües, el català i el castellà. Per analitzar i valorar adequadament el que significa aquesta situació de contacte lingüístic, i en conseqüència, per interpretar millor el mapa que acabam de construir, cal fer, al meu entendre, dues reflexions des de dos punts de vista complementaris. Primerament, ens aturarem a fer una anàlisi de la situació sociolingüística del col·lectiu estudiat des d'un punt de vista diacrònic, és a dir, centrat en l'evolució temporal d'aquest. Després, reflexionarem sobre la situació cartogràfica que hem dibuixat des d'un punt de vista sincrònic, és a dir, com si féssim una radiografia, o un "tac", del moment actual.

Si començam fixant-nos en l'evolució actual d'aquest contacte lingüístic, veurem que de les opcions possibles, seguint Bastardas, al Joan Ramis les trobam totes manco una, confirmant-se així un paisatge complex, incert i a vegades contradictori: hi trobam, d'entrada, un procés prou avançat de *substitució lingüística* del català pel castellà (recordem com la majoria de les parelles mixtes parlen en castellà als seus fills); hi descobrim, al mateix temps una

tendència a la *distribució de funcions* entre les dues llengües (és prou clar de veure que molts catalanoparlants usen el castellà en situacions formals especialment les escrites). Aquesta segona tendència, tanmateix, sembla anar més lligada a una dinàmica de substitució lingüística que a una situació d'estabilitat, característica del fet disglòssic. Hi trobam, també, processos de *normalització* del català plenament vigents, fet que provoca que puguem parlar en molts individus d'un ús del català que tendeix a ser normal. L'únic que no hi detectam és el que Bastardas anomena procés d'*adaptació mútua*, és a dir aquella situació en què les llengües en contacte tendeixen a convergir, a fusionar-se com en el cas de l'aragonès o el bable (1996: p.107-124).

Concretant-ho més, i com passa arreu dels Països Catalans, dóna la sensació que convergeixen dues tendències: per una banda, sembla guanyar espai el català, especialment en tots aquells àmbits més formals i necessitats de recolzament polític. Dóna la sensació que, cada cop és més factible i real poder desenvolupar un ús lingüístic normal en català, tant oral com escrit. Per una altra banda, sembla existir, també, una tendència al predomini cada vegada més important del castellà en els àmbits més informals, entre els amics i en el pati.

La mateixa incertesa i complexitat és ben perceptible si analitzam l'evolució lingüística dels immigrants i els seus descendents: entre el col·lectiu d'alumnes del Joan Ramis i Ramis trobam, alhora, tendències cap a la *integració lingüística* i cap a la *minorització demogràfica* del català, fruit de l'arribada de població provinent de grups políticament dominants.

Aquesta evolució que dibuixam incerta, complexa i contradictòria, es dóna en el marc –analitzant-ho des d'un punt de vista sincrònic– de clara *minorització del català*, tant per baix (àmbits informals i individualitzats) com per dalt (àmbits més formals i institucionals). La radiografia, el balanç, que podem fer del moment actual és, bastant desfavorable pel català: esteim davant d'una partida d'escacs amb un resultat encara incert, però on trobam uns jugadors més avantatjats que altres. Aquest desavantatge o minorització del català el podem concretar en tres aspectes:⁸ en primer lloc, hi detectam una manca de valor instrumental del català. Les funcions socials i els àmbits d'ús de què disposa són, com hem vist, clarament més reduïts i dèbils que els que

⁸ Aquest esquema està extret del llibre de Mollà i Viana, *Curs de sociolingüística II*. Aquests autors parlen de tres factors dels quals depèn la consistència de l'ús lingüístic.

disposa la llengua castellana. El català és poc funcional per escoltar música o per escriure postals, anar a la discoteca, fer exàmens... En segon lloc, comprovem que el català no té una capacitat normal de reemplaçament. Ja hem vist com moltes de les parelles mixtes eduquen els seus fills en castellà, cosa que provoca una reducció paulatina del cos de parlants del català. Finalment, i aquest és per a mi el punt més important, el català no sembla tenir ni un espai simbòlic prou consistent, ni unes normes, hàbits i actituds que l'afavoreixin. Com més endavant veurem, ni el que es dona per descomptat –normes i hàbits– ni el que és conscient i reflexiu –actituds– són camps prou favorables per al català. No hi trobam, en definitiva, suficients parlants plens que puguin crear un espai simbòlic fort, un nucli suficientment actiu per a la llengua.

6.2 Poder o immigració

Els resultats d'aquesta enquesta semblen estar bastant d'acord amb la tesi que sosté Bastardas, segons la qual la immigració no és la causa principal ni de la situació de contacte lingüístic ni de la minorització, ara mateix constada, del català. La immigració entre el col·lectiu d'alumnes de l'institut és relativament poca, i ja una mica llunyana en el temps. Els problemes de la llengua de Menorca més aviat els hem de connectar causalment amb les intencions i actuacions contra el català que ha desenvolupat el poder polític estatal, i a vegades l'illenc, des de fa estona. I és que, tal com apunta Bastardas (1996, cap. 10, 11 i 12) el poder polític té –avui més que mai– la capacitat d'influir en l'ús i en la forma de la llengua. És especialment visible la influència que exerceix l'estat a través de les seves lleis i decrets en els àmbits més formals i institucionals de la llengua. L'estat –ja ho sabem– declara llengües oficials, fa lleis de normalització lingüística, obliga a posar les etiquetes en una llengua... Aquest fet, tanmateix, no ens pot fer perdre de vista que el poder polític, i econòmic, es capaç avui d'influir, també, en els àmbits de caire més informal. L'estat pot aconseguir, amb l'ajuda d'institucions tan potents com l'educació, els mitjans de comunicació i tot l'aparell burocràtic, influir i determinar els usos lingüístics més insospitats.

Tanmateix, aquest raonament que nega la influència de la immigració en l'origen del contacte lingüístic necessita ser aprofundit en un punt que no sembla, a primera vista, donar-nos la raó: la minorització galopant del català en l'àmbit més informal. ¿Com pot el poder polític influir en la llengua usada

en els àmbits informals? La resposta en el nostre cas concret és bastant clara: la influència del poder polític es produeix –principalment– a través de tota una constel·lació d'actituds que són desfavorables i regressives pel català. Ens esteim referint, en gran mesura, a tota la sèrie de normes socials que semblen existir a la nostra ciutat i que regulen els usos i intercanvis lingüístics a un nivell informal. S'ha de tenir en compte que quasi tots els actes lingüístics tenen una regulació normativa, quasi sempre donada per descomptat: són perfectament previsibles i regulars encara que tinguin un aire d'espontaneïtat. Açò fa que, seguint una expressió d'Aracil, "les normes siguin els límits dels àmbits" o, dit d'una altra manera, les normes lingüístiques –en tant que reguladores– són els instruments que permeten la interacció i el consens social. A través de tota la sèrie de normes i actituds quasi sempre inconscients es fa possible que tots els membres de qualsevol comunitat tinguem un mínim comú denominador que ens permeti interaccionar en un mateix pla, comunicar-nos i entendre'ns (vegeu Mollà i Viana, 1989: cap 1).

Les normes socials que han produït aquesta presència tan predominant del castellà entre els joves de l'institut i que impedeixen que es produeixi un procés normal d'integració dels immigrants i els seus fills, semblen ser bàsicament dues, ben senzilles i conegudes. No fan falta decisions tan dràstiques com ara ensenyar els fills en castellà quan els pares són catalanoparlants tots dos. Hi ha prou a aplicar, tal com es desprèn dels resultats de la nostra enquesta, almenys dues actituds "normals", considerades de "bona educació" a la ciutat de Maó. Ens referim, per una banda, a la norma encara viva segons la qual els fills de parelles mixtes adopten el castellà com a llengua pròpia (recordem que si la norma fos ensenyar en català els fills de parelles mixtes, els catalanoparlants augmentarien al Joan Ramis fins a un percentatge superior al 75%). L'altra norma que crec fonamental és la tendència generalitzada a la bilingüïtzació asimètrica, és a dir, a ser els catalanoparlants i no els castellanoparlants els qui canvien de llengua per relacionar-se mútuament. Les conseqüències d'aquestes normes són, bàsicament, dues: en primer lloc, provoquen un augment dels castellanoparlants a través dels matrimonis mixtos; en segon lloc, es resten espais comunicatius per usar, practicar i aprendre el català, inutilitzant-lo i arraconant-lo cada vegada més a un ús només entre catalanoparlants. Dit amb unes altres paraules, amb dues normes tan senzilles com aquestes s'aconsegueix desfer a mig termini el nucli dels par-

lants plens del català, o *hitztun osoak*, nucli imprescindible pel futur d'una llengua.

Aquestes dues normes lingüístiques tan transcendents, que no són les úniques però sí les més visibles, tenen els seus responsables; no neixen ni subsisteixen per si soles, tot i que tenen un component d'inèrcia important que fa difícil canviar-les en poc temps. És necessari que algú les creï, les posi en circulació i, sobretot, que algú les conservi i les legítimi, és a dir, que faci possible que les normes passin a ser generals i plenament acceptades. Aquí hi ha, certament, la clau per entendre com influeix en els àmbits informals el poder polític: és gairebé impossible crear i conservar normes lingüístiques, per petites que siguin, sense l'acció i el suport dels organismes de poder, sense uns discursos socials potents i favorables, sense un ús de la llengua decidit, tant de l'administració i l'educació com de tots aquells poders fàctics, sobretot econòmics, que conviuen sempre dins una societat. Cal tenir la capacitat d'imposar normes, percepcions, actituds i significats socials.

Precisament a Maó crec que no és desgavellat plantejar com a hipòtesi la gran capacitat que ha tingut el poder polític local i estatal d'imposar normes, actituds i significats favorables al castellà. Tot indica que s'ha produït, com enlloc a l'illa, una combinació de factors i d'aliances que han fet que s'introduïssin amb una força notable plantejaments i postures molt desfavorables pel català: ¿No és l'escola privada maonesa, i el grup social que hi acudeix, un dels més potents agents creadors –almanco, fins ara– de normes socials regressives pel català que impossibiliten, per exemple, que existeixin al·lots bilingües o alumnes que s'adaptin a la llengua del professor quan aquesta és la catalana? (vegeu les gràfiques 3.11 i 4.28) ¿No hi ha hagut un grup social dominant i influent que ha estat disposat a conviure amb el poder estatal i acceptar les seves regles a fi d'obtenir-ne un benefici? Bé, açò només són hipòtesis que sense cap dubte necessiten una àmplia investigació.

En definitiva, el que vull destacar, pel que fa a les llengües en contacte, és que dues menes de poder tindran la clau per decidir el seu futur. Per una banda, el poder més visible, el que fa les lleis educatives i gestiona la televisió... El poder que pot decidir l'ús lingüístic d'una sèrie d'espais cada vegada més necessaris i importants. D'altra banda, el poder d'imposar les normes, i els significats socials, que molts cops està lligat al poder anterior. D'aquestes normes, i d'aquests espais, en dependrà, en bona part, la interacció dia a dia

i, amb ella, l'extensió o no dels espais comunicatius, de la competència i, en conseqüència, de les possibilitats d'integració dels que no parlen català. No han estat els immigrants els que han fet que el castellà sigui una llengua d'ús informal molt estesa: ha estat una combinació de factors de poder que han multiplicat l'ús del castellà que els immigrants han introduït alhora que han impossibilitat que es produís un procés normal d'integració.

6.3 Què hi pot fer l'escola?

En els dos apartats anteriors hem fet, bàsicament, dues constatacions. La primera, hem dit que el procés de contacte lingüístic entre el castellà i el català té un futur més obert que mai. Hem vist com hi conviuen, tot i que sempre en el marc d'una minorització de la llengua catalana, tendències sociolingüístiques divergents i fins i tot contradictòries. La segona, hem interpretat que la causa d'aquest contacte lingüístic ha estat de tipus polític i no migratori, encara que els àmbits informals siguin els espais en què el català aparenta tenir més problemes, fruit d'unes normes d'ús i uns significats socials regressius. Ara, per acabar, només ens falta, crec, una reflexió: la que ens ha de situar el paper que pot jugar l'educació reglada en el procés de normalització del català, especialment entre els adolescents.

La tesi que vull defensar, que no és nova, és la conseqüència lògica d'aquestes dues proposicions, treballades en els dos apartats anteriors. Per una banda, si el procés està més obert que mai, el paper que pot jugar l'educació reglada pot arribar a ser important per fer decantar la balança cap a una de les dues llengües. Per altra banda, vistes les debilitats del català i les seves causes, els dos objectius que s'hauria de proposar al món escolar per fer possible la seva normalització són: en primer lloc, treballar, tal com és ja ara, per una normalització dels espais d'ús formal que salvin el buit existent, és a dir, possibilitar-hi i planificar-hi els usos estandarditzats de la llengua. Donar-li utilitat instrumental. En segon lloc, influir positivament en l'ús informal de la llengua, especialment en les normes d'ús social que el regulen, així com en els discursos que indueixen i justiquen el seu ús: s'ha de donar a la llengua, també, una utilitat afectiva i personal. D'açò, Bastardas en dirà, tot parlant de la política lingüística en general, "aturada i reinversió de la pèrdua de les varietats vernaculars habitualment usades en la comunicació de tipus privat" (1996: p.181).

La capacitat que té l'àmbit escolar per aconseguir aquest doble objectiu és limitada, sobretot quan els alumnes són ja adolescents, i no té perquè comportar accions espectaculars ni adhesions gaire fortes. El que, bàsicament, pot fer, i fa l'escola és donar *competència* lingüística oral i escrita, crear uns *espais comunicatius* sobretot formals però també informals, i *motivar* l'ús de la llengua pròpia de Menorca. S'ha de ressaltar que aquestes tres coses són necessàriament indestriables: no hi pot haver competència sense ús de la llengua, i no hi pot haver ús sense una motivació consistent, bé sigui a través d'unes normes d'interacció naturalitzades, bé sigui a través d'una consciència activa. En definitiva, amb la combinació d'aquestes tres accions, l'àmbit escolar no fa altra cosa que *donar eines* lingüístiques, ensenya a escriure; *crear hàbits i usos* lingüístics, entre els quals pot haver normes d'ús prou transcendents per a la llengua; i finalment, *donar dignitat* a la llengua, és a dir, generar consciència i discurs, amb significació positiva, que legitimi, naturalitzi i faci possible un ús, unes normes, uns hàbits i un aprenentatge normalitzats de la llengua catalana.

Certament, la tercera de les coses que pot fer l'escola –motivar i donar dignitat– és la que pot semblar més complexa i estranya. Ara, açò no treu, tanmateix, que s'hauria de considerar una de les tasques més importants a realitzar en un procés de normalització de la llengua catalana tant a nivell formal com a nivell informal: sense una bona dignificació de la llengua, o el que és el mateix, sense que la gent s'ho cregui i n'estigui segura, s'hi senti a gust i estigui motivada, és impossible dur a bon port un procés de normalització. Cal disposar, molt especialment els qui formam part d'una comunitat lingüística minoritària i desprotegida, tant d'unes normes d'ús com d'uns discursos coherents, i d'una consciència generalitzada que estabilitzin la realitat i que ens evitin la precarietat i inestabilitat del fet lingüístic.

Al meu entendre, hi ha dos tipus de motivacions que impulsen a usar una llengua. Per una banda, tenim la que anomenaré *motivació naturalitzada*, motivació que és el resultat de disposar de tota una carretada d'elements interioritzats, normalment no visibles, que impulsen i justifiquen l'ús d'una llengua. Ens referim, lògicament, a la motivació –a la dignitat– “automàtica”, que apareix en el moment en què usam intensament una llengua, hi prenem gust i ens la feim nostra. Ja se sap que només pel fet d'emprar una llengua i dipositar-hi el nostre afecte es generalitzen tota una sèrie de normes d'interacció

d'enorme transcendència, així com també discursos i narracions, que no cop-sam però que aconseguen la proesa de fer natural i obvi, inqüestionat, que usem la llengua com la usen: Tot allò que no veim però aplicam i interioritzam crea un ordre lingüístic, més o manco favorable, que es fa quasi obligatori— natural— per a tots els parlants: és “el que toca”, el que “és lògic”, el que “s’ha fet sempre”... El segon tipus de motivació, complementari amb el primer, és el que anomenaré *motivació reflexiva o conscient*. Es compon de tots aquells elements que dignifiquen una llengua a base de lluitar per una consciència activa i reflexiva sobre la mateixa; són, bàsicament, narracions, raonaments i normes conscients i voluntaristes que pretenen aconseguir accions lingüístiques volgudes, molts cops transformadores, així com legitimacions coherents. És, en conseqüència, una motivació més lligada a una identitat col·lectiva, a una ideologia o a una reflexió científica, que a uns hàbits lingüístics. Una llengua normal necessita parlants motivats, amb “la capacitat de tenir una percepció natural i una percepció reflexiva de la pròpia llengua; és a dir una percepció produïda per un ús lingüístic estable i una consciència lingüística intensa i també estable” (Mollà i Viana, 1989: p.15).

Tot ens indica que l’Institut Joan Ramis, així com molt bona part de les escoles de Maó on s’han format els alumnes d’aquest centre quan eren petits, tenen molt de camí per recórrer en la cursa per fer normal la llengua de Menorca. Tot i que es perceben molts canvis en la direcció normalitzadora, el català encara va coix com a llengua vehicular de l’ensenyament: amb prou feines és usada en el 50% de les assignatures del centre i són poc més del 37% els alumnes que han assistit a un col·legi de primària amb presència del català com a llengua vehicular. Tampoc sembla que l’institut vagi creant hàbits lingüístics prou forts i arrelats: és minso, per exemple, l’hàbit d’escriure postals o agafar els apunts en català: les rutines lingüístiques són pobres pel que fa, als hàbits escolars. De totes maneres, el tema que sembla més preocupant, tot i que és de difícil mesura, és el que té a veure amb la dignitat atribuïda a la llengua. Crec que hi ha molts alumnes (de fet, aquesta seria una molt bona investigació a fer) que no veuen amb bons ulls tot el procés de normalització, el rebutgen explícitament, o bé se’n senten insegurs: veuen massa precari i compromès tot el que té a veure amb el català. No sembla detectar-s’hi motivació suficient que pugui consolidar un desenvolupament de normalització lingüística, és a dir, un procés de canvi de normes i actituds. Açò, almanco, és

una de les interpretacions possibles quan observam la quantitat de gent que es nega explícitament a usar el català escrit i oral, o quan constatam que la competència del català és avaluada sistemàticament per sota de la del castellà: el català, en definitiva, és qüestionat i qüestionable.

Aquestes mancances, que bastant clarament es perceben a l'IES Joan Ramis, provoquen, entre altres coses, que sigui difícil i poc exitosa la tasca d'integració lingüística dels immigrants i castellanoparlants, tercer objectiu que ha de tenir una política normalitzadora del català segons Bastardas. Per assimilar i bilingüitzar els castellanoparlants fan falta, segons aquest autor, dues condicions que en gran part l'escola pot donar: que aquests individus tinguin competència en català i la percebin positivament, i que trobin espais en els quals poder usar el català, especialment en els àmbits privats (1996: p.149-153). Certament, les dades de la nostra enquesta posen de manifest que aquestes dues condicions es donen molt minsament: tant la percepció que tenen els castellanoparlants del seu domini del català és baix, com són pocs els espais, fins i tot a l'escola, on poden parlar i escriure en català. No és d'estranyar, idò, que un 20% dels alumnes no estigui ni tan sols disposat a respondre en pla un requeriment que se li hagi formulat ni a demanar oralment a un professor catalanoparlant. Tot plegat fa que a l'institut sigui poc possible donar petites passes, les quals sempre són les més importants per fer normal una llengua.

Aconseguir, dins un marc escolar com el que ens hi ocupa, una normalització lingüística del català, tant en els àmbits formals com informals, no ha de suposar, crec, una tasca excessivament complicada: les condicions demolingüístiques així ho suggereixen. Aquesta fita, consegüentment amb el que ja hem dit, dependrà, en gran mesura, de la capacitat que tinguem d'aconseguir una bona motivació, sobretot naturalitzada, però també reflexiva. És a dir, la cosa anirà bé si som capaços, simultàniament, d'actuar i pensar com si la llengua catalana fos normal, de donar a la llengua un ús instrumental fort i de fer sentir el plaer de parlar-la. Açò voldrà dir, en primer lloc, que com a tasca més fonamental caldrà treballar per estendre l'ús vehicular de la llengua catalana en els àmbits escolars. Una acció decidida d'aquesta mena no només ompliria un espai institucionalitzat prou important sinó que també ajudaria a naturalitzar tota una sèrie de petits hàbits lingüístics molt necessaris, així com a augmentar la dignitat i la sensació d'utilitat que tant li manca a la nostra llen-

gua. En segon lloc, i molt lligat a l'ús del català que se'n faci, ens ha d'interessar controlar i assegurar, com passa en totes les llengües importants, que existesqui un discurs naturalitzat –donat per descomptat– sobre la llengua que sigui de normalitat, d'inqüestionabilitat, d'eina i no de finalitat en si mateixa, de facilitat i no de duresa. Aquest discurs implícit, que tan important és, no pot deslligar-se, tanmateix, d'un discurs explícit i reflexiu. Cal que l'ús, els hàbits i les normes que a poc a poc es puguin anar creant vagin acompanyats d'un raonament normal, seriós i racional sobre la llengua que els expliqui i els legítimi; cal explicar què li passa a la llengua, quines són les causes, quines solucions hi ha... La consciència, en aquest cas científica i històrica, pot permetre que les actituds lingüístiques siguin molt més fàcils de transformar: esdevinguin raons per acceptar-les-hi.

De totes maneres, l'actuació clau, recollint una idea de Sánchez Carrión, crec que s'ha de situar en el mètode educatiu d'aprenentatge, especialment en el que s'aplica per aprendre la nostra llengua: si l'escola finalment opta per ensenyar-la coactivament i selectivament, és molt possible que el català continui sent objecte de rebuig, no s'hi trobarà ni el plaer de parlar ni un projecte de futur on apuntar-se: hi trobarem repressió i exclusió. Si a través de la llengua ens feim com a persones, ¿com podem, amb una educació despersonalitzada, aconseguir més i millors parlants d'aquesta llengua?

En definitiva, l'escola només serà capaç de fer alguna cosa per la llengua si és capaç de fer alguna cosa, també, pels seus alumnes.

AGRAÏMENTS

A totes les persones que han fet possible la realització d'aquest estudi: als professors del departament de català de l'Institut Joan Ramis, que han dedicat desinteressadament part del seu temps acadèmic a distribuir i fer contestar l'enquesta entre els seus alumnes, i que tan bé ho han fet. A n'Àngel Mifsud, que tan cordialment ha coordinat la tasca de recollida de la informació. A n'Isma i en Joan Carles que han polit el text. I, sobretot, a tots els alumnes que els ha tocat patir, com si de personatges de la novel·la orweliana *1984* es tractés, un dels instruments més reificants que ha inventat la postmodernitat: l'enquesta.

BIBLIOGRAFIA

BASTARDAS A: *Ecologia de les llengües*. Barcelona, edicions Proa, 1996

ARACIL V.: "Llengua i educació" a *Papers de sociolingüística*. Barcelona, La magrana, 1982.

BERGER P. i LUCKMANN: *La construcció social de la realitat*. Barcelona, Herder, 1988.

ERIILL G.: *Ús del català entre els joves a Sabadell. Coneixement, ús i actituds dels estudiants de secundària. Sabadell, curs 1985-86. Gustau Erill i Pinyot, Jaume Farràs i Farràs, Ferran Marcos i Moral*. Barcelona, Departament de cultura, 1992.

MOLLÀ T. i VIANA A.: *Curs de sociolingüística 2*. Alzira, Edicions Bromera, 1989.

MASCARÓ I.: *Enquesta sociolingüística als maonesos*. Maó, Consell Insular de Menorca, 1981.

MIFSUD A.: "Menorca i la llengua: un missatge en un bòtil". *Lluc*, num. 795-796 (1997): 23-27.

ANNEX PRIMER

"LA METODOLOGIA"

Fitxa tècnica de l'enquesta:

Tipus de mostra: Mostreig Aleatori Simple

Univers: els 700 alumnes matriculats a l'IES Joan Ramis i Ramis durant el curs 1997-98.

Mida de la mostra: 180 alumnes, distribuïts proporcionalment a la raó de 30 per curs.

Nivell de confiança: 95,5%

Error de mostreig: +/- 2%

Metodologia:

L'enquesta, pilar en què s'aguanta la nostra recerca, va ser realitzada durant la tardor de 1997 en el marc de l'assignatura "sociolingüística catalana" impartida dins la llicenciatura de filologia catalana per Joan Pujolar, a la UAB. La població elegida va ser el col·lectiu d'alumnes de l'Institut Joan Ramis i Ramis de Maó (Menorca).

Com a principi epistemològic es va considerar que el més indicat era intentar portar a terme aquesta enquesta –i tota la recerca– amb un esperit intel·lectual i metodològic artesanal i amb uns criteris el màxim de rigorosos i fonamentats possibles. Volia evitar haver de fer tant una enquesta prefabricada no fonamentada en els nostres interessos intel·lectuals com una enquesta poc rigorosa que fes volar coloms inútilment.

En una primera fase, vam procedir a l'elaboració del qüestionari i l'elecció d'una mostra representativa. En el nostre cas, es va considerar un model de qüestionari ja experimentat, el que usà Gustau Erill per estudiar els instituts de Sabadell, el qual es va transformar completament a fi que fos més fàcil d'entendre i respongués millor al nostre interès intel·lectual que no era altre que el d'intentar determinar com conviuen dues llengües en contacte dins un àmbit escolar concret. Es van suprimir del qüestionari base, a més, totes aquelles preguntes que demanaven directament per l'opinió dels enquestats, ja que vam considerar que no ens aportaven informació rellevant, alhora que podien provocar biaixos importants en les respostes. La mostra elegida, seguint criteris estadístics rigurosos va ser de 180 individus a la raó de 30 per curs, és a dir un poc més del 25% de la població total estudiada.

La fase segona de l'enquesta va consistir en la selecció de la mostra i la recollida de la informació i va comptar amb l'ajut del departament de català de l'Institut Joan Ramis. D'entrada, es van triar els 2 grups de cada curs que fossin els més divergents acadèmicament possibles, per exemple un grup del Batxillerat d'Humanitats, i l'altre del Batxillerat de Ciències Naturals i de la Salut. Un cop elegits els grups, els professors de català respectius van distribuir, a hores de classe i sense avís previ, el qüestionari de l'enquesta. Un cop contestat per tots els alumnes que aquell dia assitiren a l'assignatura, el professor de català guardà tots els qüestionaris dins un sobre indicant el grup, el curs i les incidències ocorregudes. Finalment, amb tots els qüestionaris emplenats a la meua disposició vaig seleccionar aleatòriament 15 casos de cada un dels dotze grups.

La darrera fase de l'enquesta va consistir en el processament de totes les dades obtingudes per mitjà del paquet informàtic anomenat SPSS, paquet especial per a fer estadístiques i gràfics en ciències socials.

Amb tot el caramull de gràfics i dades obtingudes a la mà, i amb suficients elements teòrics recollits en les diverses lectures fetes, només ens restava la redacció definitiva d'aquest l'estudi, el qual s'ha portat a terme en dues fases: en un primer moment, durant el gener de 1998, es va redactar provisionalment a fi de ser avaluat, redacció que ha estat corregida i perfeccionada vuit mesos després.

ANNEX SEGON

“EL QÜESTIONARI”

Instruccions pels encarregats de passar el qüestionari.

1.– Empleneu amb antelació el qüestionari per tal de detectar els possibles errors de comprensió. Si no ho teniu clar no ho dubteu en consultar a n'Àngel Mifsud.

2.– NO aviseu amb antelació que s'ha de contestar l'enquesta.

3.– L'enquesta s'ha de passar a tothom, no és voluntària (açò distorsionaria el resultat).

4.– L'enquesta s'ha de passar a hores de classe. Només us farà perdre 5 o 10 minuts. Els al·lots no se la poden emportar a casa i contestar-la allà. No fer-ho provocaria una pèrdua de motivació i d'interès en la contesta del qüestionari.

5.– Si aquell dia falten alguns alumnes no importa que els encalceu per passar-li l'enquesta, ja tenim una mostra prou alta.

6.– Segurament a l'apartat 15 hi haurà moltes preguntes demanant què

s'ha de fer. Expliqueu-la en veu alta, si cal, i no us preocupeu amb excés per la puresa de la resposta. Reconec que és difícil.

7.- Un cop ja hi ha els qüestionaris emplenats estojau-los dins un sobre i indiqueu en el sobre mateix el següent: El curs, el nombre de gent que no ha assistit a classe, les incidències, els dubtes que has tingut.

GRÀCIES PER LA VOSTRA COL·LABORACIÓ

Enquesta sociolingüística dirigida als alumnes de l'Institut Joan Ramis i Ramis de Maó (Menorca)

1.- ESCRIU LA DATA D'AVUI:

.....de.....de 199...

2.- SEXE

a) Al·lota

b) Al·lot

3.- QUIN CURS FAS?

a) 1r d'ESO

b) 2n d'ESO

c) 3r d'ESO

d) 4t d'ESO

e) 1r Batxillerat

f) 2n Batxillerat

g) COU

4.- ANY DE NAIXEMENT

19.....

5.- LLOC DE NAIXEMENT

Marqueu amb una x

Teu	Pare	Mare	
			Maó
			Altres pobles de Menorca
			Mallorca o les illes Pitiüses
			Catalunya o el País Valencià
			Andalusia, Múrcia, Extremadura o Castella La Manxa
			Galícia
			Castella-Lleó, Astúries, Cantàbria o La Rioja
			Euskadi o Navarra.
			Madrid.
			Aragó
			Canàries, Ceuta i Melilla
			Anglaterra
			Alemània
			Altres Països: (especifiqueu-ho):

6. LLOC DE RESIDÈNCIA

Advertència: si no resideixes a cap dels llocs especificats, digues on i situa't a la casella que creus que més s'identifica amb el lloc i el tipus de residència on vius.

	Casa antiga al centre de Maó
	Pis a Av. Menorca, Av. Vives Llull, Sant Manuel, Fort de l'Eau, J.M. Quadrado
	Andrea Doria, carrer Picasso, Carretera de Sant Lluís
	Casa unifamiliar a Malbúger, Dalt Vilanova, Fort de l'Eau, Residència sanitària
	Nucli urbà des Castell
	Nucli urbà de Sant Lluís
	Nucli urbà de Sant Climent
	Llucmaçanes, Consell, es Pou Nou, S'Ullestrar, Torret, Trebalúger (i zones similars)
	Lloc dispers de caire agrícola com Favàritx, Algendar...
	Urbanització turística costanera
	S'altra banda, Son Vilar, Serra Morena, Santa Anna, Sol del Este, Binixíquer...
	Altres municipis (especifiqueu-ho):.....

7. PROFESSIÓ DEL PARE I DE LA MARE

Pare	Mare	
		Empresari, industrial, comerciant
		Director d'empresa, professional liberal
		Treballador per compte pròpia, autònom
		Quadre mitjà: mestre, metge, advocat, funcionari alt
		Administratiu
		Funcionari mitjà o baix
		Obrer qualificat, empleat mitjà
		Peonatge
		feines de casa
		Pensionista, Jubilat
		Rendista
		Aturat
		Aturat amb feines esporàdiques
		Difunt

8. ESTUDIS DELS PARES I MARES

Pare	Mare	
		Cap estudi
		Estudis primaris: llegir i escriure
		Graduat escolar
		Estudis Secundaris (Batxillerat, FP)
		COU (antigament PREU)
		Estudis de grau mitjà (aparellador, mestre, diplomatures)
		Estudis universitaris superiors (llicenciatura)
		No ho sé

9. QUIN ÉS EL CONEIXEMENT DEL CATALÀ QUE TENEN ELS TEUS PARES?

L'entén	El parla	El llegeix	l'escriu	
				Ton pare
				Ta mare

10. CENTRE ON HAS ESTUDIAT EGB O PRIMÀRIA

	Col·legi públic– línia de Català.
	Col·legi públic –línia de Castellà
	Col·legi privat –línia de Castellà
	Col·legi privat –línia de Català
	Col·legi públic –50% en Català / 50% en Castellà
	Col·legi privat –50% en Català / 50% en Castellà

11. AUTOAVALUACIÓ DELS CONEIXEMENTS DE CATALÀ

Pronúncia	Gramàtica	Ortografia	Vocabulari	
				Tenc un bon nivell
				Em costa un poc
				Em costa molt
				M'és molt difícil

12. AUTOAVALUACIÓ DELS CONEIXEMENTS DE CASTELLÀ

Pronúncia	Gramàtica	Ortografia	Vocabulari	
				Tenc un bon nivell
				Em costa un poc
				Em costa molt
				M'és molt difícil

13. QUINA ÉS LA LLENGUA HABITUAL DELS MEMBRES DE LA TEVA FAMÍLIA?

Català	Castellà	Altres	
			La teva
			La de ta mare
			La del ton pare
			La dels teus germans

14. EN QUINA LLENGUA, ELS MEMBRES DE LA TEVA FAMÍLIA, VAN APRENDRE A XERRAR ?

Català	Castellà	Altres	
			La teva
			La de ta mare
			La de ton pare
			La dels teus germans

15. QUIN IDIOMA USEN ELS PROFESSORS A L'HORA DE DONAR CLASSE?

Advertència: a dins el recuadre indica quantes assignatures fas amb la situació lingüística descrita. Exemple:

4

El professor explica en català, però tot el que escriu (pissarra, fotocòpies, exàmens) és en castellà.

- El professor sempre usa el Castellà (tant per explicar com per escriure a la pissarra...)
- El professor sempre usa el Català, tant per explicar com per fer els exàmens, o passar-nos apunts
- El professor explica en Català, però tot el que escriu (pissarra, fotocòpies, exàmens) és en Castellà
- El professor explica en Castellà, però moltes de les coses que escriu (pissarra, apunts, exàmens...) són en Català

- El professor d'Anglès usa com a llengua de referència el Castellà
- El professor d'Anglès usa com a llengua de referència el Català

16. EN QUIN IDIOMA TENS ELS LLIBRES DE TEXT?

Tencassignatures en què els llibres de text són en Català.

Tenc assignatures en què els llibres de text són en Castellà.

Tencassignatures en què els llibres de text són en Anglès.

17. QUINA LENGUA UTILITZES EN LES SEGÜENTS SITUACIONS ACADÈMIQUES?

Advertència: per contestar aquesta qüestió deixeu de banda el que normalment feis a les assignatures de català i castellà.

Català	Castellà	
		Si el professor explica en Castellà jo agaf els apunts en...
		Si el professor explica en Català jo agaf els apunts en...
		Si el professor formula els exàmens en Castellà jo el contest en...
		Si el professor formula els exàmens en Català jo el contest en...
		Si el professor és castellanoparlant jo li faré les preguntes en...
		Si el professor és catalanoparlant jo li faré les preguntes orals en...
		Si em diuen de traduir un text en anglès jo el traduiré al...
		Els esquemes i gargots que faig per estudiar els escric en...

JOSEP PLA I MENORCA: ENTREVISTA –APÒCRIFA– D’UN ILLÒMAN (*)

MIQUEL ÀNGEL LIMÓN PONS (**)

A la vida d'un periodista –posem per cas un servidor, que ho som des de fa un estol d'anys– no hi trobaríeu, tal volta, res més llaminer que poder entrevistar un altre periodista. Representaria allò del caçador caçat o el jutge jutjat; una mena d'història de les històries o el drama del teatre.

En un cas així, el confit prometrà una dolçor de proporcionalitat directa al prestigi del vostre interlocutor; i, alhora –cal que ho reconegui d'antuvi– inversament proporcional al sedentarisme que vosaltres –o sia, jo mateix– haveu practicat.

El que mir d'assenyalar-vos és que res no revesteix major intriga que gaudir de l'oportunitat d'entaular una mena de diàleg entre dues aus, sobretot si s'estableix entre una que tot just realitza demostracions de volada gallinàcia –o sia, jo, el periodista local– i una altra que ha desplegat exhibicions majestoses d'àliga reial –o sia, ell, el mestre transfronterer.

Se m'ha esvaït de la memòria el dia que vaig llegir Pla per primera vegada. Sols tenc per ben segur que no fou com a deures d'escola, perquè som, per generació, d'aquells que coneguèrem, lectivament parlant, una única versió

(*) Conferència pronunciada a l'Ateneu de Maó, el 28 de novembre de 1997. Any Pla.

(**) Llicenciat en Ciències de la Informació.

monolingüe de la història de la literatura. Tanmateix, ningú no pogué evitar, molt poc després de sortir de la universitat, que em trobés assegut, un matí de sol esbrellat, en els bancs que hi ha suvora l'església de Santa Maria de Maó, amb el tom 15è de les obres completes de Pla a les mans. Hi feia una relectura de l'escriptor de l'Empordà –relectura desemmanillada finalment del passat immediat.

Els matins a l'orgue posaven la cadència darrera els murs, la calor ambient, l'aparença d'una platea ocupada pels turistes i la literatura planiana de què fruïa, aportava la substància d'una mena d'òpera magistral i simfònica. Amb el temps, l'escena d'aquell dia esdevingué per a mi l'inici d'una recerca metòdica i febril de Pla. Havia començat el treball d'entrevistar-lo. De llavors ençà, pens que mai no he deixat de fer-ho i avui –quan commemoram el centenari– voldria presentar-vos els resultats.

Descobrir l'univers de milers i milers de pàgines; recórrer una quantitat atordidora de països, estats i latituds; assabentar-se de costums diversos; compartir les dèries i els mèrits de molts homenots il·lustres; o resseguir el curs del gran riu del segle XX, contradictori i gloriós, cruel i plausible, mirant'ho tot plegat des de la més absoluta catalanitat universal: heus aquí la síntesi de l'aventura de llegir Pla. Però al costat de l'experiència impagable, única, s'entrevé per a la nostra condició de menorquins la sorpresa afalagadora, d'una aroma fresca i penetrant, d'anar-hi trobant una quantitat enorme de referències a Menorca o als menorquins. Val a dir que no només al·ludesc als llibres o capítols explícitament dedicats a l'illa, perquè en aquest cas l'esperit s'hi predisposa, sinó que parl de les aparicions sobtades, tan sobtades com delicioses i que fan estimar Pla sense condicions.

Ja ho havia avisat el senyor Joan Hernández Mora l'any 1979, aleshores subscriptor de les obres completes. Fora dels volums explícits, "hi ha un gran nombre d'al·lusions a Menorca, espargides d'un cap a l'altre de l'immens *corpus* de la producció literària de Josep Pla".¹ El senyor Hernández Mora no s'equivocava ni centesimalment. Ho comprovaria després en el decurs del meu pelegrinatge tom rere tom. Menorca hi apareix tantes vegades que fóra il·lògic no atribuir a l'autor qualche tipus de menorquinitat activa, sincera.

¹ PLA, Josep, *Guia de Menorca*. Pròleg a cura de Joan H. Mora [s. II]; Edicions Nura (1979), p. 9 i 10.



Josep Pla

Quan començaren les relacions i com es desplegaren? Aquesta és la qüestió que cal enfil·lar.

La primera vegada que Josep Pla va arribar a Menorca, ho féu a bord d'un vaixell. És clar: no podia ésser altrament, perquè d'això han passat més de setanta anys i l'avió era, aleshores, un mitjà de transport impensable —o gairebé— per anar a una illa petita, oblidada i del tot eclipsada per la força emergent de Mallorca. Menorca no deixondia cap mena de cobdícia estratègica per a la política europea. Tampoc per a l'espanyola, val a dir-ho, perquè un cert passat menorquí havia entrat en decadència. Més aviat, Europa, aquell any de 1920, grinyolava encara sota el foc i les cendres de la Gran Guerra.

Llavors, Pla no era encara escriptor; no era literat de debò, sinó un periodista jove. Aquell estiu havia començat a treballar de corresponsal a París a compte de *La Publicidad*. Però no hi va fer pas gaire temps. El 4 de juliol havia tornat a Barcelona, *destituït per Romà Jori*, director del diari, *per haver plagiat un article de la premsa francesa*.² Com que tenia un amor sense resol·dre, decidí de venir a Menorca. Certament s'hi va acomiadar, de l'al·lota, però alhora n'hi va trobar una altra: l'illa, que en raó de les coses i les persones ben interessants que aquí veïé, el convertiren en un illòman.

—Dispensi'm, jove —replica el senyor Pla—: us acceptaré la deixa romàntica d'aquesta apreciació que feu sobre mi amb la voluntat manifesta de no encetar l'entrevista amb mal peu.

El senyor Pla es descobreix la boina pagesa, xucla el cigarret i continua xalest:

—Jo no vaig pas substituir la noia per Menorca, però, tanmateix, és versemblant que, després, les meves relacions amb l'illa han guardat sempre una estima inqüestionable.

—Ens pot endreçar la memòria d'aquella primera vegada?

—Recordo que em vaig embarcar en un vaporet carrincló, vull dir “una carraca molt estreta i llarga, d'origen notòriament anglès, amb una xemeneia alta i pretenciosa, proa de violí”.³ Era, tot plegat, “un vapor vell i de netedat equívoca”.⁴ En aquell temps, salpava a les tres de la tarda. “La travessia era llarga i fins l'endemà a les set no desembarcaríem a Maó. El correu camina-

² BADOSA, Cristina. *Josep Pla: biografia d'un solitari*, Edicions 62, [s.a.], p. 39 i 40.

³ PLA, Josep. “Les Illes”. *Obra Completa* [s. II]. Tom XV [s.n.], [s.a.], p. 35.

⁴ PLA, Josep. “Les Illes”. *Obra Completa* [s. II]. Tom XV [s.n.], [s.a.], p. 35.

va amb una jeia arcaica. No tenia cap pressa. La navegació fou excel·lent: una tarda de primers d'estiu sense vent i sense onatge, amb un sol calent en un cel net, d'una profunditat blanca-blavissa. El sol ofegava el mar i el vent”.⁵ “Era la meua primera travessia [marítima] una mica llarga, i vaig dedicar les primeres hores al que, en aquests casos, se sol fer: vaig pujar i baixar totes les escales, vaig anar de popa a proa innombrables vegades, vaig veure les màquines i vaig pujar al pont de comandament, vaig furetejar en totes direccions i davant tots els objectes (...) Ja esgotada la curiositat, vaig asseure'm en coberta, davant el contrallum de la tarda en declinació, que resultà molt empastifada i d'una lluminositat de confitura lumínica. La tarda –mai no podré oblidar-ho– anà passant lentament (...)”, i en colgar-se, “el sol passà avall, enmig d'una esplendor de colors ataronjats, malves, violacis, rosats i vermells”.⁶

Adesiara, la imatge de Mercedes, la jove que Pla havia festejat a Barcelona, se li escolava en el bell mig de l'acolorida paleta del cel marí, mentre la carraca navegava tendrament, tallant una mar lenta, mercurial i tova, inabastable. “Davant la difícilíssima situació que estava passant i les perspectives professionals cada dia més negres, [Pla] havia decidit deixar Mercedes. És possible que el desig [vers ella] s'hagués refredat molt durant l'estada a París (...)”.⁷

–Fou així, senyor Pla?

–No puc pas negar-me a reconèixer que la noia m'agradava i que “tenia sentit pràctic de la vida, però no era capaç”⁸ d'emportar-se'm; d'emportar-se'm literalment i humana, com temps després ho vaig confessar a l'amic Josep Maria Junoy i Muns. És així que vaig venir a Maó per tal de posar fi a la relació.

En acabar el servei militar, Pla vivia en una pensió a Barcelona. A causa de certes dificultats econòmiques que patiren els pares, el seu germà Pere i ell van haver de deixar el pis de lloguer del carrer Mallorca. Josep, immediatament, va anar a parar a la pensió que li permeté de conèixer la filla de la dispesera, Mercedes.

⁵ PLA, Josep. “Les Illes”. *Obra Completa* [s. II]. Tom XV [s.n.], [s.a.], p. 36.

⁶ PLA, Josep. “Les Illes”. *Obra Completa* [s. II]. Tom XV [s.n.], [s.a.], p. 36.

⁷ BADOSA, Cristina. *Jospe Pla: biografia d'un solitari*, Edicions 62.

⁸ BADOSA, Cristina. *Jospe Pla: biografia d'un solitari*, Edicions 62.

–Com deurà haver imaginat, Mercedes era menorquina –no podria pas precisar-li, però, de quines arrels–, i vaig començar a sortir amb ella. Els toms de la vida, tanmateix, em feren allunyar-me de Mercedes, i com alguna investigadora ha dit de mi recentment, aquella separació també acabaria per allunyar-me “*de la categoria dels pares de família*”, per tal d’apropar-me “*cada vegada més a la categoria dels rellogats*”.⁹

I exactament així, com un rellogat acomiadat del diari –moix i sense una feina immediata–, Pla travessava el Mediterrani, embarcat en un vaporet, camí de Maó per dir adéu a Mercedes.

–L’entrada a l’illa fou superba –que em diu el senyor Pla, arrodonint el ulls de vell i allargassant el somrís adolescent. “(...) El ribatge de ponent s’alçà fora de mida i aparegué la ciutat de Maó sobre el pla de sobre, blanca i precisa. Sobre el cel límpid, es dibuixava meravellosament: semblava una estampa feta a la punta seca, d’una perfecció, d’un pes i d’una gravetat estrictes. L’embalum urbanístic es reflectia sobre les aigües immòbils i verdoses de la cinta líquida: les parets emblanquinades, els terrats de les cases, tota la volumetria ciutadana palpitava a penes, sobre l’aigua planxada i llisa”.¹⁰

Pla restà ensopit damunt els molls, una mica atordit per les hores lentes de navegació i per la ressaca dels molts pensaments que, com ones, havien passat i repassat sobre la sorra del seu cervell.

–“Vaig mirar una estona la gent i em sorprengué: generalment parlant, tothom em semblà flac, d’una certa duresa i una certa agilitat, amb uns abdòmens absolutament discrets. Tant el menorquí ros i de cara rosàcia, petitet i de maneres vives, tan semblant a un bordall anglès (...), com el menorquí morè, de cabells arrissats, d’ulls negres i de nas una mica prominent, una mica moro, gairebé tots ells em semblaren prims i ossats, ben construïts, amb un cert nervi actiu, no sé si continuat, però cert”.¹¹

A l’equipatge –em referesc a l’equipatge que s’escau a un passavolant com ell– Pla hi portava un petit tresor, una admirable peça de la historiografia menorquina. Parl del *Compendio de Geografía e Historia de Menorca* del senyor Hernández Sanz. L’exemplar era propietat de Joan Estelrich i Artigues, un felanitxer que s’havia format i educat a Menorca des de la infantesa. De

⁹ BADOSA, Cristina. *Josep Pla: biografia d’un solitari*, Edicions 62.

¹⁰ PLA, Josep. “Les Illes”. *Obra Completa* [s. II]. Tom XV [s.n.], [s.a.], p. 37 i 38.

¹¹ PLA, Josep. “Les Illes”. *Obra Completa* [s. II]. Tom XV [s.n.], [s.a.], p. 39.



Saturnino Ximénez



Hernández Mora

fet, la nostra illa representa, en la biografia d'aquest home, el lloc en què va raure el seu desvetllament espiritual dels 12 als 18 anys d'edat, entre 1908 i 1914.¹² D'aquest home feiner, intel·lectual actiu, cultíssim i catalanista pregon escriuria anys després un retrat a la sèrie dels homenots.

–Haig de confirmar-li –explica– que “Menorca fou el paisatge d'Estelrich –el seu paisatge secret, íntim. Un any abans de morir, aquest home, que havia vist tantes terres (...) em parlava de Menorca (...), en un restaurant de París, amb la mateixa apassionada fascinació que posà, en les paraules, trenta-cinc anys abans, del seu llarg monòleg de l'Ateneu. Potser el record de la naturalesa de Menorca el mantingué sensible a una forma o altra de vida contemplativa i el féu més àvid que ambiciós, més sensual que dominador”.¹³

La coneixença d'ambdós s'havia produït just un any abans de la vinguda de Pla a Menorca, la primavera de 1919 als Estudis Normals de la Mancomunitat.

–La imatge d'aquell encontre sempre la conservaré ben nítida –evoca Pla. Estelrich era “corpulent, ple de vida, d'una simpatia fascinadora, d'una activitat infatigable, amb els cabells escarolats, estudiadament desordenats, un cos que semblava fet exprés sistemàticament per portar jaqué, pantalons ratllats i sabates de xarol radiants, produïa en societat la sensació d'ésser el galant jove perfecte, el nuvi assegurat i indefectible. En un país en què els intel·lectuals solen fer cara de mussol i n'hi ha tants que tenen una fesomia sagristanesca, l'aire solar, l'expansivitat física d'Estelrich, feia un efecte admirable”.¹⁴ Quin goig d'homenot!

Doncs bé, com que l'Estelrich havia mantingut ben vius els records de l'illa, qui sap si per creure que la pàtria és la infància i la infància és la llengua amb què la descobrim, li havia parlat molt sovint de Menorca i la seva gent. Per incitar-li la curiositat, un dia li deixà l'exemplar de la història del senyor Hernández, i que aquell havia rebut com a premi d'estudiant jovençà a l'institut de Maó.

Avui podríem conjecturar que una bona dosi de menorquinitat, de l'amor incís i generós que Menorca li féu sentir, li vingué a Pla encomenat per

¹² GRAÑA, Isabel “Menorca en el desvetllament espiritual de Joan Estelrich”. *Estudis des Born*. Ciutadella, núm. 10, (1996), p. 31-44.

¹³ PLA, Josep. “Els homenots”, primera sèrie. *Obra Completa* [s. II]. Tom XI [s.n.], [s.a.], p. 480.

¹⁴ PLA, Josep. “Els homenots”, primera sèrie. *Obra Completa* [s. II]. Tom XI [s.n.], [s.a.], p. 475.

l'Estelrich i la lectura primerenca del llibre prestat. Tenia, doncs, una noció aproximada, per bé que fos erudita i purament llibresca, sobre aquesta terra. Tot allò es consolidà molt prest, just en arribar i adonar-se d'allò que li havia anunciat Estelrich: que Menorca no era un penyal erm batut per la tramuntana. Quelcom d'interessant rutllava davall les pedres seques, inertes, vistes per la mala literatura de viatges com a simple duresa mineral inútil.

–“El cas és que, poques hores després de desembarcar a Maó –prosegueix Pla amb fruïció–, m’hi vaig trobar tan bé i tan naturalment, que em semblà que feia molts anys que residia a l’illa (...) Aquesta sensació d’entrada fàcil, d’hospitalitat natural (...), aquesta cosa agradable d’arribar a un país en què res ni ningú no vol sorprendre i que la vostra presència no podria interessar encara que us ho proposéssiu, és inseparable d’algunes illes del Mediterrani (...), però potser on és més perceptible és a Menorca, a causa de la seva història i del seu tradicional allunyament i de la seva personalitat isoladíssima. Menorca és una cosa a part, molt autòctona (...)”.¹⁵

–Vós, senyor Pla, que poguéreu copsar-ho quasi de primera mà, creieu que influí particularment la figura de Francesc Camps i Mercadal, en Francesc d’Albranca, en el desvetllament de la catalanitat d’Estelrich que hem comentat suara?

–No hi posi dubtes. Ho va manifestar el propi Estelrich en alguns dels seus escrits. I jo mateix he pensat sempre que, en un moment determinat de la història del tombant d’aquest segle a Menorca, han existit dues personalitats “que si no foren coetànies, no se’n falta pas gaire: l’historiador maonès [vull dir el senyor Hernández Sanz] (...) i el doctor Camps (...), persona que ha deixat, en tots els aspectes, un record excels. El doctor Camps provenia del món catòlic i eclesiàstic de Ciutadella (...) En la base de vida intel·lectual menorquina hi ha el contrast entre les dues poblacions –Maó i Ciutadella–, dos pols oposats, notòriament. El professor de Maó construï la seva Història amb un remarcable criteri liberal, i ho féu molt bé. El doctor Camps realitzà una obra immensa en el folklore menorquí, partint sempre de baix, de l’existència d’una gent concreta i precisa”.¹⁶

–Potser, però, que tots dos estils i totes dues orientacions culturals fossin complementàries i necessàries entre sí, senyor Pla...

¹⁵ PLA, Josep. “Les Illes”. *Obra Completa* [s. II]. Tom XV [s.n.], [s.a.], p. 43.

¹⁶ PLA, Josep. “Les Illes”. *Obra Completa* [s. II]. Tom XV [s.n.], [s.a.], p. 62.

–Caldria meditar-ho –subratlla l'escriptor, posant-li a les paraules una intensitat gestual en alçar el dit índex. No, no; no se'n refiï mai de les coses òbvies, perquè són les que sovint ens fan trontollar. “L'obra del doctor Camps està entroncada amb l'anomenada Renaixença catalana. La ‘*Història*’ del senyor Hernández Sanz aspira[va] a una volada més genèrica, més culturitzada, d'horitzons més allargats (...) De tota manera –i vostè no s'erra palmàriament–, no he cregut mai –malgrat que Ciutadella i Maó han tingut dues concepcions del món prou diverses– que aquestes activitats siguin contradictòries. Crec, al contrari, que són complementàries i que s'aguanten mútuament”.¹⁷

Establir opinions tan aclarides, tan precises i encertades sobre la realitat menorquina, la seva bipolaritat i la dinàmica dels homes de cultura de començaments de segle, fou per a Pla un procés directe, després d'haver disposat de dos camins de coneixement. D'una banda, l'observació de camp, diríem, escodrint la vida illenca per tot arreu, com ho acostumen els reporters d'arrel i soca. I d'altra, compartint l'ambient de l'Ateneu.

–Potser no us manca la raó. Haig de puntualitzar-li que vaig conèixer l'Ateneu el primer dia del primer viatge, en “acabar el passeig matinal”. Aleshores, “vaig tenir la sort de trobar el petit (...) Ateneu (...), potser lleugerament envellit, però que em semblà, només de passar la porta, molt liberal, que posseix una excel·lent biblioteca, una d'aquelles biblioteques que conté papers que hauria volgut llegir tota la vida i racons plàcids i tranquils”.¹⁸ Definitivament, penso que “una gran notabilitat de Maó és l'Ateneu (...), patrocinador de la benemèrita ‘*Revista de Menorca*’ (...) i centre cultural màxim a l'illa”,¹⁹ almenys a l'època en què el vaig conèixer.

La societat cultural de què parla ocupava un edifici d'una simplicitat arquitectònica deliciosa. Ni remotament feia olor a casino ociós. S'aixecava a la plaça del Príncep amb una aparença externa conventual, falsament somorta. Era una raconada urbana simpàtica, suaument costeruda i de paviment emmacat amb pulcritud geomètrica. Tot plegat: una mena de nus que engaltava l'eixample de les tanques del Carme amb el camí que anava a l'arreal de Sant Felip.

¹⁷ PLA, Josep. “Les Illes”. *Obra Completa* [s. II]. Tom XV [s.n.], [s.a.], p. 62.

¹⁸ PLA, Josep. “Les Illes”. *Obra Completa* [s. II]. Tom XV [s.n.], [s.a.], p. 42.

¹⁹ HERNÁNDEZ MORA, Joan. *Guia de Menorca*, op. cit., p. 114.

Evocar l'Ateneu suposa per a Pla alguna cosa agradabilíssima, d'una autenticitat indefugible i magnífica. Els pocs dies que va romandre a la ciutat, hi comparegué presentat pel senyor Hernández Sanz.

–Oh, i tant que ho suposa! I ara! –exclama rotund, impedit una qualsevol objecció. El senyor Hernández Sanz va marcar en mi una empremta perfiladíssima, d'un esvaïment impossible. Ho consideri si no: tot el llarg resum històric de l'illa contingut a la *Guia*, li ho dec. I també tota la coneixença dels paisatges, dels noms sense parió, de les pàgines cabdals de la cultura; tot, tot el que de substancial vaig arribar a saber de Menorca, haig d'agrair-ho a ell. No podria pas contestar-li si vaig aprendre més del seu mestratge que de la meva capacitat personal de descriure i observar.

Pla s'aixeca, posa mà als prestatges, obre un tom de les obres completes i recita:

–“Era llavors un senyor madur i de gran personalitat, una de les més remarcables de la vida insular i, per tant, el corresponsal obligat de la curiositat que en diferents ambients culturals europeus Menorca suscitava. Era, a més, un dels pocs homes feliços que jo he trobat en la vida. Havia fet una cosa important: una *'Història de Menorca'*, publicada el 1908, que en alguns aspectes monogràfics ha estat superada, però que constitueix encara el millor llibre d'informació històrica (...) sobre l'illa”.²⁰

–Potser, senyor Pla, que estareu d'acord amb mi en la següent idea: Quan aneu a una terra desconeguda –malgrat que per a vós Menorca era ja un lloc presentit diàfanament i d'una concordança cultural notable amb els vostres orígens; quan hi aneu, dic, res no us captiva d'una tan ineluctable forma com ser guiats per un amic comú que us hi recomana.

–Si ho diu en al·lusió al senyor Hernández Sanz, insisteixo: ell m'ajudà a descobrir Menorca: l'exploràrem, geogràficament parlant, de cap a peus. No he conegut en les meves tresques freqüents un cicerone millor: més culte, més entusiasta i discret. Era un guia d'unes maneres naturalíssimes, sense cap actitud empastifadora ni pecats de notorietat. Per ell vaig conèixer la història, i per ell vaig poder percebre el batec secular d'un poble que, a pesar de la solitud aparent, mantenia emperpalat –ben dret i tibant– el seu esperit de cultura, la seva identitat.

²⁰ PLA, Josep. “Les Illes”. *Obra Completa* [s. II]. Tom XV [s.n.], [s.a.], p. 60.

Pla amolla les regnes dels seus records íntims i afirma que un home d'aquestes característiques hauria assolit una anomenada extraordinària en un altre indret del nostre país; i que per això li va fer, anys després, un retrat d'homenatge. Fou durant la postguerra, amb ocasió de la seva mort. En aquell article encomiàstic buidà el darrer record, exactament el darrer, que en tenia, d'ell.

—Provenia del meu segon viatge el març de 1948, quan preparava la *Guia* que m'havia encarregat "Destino". Aleshores, el senyor Hernández Sanz "era un vellet retirat en un racó de casa seva davant el braser, amb tots els reflexos emotius de l'edat. Quan el vaig felicitar pel treball històric considerable que havia realitzat en el curs de la seva llarga vida, es posà a plorar com un nen. És trist de pensar que al capdavant de tota obra humana no hi ha més que una segregació de llagrimals".²¹

Comprendre, doncs, les emocions i els sentiments dels menorquins, fou cosa fàcil per a Pla amb l'ajuda d'aquell benemèrit maonès. Fóra impossible, després d'una tal amistat, no haver perllongat per sempre més els seus lligams amb l'illa.

—Ep, jove! No hi posi pas en això cap vel de misteri ni de providencialismes barats. L'admiració mantení, amb els anys, una pauta de continuïtat franca —fins i tot una mica rubescent per a mi— gràcies a la persona de Joan Hernández Mora, el seu fill. Ell tingué veritable cura de servir la relació amb mi. Vaig considerar l'Hernández Mora un mantenidor abrandat, d'una perseverança fidel, de l'esperit intel·lectual del pare; i també un guaita rovellut de la catalanitat de Menorca. D'això darrer em feia, a mi, un exponent, segons vaig anar deduint —amb un tret de complaença personal, haig de confessar-ho— de la molta correspondència que mantinguérem fins que tots dos passàrem avall: jo, la diada de la rosa i el llibre, el 23 d'abril de 1981; ell, el 15 d'octubre de 1984, enforat i soterrat a Madrid. Imagini's, a Madrid!

Per les circumstàncies del primer viatge a Menorca, l'estada fou breu, però intensa, d'aquelles que coven ànsies.

—Després vaig tornar-hi altres vegades, però no puc concretar el nombre. L'amic Hernández Mora, que sempre va romandre atent als meus viatges i que em seguia àvidament a través dels meus llibres, ha escrit que jo vaig fer-ne una mitja dotzena, de viatges. Potser no en foren tants, malgrat que el 10 d'a-

²¹ PLA, Josep. "Les Illes". *Obra Completa* [s. II]. Tom XV [s.n.], [s.a.], p. 61.

gost de 1974 vaig publicar a la revista “Destino” un article titulat “Mi sexto viaje a Menorca”.²² En aquest sentit, s’escau que li recordi que el periodista Lluís Bonada, quan es compliren els deu anys de la meua mort –la mort física, naturalment–, va declarar a la premsa que “Pla mateix va dir que la seva obra era plena de paranys, i la feina del biògraf consisteix a descobrir-los”.²³ Així, doncs, afanyi’s, si li preocupa detallar-ho.

–Seria exacte, en canvi, atribuir-li una curiositat vers l’illa enriquida tota sa vida amb l’observació personal i les lectures, senyor Pla?

–Això em sona pretencios, una mica hiperbòlic. Admeto aquest resum del meu historial viatger: “Ha vingut a Menorca en vaixell o en avió –digué expressivament Hernández Mora–. Ha arribat per Maó o per Ciutadella. Una volta aquí, ho ha vist tot”.²⁴ Comprendrà que no hi cap millor sentència en tres frases ajustades, gramaticalment esquelètiques, d’eixutesa elogiabile.

El recorregut més exhaustiu arreu de l’illa –hom diria que centímetre a centímetre– el va verificar unes setmanes de l’any 1948, per tal de documentar-se i escriure la *Guia*. Un cop reincorporat a Palafrugell, combinava la feina de la voluminosa encomanda amb l’edició d’articles breus per a la premsa.

–És ben bé així. Recordo, per exemple, que “vaig atrevir-me a fer una petita descripció de l’inoblidable viatge que férem [Hernández Mora i jo] a Sant Climent. El vent, el silenci, la llum”: allò fou un espectacle natural incomparable.²⁵ A més, vaig comprovar que la salsa maionesa “dóna molt de si en períodes de censura”.²⁶

La *Guia* –o sigui, la del conjunt de les Balears i Pitiüses– l’acabà a Cadaqués l’11 de juliol de 1948, després de fer-hi cinc mesos de feina, pràcticament nit i dia. La part corresponent a Menorca, tot acomplint un consell d’Hernández Mora, la corregí el coronel Josep Cotrina i Ferrer, ateneista i lletraferit aleshores resident a Barcelona. Només féu lleugeríssimes modificacions en el text –petits detalls–, havent-lo trobat plausible i fins i tot

²² Afirmació continguda en una carta d’Hernández Mora a Pla, 31-8-1974. Epistolari inèdit.

²³ MORET, Xavier. “Pla va dir que la seva obra era plena de paranys”. El País “*Quadern*” [s. II] (18-4-1991), p. 2.

²⁴ PLA, Josep, *Guia de Menorca*. Pròleg a cura de Joan H. Mora [s. II]; Edicions Nura (1979), p. 10.

²⁵ Carta de Pla a Hernández Mora, Palafrugell, 8-5-48. Episolari inèdit. Veieu també OC, tom XV, op. cit., pàgs 47 i següents, on l’escriptor detalla aquesta visita a Sant Climent.

²⁶ Carta de Pla a Hernández Mora.

apreciable.²⁷ Pla sempre ha pensat que l'encàrrec de l'editorial no representava altra cosa que un manual per a "ús de burgesos casats de nou i el que en general s'anomena el turisme".²⁸

Nogensmenys, els lectors de Pla recordam l'opinió que sobre *Tres Guies* –que és la versió definitiva inclosa a l'*Obra Completa*– en féu el propi autor. Llavors escriví que aquest treball fou, tot estirant generosament, un producte de "quan feia de jove badoc".²⁹

–Potser que Hernández Mora el trobés fluix i anodí; i els escriptors, massa pesat. Talment li ho vaig participar per carta al senyor Hernández Mora –concreta Pla amb memòria prompta–. Tingué raó l'amic maonès, però els editors, com sempre, acabaren tallant el bacallà.³⁰

–Mirem, senyor Pla, d'aprofundir una mica més en la conversa. Invoquem del seu Olimp literari, poblat com és de tipus antropomòrfics i d'etopeies redi-vives, els homenots menorquins. La crida l'havíem endegada en referir-nos a Estelrich...

Pla recapitula en silenci uns instants. En el pic de la pausa, s'acreix un lapse gradual, expectant. Hom l'aprofita per pensar que seria, en efecte, imperdonable no fer-los desfilar, atesa la vàlua dels homenots com a figures en si mateixes considerades. I també perquè són els personatges superlatius de la galeria inequívocament planiana.

–I no sols homenots! –postil·la Pla. També d'altra mena, perquè de menorquins fora de Menorca, n'he trobat de ben diversos en aquesta vida que he portat de periodista sempre enfebrat per conèixer-ho tot i per saber noves d'altri. He conegut Nicolau M. Rubió i Tudurí (el puc recordar, per exemple, a les tertúlies de la Maison Dorée de Barcelona); Àngel Ruiz i Pablo, el seu fill Josep M. Ruiz Manent; o el misteriós menorquí motejat *El Maonès* que visqué instal·lat a Cadaqués... Al voltant de tots ells podria dibuixar una recordança detallada. Però vostè ara em demanava pels homenots...

–Començam, idò, senyor Pla, pel rodamón Sadurní Ximénez?

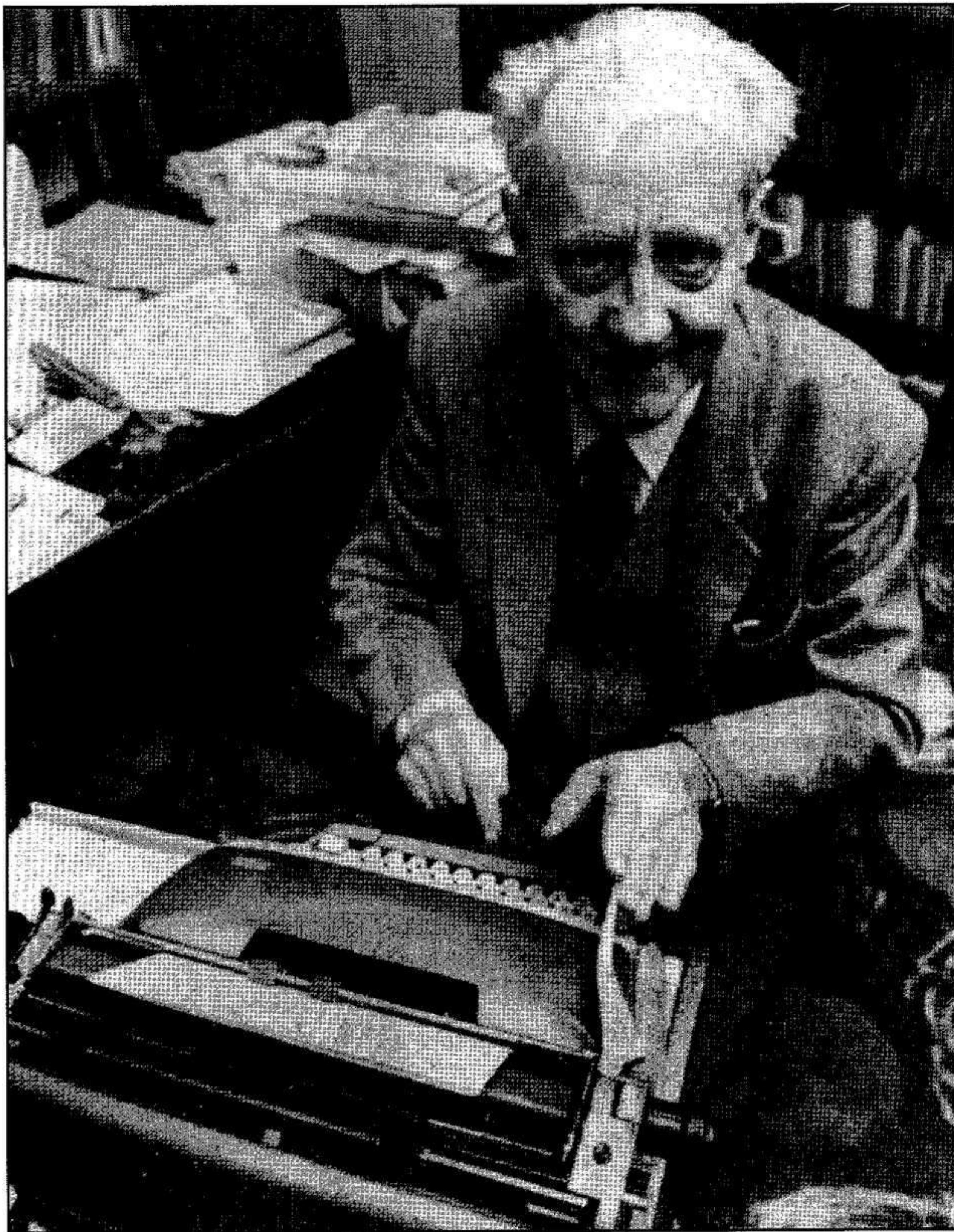
–Ximénez era un ésser inefable, d'una menorquinitat potser difusa pels molts anys d'absència de l'illa, però tanmateix amb resquícies perceptibles.

²⁷ Recreat de la carta de Pla a Hernández Mora, Cadaqués, 12-7-48. Epistolari inèdit.

²⁸ Carta de Pla del 8-5-1948, Palafrugell.

²⁹ PLA, Josep. "Tres guies". *Obra Completa*. Tom XXX, p. 343.

³⁰ Recreat de la carta del 8-5-48.



F. de Borja Moll

Mentre Pla embasta la digressió, cal saber que tots dos s'havien conegut a les tertúlies de l'Ateneu Barcelonès abans de la Revolució russa, per bé que d'una forma encara superficial. Posteriorment, quan Ximénez hagué de fugir empaitat pels bolxevics de la Rússia blanca on vivia, Pla tingué amb ell unencontre casual a la capital de Suècia. Uns pocs dies de convivència resultaren ben definitius per adonar-se'n que aquell individu "(...) rígid, encarcerat i miop com un mussol a la branca d'una olivera",³¹ reunia els requisits modèlics dels homenots.

–Fa molts anys d'això –exclama–. Fou durant “una cita en un cafè de Strandvägen, on el trobí instal·lat llegint la premsa estrangera (...) Feia un dia de novembre absolutament cru, amoratat, glacial (...)”.³²

Ximénez –convé d'aclarir-ho– s'hi trobava, a Suècia, per donar unes conferències sobre arqueologia i història de la Grècia clàssica, unes matèries que dominava amb una extensió gairebé enciclopèdica i facundiosa. El desig de Ximénez –extravagant i desmesurada pretensió– era reunir davant ell un selecte públic de prínceps regnants, autoritats acadèmiques, elements eclesiàstics de les principals religions imperants i, en un mot, les forces vives, concretes i poderoses, del país. Les conferències, però, en una regió de tant de fred i neu, il·luminada per un sol taciturn, de bombeta de porxo, gens picarol ni mediterrani, foren, és clar, un fracàs abans de celebrar-les-hi. Tothom maldà d'escapolir-se del compromís.

–Jo, que vaig brindar-me a col·laborar amb ell a organitzar-les, m'ho vaig veure venir. “Anaren passant els dies, i el fracàs (...) s'accentuà a simple vista (...)”. Cap de les personalitats “no arribaren a donar la més petita bel·ligerància a l'ascensió a l'Olimp realitzada pel meu il·lustre [i vostre] compatriota”.³³

El verb desfermat, l'oratòria cabalosa de Ximénez brollava sempre. Res no li afectaven les circumstàncies, per adverses que fossin. Es reeixia com les cues de les sargantanes. Unes semblants eventualitats –atribuïdes a la seva persona, a la seva esma intrèpida– eren d'uns efectes sempre nuls, absolutament. Ximénez no reulava mai. I per açò resolgué de capgirar els plans professorals d'alta etiqueta i acabà impartint les lliçons en una biblioteca d'Estocolm, conformat amb ser escoltat per una colla d'al·lotells de poca edat,

³¹ PLA, Josep. *Obra Completa*. Tom XI, p. 522.

³² PLA, Josep. *Obra Completa*. Tom XI, p. 526.

³³ PLA, Josep. *Obra Completa*. Tom XI, p. 538.

d'enteniment immadur i distret: una audiència exactament pueril. Tots acabaren adormits, però Ximénez rebé per aquella mena de docència “cent corones i un ramet de flors fresques”.³⁴ Els nens foren obsequiats per la senyora directora, tan cortesa com era, amb uns paquets de caramels.

–Sí, sí. M'ha llegit vostè bé –confirma Pla, seduït pel record renovellat de la seva pròpia versió novel·lesca d'aquell episodi tragicòmic.

–Quina mena d'etopeia hi havia darrera de la seva cara de miop?

–“Ximénez –que arrenca a descriure'l– era un implacable anticomunista. El comunisme l'havia arruïnat (...) En realitat, estava imbuït de les idees paneslavistes del grup conservador, religiós i messiànic que en el seu temps encarnà Dostoievski. Pensava com un vell rus ortodox, paternalista, nacionalista i imperialista. En tot cas, no tenia pas pèls a la llengua. Deia les coses més ferotges, formulava els judicis més agres i viperins, amb un aire de total indiferència, com si parlés del temps, rígid i palplantat, amb l'enravenament que dóna la miopia i amb la seva veu monòtona i sorda, com si fes una confidència molt reservada. I és que en realitat era un enorme bohemí, és a dir, un home amb una tendència inconscient, ineluctable, a la inseguretats i a la intempèrie”.³⁵ En fi: “un incert vagabund cosmopolita”.³⁶

No obstant el talent de la descripció que ens dóna, un aspecte ben fondo i suggestiu per a la nostra perspectiva menorquina, no queda prou explícit. A la vora de la radiografia física i moral de Ximénez s'hi observa una zona aombrajada. Projectem-hi llum.

–Vull dir, senyor Pla, si pensau que aquest homenot, nascut a Menorca el 1853 i de branca paterna barcelonina, demostrà mai qualque sentit o consciència de menorquinitat cultural. Consta en una carta enviada al president de l'Ateneu l'abril de 1929, quan somniava disposar d'una caseta pintoresca en una raconada pacífica de l'illa, que el senyor Ximénez hi afirmava llampant: “Soy mahonés hasta la médula”.³⁷ Quina idea tenia de la catalanitat i la cultura de la nostra àrea lingüística?

³⁴ PLA, Josep. *Obra Completa*. Tom XI, p. 541.

³⁵ PLA, Josep. *Obra Completa*. Tom XI, p. 524.

³⁶ PLA, Josep. *Obra Completa*. Tom XI, p. 524.

³⁷ HERNÁNDEZ MORA, Joan. “Saturnino Ximénez”. Separata de la *Revista Menorca* [s. II] (gener-juny de 1950), p. 5.

–Miri: “Ximénez feia la impressió d’èsser un cosmopolita pur, i això és el que fou, en efecte (...). No semblava pas lligat a cap terra concreta ni als interessos d’un qualsevol nucli nacional. Es considerava unit al moviment intel·lectual del món i sobretot a l’erudició universal, a la vida de les acadèmies i de les grans biblioteques. Els seus considerables estudis, les seves lentes investigacions –de les quals, de tota manera, ha quedat tan poc rastre–, el lligaven a aquestes distingides baluernes”.³⁸ Dit això, no hi busqui res més; no en la direcció que planteja.

–M’accepteu, senyor Pla, que baixem del fred septentrional i busquem, a l’escalf de casa, la figura del senyor Francesc de Borja Moll, molt més nostra i càlida?

–Per mi no s’incomodi; miri que el viatge és llarg –replica amb un tret irònic. M’ha de creure si li dic que jo em trobo comodíssim, d’allò més, suvora la llar eterna que m’han adjudicat darrerament en aquest Mas Pla d’immortalitat. Però vostè dirà...

–Us havia esmentat el senyor Moll...

–El senyor Moll... La imatge que en tinc, d’ell, pertany als anys de la seva maduresa mental i física. Era aleshores “un home d’estatura regular, un cos ni gras ni prim, ple de vida, un cap més aviat gros, amb una tarota de nas respectable, un front fugitiu i un punt de miopia en els ulls, vençuda a cada moment per la vivacitat i la curiositat de la persona”.³⁹ Tenia, “al meu modest entendre, tres qualitats”.⁴⁰ Primera, era un gran escriptor: “clar, diàfan, d’una simplicitat molt difícil, directa (...)”. Segona, era un home d’una elegant naturalitat, d’una esvelta i candorosa manera de ser, de pensar i de fer (...). I tercera, algú “d’una gran humanitat, saturat de poesia i de realitat, tolerant, comprensiu, clar, equilibrat, tenaç, saborós, d’un bon humor permanent i d’una fe que [feia] del seu contacte una activitat agradabilíssima. Moll [era] un home de primer ordre –un home, en fi”.⁴¹

–Benestimat mestre: Ara em toca a mi fer-vos escac. Un servidor reconeix la tirallonga d’adjectius laudatoris –tots ells justificadíssims– que repenjau sobre la memòria del senyor Moll. Se’ls guanyà un per un, certament, però

³⁸ PLA, Josep. *Obra Completa*. Tom XI, p. 542 i 543.

³⁹ PLA, Josep. *Obra Completa*. Tom XVI, p. 327.

⁴⁰ PLA, Josep. *Obra Completa*. Tom XVI, p. 327.

⁴¹ PLA, Josep. *Obra Completa*. Tom XVI, p. 327 i 328.

també és vostra la següent opinió, que he llegit a una carta que adreçàreu al senyor Hernández Mora, de Cadaqués estant: “A Mallorca –diguéreu– vaig conèixer Moll, que en féu un gran efecte, dintre del gènere carca. Seriositat”.⁴²

–Jove: puc respondre del que he publicat, però no pas de tot el que he escrit –protesta tendrament, sense amoïnar-se, emfatitzat un somris subtil–. Faci preguntes i menys afirmacions, perquè en les preguntes niua la intel·ligència, i en les afirmacions, les vanitats.

–Hala, idò, senyor Pla! Quina opinió us va merèixer l’obra gegantina del senyor Moll, el diccionari?

–Absolutament elogiabile. Durant una de les meves visites a Palma vaig dir-li: “(...) vostè pot estar content: en un país on no s’acaba res, on no són acabats ni els campanars de les esglésies, vostè ha acabat una cosa: el *Diccionari*”.⁴³ Aquest resultat és ben propi d’un intel·lectual com ell, “format en el rigor del germanisme filològic”.⁴⁴ Però també crec que la qualitat freda i eficaç de la mentalitat germànica sabé amanir-la amb unes gotes de sabor nostrat, perquè “l’obra (...) és gustosa, plena, literalment saturada d’essències d’aquest país [nostre], d’una varietat prodigiosa, d’un populisme elegant, d’un bon sentit científic –és un sentit que demana una maduració arriscada– admirable, d’un gust saborosíssim. Aquest i, és clar, el de Joan Coromines, són les meves lectures predilectes”.⁴⁵

Després d’un repàs en detall de l’esperit cultural de l’illa de Menorca, la seva identitat i els seus homenots nadius, instal·lats a la terra o dispersos pel món, s’entrelluca el grau de penetració que han assolit les observacions de Pla al voltant de la personalitat menorquina i el seu inseriment fàtic i profund en un context cultural i lingüístic superior –vull dir, l’àmbit general de la catalanitat.

–Aquestes individualitats, i tots els fets que he referit –assenyala Pla, resumint el seu parer–, si els contempla en bloc, ens oferiran un moviment d’erudició i investigació molt definitori del trànsit del XIX al XX i fins al primer terç d’aquest segle, que és el període que més vaig conèixer directament o per lectures. Tot plegat, “és *grosso modo* coincident amb el renaixement català; en

⁴² Carta de Pla a Hernández Mora, 12/7/1948. Epistolari inèdit.

⁴³ PLA, Josep. *Obra Completa*. Tom XVI, p. 325.

⁴⁴ PLA, Josep. *Obra Completa*. Tom XVI, p. 328.

⁴⁵ PLA, Josep. *Obra Completa*. Tom XVI, p. 326 i 327.

realitat, i com és natural, el complementa, perquè una cosa i l'altra tenen per origen la curiositat i l'estima per les coses del país, però l'erudició menorquina [—cal reconèixer-ho—] es mantingué en una insularitat segurament excessiva, a causa de la llunyania dels uns i els altres. Sigui com sigui, aquest nucli [fou] important, i ara el que convindria és que aquest corrent es mantingués d'una manera segura, sense decaïment, tractant de fomentar la curiositat autèntica (...).⁴⁶

—Senyor Pla: en aquesta tasca esteim, ni més ni manco, en la Menorca present —que m'atrevesc d'assabentar-lo. La fortuna, però, amb què anam saldant-la, són figues d'un altre paner. Si més no, les entitats culturals, bé que s'hi esmiren. Haver-lo entrevistat en el seu centenari per celebrar-ho a l'Ateneu, n'és una prova, com també la sèrie de conferències doctes del Cercle Artístic, que han resultat d'un abast i d'una qualitat immillorables.

La mirada de Pla humiteja de sobte: un plugim endogen, una llúissor aquosa a penes, acut als ulls. Una emoció dèbil, incipient, el corprèn.

—Tot això em complau, no ho dubti. Fóra malganós no sentir-ho talment, però mai no m'he enrefiat prou de la cultura esdevinguda una formalitat d'acte social o academicisme d'entretenir vetllades. El conreu de la cultura és alguna cosa que, al capdavant, reclama soledat crua i engolfada, un silenci de cel·la monacal, esforçadíssim. I, cregui'm, tot això s'avé malament amb una qualsevol urbanitat.

Pla adopta una resignació esbossada i deliquescents, i cal reconduir la conversa.

—La identificació emotiva i cultural que tinguéreu amb Menorca, senyor Pla, vingué propiciada pel vostre origen específicament empordanès? Ja m'enteneu: la tramuntana, l'abundància de llinatges comuns, la forma “salada” en els parlars...

—Malgrat les semblances certes, d'un efecte i d'uns resultats palesos, no oblidi que “he nascut en terra ferma. Així, no sóc pas insular”, considerat en un sentit emotiu o vital; “però sóc [en canvi] un illòman explícit. Les illes m'agraden per moltes raons (...)”. Sí, sí —reitera Pla—, “jo sóc un illòman...”.⁴⁷

—... un illòman? —vaig gosar d'interposar-m'hi. Voleu dir aquella teoria que féreu com a capçal literari de les vostres memòries d'explorador d'illes?

⁴⁶ PLA, Josep. *Obra Completa*. Tom XV, p. 67.

⁴⁷ PLA, Josep. *Obra Completa*. Tom XV, p. 9 i 10. Prefaci.

–Exacte, allò que “és probablement una malaltia de l’esperit encara no qualificada pels facultatius –un enyorament sempre permanent, excitat per la meua solitud, vagament misantròpica però recalcitant. He somniat tota la vida poder passar en una illa qualsevol del Mediterrani dos o tres anys. No ho he pogut resoldre mai. Ara ja és una mica tard, però el somni...”⁴⁸

Pla interromp la frase i resta pensarós amb unes maneres comodíssimes. Encén el segon cigarret de la conversa. En la biblioteca del Mas Pla d’eternitat en què ara sujorna, els dies no són dies, que són sempre dolços, de perfils i horitzons nets; dies sense hores, alliberats de mundanitats estèrils, d’honors i premis efímers o d’envejes humanes, que de tot plegat patí en el Mas Pla de Llofriu –vull dir el terrenal.

Aquest lloc sobrenatural en el que he estat rebut, s’assembla tanmateix a una contrada brava, marinera, pagesívola i catalana. Són trets d’una presència rotunda i innegable que us assalten només d’entrar-hi. Al costat, però, de les formes aparents, tot respon a la idea de l’eternitat i l’estabilitat pures. Si no és açò la promesa bíblica, no hi falta pas gaire. Constitueix la perfecció, l’equilibri que els filòsofs suposaren per als déus de llurs utopies. La vida pren aquí una expressió paradisiàca i idíl·lica, parnassiana sobreixent. El mas està literalment beneït de la mà del creador. S’hi respira una atemporalitat ingràvida, sense pesos morts ni cap mena de rèmora. En observar-lo, m’adon que la humanitat portentosa de Pla se sustenta en una lògica interna, regida per una forma de govern, la més justa que hom ha imaginat mai. L’arcà –ho vaig saber tot d’una– es troba custodiat com un tros d’or a les pàgines d’uns llibres sapientíssims. Pla, amb gest marcadament discret, m’ho féu notar en assenyalar-me un armari que contenia quaranta-sis volums vermells: eren, és clar, l’obra completa de la immortalitat que envolta Pla; el Pla que hi fa de rei perpetu.

–Fóra prudent no exigir tant les coses. Tot és molt més senzill i elemental. Digui sense retòriques que sóc avall –vull dir domiciliat en el traspàs–, i que de mi –el *mi* pronom– n’ha quedat una obra literària dedicada al meu temps cronològic i, a banda d’això, consagrada a la cultura universal, permanent, del meu país. Vaig posar-hi, en la feina, moltes lletres, una quantitat enorme, oceànica; emperò desconec si anaren acompanyades d’honor. Honor i lletres no semblen, en mi, dos substantius congeniables, vistes algu-

⁴⁸ PLA, Josep. *Obra Completa*. Tom XV, p. 10 i 11. Prefaci.

nes opinions indòmites d'alguns patriotes coetanis bel·ligerants que mai no m'afavoriren amb una qualsevol mena de perdó.

–Supòs, senyor Pla, que el neguit de què parlau es contesta per si sol. Però si l'evidència en forma de muntanyes de volums editats no basten, ni tampoc la qualitat que s'hi conté, caldrà recordar-vos la reacció del senyor Hernández Mora –la reacció d'un menorquí deslligat dels cenacles barcelonins– davant de certs comentaris pòstums.

Pla fa memòria de seguida. Aquella reacció, que no pertanyia a cap tendència, a cap prejudici, i que no havia d'acomodar-se a l'oïda de cap patum del Principat, fou la prova rotunda, inqüestionable, d'una admiració que viatjava amb remitent i segell de Menorca.

En el bell mig de la rialla franca que aflora al rostre de Pla, hom aprofita per recordar-li la rèplica plantosa del senyor Hernández Mora:

–“He vist el que han dit de Pla (...) aquests dies. M'he indignat veient les opinions d'uns mals catalans davant la mort de Pla. Joan Oliver ha tingut la poca vergonya de dir: ...com que ell estimava més els diners que la justícia, penso que li haurien d'haver donat els diners del premi d'honor, però no pas l'honor. Maria Aurèlia Campany afirma: No crec que a Pla se li hagi fet menys justícia que a qualsevol altre. I Jordi Carbonell, que, per altra banda, val tant i és un vell amic meu al que estimo molt, afegeix: No crec que pogués reivindicar més del que se li ha donat... El país li ha donat a Pla molt més del que es mereixia. Aquestes opinions –replicà Hernández Mora– (...) no són més que insults i autèntiques porcades que fan caure la cara de vergonya a tot aquell que sàpiga el que la vergonya és. L'espectacle és tristíssim”.⁴⁹

–No calia una citació tan literal –que talla Pla, esventant-se de sobre una temptació d'immodèstia–. Tengui en compte el que abans li havia avençat: el senyor Hernández Mora em va estimar moltíssim, aferrissadament. Després de la guerra havíem començat a escriure'ns cartes, però ell no deixà de fer-ho mai, ni tan sols quan jo no podia mantenir la seva pertinàcia epistolar. A les darreres comunicacions, quan vivia en el Madrid on l'enterraren, la ploma ja no li responia pas. Vaig rebre cartes d'una cal·ligrafia malalta, inextricable, sense traç i sense ànima: a penes unes ratlles oblíquies il·legibles. Era ja un cor mancat de tot senyal biològic.

⁴⁹ Carta d'Hernández Mora a Josep Vergés, 8-5-1981. Epistolari inèdit.

Pla resta embegut. Tal volta plany no haver sovintejat la correspondència com mereixia el senyor Hernández Mora. El professor maonès sempre havia admirat l'escriptor gironí. Creia que l'obra literària posseïa un mèrit inigualable. “Josep Pla –havia assegurat– és un clàssic del nostre segle, i la producció literària, d'excursional magnitud i d'extraordinari valor, ha d'ésser presentada en forma panoràmica total perquè sigui útil de debò als investigadors i erudits que, ja des d'ara, i més, encara, en el dia de demà, han de treure fruit del seu estudi”.⁵⁰ Per tot això, “l'*Obra Completa* és el gran monument ciclopi de les lletres catalanes modernes, i que ha de resultar perfecta, sense que hi manqui ni una sola pedra”.⁵¹

–No cal que s'esforci a recordar-m'ho. Aquestes afirmacions del senyor Hernández Mora, dites amb aquella tossuderia tan encarnada i vocalitzada, foren la causa que viatgés a l'illa l'estiu de 1974. Després resultaria ésser el meu darrer viatge. Sis dies vam parlar i confrontar les seves i les meves idees sobre el que calia que fossin les obres completes. Ens posàrem d'acord fins a un cert punt.

–He sabut que vós us resistíeu, però, a acceptar “l'obertura del compàs”, i que gràcies a la insistència del professor, el vostre editor trobà un suport ferm que reanimava la tasca quan pareixia més embullada. De fet, el coratge que va transmetre en el curs de l'edició dels darrers quinze volums fou molt gran i persistent.

–Li ho reconeixeré sempre. El senyor Hernández Mora sentia una fe indeleble vers la meva producció literària. Repetia constantment que l'*Obra Completa* havia de ser completa: no hi cabien pas mitges tintes.

Hernández Mora volia, és cert, que Pla acceptés la més àmplia “obertura del compàs”⁵²: un símil que l'escriptor no havia tornat a utilitzar gairebé des que havia escrit el retrat de l'homenot Josep Carner, potser vint-i-cinc anys abans. Aquella expressió –que li féu molta gràcia a Hernández Mora– l'havia emprada durant aquells sis dies de finals de juliol, quan tots dos estigueren plegats a Maó comentant la caparrotada de procurar-ne una exhaustivitat absoluta.

⁵⁰ Carta d'Hernández Mora a Josep Vergés, 25-2-1975. Epistolari inèdit.

⁵¹ Carta d'Hernández Mora a Vergés, 22-11-1976. Epistolari inèdit.

⁵² Veieu la carta d'Hernández Mora a Josep Vergés, 31-7-1974. Epistolari inèdit.

–Què vol! Va entestar-s’hi amb una obstinació entendridora –reitera Pla de bell nou–, com si el cas fos un deure personal. Penso que aquesta contribució va ser important per a l’ampliació del número de volums i no ensopegar pels vols del tom 30, 32 o 35. Això cal que se sàpiga, si més no a l’illa de Menorca, que fou el lloc d’on va sortir l’embranzida tan generosa, tan clarivident.

–El viatge s’acaba, senyor Pla...

–Quan jo vaig llançar una semblant afirmació amb la rotunditat d’un títol literari, encara vaig ésser capaç d’escriure cinc volums més de l’*Obra Completa*.

–M’agradaria tancar el periple menorquí. Hem evocat sobretot els seus records geogràfics de la part de llevant de l’illa. Potser ara que ho aconpletem. Menorca no guarda per a vós gaires misteris: Fornells, Alaior, Ferreries, Ciutadella, tot ho heu regirat...

–Una de les vegades que vaig tornar a l’illa, “vaig desembarcar a Ciutadella, venint del port d’Alcúdia (...) Hi arribàrem a primeres hores de la tarda (...).⁵³ Com no deu pas ignorar, “és la capital eclesiàtica (...): hi ha catedral, bisbe i seminari. El fet dóna un toc acusat a la població, que, pel fet de ser petita, és immediatament apreciable”.⁵⁴ Ciutadella constitueix l’elegància, l’aristocràcia de les maneres, el solar de les tradicions conspícues. I això s’adiu perfectament amb l’entorn. Quan “vaig emprendre el camí devers el mar, cap a la banda de migjorn de la calanca del port, (...) vaig arribar en una petita platja solitària de sorra molt fina, absolutament blanca (...) Després vaig veure encendre el foc de l’entrada del port de Ciutadella –un foc molt petit, estàtic, d’una blancor absoluta, literalment làctia”.⁵⁵

Escoltant aquests records ciutadellencs de Pla, hom sent que hi ha una consideració que prem dins el cap. Qualsevol lector, en analitzar les descripcions planianes sobre Menorca, detecta una mena de desequilibri. Quan es refereix a la banda de Maó, la prosa queda saturada de molta riquesa cultural: hi ha una folgada geografia humana que escriu, estudia, investiga..., que és molt liberal. En canvi, a la banda de Ciutadella, aquesta mateixa geografia

⁵³ PLA, Josep. *Obra Completa*. Tom XV, p. 67 i 68.

⁵⁴ PLA, Josep. *Obra Completa*. Tom XV, p. 70.

⁵⁵ PLA, Josep. *Obra Completa*. Tom XV, p. 75 i 76.

humana es torna sermonesa, silenciosa i catòlica, imbuïda d'una certa grisalla general. Apareix, aleshores, un Pla que divaga a l'atzar, de nit i mig a les fosques, i que no coneix ningú, “llevat del baster”⁵⁶ qui va llogar-li una habitació per romandre-hi.

Pla activa els ulls i adopta un aire de naturalitat:

–Això és bo d'entendre. Devers llevant, tingué la sort de conèixer els Hernández, pare i fill, que m'introduïren en la dinàmica cultural, de la qual eren aleshores figures activíssimes. Potser és això el què vostè ha notat. Si he de parlar francament, dels records que conservo de Ciutadella, en l'aspecte que esmenta, a penes puc evocar dos noms que vaig reflectir a les meves obres. D'una banda, l'apotecari Martí Bella: un home molt cultivat. I d'altra, mossèn Martí i Camps, que havia escrit *El rellotge de caixa*, “un llibre sense dialectalisme, pensat en la llengua que s'hauria de construir, adorable”.⁵⁷ No puc ésser més explícit; tampoc més extens. I tanmateix, cal que entengui tot plegat recordant la idea de la complementarietat comentada abans.

Aquesta darrera visió no podria enterbolir de cap manera l'amor intensísim de Pla –illòman explícit– vers Menorca; una mena d'illòman per a qui “el somni [de la menorquinitat] encara dura i durarà (...) fins al final”.⁵⁸

–Sí, em cregui –que fineix manifestant Pla–. Porto Menorca en el cor, i ja sabeu tots que el meu cor jeu enterrat a les pàgines de la meva *Obra Completa*, l'únic llegat que un passavolant com jo ha sabut deixar per a la posteritat nostrada. Allí, m'hi trobaran, perquè sóc –insisteixo– un illòman d'una menorquinitat explícita i recalcitrant –vull dir planiana.

⁵⁶ PLA, Josep. *Obra Completa*. Tom XV, p. 72.

⁵⁷ PLA, Josep. *Obra Completa*. Tom XV, p. 75 i 76.

⁵⁸ PLA, Josep. *Obra Completa*. Tom XV, p. 11.

L'INFANT I LA MORT, DE MARGARITA BALLESTER: SAVIESA, SENSIBILITAT I OFICI

ÀNGEL MIFSUD CISCAR (*)

NO RES, UN FUM

*La poesia allunya de les aparences
i fa propera la realitat.*

*Memòria: perdre's com en un dellà
que és sols l'aquí, darrera
cortines transparents.*

I què veus?

No res, un fum.

*En veritat us dic
que no es fa res en veritat sinó
per la paraula creadora de silenci.*

Joan Vinyoli¹

(*) Professor i membre de l'IME.

¹ Joan VINYOLI: *Encara les paraules*, Ed. 62, Barcelona 1983, pàg. 15.

1. PRESENTACIÓ

De vegades, basta posar l'una al costat de l'altra dues paraules de significats distants perquè salti la guspira de la sorpresa: és un vell i elemental recurs literari; ben poques vegades, tanmateix, aquesta espurna efímera i meravellosa desperta, en el lector, el foc persistent de la passió per trobar el sentit més profund del que llegeix. Tal és el cas –inusual, com dic– del llibre que comentam de Margarita Ballester, el primer que li editaren. Rere el títol impactant, llegits els primers poemes, el lector avesat endevina saviesa; més tard, acabada la lectura, se sent sensibilitzat, amarat d'imatges lúcides i de ressonàncies constants i evocadores; finalment, a força de relectures –gens forçades, tanmateix–, el lector o lectora ja pot moure's amb soltura dins l'univers poètic ballesterià i copsar-ne la precisió, l'ofici amb què aquest està construït.

No, no és un llibre de poesia fàcil: sense submergir-s'hi no es poden conèixer les secretes profunditats. I no és fàcil, primer, perquè els símbols –i per tant la intuïció per part del lector– hi juguen un paper important en la construcció del discurs; després, també, perquè tant la temàtica com el seu tractament són profunds i aprofundits, durs per als gustos dominants –superficials i erràtics– d'aquesta fi de mil·lenni. No és, tanmateix, una poesia *simbolista*: la preocupació per la forma no és un valor en si, i sempre defuig l'hermetisme, sempre el discurs poètic parteix d'una experiència interior, és cert, però que vol ser generalitzable, compartible. La poesia, consegüentment, per a Margarita Ballester, és també una eina de coneixement; d'aquí que, per aprofundir en la realitat tractada, no li bastin un o dos poemes, sinó que li calgui construir un veritable poemari.

El llibre de Margarita Ballester és, doncs, un llibre unitari que té, com diu la solapa, estructura musical. Així, els tres temes principals, als quals es dediquen les tres primeres parts del poemari (*L'Infant* –la innocència–, *Amors* –la pèrdua de la innocència– i *La Mort* –el constant morir posterior–), es trenen, després, en un seguit de canvis de to i de perspectiva als apartats següents, *Variacions* i *Fuga*, de títols ben clars quant als seus referents musicals. Amb tot plegat, l'autora aconsegueix dibuixar, amb detall, el dens mosaic dels mecanismes ocults de la vida de la persona.

I jo, que m'he deixat endur de la vella saviesa i del bell i mesurat discurs de l'autora –No se'n diu, d'açò, un *clàssic*?–, solament pretenc, amb aquesta

ressenya-aproximació, de donar fe d'una obra que mereix ser tractada per mans més expertes que les meves.

2. LA PRIMERA PART: L'INFANT

El llibre, que va obtenir el Premi Rosa Leveroni 1988, va tenir l'any següent, el 1989 –prest farà deu anys!–, una edició molt acurada per part de Columna Edicions, de Barcelona. A la portada, un dibuix a carbó i de traços esquemàtics de Jacint Todó ens mostra un camí que s'allunya entre alts xiprers. Suggerent. Al frontispici del poemari, després, uns versos de Rilke expliciten ja, amb belles metàfores, el leit-motiv sobre el qual Margarita Ballester basteix l'univers connotatiu del llibre: “mostrar”, mitjançant la paraula, allò tan “indescriptible” com és “la mort de l'innocent” en la creixença –“aquell pa negre que s'endureix”– i, molt especialment, en el sentiment iniciador de la vida adulta: l'enamorament i el posterior desengany, “la preciosa poma”.²

El poemari estricte comença amb un bell poema: *És el pes mort que no puc dir*³ (pàg. 13). Despultat de recursos i de lèxic dur en la primera meitat, i de sintaxi i contundència ausiasmarquianes en la segona, impressiona, talla l'alè: submergeix de ple el lector en una atmosfera densa que es mantindrà al llarg del llibre i que intentarem descriure en aquesta aproximació. El tema del poema és la finalitat de l'escriptura, la qual, paral·lela a la de la psicoanàlisi, ve immediatament suggerida per la ressonància foixiana del “veure-hi clar”:⁴

“I d'això escric, per desvetllar
l'ofensa de l'innocent: aquell recurs
de veure-hi clar. Mentre viatjo paral·lela al fons
d'arenes abissals [...]”

Escrivim, doncs, per conèixer-nos, per trobar en el nostre “pes mort”, en els intricats replecs de l'inconscient, “l'ofensa de l'innocent”: probablement els traumes infantils que ens expliquen. Ja en aquest primer poema, doncs, notem com vells ressons de grans poetes. Hem vist Foix, però també hi és Joan Vinyoli:

² Per a totes les cites del paràgraf, veure pàg. 9.

³ Mentre no es digui explícitament que tenen títol, els poemes estan enunciat amb el seu primer vers.

⁴ J. V. FOIX: *Antologia poètica*, Ed. 62/ “la Caixa”, Barcelona 1980, pàg. 102.

ntrastos i les oposicions de sentits: “voluntat dispersa / que es concentra” o “descobris en el mirall / la meva absència”.

3. LA SEGONA PART: AMORS

Que aquest segon apartat es tituli *Amors*, en plural, ja és ben simptomàtic. En efecte, si la poeta defuig les abstraccions, res de més lògic que, tractant-se de l'amor, comenci aquesta temàtica partint de la forma avassalladora però efímera que sol prendre la primera vegada: *l' enamorament*. I si hi ha una primera vegada és perquè en vindran d'altres: *Amors*, per tant. Però és que, a més, a mesura que anirem entrant en el llibre –que el rellegirem– notarem que l' enamorament hi ocupa un lloc central paral·lel a la posició clau d'aquest “impuls” en la vida humana: és la vivència totalitzadora del primer enamorament i la subsegüent davallada als inferns –el primer desengany– la que marca la fi de la infantesa, la qui mata *l'innocent*. D'aquí que l'amor també formi part de l'experiència de la mort; millor dit, que hi sigui decisiu: comencem a morir en el primer enamorament.

I és que, malgrat això, malgrat el xoc del sentiment no correspost, l'experiència agredolça de l' enamorament, precisament pel goig –ni que sigui efímer– de la comunió total, anirà repetint-se al llarg de la vida de la persona: “Que difícil no viure enamorats!”, diu un dels versos d'un altre poema (pàg. 51). Així, l'home i la dona van morint amb la constant repetició del cicle de l' enamorament, de la roda Atracció → desengany → fugida a la recerca de repòs. En la visió de Margarita Ballester, aquest cicle no és, però, tancat, sempre idèntic, sinó que es repeteix amb un *crescendo* del darrer element, de manera que a cada nova experiència és més fort el desig de repòs.

Però no avancem les coses. Conformen aquest grup cinc composicions molt desiguals quant a la forma. La primera, *Habituada al silenci que no reposa mai* (pàg. 19), de cinc versos, comença amb una referència dolorosa al silenci, la solitud, que sobta d'entrada en un poema que esperes d'amor:

“Habituada al silenci que no reposa mai
la mà no gosa despertar
el so de tristes hores,
cançons enamorades de la mort,
terribles cançons al fons de l'aigua”.

Veim, doncs –el poema hi és sencer–, que la persona que escriu, armada de la paraula i convençuda que en el seu inconscient ho pot trobar tot, tal com hem vist en el grup de poemes anterior, tremola ara, tanmateix, en acarar els amors passats i el dolor que provocaren.

Al segon poema del grup, *He perdut l'esma i la dolça son* (pàg. 20), es planteja clarament l'experiència de l' enamorament com a trasbalsadora de la quotidianitat, i s'acaba expressant, amb una imatge punyent, el desig que es re-equilibri; que esdevingui amor, potser:

“Tinc desig de jeure al teu costat
amb l'aplom de l'animal que expressa
l'únic lloc possible vora l'amo”.

És un dels poemes en què el desig de repòs, símbol del retorn al paradís, de comunió de l'humà amb la Natura⁶ –una de les constants del llibre–, està més bellament dit.

A la següent composició (pàg. 21), dedicada a l'amor-desig, s'hi relacionen mort i repòs, però en aquest cas és la *mort imminent* la invocada, aquella *petita mort* a què es referien els ilustrats francesos del XVIII tot designant la caiguda, el laxament posterior a l'acte de l'amor. Transcriu el poema sencer...

“Què té el cos de l'amant
que sense ser el més bell

et venç

i et tomba?

Té la mort imminent,
la que voldria ara!”

És, aquest, un dels poquíssims poemes en què s'empra el recurs del vers trencat, tan car als poetes catalans de postguerra; i ben justificadament, per altra banda, ja que pretén –crec– de donar la sensació visual de lliurament a l'amant: l'horitzontalitat. Tot plegat una demostració palpable del grau d'elaboració de la poètica ballesteriana: no hi ha espai per a la gratuïtat.

Però continuem. Aquest grup de poemes acaba amb dues composicions dedicades als aspectes més dolorosos de l' enamorament: el quart, *No podia esperar mes el temps* (pàg. 22), al gust agredolç de tal sentiment; el cinquè,

⁶ Per a tota la qüestió dels símbols, veure Juan-Eduardo Cirlot: *Diccionario de símbolos*, Labor, Barcelona 1994.



Margarita Ballester

¿Tot serà per l'esforç –delerós– (pàg. 23), a l'assumpció –a la racionalització– del desengany. La sensació d'unitat que desprenen els dos poemes, a més de tenir la base en el seu sentit, es reforça per un fet que constatarem en altres parelles de poemes: la repetició en alguns d'ells del mateix mot clau; en aquest cas, *instant*, el moment de l'evidència que l'amor no és correspost, però també *lluny*. Aquest lligam entre els dos poemes té una continuïtat en l'ús, certament discret, de l'al·literació: “En aquell *instant* /jugava *intensa-ment*” o “ni s'*inclina* / a cap *vincl*e”⁷, per exemple.

Emblemàticament, el cicle de poemes dedicats a l'enamorament acaba com havia començat: amb el *silenci* –aquest és l'últim mot–, amb la solitud. Tota una demostració, també, d'ofici, per part de Margarita Ballester.

⁷ Pàg. 22 i 23, respectivament.

4. L'APARTAT DE LA MORT

L'apartat dedicat a la Mort comença amb les *Elegies a un poeta mort* –quatre–, amb les quals, alhora que *oficia* –per dir-ho amb les paraules que Margarita Ballester tria, tot ressaltant el caràcter sagrat que ja els clàssics reconeixien a l'ofici de poeta–... Alhora que oficia –deia– un homenatge –explícit a l'elegia I (pàg. 27)– a Joan Vinyoli, que reconeix com un dels seus mestres, Margarita Ballester reprèn la reflexió sobre el poder de la paraula –elegia II (pàg. 28)–, i sobre la creació poètica –III (pàg. 29) i IV (pàg. 30)–, en forma d'invocació-confessió amb el poeta mort. En aquesta darrera elegia la veu poètica, que estranyament és masculina – és l'únic poema del llibre que la hi té–, òrfena del mestre mort, accepta, conscient de les seves limitacions, de fer-se també poeta:

“ara que ets mort, davallaré del llibre
al primer dels meus versos:

.....

sóc un furtiu. No tinc ofici
de buscador de perles”.

Respon així –crec– al repte que el mateix Vinyoli formula al poema *L'enfilall*:⁸

“Quina paraula,
que no la sé?

.....

És ara que ja n'he fet
perles aquí.

Fes-ne si vols un enfilall”.

Després de les *Elegies* i encara dins de l'apartat dedicat a la Mort, Margarita Ballester situa estratègicament un dels poemes més bells i definitoris del llibre, el qual inicia els que tenen títol: *Arqueologia* (pàg. 31). A la seva primera part –els 5 primers versos–, que, com la de gairebé tots els seus poemes és de plantejament, la poeta adopta un imprevist canvi de to, d'un lirisme èpic fascinant, per introduir l'element que actuarà com a referent al·legòric de la vida humana: la columna estratigràfica d'una excavació. La segona part

⁸ Joan VINYOLI: *Encara les paraules*, Ed. 62, Barcelona 1983, pàg. 16.

—com sempre resolutòria—, la inicia amb una represa clara del tema del coneixement a través del somni, que ja havia encetat al poema inicial...

“Només de nit, la volta dels astres
ens mostra el bastiment de l'edifici”.

per acabar retornant-hi després d'establir una igualtat paradoxal: morim vivint. Paradoxa que esdevindrà ja nucli temàtic interpel·latiu del poema següent, *Ferides transparents* (pàg. 32), el primer que té com a detonant extern un referent cultural: el *Gran vidre*, una de les personalíssimes obres de Marcel Duchamp.

Precisament el poema que clou aquest grup dedicat a la Mort té, també, un referent extern del món de l'art; el títol n'és ben explícit: *Il Cristo morto dil Mantegna* (pàg. 33). La visió del rostre del Crist en escorç, al qual conflueixen totes les línies del quadre, és un perfecte correlat per al tema del poema: la ineluctabilitat de la mort malgrat que pretenguem ignorar-la. I obviar la mort —no ho oblidéssim— és una de les consignes del món modern.

5. UNES VARIACIONS

Els sis poemes d'aquest grup tenen numeració romana, cosa que ressalta la seva concepció unitària. El títol de l'apartat és perfectament descriptiu de la factura i de la intenció d'aquests poemes, ja que es tracta de petites composicions —quartets totes elles— que, partint de la represa del tema de les paraules com a eina —núm. I (pàg. 37)—, es basteixen cadascuna d'elles a l'entorn d'un mot —també recuperat de poemes anteriors— de forta connotació simbòlica: en aquesta primera el *vel*, mot que reapareixerà als darrers poemes del llibre; després les *runes* —II (pàg. 38)—, la “*nit*” —III (pàg. 39)—, la “*carn primera*”, l'adolescència —IV (pàg. 40)—, el “*repòs*” —V (pàg. 41)— i la “*mort*” —VI (pàg. 42)—. Formalment es caracteritzen, sobretot les composicions centrals, per la seva musicalitat —molt propera a la de la cançó popular— aconseguida a base de rimes internes; estilísticament, hi destaca la seva corba de tons, que culmina en la sorneguera facècia a la mort de la darrera composició:

“Em moriré un diumenge
i així evitaré el dilluns
de treballar”.

6. I UNA EXCEL·LENT FUGA

La cinquena part del llibre duu un títol ben definidor. Per pocs coneixements musicals que tengui el lector o lectora, a mesura que s'endinsi en aquest apartat notarà que està assistint a un gran castell de focs artificials; al llarg dels quinze poemes que el conformen, els tres motius temàtics, els diversos *tours de force* lèxics i les diferents sensibilitats, els veurà agrupar-se i reagrupar-se, aparèixer i apagar-se dins una arquitectura ben treballada. El resultat, l'efecte de conjunt, és impressionant.

Tot i que som conscient del perill de caure en una enutjosa enumeració, per al lector que encara no ha llegit el llibre, de dades per a les quals no té cap referent on connectar-les, crec que no se'n podria fer una idea cabal de la minuciositat i la grandesa del llibre si no descrivís, ni que sigui superficialment, la riquesa de matisos d'aquest darrer apartat, el qual comença amb el poema titulat *Humitat de la terra dintre els morts* (pàg. 45). De fort sabor oníric, tracta el tema de la mort malgrat l'aparença de vida; hi destacaria la vívida imatge del "meu cap", ja apuntada amb el mateix tema al poema *Ferides transparents* (pàg. 32) i que es repetirà, després, a *La dimensió vegetal del temps* (pàg. 53), el novè poema de l'apartat.

El segon i el tercer poemes –*Quan s'acaba la festa* (pàg. 46) i *Arabesc* (pàg. 47)– reprenen el tema del final de la innocència i de l' enamorament; a tots dos hi ha l'element de la "festa" i el tercer té un final emfàtic, exclamatiu –...*ara!*–, simètric al que tancava el tercer poema de l'apartat dels Amors, el que comença *Què té el cos de l'amant* (pàg. 21).

S'obre, a continuació, un subconjunt de tres poemes amb el leit motiv de les "illes" i el tema de l'amor. El primer –el quart de la *Fuga: Migjorn* (pàg. 48)– com a retrobament amb un mateix, amb els orígens, després del fracàs amorós:

“Eren platges de sol

.....

No hi ets.

De lluny, igual que tu, eren
els que tornaven”.

Especialment bell, per la seva senzillesa i pel seu to èpic, present però no tan explícit en l'anterior, és el cinquè: *Lament de Diòtima a Hiperió* (pàg. 49).

El poema reprèn el tema de les “paraules” i el combina amb el de la “fugida” pel desengany, el qual tema, precisament, apareix també al darrer poema de les “illes” i sisè de l’apartat –*Afectes complementaris* (pàg. 50)–; però ara –amb una paràfrasi d’un poema de Carles Riba⁹– es combina amb el de la mort, amb un to ben pedagògic i gens tràgic. Perquè, ben mirat, no convé plorar l’amor perdut; no s’ho valia!:

“I si morim d’amor ens acompanya
la recompensa del fugitiu:
recordar les cançons del presoner
que havia estat amb nosaltres.
En el més flac sentit,
morim d’estupidesa”.

Potser no s’ho valia, però “*Que difícil no viure enamorats!*”, replica a l’instant la veu poètica del poema següent, fent vàlid, així, el nom de *Fuga* que duu l’apartat. Aquest setè poema, titulat *Quimera zelestial* (pàg. 51), obre un altre petit subgrup: unes composicions d’ambient urbà; en els poemes següents, però, el to –d’una exaltació a penes continguda en aquest– esdevé desesperançat. Així, al vuitè –*Kike’s bar* (pàg. 52)–, les colpidores imatges de l’amor esvanit...

“el vent de març arriba
amb la ploma morta d’un colom;
anunci d’un llibre massa usat”

acaben en una gradació descendent d’adjectius referits a la ciutat, Barcelona, de clares ressonàncies espriuanes:

“en aquesta, meva, obscura,
desmenjada Barcelona”.

De cap altra manera –crec– no s’hauria suggerit millor, en el lector avesat, la sensació de cansament per una situació ofegosa i el desig d’allunyar-se’n¹⁰; però no nord enllà, sinó, com sabem pel grup de poemes anterior, cap a les “illes”, cap als orígens.

Aquesta sensació de cansament és continuada en el següent poema, *La dimensió vegetal del temps* (pàg. 53), el novè del grup, al qual ja ens havíem

⁹ Carles RIBA: *Salvatge Cor*, dins *Obres Completes/1*. Poesia. Ed. 62. Barcelona 1984, pàg. 253.

¹⁰ Salvador ESPRIU: *El Caminant i el mur*, Ed. 62, Barcelona 1980, pàg. 51.

referit en parlar del leit motiv “en el meu cap”. Aquesta composició, en què l’ambient urbà queda entre parèntesis, recupera explícitament el tema de la mort com a vida que passa sense emocions, vegetant. És, doncs, un títol escaient, perfecte; com perfecte és el discórrer de les imatges en què els referents de vida i mort conviuen en suau paradoxa:

“I s’escola la vida sobrant
de moltes hores, marge avall,
i creix la mort als arbres
que sobreviuen a casa pròpia”.

El desè poema, *El meu gat* (pàg. 54), és el darrer d’ambient urbà. Més curt que els altres de la “fuga” –sis versos–, donarà pas al crescendo del grup de poemes posterior, que reprenen el tema primer, el de la infantesa, en un paisatge oníric i rural. Amb aquests poemes posteriors, comparteix *El meu gat* la presència d’una anàfora, “*L’ombra he trobat.../L’ombra que vetlla...*”, figura absent dels poemes anteriors que, per contra, reapareixerà, amb mesura, com sempre, en alguns dels posteriors.

Aquest darrer subgrup, doncs, l’inicia el poema titulat *Villegiatura* (pàg. 55), impressionant en el joc semàntic ambigu, paradoxal, de l’inici de la seva darrera part...

“Si no fos per la son hauria mort
definitivament i no podria
esperar de la vida cap repòs”

Dominat pels motius simbòlics de “la son” i “el repòs”, és, inequívocament, un contrapunt del segon poema de l’apartat *Amors*, aquell que comença “*He perdut l’esma i la dolça son*” (pàg. 20).

La composició següent, *Lampedusa* (pàg. 56), reprèn el tema del record de la infantesa, de la innocència, absent –si més no com a tema central d’un dels poemes– des de l’inici del llibre. Tècnicament ben aconseguit, hi destacaria el subtil joc de les anàfores a la primera part: impactant, dura, la de la tornada, “*...la fosca i la por*”; suau, evocadora, la que sostè el parallelisme de l’estructura: “*Recordes els misteris.../Recordes les paraules...*”

De fet, aquest tema i aquesta textura són compartides pels dos poemes següents: *Nocturn infantil* (pàg. 57), carregat d’imatges oníriques, i *Però...* (pàg. 58); un però, aquest del títol, paral·lel al que hi ha al poema de Rilke en el pòrtic, senyal evident que l’autora dóna per tancat el cercle. Perquè, tot i que el poe-

mari acaba amb una altra composició, curta i convincent, que li fa de colofó –*Acompliment* (pàg. 59)– i que està presidida pel símbol de l'acompliment i la bellesa, la rosa, crec que, efectivament, és *Però...* el poema que clou el llibre.

“Dimonis infantils!

.....

Mai més la mort
si em quedés amb vosaltres.

Però...

Segueixo el camí –petit infant meu–
per fer-te por i venjar-me de tu,
com ho veia entre els vels dels més grans:
només dirà el secret quan mogui, el vent,
les fulles que presenten.”

Bells i suggeridors versos, final d'una reflexió que n'inaugura i n'il·lumina unes altres de posteriors: les que farà cada lector o lectora en la mitja llum de ca seva quan tot convida a reposar. I és que els humans, vulguem o no, hem de seguir el camí de la creixença; com és cert també que des d'aquesta banda, la dels adults, rere les *cortines transparents* vinyolianes de la memòria, podem intentar cercar les grans respostes en el vent de la infantesa, *però...*

Però no neguem saviesa als clàssics; al “meu cap” ressonen ara unes paraules que Hölderlin posà en boca d'Hiperió, les quals, com les de Rilke en el pòrtic del llibre, són ben explícites quant a la impossibilitat de copsar aquell paradís perdut –diuen– de la nostra infantesa, en què tot està per conèixer i, per tant, obert a la meravella...

”Calma de la infantesa! Quietud celestial! Quantes vegades no m'he parat, amorós, a contemplar-te en silenci i he volgut pensar-te! Però només som capaços de concebre allò que va ser dolent i s'ha transformat en una cosa bona; la infància i la innocència, no podem copsar-les”.¹¹

No podem copsar-les, és cert: no som déus; però hi ha lectures, com *L'Infant i la Mort*, que ens ajuden a tenir-les presents. I tenir-les presents és l'única garantia que no les hem perdudes del tot –i que no les hi perdrem– en el camí de la creixença, de la vida.

¹¹ Frierich HOLDERLIN: *Hiperió*, Columna, Barcelona 1993, pàg. 14.



PONÇ PONS I EL LLEGAT HEL·LÈNIC

MAGDALENA PELEGRÍ MOLL

BIOGRAFIA DE L'AUTOR

Ponç Pons, nascut a Alaior (Menorca), va estudiar Filosofia i Lletres a la Universitat de les Illes Balears i actualment és catedràtic de Literatura a l'Institut d'Alaior.

L'any 1978 es va donar a conèixer amb un parell de reculls poètics premis "Mateu Seguí Puntas" de periodisme i "Reina Amàlia" de poesia.

Després de col·laborar amb articles i treballs de crítica literària a diversos diaris i revistes, publica les narracions *Vora un balcó, sota un mar inaudible* (1981), el llibre de poemes *Al marge* (1983), la novel·la *Cor de pàgina esbrellada* (1984) i guanya el premi "Enric Ferran" de poesia religiosa. El 1986 és traduït a l'anglès en l'antologia *Poems from the Catalan Lands* de la Universitat de Nova York i el 1987 publica *Lira de Bova* (poemes).

El 1989 apareixen *Desert Encès* (poemes), que serà nomenat al Premi Nacional de Literatura, i el llibre de traduccions *Quatre Poetes Portuguesos*, Premi de la Crítica "Cavall Verd". El 1990 és traduït a l'alemany en l'antologia *Luftzeichen* de la Universitat de Frankfurt i el 1992 publica els seus primers contes infantils *Miquelet, el futbolista, El Drac Basili, El vampiret Draculet*. Altres obres com *Memorial de Tabarka* i *L'hivern a Belleville*

(1995), reedició de l'anterior obra *Cor de pàgina esbrellada*. El 1995 també publica *On s'acaba el sender*, que obté el premi Ciutat de Palma de poesia Joan Alcover 1994 i *Estigma*, amb la qual guanya el premi dels Jocs Florals de Barcelona el 1995 i el Premi de la Crítica "Josep M. Llompart". Ara, recentment, ha publicat *El Salobre*, que ha obtingut el premi Carles Riba 1996.

HOMER (Ulisses)

Comencem per la primera figura literària grega, Homer. Aquesta figura és, en l'antiguitat, la imatge ideal del poeta èpic en visió divina, inspirat per les muses, però cec pel banal món quotidià, cec com el vident Tirèsies. Homer és l'endeví, el savi, el coneixedor de la voluntat divina. Homer ens il·lustra el tòpic de la ceguesa com el menyspreu del món exterior enfront de la llum interior; és per això que es deia que els cecs contemplaven els secrets reservats als déus.

Així, al poema "Grecitat" (*On s'acaba el sender*, pàg. 13), Pons al·ludeix a la relació de la saviesa amb la llum, l'Homer cec enfront de l'astre lluminós que és el sol. I, deixant a part el gran poeta, la composició ens mostra una grata imatge de la fidel esposa Penèlope que, afligida, contempla la mar resplendent, l'aigua de la vida, que ara li retorna la mort d'Ulisses, el seu marit. Ponç Pons valora aquest fet com a positiu i bell: "*N'Ulisses que torna i sa dona que l'espera fidelment*".

La visió que té Ponç Pons de l'Ulisses com a exemple de l'home dels molts enginys i que cal admirar també la trobam a una cita de Joachim du Bellay que fa al llibre *Al marge*, pàgina 51: "Feliç qui com Ulisses ha fet un bell viatge".

El recorregut d'Ulisses és el de la recerca de la identitat. Per arribar a Ítaca passa per diversos indrets on es qüestiona la idea de la identitat humana en contraposició a allò que es va trobant i que és inhumà. Tot intent de tornada és l'intent de tornar del món imaginari al real, tornar del món (platònic) intel·ligible a l'intel·ligible.

EL TRANSCÓRRER DE LA VIDA I HERÀCLIT

Fixem-nos ara en el tòpic heraclitià del transcórrer de la vida humana. Pons també es veu abocat a aquell abisme pel qual tots els vinguts a aquest món terrenal ens sentim estirats, el temps imparabile i efímer. Aquesta visió de la vida és tractada de la manera més poètica a *Estigma*:

“Pel riu cansat,
que em mena lent als límits
del món, naveguen branques”
(pàg. 40)

Les branques, és a dir, trossets de l'arbre de la vida, són transportades pel riu feixuc, quasi anihilat, o, més ben dit, anihilador.

“Amag així
l'aridesa de viure i el disgust
per tanta absurda i xorca melangia.
A penes és
com un anar surant, com un deixar-se
portar corrent avall pel riu dels dies
que neixen morts”
(pàg. 65)

El deixar-se endur per la fatalitat:

“[...] El torrent passa ple
de salives d'estrany i brut d'ànimes mortes”
(pàg. 23)

Tothom acaba allà mateix. Visió del poder igualador de la mort que a tot-hom arrossega. També és reflecteix a l'obra *On s'acaba el sender*:

“Delta d'esputs.
Una branca navega,
sola, per l'aigua”

(pàg. 18)

La vida solitaria navega:

“T'albir des de la mort. La vida encara
madura els datilers i l'aigua corre
pel riu cendros de la malenconia”
(pàg. 25)

El poeta, des del llindar de la mort, s'adreça a una segona persona a qui encara pot veure. I, tot i que el transcórrer de la vida no s'atura ni en aquell riu de cendra, símbol del moridor de la vida terrena, que és efímera, i de la mateixa, que es torna pols, "la vida encara madura els datilers". És a dir, la vida assaona la fidelitat, que és el que representa el datiler (potser aquí trobaríem el referent de l'etern esperar dels esposos fidels com Penèlope i Ulisses).

A *Desert encès*, podem trobar-hi igualment:

"Sent com passa només
incessant el gran riu
de la mort que es demora"

(pàg. 15)

En aquest fragment del poema "Maria Kodama", impotent, ignorant del que és i del destí, el poeta es defineix conscient del present que s'esmuny cap al final, potser encara lluny:

"Tot es mou/a ritme de rumbada"

(pàg. 17)

La vida és una navegada per "l'impossible viatge", com manifesta el títol mateix.

Hem vist, doncs, la referència constant al tòpic de la vida que, simbòlicament, ve representada pel transcórrer heraclitià de l'aigua. Tant el riu com el torrent o la mar ens relacionen l'aigua amb la font de la vida que s'escola tranquil·la, que, alhora, és element de dissolució i que ofega, això és: que tot ho iguala. Vida i mort: l'antítesi per excel·lència del filòsof dels contraris.

EL MITE

El poeta Ponç Pons considera el mite com a intemporal i evolutiu. El mite com a tal és la paraula, el discurs, la raó de ser de l'ordre del món. El mite, en sentit global, és el llenguatge que té una lògica, un ordre, i que organitza una tradició. El llenguatge mític es dins un context històric i cultural determinat, ens serveix de fonament de la societat i és tradicional. El mite no és un invent, forma part d'una tradició oral. El mite és dinàmic, sempre canvia, i fins i tot és posat en crisi. La crítica del mite és la racionalització. És tot un procés cíclic, hi ha un llenguatge mític que coexisteix amb una desmitifica-

ció, però sempre apareix un altre cop una nova forma d'expressar el llenguatge mític.

El mite és un element tradicional. Allò que explica el relat és una relació de personatges extraordinaris que han fet alguna cosa per sobre de les forces de la naturalesa. Ens explica que aquests personatges afavoreixen la humanitat, tenen la funció de civilitzar, de dur a terme diferents gestes que permetin modificar i construir la realitat actual. Ells donen la raó del fet que ara el present sigui com és. Aquests herois realitzen allò que també a hom li agradaria realitzar.

En conclusió, s'ha d'entendre el mite com a llenguatge global: un sistema de dades coherents entre si, amb referents concrets i sentit simbòlic. La finalitat de les cultures és mantenir les tradicions i la cohesió social, la llengua és el vehicle mitjançant el qual hom pot aprendre i després comunicar. Pons també reivindica el pes de la tradició; és per això que en els seus poemes trobam un recull de coneixements en sentit ampli, perquè té un fàcil accés tant als referents culturals passats com als contemporanis.

“No segueisc el camí dels antics.

Cerc el que ells van cercar”

Basho

Aquesta cita textual de l'encapçalament de “Les petjades escrites” (pàg. 13 d'*On s'acaba el sender*) ens parla del llegat sempre existent i universalment vigent dels clàssics, paral·lel, el llegat, a l'ànim de recerca d'uns ideals que no són novells i igualment existents.

A això també podem afegir el procés de creació literària, on el punt culminant és la paraula com a identitat aïllada, el signe lingüístic. La paraula com a símbol. Hem passat del món de les imatges mítiques al món de les idees simbòliques, reflex de la inspiració de la divinitat. El llenguatge del *logos* ara és necessari per arribar al coneixement. Per *logos* entenem l'exposició o explicació d'una cosa determinada, una causa o una raó, o bé un argument. És, en definitiva, la fórmula que expressa l'essència natural de totes les coses.

El procés literari és la composició i la representació, i, quan, a més, s'hi suma l'experiència, llavors s'arriba a l'horitzó de la poesia, perquè experiència i literatura són essencials i complementàries. El coneixement ens arriba de manera sensible, ens és agradable sense que sigui útil, pensa Aristòtil. Diu que el saber es percep de manera agradable, sobretot per la vista. “Tot home per naturalesa desitja saber” (Aristòtil).

Gràcies a la memòria es crea en els homes l'experiència, que ve donada per l'acumulació dels sentits, de les sensacions, de la història literària. Aquesta darrera és importantíssima en el nostre poeta: cal no deixar-se endur pel cant oblidós de les sirenes. L'experiència és el coneixement particular de les coses, a través d'ella es pot arribar a l'art (tecne).

El poema "Androgos" (pàg. 28 d'*On s'acaba el sender*) –síntesi molt ponciàna d'*andros* i de *logos*– parla del compendi, erroni, de la paraula poètica (fusió, a la vegada, de paraula i veritat –o mentida–) i l'home (en sentit de masculinitat: l'*andros* grec, el *uir* llatí).

Arribats aquí, per més que la mitologia sigui, quasi en la seva totalitat, un teixit continu de faules, no per això deixa de tenir una utilitat indiscutible. Així, el mite ofereix freqüentment faules morals en les quals, amagats sota el vel de l'al·legoria, hi ha preceptes, regles de conducta i imatges. És per això que a l'obra de Ponç Pons trobam constants referències a figures mitològiques conegudes: les nàiades, nimfes joves i belles de les aigües; l'Orfeu, teòleg, poeta i músic cèlebre; les sirenes, fades musicals; els ciclops, gegants antropòfags d'un sol ull...

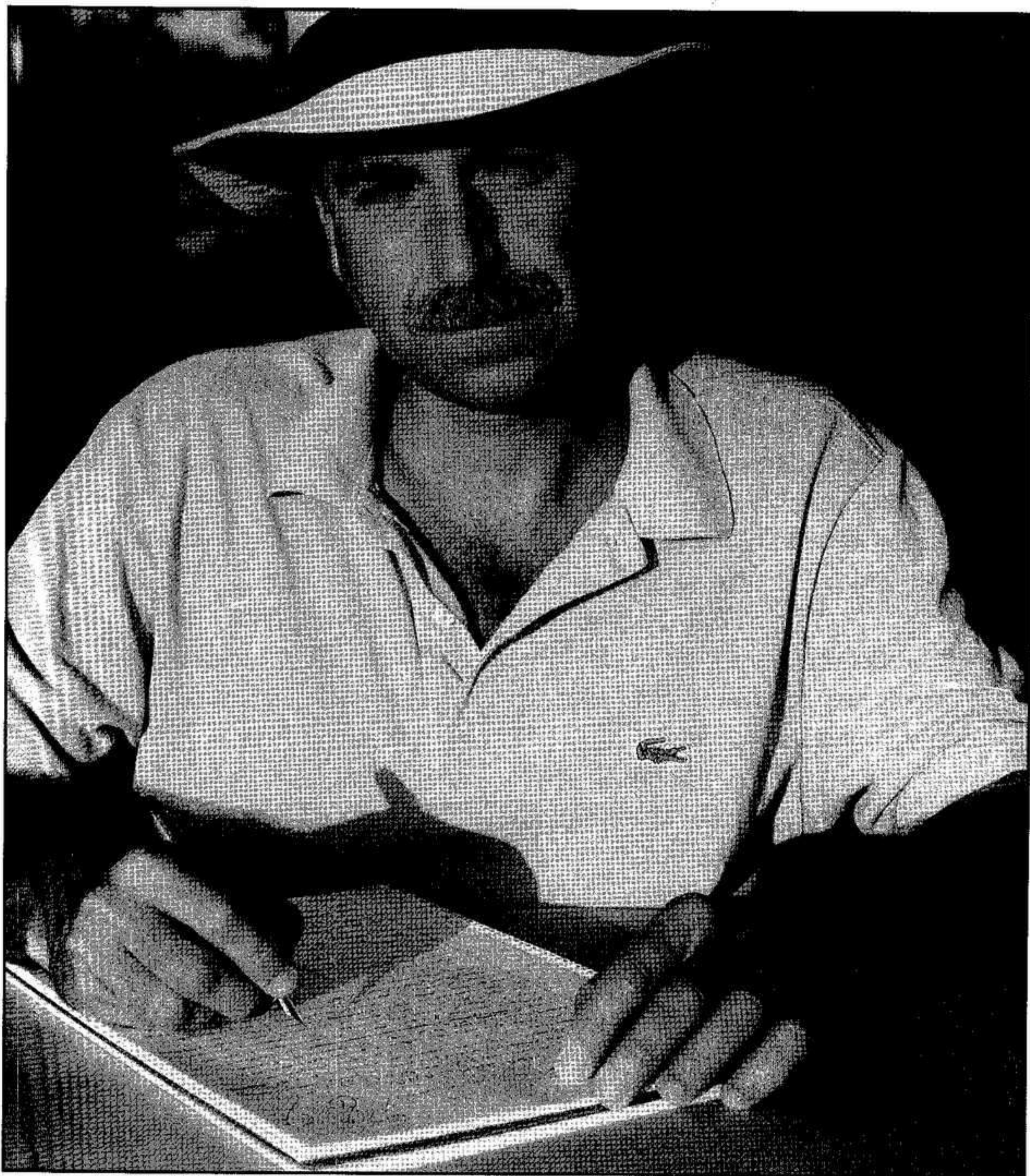
"(...) s'arrossega pel dur sorrencal i salí
desenterra encovats orbs ciclops enfollits"
(*Estigma*, pàg. 51)

"Descalç, ocult
entre el pinar faig mots
encreuats amb les nimfes"
(*Ibíd.*, pàg. 44)

NESOLOGIA PONCIANA

Potser seria interessant tenir en compte el caire illenc del poeta Ponç Pons per entendre, així, els constants referents que empra. Imatges com la mateixa illa, la mar, les platges, la sal, la solitud, l'exili de casa seva. La societat que es tanca, que s'autodestruïx, talment l'Èol odissaic...

"Estranya amor estranya amant una illa
que pens de lluny i veig sola i vençuda
tirada enmig del mar seca i venuda



El poeta Ponç Pons

cristall de llum trencat que ja no brilla”

(*Desert encès*, pàg. 47)

“Vam trobar sota els còdols rebels les petjades antigues de la terra. Tenien, rels de sal, esquelets fòssils de fullets i papallones. Vam aprendre descalços i brus a ser lliures jugant menorquins per carrers plens de sol emblancats d’alegria”

(pàg. 51)

Es fa palès que la imatge de l’illa s’identifica simbòlicament amb els països de la felicitat, quasi inassolible, “els països dels llimoners en flor”, com deia Goethe. L’illa representa aquell paradís d’aïllament, solitud i, fins i tot, mort, on el poeta se sent arrelat de manera autòctona. Ens ho demostra:

“Fills avortats
d’aquesta illa on/bronzents,
senyoregen les mosques”

(*Estigma*, pàg. 44)

“Terra natal/
El poema és un hort
que espicassen gavines”

(*Ibíd.*, pàg. 39)

Amb el temps i l’evolució, aquella illa de calma blanca i blava és transformada de manera ràpida per noves condicions urbanístiques que rompen aquella harmonia sentimental que es presentava abans:

“L’emotiva bellesa d’un capvespre calm
vora les aigües netes de Cala Pregonda”

(“Miratge al Nord”, d’*On s’acaba el sender*, pàg. 45)

“Son Bou sense més ombra que la dels pins i els frondosos
tamarells besant la platja d’un Macaret perfumat de murtra i romaní”.

(“Divagavari”, d’*On s’acaba el sender*, pàg. 54)

Fins i tot les figures botàniques ens ofereixen una imatge d’amor i records que es contextualitzen, acoblant-se, en el marc natural i original de l’illa.

Per això el poeta, com a acte de protesta, fa un crit contra la ràpida transformació del paisatge illenc i la invasió del seu espai. Ho fa utilitzant imatges de personatges mítics que fa fugir espantats d’aquella hecatombe de

transformacions de l'hàbitat. Un clar exemple és el faune, que representa l'animal salvatge que viu lliure al camp i simbolitza la fertilitat del món camperol.

(FAUNE)

“Lliure i aspriu,
enforçat pel dolor,
mira la tarda”.

(*On s'acaba el sender*, pàg. 16)

“El riu lunar s'endinsa en la boscúria.
Un faune amarg, que fuig, besa la terra”.

(*Ibíd*, pàg. 19)

El faune, condemnat a l'exili vers la destrucció i les deixalles, escriu amb afecció un epigrama, composició breu i satírica, potser denunciant les desastres d'un paisatge romput i la seva fugida (“Satura”, d'*On s'acaba el sender*, pàg. 31).

Estigma té el seu propi apartat titulat “Faunes que fugen”:

“Mentre cant enronquit el seu cos roquejat, en filera, pel full,
abaltits i malalts, plens de pena i rancor, passen faunes que fugen”.

(pàg. 54)

Aquest apartat és encapçalat per la cita de Iorgos Seferis:

“Algunes nits d'hivern ens enfollia el vent
furiós de l'est.

D'estiu ens perdiem en l'agonia del jorn que
no podia morir”

“[L...] Si pensessis que també la bellesa
de les illes s'acaba”.

Això ens il·lustra la realitat de la mortal bellesa.

Pere Rosselló Bover, al pròleg d'*Estigma*, defineix així el poeta: “se sent exiliat a casa seva d'on pretén transformar el món amb les seves idees. Per aquest motiu, el poeta enyora el passat i, del record, en fa una pàtria, enfront d'un present caracteritzat per la destrucció i d'un futur inexistent. Davant aquesta situació d'amor i poesia esdevenen els únics senders per sobreviure”. Ponç Pons, amb melangia, recorda el viscut, l'experimentat, i, ple d'afecte, reivindica el que és “un gramàtic amant que escriuiu...” (pàg. 17 d'*Estigma*).

Extasiat de paraules, ens parla de les marques de l'enyor del temps, de clima, de les paraules, de la puresa de la terra, de l'amor... del retorn metafòric a l'Ítaca interior, on, malgrat tot, el poeta encara retroba les essències de seu ésser. En aquest llibre, el record –la reminiscència platònica és una constant repetitiva i la protesta d'aquell passat pur ja viscut i ensorrat. El crit que res no és etern i que tot el viscut condueix a un tràgic destí on cal qüestionar-se què ens queda:

“Les nàiades s’han fus sota la pluja
l·limada dels cristalls amb glops de roca”
(*Al marge*, pàg. 59)

“(…) Runes els boscos
enlairen presoners, mates de femta
clapers de resignats, furots d’espasme”.
(*Ibíd*, pàg. 65)

Tot són runes, borinots de coses mortes, de deixalles, del ciment desintegrat del qual també es queixa Ulisses:

“fondal batec d’un blau perdut no musti
que invoca a so de corn ciment detritus
per sobre els cims la còlera d’Ulisses”
(*Ibíd*, pàg. 71)

Pons contempla la natura amb petits elogis, s’hi adreça, l’endolceix amb cants òrfics:

“Plou i fa sol.
Una marta travessa,
tímida, el pati”.

(*On s’acaba el sender*, pàg. 16)

CONCLUSIÓ

Concloent, doncs, i com diu al pròleg d’*Estigma* Pere Rosselló Bover Ponç Pons “se sent hereu, ens parla, a través de les formes, dels estils i els temes més diversos d’un llegat que es remunta als clàssics grecs i llatins. El món hel·lènic proporciona al poeta figures mítiques, la paraula, el pensament, el viure mediterrani: els *topoi* que tot home culte occidental ha de conèixer, i més un escriptor culturalista com Pons.

Deixant de banda l'opció estètica de Ponç Pons, haurem de dir que el poeta fa reviure en els seus versos la veu estotjada dels esputs lírics que tants d'altres (els grecs els primers?) han estampat abans d'ell a les parets de la tradició cultural que amara l'occident.

ENTREVISTA AMB L'AUTOR

1. En el mite, es pot trobar una justificació d'allò que no es gosa a dir?

Més que una justificació, és un recurs literari per dir-ho i explicar-ho.

2. El mite té temps?

Per a mi és intemporal, però es va reelaborant.

3. Què entén per platonisme?

Una forma determinada de veure i entendre el món, que es pot resumir amb l'oració final que hi ha en el "Fedre".

4. Fugir de la realitat concreta necessita el platonisme?

N'hi ha que fugen i s'evadeixen de la realitat sense saber qui era Plató.

5. Creu que la vida, des del punt de vista poètic, és un joc on cal arriscar i no esperar el que vindrà?

La vida no és un joc. Tampoc no crec que sigui una passió inútil, com deia Sartre. Enlloc d'esperar, hem d'anar construint la nostra pròpia realitat.

6. L'home és la mesura de totes les coses?

Jo crec que no, perquè sóc un home religiós.

7. Defensa l'autoidentitat?

Hem d'assumir allò que som, però intentant millorar-ho. Sobretot hem de recordar, i és un postulat anarquista, que la meua llibertat s'acaba on comença la de l'altre.

8. Hem de ser rebels davant el que se'ns dicta?

Si és injust, sí! Però hi ha maneres de rebel·lar-se. Gandhi és l'exemple a seguir.

9. Què diria de la bellesa i l'estètica?

Que saber-les descobrir, assaborir i aprofundir, ens fa més humans. Però en el meu cas no han estat mai una finalitat en si mateixes. Oscar Wilde deia que l'estètica és superior a l'ètica. Jo, en canvi, estic més d'acord amb José M^a Valverde quan ironitzava: "Nulla estetica sine etica, y si no apaga y vámo-

nos". Eliot deia que no es pot valorar la grandesa d'una obra només des del punt de vista estètic, però aquest és l'únic que ens dirà si una obra és literària o no.

10. S'ha d'acceptar el que no sembla que és perfecte. Allò que ens envolta i no s'amotlla a l'ideal?

Més que acceptar, potser s'ha d'assumir com a punt de partida per transformar-lo i perfeccionar-lo. L'ideal és una utopia que podem fer realitat.

BIBLIOGRAFIA GENERAL

Bibliografia editada de l'autor:

- PONS, Ponç. *Al marge*. Palma de Mallorca: Moll, 1983.
- *Desert encès*. Barcelona: Quaderns Crema, 1989.
- *Poesia entesa*. Maó: Sa Nostra Caixa de Balears, 1992.
- *On s'acaba el sender*. Barcelona: Edicions 62, 1995.
- *Estigma*. Barcelona: Edicions 62, 1995.

Bibliografia complementària:

- BIEDERMANN, Hans. *Diccionario de los símbolos*. Barcelona: Paidós, 1993.
- RICO, María. *Lengua y Civilización griegas*. Madrid: Santillana, 1977.

EL PAPER DE LA LLANA MENORQUINA SEGONS LA DOCUMENTACIÓ DATINIANA: MECANISMES I ESTRATÈGIES COMERCIALS (*)

CORAL CUADRADA (**)

*“Quello che dee avere in sé il vero
e diritto mercatante”.
Dirittura sempre usare gli conviene
Lunga provedenza gli sta bene
E ciò che promette non venga mancante;
E sia se può di bella e onesta contenenza
Secondo che mestieri o ragioni intenda.
E scarso comperare e largo venda,
Fuori di rampogna con bella raccoglienza,
La chiesa usare e per Dio donare
Cresce in pregio, e vendere a un motto.
Usura e giuoco di zara vietare
E torre via al tuto.
Scrivere bene la ragione e non errare.
Pegolotti, La pratica della mercatura, (s. XIV).*

Aquest treball ha estat elaborat, bàsicament, mitjançant l'anàlisi de 305

(*) La redacció d'aquestes línies ha estat possible mercès a ajuts institucionals que han afavorit la consecució dels elements de reflexió amb els quals compto en l'actualitat. He de regraciar en primer lloc, la beca que em concedí l'Institut Menorquí d'Estudis, amb el qual continuo treballant, per tal d'analitzar les cartes comercials girades entre les illes de Menorca i Mallorca pels factors o delegats de la *Compangia Divisa della Catalogna*, pertanyent al mercader Francesco di Marco Datini de Prato. A més, agrair les subvencions concedides per la DGICYT, la CIRIT, i el SGFPD per a poder portar a terme la

cartes comercials² emeses des de l'illa de Menorca, en el període comprès entre 1395-1411. No és un argument nou en si mateix, car ja rebé repetides vegades l'atenció de Federigo Melis³, en especial al capítol III del seu llibre *Aspetti della vita economica medievale*⁴, en què estudia de forma magistral el recorregut de sis draps de llana menorquina, des de la tosa fins a la fi del procés productiu, considerant aspectes tan interessants com l'aprovisionament de la llana a l'illa, el seu trasllat a Prato, el procés de transformació, l'estructura dels costos i els sistemes de venda basant-se, sobretot, en informacions extretes dels registres comptables de la companyia i en la correspondència escrita en toscà. Les idees de Melis respecte a la qualitat d'aquesta llana han estat ratificades pel medievalisme internacional i, fins i tot, M. Teresa Ferrer Mallol publicà dues d'aquestes cartes que ara són objecte d'aquesta reflexió.⁵

investigació encetada (referències BE91-351, URC-1692, STV-92-E-1065, PS91-0072, EE 92/2-248, PS95-0161, HF 1997-0186). Les referències arxivístiques corresponen a Archivio di Stato di Prato, Archivio Datini, ASP, AD, 893, 1060 i 1073, corpus que preparo actualment per a la seva publicació (quan em refereixi a aquestes cartes ho faré citant el núm. donat per ser editades, acompanyant-lo de la data de la seva redacció), a més d'altres documents provinents del mateix arxiu o d'altres, els quals ajuden a completar el cos central de l'estudi.

(**) Professora de la Universitat Rovira i Virgili de Tarragona.

² Recerca que s'inscriu en una de les meves vies d'interès, la correspondència datiniana, la qual ha propiciat, ja des de fa alguns anys, diverses contribucions, cfr. "Del català del Tres-cents i d'altres dialectes", *Revista de Catalunya*, 1992, 62, 62-79; CUADRADA, C., ORLANDI, A., "Ports, tràfics, vaixells, productes catalans i italians a la Mediterrània baixmedieval", *Anuario de Estudios Medievales*, 1994, 24, 3-48; "Volèn instroyr e informar los mercaders, aquells qui d'aquest art de mercaderia volen usar", *Revista d'Història Medieval*, 5, 1994, 107-130; CUADRADA, C., LÓPEZ, M.D., "Comercio atlántico y operadores económicos castellanos en el Mediterráneo: Mallorca en la Baja Edad Media", a CASADO, H. (ed), *Castilla y Europa. Comercio y mercaderes en los siglos XIV, XV y XVI*, 1995, 115-154; "Les dones en el treball urbà (ss. XIV-XV)", *Anuario de Estudios Medievales*, 29, 1999 (en premsa); "Esclaus i esclaves a la baixa edat mitjana: els diferents destins de canvi de vida", comunicació presentada al *Col·loqui Internacional "De l'esclavitud a la llibertat"*, Barcelona, 1999, (en premsa). Moltes de les referències bibliogràfiques ja incloses en aquests anteriors articles considero innecessari tornar a citar-les aquí, per tal de alleugerir el redactat i no incórrer en excessives repeticions.

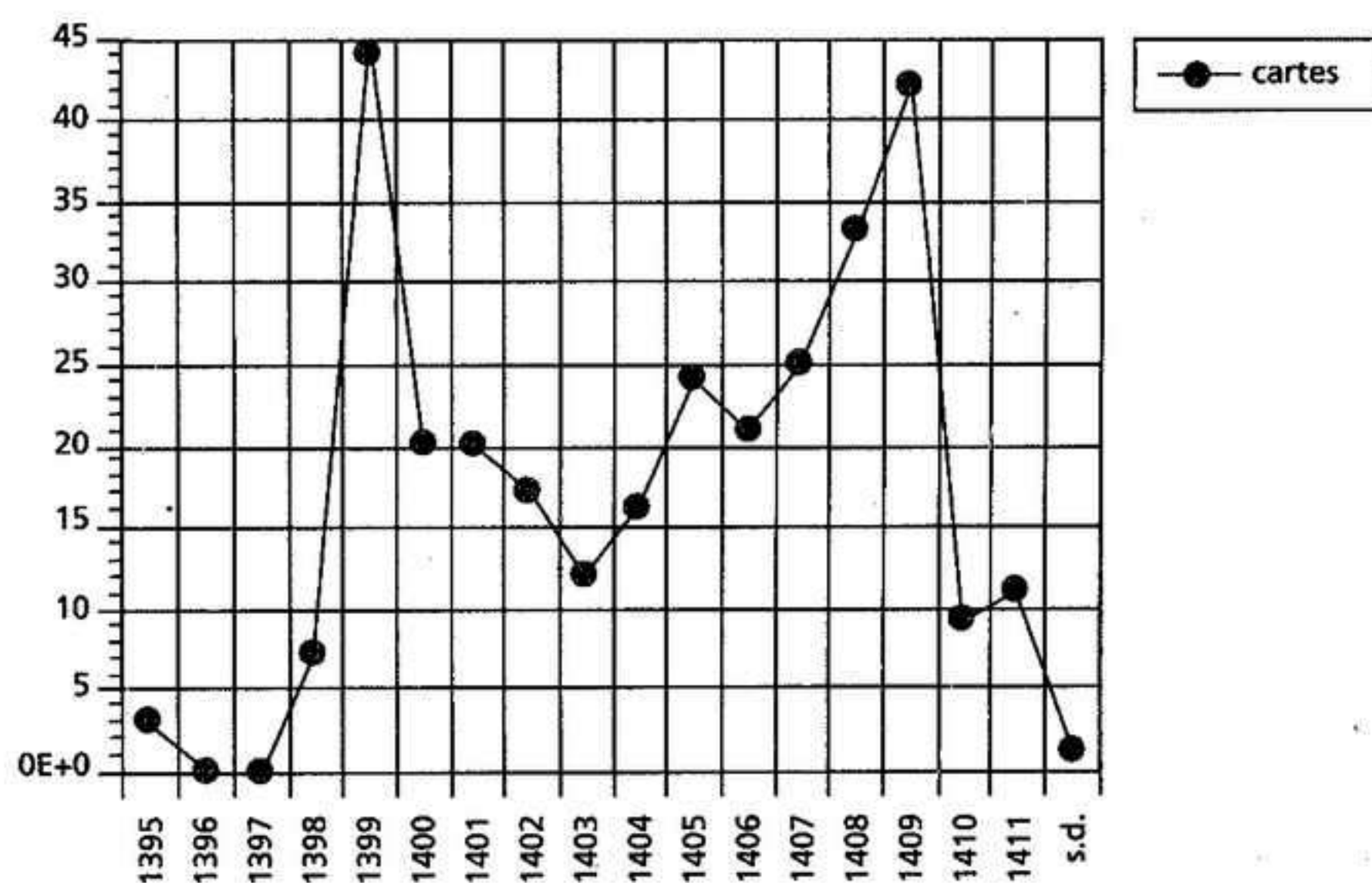
³ "La lana della Spagna mediterranea e della Barberia occidentale nei secoli XIV-XV", *La lana come materia prima*, Florència, 1974, 241-251.

⁴ Florència, 1962, 635-727. Pel que fa a casa nostra, cfr. CUADRADA, C., "La producció de draps de llana a la Catalunya baixmedieval", *IX Jornades d'Estudis Històrics Locals. La manufactura urbana i els menestrals (ss. XIII-XVI)*, Palma de Mallorca, 1991, 55-69.

⁵ "Dues cartes en català des de Ciutadella a la companyia Datini de Mallorca (1405-1408)", *Randa*, 10, 81-97.

Ara, per tant, no es tracta de reincidir en punts que ja fa força anys que ocuparen els estudiosos/es, molt al contrari. La meva intenció és oferir noves perspectives que es desprenen de la lectura, transcripció i anàlisi de les fonts. Una tasca laboriosa però alhora plena de possibilitats i de suggeriments. En primer lloc, he entès el perquè Melis va recórrer tant a la comptabilitat per tal d'avaluar l'evolució seguida per la matèria primera fins arribar a la manufactura acabada i venuda als clients. Per una raó òbvia, però fins ara desconeguda: el *carteggio* menorquí està escrit quasi en la seva totalitat en català (només hi ha cinc lletres, de les 305, en toscà, i una en sicilià), cosa que impedí a Melis la seva comprensió. Així, no resulta estrany que anés a cercar en els assentaments comptables les referències que fessin esment a la llana menorquina, per tal d'oferir una visió, com dic, ben valuosa del seu tràfic, tractament i posterior col·locació en el mercat de consum. Tantmateix, no pogué entrar en el món local en detall –car desconeixia la història medieval de la balear menor i, en conseqüència, el rol jugat pels seus protagonistes– ni pogué aprofundir sobre el que realment succeïa en el nivell més proper, ni sobre quins eren els mecanismes i les estratègies dels operadors de Menorca:⁶ és aquest el tema que em proposo portar a la llum dels nostres coneixements.

La freqüència de les missives enviades, any rere any, es comprova segons la gràfica següent:



⁶ Una altra dificultat, derivada igualment del desconeixement del català, rau en l'ús italianitzat dels cognoms, de vegades de diverses formes per citar la mateixa persona, *cfr. Aspetti...*, 277, nota 11 i 636-639.

Les raons de les oscil·lacions responen a motius diferents, en general a quatre blocs principals de causes: en primer lloc, les pròpies de la vida de l'empresa mercantil; en segon, les derivades de conflictes polítics, catalans i italians; en tercer, les que fan referència a vicissituds econòmiques; i, per últim, els problemes inherents a la mateixa illa de Menorca. Així, no és estranya la freqüència mínima dels primers quatre anys, ja que aquest és el període d'introducció de la companyia ni la forta pujada de la mitjana el 1399, quan la societat datiniana es consolida del tot a l'illa. Les dificultats del trànsit marítim procedents de la pirateria i el corsarisme són ben presents, recordem que el 1398 s'hi arma una flota conjunta formada per valencians i mallorquins que ataca Tedilis i el 1399, Bona, sense resultats gaires tangibles, cosa que genera el conegut Parlament de Tortosa un any més tard, per tal de posar fre a la inseguritat marítima. Tot això, unit als decrets d'expulsió de mercaders estrangers, a les secades i epidèmies a Menorca, la difícil situació dels pagesos per les caresties, les importacions massives de llana anglesa a la Toscana, les guerres a Itàlia, l'enfrontament comercial catalanogenovès, la conquesta de Pisa per Florència i la mort de Francesco di Marco (1410), ajuden a entendre les corbes de la tendència.

Els inicis de la filial mallorquina del sistema d'empreses del comerciant toscà tenen un retard respecte a les delegacions de Barcelona i València, comencen mercès a l'ajut de Nofri di Bonaccorso, operador econòmic de Prato ja instal·lat a l'illa. Ell havia servit el Datini des de 1392, per compte de la companyia florentina d'Antonio di Filippo Lorini, amb seu a la ciutat comtal i amb una filial a Palma de la qual era factor⁷ Nofri. El juny de 1394 s'independitzà, creant la seva empresa individual i des d'aquest moment es va dedicar, encara amb més intensitat, als interessos de Francesco. Els factors datinians que des dels principis organitzen les seus de Barcelona i València són Luca del Sera, Ambrogio di meser Lorenzo di Ambrogio de'Rocchi, Simone Bellandi, Agnolo di Iacopo di Michele, Cristofano di Bartolo Carocci, Luca Malefici i Lodovico di Francesco Stefani⁸. A la mateixa època Luca i Ambrogio fan una llarga visita a Mallorca per tal de formular-hi el programa

⁷ Els Lorini van ser objecte d'un treball meu anterior, *cfr. Del català...*, hi ha cartes d'aquesta societat a ASP, AD 530, 778 i 995.

⁸ *Aspetti...*, 246 (Scherna di Storia interna delle Compagnie Datini di Catalogna).

d'acció. D'entrada, Ambrogio alternarà les seves actuacions entre les ciutats de Palma i València per, més tard, establir-se del tot a la capital balear, a fi d'obrir la nova filial, la qual podem considerar ja en funcionament el 16 de febrer de l'any següent, quan enceta el primer llibre comptable.⁹

La presència dels operadors econòmics toscans a les Balears es comprova igualment revisant els registres de la lleuda mallorquina.¹⁰ Ara, la dificultat es capgira, i ens trobem davant de la catalanització de noms i cognoms, hi apareixen, per exemple, Ambròs –per Ambrogio–, Cristòfol –per Cristofano–, Nicolau –per Niccolò–, Johan –per Giovanni– o Falip –per Filippo. De tota manera, els nostres protagonistes són fàcils de situar, sovintegen les importacions i exportacions dutes a terme per Ambrogio, Nofri o els germans Lorini. En algunes ocasions, serà el mateix Luca qui ordenarà transaccions¹¹ que per ell efectua Nofri, qui també en fa en nom de la seva companyia: “d’el e de Frosino, ciutadà de Barselone”¹² (es tracta de Frosino di ser Giovanni, un florentí establert a la ciutat comtal, que gaudia ja de la carta de ciutadania). També Luca actuarà individualment o en nom de Francesco di Marco.¹³

Si analitzem els moviments d’importació i exportació realitzats per aquests mercaders els anys 94 i 95 dels tres-cents, ens adonem que importen productes manufacturats, sobretot tèxtils, de Flandes, però també matèries primeres relacionades amb la indústria del cuir o de la llana; del nord d’Àfrica pells, grana, plomes d’estruç i cordes de llaüt; de Venècia especieria, draps de luxe, tints, sucre; de Pisa productes semblants, més arsènic, sofre, aram i sacs; de Barcelona quasi bé el mateix, més miralls; de València productes agrícoles i gerres, com de Peníscola; de la Provença majoritàriament forment i, de Cotlliure, llanes.

Les exportacions, podem dividir-les en cinc grups: el primer correspon als productes entorn a la llana i les pells, enviats a Pisa –la ruta preferent–, Gènova,

⁹ ASP, AD 778, carta 30.VI.1394 i 18.VIII.1394, AD 1026, *Quadernodi spese di mercanzie*.

¹⁰ Arxiu del Regne de Mallorca, ARM, 2002, 1999 i 2005.

¹¹ ARM, 2002, f. 3v: “Item, rabí de ser Nofro de Bonacorso, florentí, per Lucho de Sera, florentí, qui devia per dues bales de paper que li vengeran de Barsellone ab lo rampí de R. Briensela, a XXVII de febrer...”.

¹² *Idem*, f. 9v., ARM, 1999, f. 10.

¹³ *Idem*, f. 14: “Item, rabí de Lucha de Sera, florentí, per III bales de canemàs que rabé de Barcelone a XXIII de uytubri (1396)...”; f. 21v: “Item, rabí de Francischo de Marcho, florentí, per III bales que tramís en Barcelone a XXX de juny ab la nau de Bernat Saval...”.

Venècia, Savona, Barcelona i València; el segon, que fa referència als elements alimentaris –figues, dàtils i arròs– transferits a la Provença, Cotlliure, Barcelona, València i Pisa; el tercer, a manufactures –canemàs a Barcelona, agulles a Venècia, sabó a Provença, cera a Venècia, Barcelona i Provença; el quart, a tints tèxtils –orxica, orxella, grana i roja– dirigits a Pisa, Venècia, Gènova, Barcelona i Provença; el cinquè a productes diversos –plomes d'estruç, estam, sofre, glassa, sucre i nou de “xarch”, amb destins semblants als anomenats anteriorment.

No només hi ha toscans a les illes. De la lleuda emergeix un paisatge ple de negociants originaris d'indrets ben diferents: uns són operadors locals, d'altres provenen de la península, dels Països Catalans i de Castella –aquests darrers quasi tots transportistes–, d'altres són jueus o musulmans, d'altres tenen nacionalitat occitana i francesa –Avinyó, Montpeller, Marsella, Narbona–, d'altres, són d'origen itàlic –Venècia, Florència, Savona, Nàpols, Messina. L'interès principal dels toscans, ja des de l'inici, era el de fer-se amb el comerç de les llanes i el cuiram, tant de Menorca com del Magrib. En un primer moment, Luca del Sera hi havia decidit que Ambrogio aniria a Barbaria, a Alcúdia, però va haver de renunciar al seu desig donada la dificultat de penetració en el món nord-africà, intent que sempre fou impedit pels mercaders baleàrics i valencians, els quals monopolitzaven el comerç d'aquella zona. Per tant, es van haver de conformar a passar sempre pel filtre dels operadors locals –de Mallorca, València, Alacant, Màlaga, Cadis i Sevilla–, ben a desgrat seu. Per establir una xarxa comercial calia, doncs, una articulació entre comerciants locals i mercaders internacionals. Els primers representaven l'element intermediari en una doble direcció: d'una banda, quant a la compra de productes pels mercats llunyans; de l'altra, punt de distribució de les manufactures de la terra.¹⁴

Els primers anys, la lleuda ens mostra importacions de llana de Flandes, Tortosa, Barcelona i València.¹⁵ La primera referència que trobem en els regis-

¹⁴ IRADIEL, P., “En el Mediterráneo Peninsular: dominantes y periferias dominadas en la Baja Edad Media”, *Areas. Revista de Ciencias Sociales*, 1986, 70. Els intents d'operar directament sempre resultaren un fracàs, així es queixa Antonelu Gilu di Mari el 1411: “malli no agu pututi fari, areu agiayn lu factory e mi dunasenprei e no fidans de mi, amici fatu meo danu...” (doc. 298, 16.IV.1411).

¹⁵ ROSSELLÓ VAQUER, R., *Aportació documental a la història de Menorca. El segle XV*, introducció a cura d'Andreu Murillo, Menorca, 1982, 230 i ss.: el 1346 s'estableix el control sobre els boscos, extracció de llenya i de tota mena de bestiar, com no sia per dur a Mallorca. Es parla de cavalls, bestiar en gene-

tres fiscals d'aquests anys de llana de Menorca és del 1396 i diu així:¹⁶ “Item, rabí de Nofro de Bonacorso, florentí, per III saques de lana que rabé de Manorcha, a XXVI de juny, ab lo leny d'en Gabriel Taragó de Manorcha...”. Això no obstant, un any abans ja es feien temptatives, a la correspondència tenim tres cartes, dues escrites per Guillem Escrivà i una altra per Bertomeu Sabater que informen del “fet de les llanes” a Broso Lorens, és a dir, Ambrogio Lorenzi. Després, tenim un espai de temps de dos anys sense notícies de cap mena, qüestió que es pot explicar per les gestions cobertes per Nofri i pels esdeveniments seguits a la seu mallorquina.

Ambrogio dotà el sistema datinià d'una filial capaç a Palma. Prengué en lloguer un alberg situat al carrer del mar, amb un gran pòrtic per un munt de robes i una cambra pels draps, l'amplitud dels locals indica l'alt volum de les mercaderies i, en conseqüència, la qualitat del trànsit de la plaça, alhora que la destinació d'un espai específic per les teles ens assenyala una incipient especialització comercial pels productes tèxtils. Mentrestant, Nofri en marxà el juliol de 1395 i l'any següent morí Ambrogio. Simone Bellandi n'informa a la delegació de Gènova el 21 de juny, dient que en els darrers deu anys no havia patit d'una notícia més dolorosa que aquella: la mort del mercader de Siena, i acaba així: “mai più spero trovare suo pari”. Malgrat tot, el desenvolupament de l'alfòndec mallorquí no podia aturar-se i per això els *maggiori* destinaren immediatament a Mallorca un dels joves factors formats a la companyia-mare: Niccolò di Giovanni Mazzuoli, qui col·laborà amb Cristofano di Bartolo durant set anys i mig, i més tard es va convertir en socidirector fins a la fi de l'empresa.¹⁷ Amb ell es tanca el període inicial i neix l'etapa de la consolidació.

El radi d'influència de Mallorca, centre geogràfic privilegiat que converteix l'illa en pol mediterrani d'aprovisionament i de redistribució, troba el vincle més consistent vers les illes menors, al nord i al sud. D'una banda, l'eix Mallorca-Eivissa es basava en el tràfic de la sal; de l'altra, el de Mallorca-Menorca esdevingué un continuat anar i venir, sempre curant la collita de les

ral, porcs, però no inclou la llana. Això no obstant, el comerç existia, car el 1354 s'avisava els batlles mallorquins de l'arribada d'un lleny de bandes carregat de cuiram, gerres d'oli i llana gossa, per tal que no sigui impedit el seu camí, ARM, *Lletres Comunes*, f. 13v-14.

¹⁶ ARM, 1990, f. 10.

¹⁷ ASP, AD 886, 5.III.1396; AD 750, 21.VI.1396.

millors llanes del Mare Nostrum, comparables a les de Borgonya, les quals, una vegada treballades, donaven draps d'altíssima qualitat, que arribaven a ser peces de valor de 65-80 florins, quotes que no s'havien aconseguit mai sense emprar llanes angleses. Melis¹⁸ assenyala, amb dades dels preus de venda als mercats, la gradació d'importància: primer, les menorquines, seguides de les mallorquines i de les del Maestrat, en darrer terme les barbaresques.

Les operacions de vigilància, seguiment i compra de les llanes eren realitzades per operadors mallorquins i menorquins –com es mostra en la gràfica que segueix– Portal, seguit de Joan de Parets, Francesc i Martí Soler, Antoni Sintes (o Cintes), Antoni Serra i Pere Borràs. Abans de dedicar-me al comerciant principal, voldria fer un esment a la condició social de la resta. Ferrer Mallo¹⁹ ja hi apuntà la freqüència del cognom Parets a l'illa, assenyala que igualment hi havia pagesos així anomenats i, a més, hi indicà que el regent de la governació a Menorca, el 1379, es deia també Joan de Parets.²⁰ En realitat, aquests corresponsals no són pagesos, ans pertanyen a l'elit ciutadana, a famílies en ascens, enfrontades entre elles pel poder municipal, participants constants en baralles i lluites de bandositats,²¹ tal com hi exposa A. Murillo quan els tracta referint-se a la segona meitat del s.XV.²² Els Soler, Cintes, Parets, March i Serra, com és usual, continuen ostentant càrrecs al consistori de Ciutadella força anys més tard, així els trobem com a membres del braç dels ciutadans el 1459.²³

¹⁸ *La lana della Spagna...*, 246.

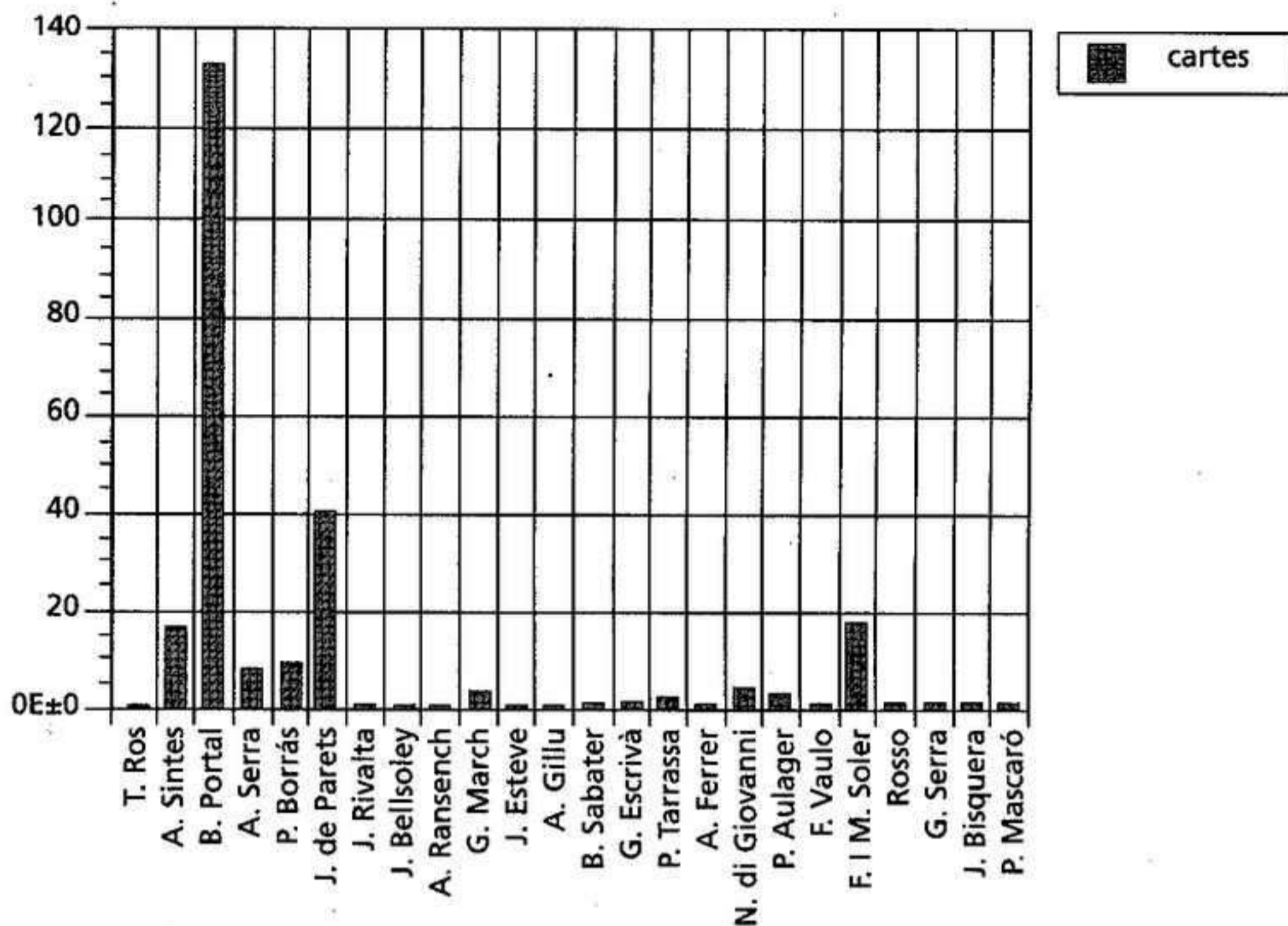
¹⁹ *Dues cartes...*, 83, nota 8.

²⁰ Arxiu de la Corona d'Aragó, ACA, *Canc.* 1264, f. 20.

²¹ Conflictes entre llinatges que arrenquen de molt més aviat i que arribaran al punt àlgid a la segona meitat del quatre-cents. Per exemple, Joan de Parets és empresonat, com explica Bernat Portal: "Jo fare anat a Meó, sinó com sich a esdevengu de huna malle ventura, que sich a mort hun om per rahó de sertes mals de bandos qui ich són, e lo senyor en Johan de Parets a aude gran ventura com no.ll'an mort, e per so con el mort fera contra lo dit Johan de Parets, u.an més lo dit Johan en la presó ab son frare..." (doc. 193, 1.VI.1407); uns dies més tard torna a donar notícies: "Per so com lo senyer en Johan de Parets és en la pressó e aquest governadore los vescomtes ell a escrit a hun seu cossí, lo qual és de gran parentat, e és de cort del senyor rey..." (doc. 195, 6.VI.1407). El mateix Parets, a principis de juliol, ja lliure, s'expressa així: "Del fet qui.m es asdevengut avets gran desplaer, no pot hom aver, si prò so que Déus plau ell ma farà major gràcia que jo no maraxia, que mi ha resteurat de mort e de mans de aquels qui.m volian honsiura sens rahó, Déus qui alguns ha ajudat ajuderà menys si li plaurà" (doc. 200, 6.VII.1407).

²² *Aportació documental a la història de Menorca...*, 5.

²³ ACA, *Canc.* 3423, f. 61v-67v.



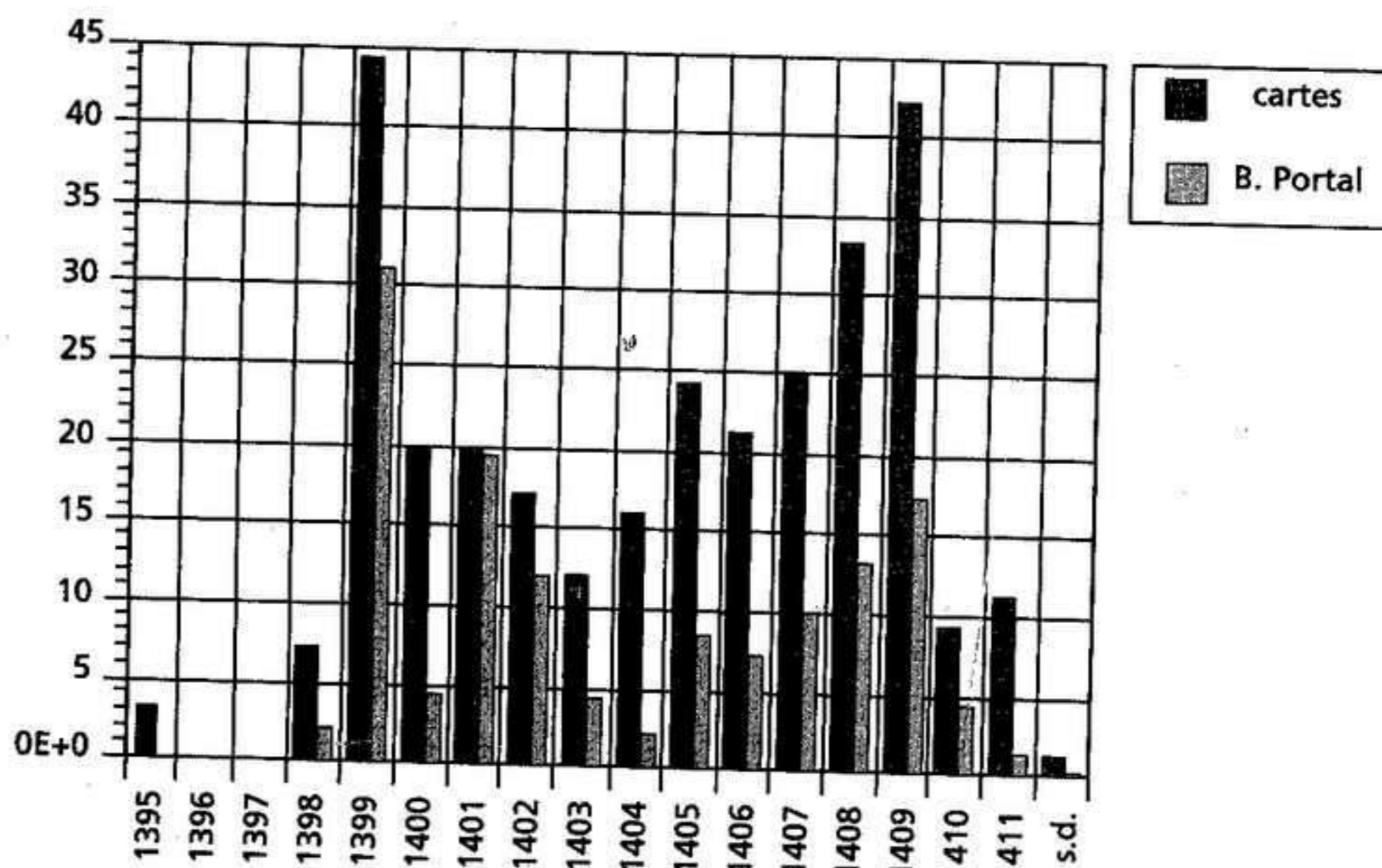
D'altres personatges que igualment apareixen en la correspondència són també localitzables en documentació anterior i posterior: la majoria formen part del grup dominant, sigui aristocràtic o urbà.²⁴ A més de les seves dedicacions a la vida política, tots ells gaudien d'alqueries²⁵ i les rentabilitzaven tant com podien, sense deixar de banda, com s'hi mostra, la seva participació en el tarannà comercial i econòmic.²⁶

²⁴ ASP, AD 1060, 6.XI.1405. En aquesta carta, Joan de Parets hi envia un llistat dels corrals de bestiar que ha comprat, on surten cognoms com Losano, Quart, Martorell del Baranch, Parets, Esquella, March, Cintes, Olivari... és a dir, no significa una relació de pagesos, com pensà Ferrer Mallol, sinó de propietaris. Pere Borràs, el mateix any, era el clavari dels jurats de Ciutadella. La relació entre la producció ramadera i les lluites pel poder durant el segle XIV fou ja suggerida per MURILLO, A., "Notícia de la menestralia menorquina al segle XIV i la lluita per a la participació municipal", *IX Jornades...*, 263-278.

²⁵ Sembla ser, segons la correspondència, que els primers anys del s. XV hi havia a l'illa de 72 a 74 alqueries dedicades a la cria de bestiar de llana per a ser comercialitzat a l'engròs.

²⁶ Membres d'aquestes famílies hi apareixen anys abans també com arrendadors de delmes, *cfr.* SASTRE PORTELLA, F., "Fuentes para el estudio del diezmo menorquín durante el reino de Mallorca", *IV Jornades d'Estudis Històrics Locals, El regne de Mallorca i el Sud francès*, Palma de Mallorca, 1986, 148-149. Segons la nostra documentació; Joan de Parets té un delme del bisbat el 1411, cosa que ens indica la continuïtat de l'interès de la família en l'obtenció de rendes: "per la dita letra son avisat con per lo senyer en Johan de Parets, sots fermansa an poder de.lla cort del senyer bisba dellà per un delma que lo dit Johan de Parets avia comprat..." (doc. 294, 15.I.1411).

Bernat Portal era un mercader de Mallorca, on residia i des d'on sortia vers Menorca per passar-hi llargues estades i dur a terme les compres. Les seves activitats s'inicien el 1395, encara que no serà fins tres anys més tard quan comença a enviar cartes a la seu de ciutat de Palma. El volum de la seva correspondència és, com ja s'ha vist més amunt, el més important de tots els qui escriuen des de l'illa i podem comprovar-hi els anys de més intensa dedicació:



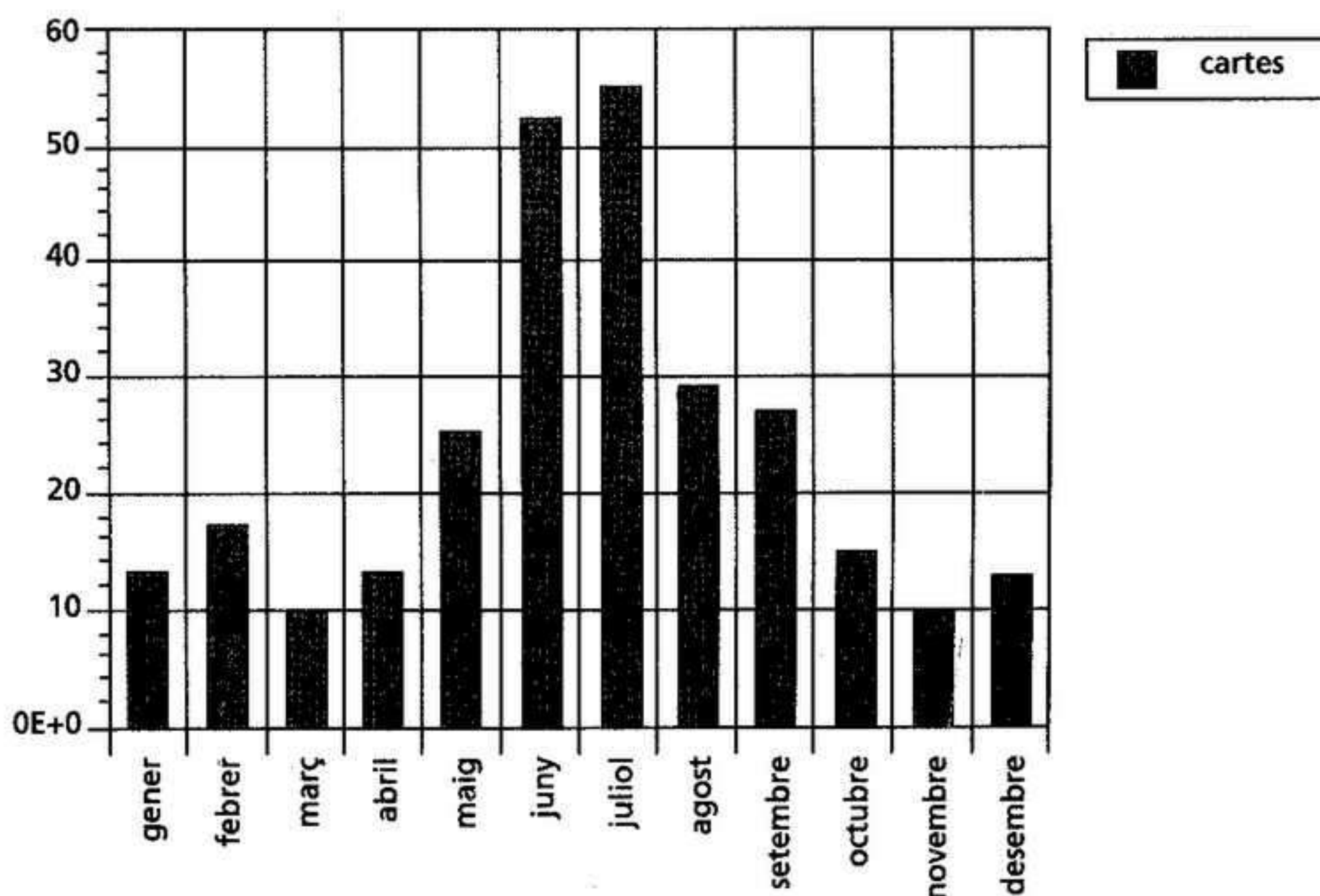
El 29 d'abril de 1395, Luca del Sera escriu des de Barcelona a Nofri di Bonnacorso, instant-li sobre la conveniència d'anar en persona a Menorca, dient-li que és important que hi vagi "perquè tu faràs més amb una paraula que altres amb cent", però Nofri estava massa enfeinat i decidí enviar-hi en el seu lloc una persona de confiança i de llarga experiència, Portal, qui ja havia lliurat informacions sobre la tosa.²⁷ No coneixem gaires aspectes de la seva vida, com no siguin els de la pròpia professió i les actuacions relatives als negocis. Així i tot, hi ha algun detall de caire personal que és bo citar-lo. El juny de 1399 Bernat respon –segurament a Cristofano– qui li ha suggerit que hauria de casar-se amb una menorquina, cosa que no està disposat a fer.²⁸

²⁷ *Aspetti...*, 637.

²⁸ doc. 21, 11.VI.1399: "Axí matex, senyer, e vist per la vostra letra com vos an dit que jo deg pendre así muller, perquè, senyer, vos dich que en bon ora no saben bé lo meu cor, e com vós nos deys, no e mester axò, en bon ora, senyer, més ma va al cor en so que m'es comanat per vós que.n.ora quexes de.llà...".

Quatre anys més endavant, apareix de tant en tant a les cartes una madó Cataline, amb qui potser finalment es casà. Ella vivia a Mallorca, des d'on li envia teles, mentre ell li transmet cuir d'anyell, mel, cargols, panerets de fruita, tàperes, oques, diners i cartes.²⁹ Una referència, del juny de 1409, ens mostra el lligam d'afecte que els unia: "prech-vos que digats a madó Catalina que jo nich espatxaré prest, e fets-ma saber si es goride", car havia estat malalta.

Les estades d'aquest mercader a l'illa s'allarguen des de 1398 a 1411, amb les oscil·lacions mensuals que podrem observar a continuació, fet que ens indica que els mesos de més grans treballs eren, com visualment es destaca, els de juny i juliol, punt que tornaré a reprendre quan parli del cicle de la llana. Entre les múltiples tasques que Portal realitzava a l'illa, a més de les corresponents a la compra de la preuada matèria primera, hi havia les referents al seguiment dels diners, tant pel que fa a la seva consecució –mitjançant lletres de canvi o sistemes alternatius de crèdit– com al seu lliurament en forma de pagaments múltiples –que també prenen formes bancàries diverses.



A més, la documentació ens informa que tenia botiga oberta per a la venda de draps i altres mercaderies a Ciutadella i a Maó.³⁰ Alhora, podria ser possi-

²⁹ doc. 115, 128, 144, 197, 217, 218, 219, 249, 250, 255, 259, 260, 266 i 301.

³⁰ "tramats-ma VI ho VIII estores per la botiga de sí e de Mahó" (doc. 19, 8.IV.1399).

ble que un familiar seu fos Gaspar de Portal, comerciant establert a Gènova en societat mercantil, cosa que ens mostra l'elevat índex d'intercanvis efectuats des dels enclaus balears.³¹ També passà per moments de dificultat, quan, per exemple, el 1401, any en el qual s'exclama de la traïció de Guillem Hungells, que el vol empresonar.³² O, encara que ell mai ho manifesta, prou problemes hauria de tenir en ser festejat per la competència.³³ Però no s'acaben aquí la feina ni els mals de cap. Portal s'encarregava també de tenir al dia la seva pròpia comptabilitat i de contrastar-la amb el seu superior a Mallorca, i encara més: revisava la dels agents amb qui negociava.

Així, del juliol a l'octubre de 1407,³⁴ Francesc Soler escriu a la companyia Datini a Palma, en un primer moment explicant que ell i Portal han estat junts, que Bernat se n'ha emportat les llanes i anyells que ell ha rebut per la societat i que han fet els comptes; hi afegeix que no està d'acord d'haver de fer front als *endossos* dels pagesos.³⁵ Aquest succés, evidentment, no li agrada perquè comporta un risc: l'endós és l'acte mitjançant el qual una persona transmet la propietat del crèdit rebut i legitima la propietat del qui l'adquireix, transformant-se el préstec en un efecte de descompte i negociable, no lliure de perill. Després, pel setembre, respon una carta que li han adreçat, dient que ha rebut una lletra el dia 13 que s'havia escrit l'11. Ell la contesta el 24 i hi diu que no va poder donar a Portal el compte clar per la gran pressa que portava i perquè no havia acabat de prendre acord amb alguns camperols. Per l'octubre encara és més explícit, reconeix que hi ha hagut errors en els càlculs que ara ha examinat conjuntament amb Joan Bellsoley, tot, segons ell, ha estat a

³¹ La companyia formada per Francesc i Martí Soler –pare i fill– informa: “fins uy no avem agude mensió de Jènove, de Gaspar de Portal e rahó...” (doc. 232, 1.IX.1408).

³² doc. 91, 16.IX.1401: “Senyer, per trachtament de hun traïdor e a qui al qual diuen G. Hungells, me'n materan dimarts en la pasó, e tant tost visqui, perquè ci aquí vos n'aviam dit res no cregats en mal cor. Lo dit Hungells es ara partit de cinó villament e es anat aquí, que és fiscal per lo rey, e és tant gran traydor que hirà vantura...”.

³³ Antoni Sintès escriu a Mallorca, preocupat: “con és de gran necessari que an toït fets que fasam lo dit Bernat capia, car sapiats que el astat así sodegiat per alguns, molt que volgués andresar ab vosaltres, he lo dit Bernat, segons clarament yo he vist, cobeja la vostra casa, però dó de consol que lo dit Bernat tinguats an amor si per aquesta tera devets fer vostres afers, car an bona fe trop que si la part contraria prenna yo.us tindria per perdó perdut, tant de foch auria en aquesta tera...” (doc. 134, 6.VII.1404).

³⁴ doc. 201, 204 i 205.

³⁵ “Item, senyer, a bona fe vos sertifich que yo son molt afaixugat del càrech que.n Bernat Portal m'a laxat, so és, que a volgut que yo m'aye adosatlo deuta dels pagesos...” (doc. 201, 15.VII.1407).

causa de no haver gaudit ni d'un dia per reconèixer la comptabilitat, i afegeix que més tard li ha tramès trasllat "dels comptes del meu llibre a manut".³⁶

El principal interès dels mercaders estrangers era, evidentment, la llana,³⁷ des de bell antuvi. Però poc a poc, van haver d'anar-se plegant a les exigències de la gent de la terra, la qual, conscient de la importància del seu producte, imposà les seves condicions amb fermesa. Ja des del principi hom comprova el pols entre les voluntats d'uns i d'altres, pols que guanyen sempre els pagesos. El 1395, Bertomeu Sabater³⁸ escriu que si es volen llanes s'ha de comprar també anyells, mentre Guillem Escrivà³⁹ explica que li cal tenir diners disponibles, car n'haurà d'adelantar la meitat una vegada fet el tracte, la resta es lliura a la tosa. Fixem-nos en aquest mecanisme de compra anticipada —la carta és escrita el desembre i la tosa del bestiar s'acostuma a fer entre els mesos de maig i juny— cosa que implica un risc obvi pel comprador, qui avança el capital sense tenir la seguretat d'aconseguir el volum suposat del producte, subjecte a les variacions temporals, a les tasques agràries, a la climatologia o a les malalties.⁴⁰

³⁶ "lo qual avem acziminat axí com està en veritat, present miser Johan Belsoley, tot temps es estat present, en lo qual avem esmenades, alsunes erós en avem, car tot axí con està en veritat, e no és maravela, con bé sap lo senyor en Bernat Portal, ab quina cuyta la'm fem treladat, que may null.i.om no m'i ajuda, ne.l pogem raprovar ne ych no.lo aturar I jorn per acziminar-lo e regonèxer, ans aquel vespra que.l li doní lo seu muntà en la cambre, que yo pus no.l tengí, con lu, y doní li dixí: "senyer en Bernat, prech-vos per vostre boneze que vós no.us emportetz aquest conta trò que.l ajam bé ragonagut, ca molts pageses hi.a ab que no e comtat ni fet preu, no sé si volran tots estar al preu que pagarhé, perquè, si.us plau, pus axí vos en volets anar, prech-vos que de Ciuttadela lo me tramataz a trelat" (doc. 205, X.1407).

³⁷ "en bona fe, tants hulls hich a que tota Toschane se s'estenga per estes lanés..." (doc. 199, 28.VI.1407).

³⁸ doc. 1, 6.III.1395: "con los peiesos a.n'aquell qui venen la lane si.s fan los anyins"; doc. 6, 14.II.1398: "senyer, acostumat és que qui compra ayins si.s fa lane"; doc. 10, 28.II.1399: "car los pageses no volen vendre los anyins meys de la lane".

³⁹ doc. 2, 7.XII.1395: "e aia de present monade a compliment a les duas parts de.lla roba que volets, e l'atre sa paga serà con sa tondran les lanés e anyins"; doc. 5, 11.I.1398: "dits pageses vollen tots la meytat del préstech..."

⁴⁰ doc. 151, 28.VII. (1405), (la cursiva significa que s'ha datat per altres vies, ja que el document no ho està): "Item, vos ne avís del fet de las llanes, que són fort pocas aquest any per la mala anyada que es estada per la gran secada que es estada, he les bístias no an poscut fer so que fer degeran, he ara pres al tondre an tant plogut, perquè les llanes són tant netas que par que sian cotó, he són tant fines com gamés fosen, mes manquen més del terz de las llanes quan són tantes con solian éser los altres anys, perquè aurà gran fractura del conte que nosaltres haiam, he mils altres per semblant, mes podets fer conte que avets la flor de la llana de tota la illa..."; doc. 254, 14.VI.1409: "Sapiats que aquets traydós de pagesos no.ns vollen portar la lana, per so com son achopats de sagar fan hich tot lo món de mallese, may hich fan tant

Quan ja tenien segura la venda conjunta de llana i cuir, imposaren els formatges, aspecte que ressaltà Ferrer Mallol.⁴¹ Portal, ja el 1399 parla d'enviar-ne, “vos pensava tramatre mig cc. de formagges...”⁴²; però no serà fins cinc anys més tard quan es converteix en obligació per poder comprar llana. Antoni Cintes es plany de Joan de Cunilleres, el qual ha fet molt de mal, pujant els preus “hi encara los avem a comprar los formatges que tanim molt al col, tot hés gràsies an aquest rat, qui ha fet molt de putega”.⁴³ A voltes els refusen perquè es troben adulterats, “com fals he rabuts, molt han sagines”⁴⁴ i, en general, no és una mercaderia ben acceptada pels toscans, “son avisat per vostra letra con an negun mercat del món vos ne vollets aver part en les formayges”.⁴⁵ Malgrat tot, s’hi hauran de conformar, “e fets conta que hic aurà molts formatges, de què astan añ gran aspera que.ls pugan vendra, an Rosaló ni en Fransesco no.m pens que se.nich caragasen tants XX anys a con are nich aurà, hi ans convengut de comprar-los de totz aquels de què aven comprades lanes, car no cal fer conta que vulliam vos vanés la lana sens los formatges, perquè és fort gran càrech, carn anyn que sien moltz formatges hi.a poch profit e mencan molts dinés, car aytant sa munten los formatges per poch con la lane, perquè n’astich en gran àncie, plàcie a Déu que.m ajud...”⁴⁶.

A partir de l’anàlisi de la correspondència es pot refer el procés seguit pels productors i els mercaders, procés que té una clara correlació amb la intensitat de cartes girades per Bernat Portal, reflectides a la gràfica anterior. D’aquesta manera, encara que la prioritat de la compra de llanes, velles o noves, és més o menys freqüent durant l’any, resulta ben clar també que els mesos de menor activitat són els compresos entre octubre i març. No obstant,

an layhit”; doc. 301, 15.VI.1411: “quí an mester dinés, que los pagesos tant ageran requesta e an més lana que no.s pensaven...”.

⁴¹ *Dues cartes...*, 84.

⁴² doc. 23, 15.IV.1399.

⁴³ doc. 136, 2.X.1404.

⁴⁴ doc. 163,... (1406).

⁴⁵ doc. 203, 30.VIII.1407.

⁴⁶ doc. 206,... XI (1407). Un any més tard: “perquè sapiats que.ls pagasos no volen vendre lana sense formatges” (doc. 234, 8.IX.1408); “que no.li.an volgude vendra lana sensa formatges” (doc. 237, 3.X.1408); i així continuament: “si donchs no pranits partit ab ells, so és, que prengats part ab los formatges, axí com de.la lane” (doc. 261, 2.VII.1409).

ja des del desè període anual comencen a adquirir matèria primera,⁴⁷ tot just quan han finit d'embarcar la de l'any passat i mentre, si plou, posen els cuirs a assecar perquè no es malmetin. Des del novembre al febrer alternen les visites als ramaders amb enviaments de pells i, pel març, s'hi inicia la compra dels corrals.⁴⁸

El cert és que l'etapa de treball més intensiu, en tots els aspectes, ve marcada per la franja temporal d'abril a setembre. Per l'abril s'incrementen les adquisicions de bestiar, es continuen enviant cuirs a Mallorca i a Itàlia, comença la tosa si el temps és bo,⁴⁹ tasca que anirà en augment durant el maig i juny;⁵⁰ al mateix temps es negocien corrals, salmorren les pells,⁵¹ ensaquen les llanes⁵² i s'hi exporta cuiram.⁵³ Pel juliol es passen comptes i es reben les llanes a Maó, per l'agost es rep encara llana nova i es prossegueix l'ensacada. El mes de setembre, per raons fiscals, segons Portal, és el millor moment per segellar les llanes, és a dir, per tancar definitivament l'operació de compra i embarcar-les un cop se'ls hi ha col·locat la marca de la companyia mercantil corresponent: "Senyer, per vostra letra he sabut que vollets saber en qual temps és millor da sayallar les lanes, perquè, senyer, devets saber que a sant Miquel és lo millor temps de thot l'any, per so con thotas les rendes d'equesta illa vennen a pagar en aquel temps, e si ha vós no avien pagar son perduts, e fan per forsa mercat pusque tropian qui los prest dinés, axí, senyer, que aquest és lo millor temps".⁵⁴ Pel que fa als sistemes emprats de compra, cal dir que no solament el pagament anticipat fou l'ús corrent, n'hi havia d'altres.

Els mecanismes d'adquisició del bestiar i de la llana resulten, pel que fa a l'acord amb els pagesos, força rudimentaris, ni es considera la possibilitat d'a-

⁴⁷ doc. 158, 21.X.1405: "vos sertiffich que jo he conprade tante lane que antench que seran de CCXXX quintars e més".

⁴⁸ doc. 188, 9.III.1407: "antench que ich aurà gran cuyta de comprar lanas".

⁴⁹ doc. 189, 22.IV.1407: "Senyer, les gens comencen a tondra moltons, e entrada de maig tothom aurà a tondre"; doc. 246, 2.IV.1409: "esta setmane qui ve tothom aribarà de tondre".

⁵⁰ doc. 192, 24.V.1407: "pens-me que este setmane qui ve sarà la plena del tondre".

⁵¹ doc. 251, 2.VI.1409: "Les axines he fetes comensar a salmorar"; doc. 254, 14.VI.1409: "Jo he dit an P. Boràs que fasse selmorar lo chuyram".

⁵² doc. 214, 1.VI.1408: "Si a Déus plau per tota esta setmane qui ve faré mon poder e la lana de Ciutadella serà ensachade e vage a mar, e de present hiré a Mahó per ensachar".

⁵³ doc. 194, 3.VI.1407: "La nau del couram deu partir de sí prestament".

⁵⁴ doc. 48, 12.VIII.1399.

valar ni de tancar el tracte davant de notari,⁵⁵ com tampoc tenen costum de retornar la venda ni de baratar-la, és a dir, intercanviar-la per un altre producte o manufactura,⁵⁶ o en concepte de capital invertit fins que hi hagi un negoci interessant –*espera*. Tanmateix, amb el temps hi ha mètodes, més o menys sofisticats, que s’hi aniran introduint. Per exemple, la barata: “si vollets que.lle veyna a barata de lane ho espera...”.⁵⁷ Un tret característic, que defineix la situació financera de l’illa, és la normal manca de diners i encara més de canvis,⁵⁸ cosa que obliga els mercaders a emprar el recurs del crèdit en formes també diverses.

Una d’elles, freqüentment utilitzada, és la que s’anomena la dita. Aquesta pressuposa l’existència d’un crèdit, ja fos per preu de venda, pensió de censal, rendiment de comptes, aportació a una comanda o societat, reconeixement d’un deute, etc. Considerant l’existència d’aquest crèdit –i, naturalment, del deute corresponent– l’autor assigna la taula d’un canviador, a fi de pagar aquell deute en el moment del seu termini. Les parts, aleshores, compareixen davant la taula triada i el canviador, si té fons del deutor, accepta la dita i fa els assentaments en el seu llibre de comptabilitat. Arribat el moment del venciment del deute “ditat” es feia *in scriptis*, i transferia la quantitat a pagar del compte del deutor al del creditor al capbreu major de la taula.⁵⁹ Emprar el sistema de la dita, però, no exclou el pagar un tant en metàl·lic en una data prefixada –generalment per Sant Miquel– o de comprar llana, si arriba l’ocasió, al comptat.⁶⁰

Donada la carestia de diners, la imaginació dels operadors econòmics per aconseguir-lo és ben rellevant. Així, Bernat Portal, el 1408, a fi de trobar capi-

⁵⁵ doc. 11, 11.II.1399: “may los omens de sí son avessats en dar fermanse ne vendre en poder de notari”.

⁵⁶ *Idem*: “may son acustumats de tornar la vende ne de baratar-la altre vegada”.

⁵⁷ doc. 58,... III.1400.

⁵⁸ doc. 19, 8.IV.1399: “jo, senyer, no trop ací canbi nagú, perquè no.us calrà fiar, per això pansats-ma de tramatra dinés”; doc. 87, 2.IX.1401: “Jo he fort gran despler con no hich trop dinés a canbi, perquè prechvos que en qualque manera ma’n tramatats”.

⁵⁹ SAYOUS, A., *Els mètodes comercials a la Barcelona medieval*, Barcelona, 1975^{reed}, 35-36. Dono a continuació alguns els exemples extrets de la correspondència analitzada: “he trobat que lo senyer en Pallegri de Losano a cí trò LXX cc. ‘de lana fort bona... e pendrà de tot dites” (doc. 75, 3.VII.1401); “Jo he parlat si vol pendre dites axí, que és chontent, pro vol que vós li ciats tangut de dar-li a sent Miquel C ll. e de tot restant pendrà dites” (doc. 80, 4.VIII.1401). El 27 d’agost del mateix any Portal envia a Mallorca una relació de tots els qui s’ha compromès a dites (doc. 81, 27.VIII.1401).

⁶⁰ doc. 86, 29.VIII.1401: “Per la dita letra vos he escrit quant he conprat a dites e a dinés contans”.

tal per la compra de les llanes, es compromet amb els jurats de Ciutadella, els quals han de pagar censals, és a dir, deute públic, a un ciutadà de Barcelona, “a l’honorat en Torens... qui està al carrer dels mercaders”, mitjançant una primera lletra de canvi que munta a 950 florins, que han rebut de Pere Borràs, clavari. Aquesta és enviada a Niccolò a Mallorca requerint-li que li facin “bon compliment” a P. Torrents, a la usança.⁶¹ La usança era el termini acostumat per l’ordre de pagament, variable segons la distància que separava la plaça del lliurador –en aquest cas Ciutadella– i la del lliurat –Barcelona–, segons si el venciment permetia al primer reglamentar les condicions del pagament en cas de dificultat o d’imprevist, o bé assegurés la disposició del capital lliurat pel lliurador sense pagar interessos durant un temps que representava àmpliament el període durant el qual restava inutilitzat.⁶² Com veiem, aquest darrer recurs, destinat sempre a la compra de la llana, ja mostra una especialització interessantíssima i el coneixement de les tècniques creditícies i bancàries de més alta novetat. Si s’observa amb deteniment, es citen tres dels elements bàsics de les lletres de canvi: el qui rep els diners en nom d’un altre –Bernat Portal; el qui pren els diners lliurats –Niccolò–, quantitat que haurà de tornar al creditor del préstec –P. Torrents– o a qui aquest designi –que manca per especificar.

Per raons d’economia d’espai no és possible esgotar en un sol article tots els aspectes que la correspondència datiniana de Menorca ofereix. Ni els que fan referència a qüestions alienes a la llana ni a les de la llana mateixa. Per tant, aquest estudi s’ha de acceptar només com una primera reflexió, la qual espero ampliar amb tots els suggeriments que les cartes contenen, en una posterior publicació. Quant al tema aquí tractat, encara resten en el tinter punts tan indispensables per a conèixer el tarannà dels mercaders a l’illa com són els dels seus intents per aconseguir un preu millor de mercat, o les despeses totals del comerç, –considerant els pagaments d’impostos i dels treballs des de la rebuda del producte fins al seu embarcament; o les variacions dels preus al llarg del període analitzat, els ports de destí d’exportació, les vicissituds en la mesura i ensacada, així com aspectes menors però també de gran importància pel nostre coneixement científic.

⁶¹ doc. 221, 12.VI.1408.

⁶² *Els mètodes...*, 126-127.

També hi vull afegir que les missives no solament tracten l'argument que acabo de presentar, ans al contrari. Des d'elles, malgrat comprendre un arc temporal reduït, se'n pot reconstruir una part, de la història de Menorca, fins avui totalment desconeguda. Car els mercaders, sempre atents a tot quant podia representar una millora pels seus interessos, relaten qualsevol detall que succeeix-hi. Així, s'interessen per la política internacional i les seves conseqüències, en especial pel que fa relació a la Corona d'Aragó amb els estats italians, però també amb l'esdevenir del Cisma d'Occident, no només per curiositat, sinó perquè qualsevol novetat seria susceptible de variar la seva balança comercial. De la mateixa manera, informen sobre "l'estament de la terra" i n'aprenem si ha plogut o fa sequera, si les bèsties tenen malalties... igualment, si la pagesia passa gana o hi ha por per les morts causades per les epidèmies.

Més encara. S'hi entreveu part de la història social dels temps, en especial dels més poderosos, com acostuma a passar. Però també dels qui menen botiga, els draps que importen i a quant els venen, una mica els gustos —perquè les dones menorquines compren allò que els agrada i no altra cosa, i així es fa notar. Com l'atenció donada al pas de qualsevol vaixell, consignat amb premura, o les demandes d'alguns illencs per a què se'ls compri teles luxoses, o d'altres productes. En síntesi, aquesta petita correspondència és la porta d'un món viu al bell mig de la Mediterrània, amb una personalitat pròpia que cal rescatar.

SOBRE LA ARQUEOASTRONOMÍA Y LAS TAULAS DE TORRALBA D'EN SALORT, TORRE D'EN GAUMÉS, SA TORRETA Y SO NA CAÇANA

VICENTE IBÁÑEZ ORTS (*)

1. INTRODUCCIÓN

En poco tiempo han aparecido diversos libros y artículos sobre esta nueva materia que seguidamente vamos a comentar.

En primer lugar destaca el libro de los autores alemanes P. Hochsieder y D. Knösel *Les taulas de Menorca. Un estudi arqueoastronòmic* (1995): se trata de un texto importante que introduce esta disciplina en el estudio de la cultura talayótica. En él defienden la idea del doble empleo de las taulas como centros religiosos y a su vez como observatorios astronómicos, indicando la posición de determinadas efemérides que ocurren en el firmamento. De este modo, afirman, los recintos de taula cumplían una tarea de calendario, llegando a permitir al sacerdote que conociera los resortes de su funcionamiento predecir los eclipses. La idea central del libro es que las taulas tiene una triple orientación, a saber, una principal a la salida u ocaso de una estrella, Sirio para Torralba y Alfa Centauro para Torre d'en Gaumés, otra secundaria a los solsticios y equinoccios solares, y finalmente, una terciaria a los solsticios y equinoccios lunares.

(*) Miembro de Honor de la Sociedad de Profesores de Educación Matemática *Al-Khuràritmic* de la Comunidad Valenciana. Doctor ingeniero agrónomo.

De las 31 taulas que han estudiado, en 30 de ellas han encontrado orientaciones astrales, llegando a contabilizar un total de 747. Esto hace una media de 25 alineaciones por taula. Tal acumulación les lleva a escribir la siguiente frase hacia el final del texto: “L’exacta localizació dels elements arquitectònics són, en algun sentit, una creació de les pròpies alineacions”. Interpretamos esta frase como que sus constructores forzosamente debieron de concebirlas antes de erigir estos monumentos. Ello supone que debieron de preparar el terreno y, mediante estacas, marcar el recinto de taula con todos los elementos que lo integran, para que una vez materializados en piedra pudieran conservar tan elevado número de alineaciones. De modo que, bien sea al final del libro y con una frase tan enigmática como la propuesta, los autores son partidarios de algún tipo de diseño para las taulas.

Estos investigadores se consideran deudores de dos importantes obras dedicadas a las taulas. Por un lado de J. Mascaró Pasarius y su obra *Las Taulas* (1968), y de otro de L. Plantalamor y *L’arquitectura prehistòrica i protohistòrica i el seu marc cultural* (1991). Del primero de ellos toman la situación de cada taula, imprescindible para poder localizar muchas de ellas, así como las medidas del monumento central. Es llamativo que en general no las vuelven a medir, aunque sólo sea para comprobar el grado de precisión de Mascaró. Tal es la confianza que depositan en este gran investigador, que tan sólo lo hacen en algún caso concreto, como en la taula de Binisafullet, descubierta con posterioridad a la edición del libro de Mascaró, o en la de Torre Llafuda, donde miden de nuevo el monumento central. Sin embargo, incluso en esta taula, no vuelven a medir la denominada P-4 o capitel en forma de taula, y tampoco adjuntan las dimensiones de la columna posterior de apoyo, como sí que lo hace Mascaró. Por poner algún ejemplo más, citamos la taula de Torralba, donde miden la piedra soporte, ya excavada en ese momento, pero no la piedra capitel, a la que adjudican las medidas dadas por Mascaró. Lo mismo hacen en Torre d’en Gaumés, pese a lo sencillo que resulta su medida. Este hecho es aún más notable dado que estos investigadores, como veremos más adelante, relacionan el ángulo del bisel de la piedra capitel con la altura máxima del sol en el solsticio de verano. En la taula de sa Torreta de Tramuntana cometen un desliz de transcripción al dar para la anchura de la piedra capitel 1.40 m, en lugar del 1,10 de Mascaró o el 1,16 de Ibáñez.

Del texto de Plantalamor obtienen la fecha que este investigador propone para fijar el momento de construcción de las taulas, entre el 1600-700 a.C., y también numerosos planos y datos. La fecha exacta de la posible construcción de estos monumentos adquiere gran relevancia desde el punto de vista astronómico, ya que el cielo de las estrellas fijas, a causa de la “precesión” o anticipación de los equinoccios, provocado por el movimiento cónico del eje terrestre, varía ligeramente con el paso de los años, y da una vuelta completa cada 26.000. Los autores fijan el año mil antes de Cristo para determinar la orientación principal de las taulas. Ante ello, inmediatamente surge la siguiente pregunta: ¿Cómo influiría en esta orientación si las taulas se hubiesen levantado en el 1600 a.C., tal como afirma Plantalamor, o bien en el 450 a.C., o en fecha aún más reciente, como opinan otros investigadores? Más adelante responderemos detalladamente a esta cuestión.

El agudo e inquisitivo Mascaró, a quien encargan el prólogo, enfatiza el enorme trabajo y entusiasmo de los autores, que queda reflejado en todas las páginas del libro y que nosotros corroboramos. Además, hay que contar con la enorme barrera del idioma. En el breve texto pone de relieve algunos puntos interesantes. La construcción de observatorios tan complejos necesitaría de una cierta jerarquía social y religiosa, y de alguna forma de transmitir los conocimientos adquiridos. Así mismo, el relacionar la orientación a una estrella con los solsticios solares y lunares parece indicar un cierto sincretismo religioso entre estas dos prácticas, según él, difícil de admitir. Las taulas ¿eran recintos cerrados o abiertos? Pregunta crucial que queda en el aire. En cualquier caso, ¿son admisibles santuarios con más de un recinto de taula, como el caso de So na Caçana Est y Oest, con una orientación respecto al Norte o acimut de 184° y 195° respectivamente, y sus correspondientes orientaciones solares y lunares?

Por otro lado, Plantalamor, en el capítulo de su libro titulado *Santuaris de planta absidal i taules*, en el que incluye el estudio de los recintos de taula como un caso particular dentro de los recintos de planta absidal o de herradura, se decanta a favor de que las taulas estaban cubiertas. Así, entre otras razones que detalla al hablar de su función, al referirse a la taula de So na Caçana Oest o Monumento 5 en nomenclatura de este investigador, que excavó personalmente, el hecho de encontrar cerámica talayótica de formas antiguas por encima de la ocupación con cerámica de importación le permite suponer que estos fragmentos formaban parte de la cubierta.

2. TEXTO DE P. HOCHSIEDER Y D. KNÖSEL

Volviendo al libro al que nos referimos, consta de cinco apartados y en su confección han empleado diez años. De ese lapso de tiempo, los siete primeros los han dedicado a la investigación básica, que ha consistido en localizar los monumentos, fotografiarlos, incluso con una máquina suspendida de un globo aerostático para obtener la planta del recinto, y también han tomado fotos nocturnas. Con todo ello han confeccionado un completo álbum fotográfico. Simultáneamente han levantado planos y realizado mediciones astronómicas. De capital importancia es la medida que realizan con gran precisión del acimut del monumento central. Los tres últimos años los han dedicado a hacer evaluaciones y comparaciones y a buscar en los planos alineaciones para luego comprobarlas en el terreno. Seguidamente vamos a entrar en detalle en cada uno de los capítulos.

2.1 Aproximación descriptiva

En este capítulo describen los componentes de un recinto de taula y realizan un aporte metodológico importante al dar un sistema de numeración de todos ellos, imprescindible para el estudio de las alineaciones. A partir de este trabajo, todos los elementos quedan perfectamente identificados, de manera que al referirse a la pilastra P8 o al nicho N6, se localiza sin ambigüedad su posición en el recinto.

Estos autores consideran que por ser la piedra soporte la mayor del conjunto debe tener una significación especial. Los pies de taula, por su tipología, los clasifican en tres grupos: pie con pilastra posterior, con nervio y el resto. Pese a lo detallado del estudio, destaca el que no se hace mención expresa de que la piedra soporte de las taulas de Torralba y Torreta de Tramuntana está biselada. El ángulo de este bisel es de $85,5^\circ$ y 75° respectivamente. En Torralba este bisel desaparece en la parte superior, lo que indica con claridad que es intencionado, con una finalidad estética. Ambos pies están vencidos hacia atrás, si bien la piedra capitel está completamente horizontal. Esta observación sólo la describen en Sa Torreta (5°). Nosotros hemos medido $3,2^\circ$ para Torralba. Además, la piedra soporte de Sa Torreta es claramente mayor en la parte superior que en la inferior: 1,90 metros frente a 1,75. En Torralba las medidas que hemos encontrado son más similares: 2,44 frente a 2,40.

Dado que los autores son profesores de arte, se comprende que por su formación no se hayan preocupado de buscar relaciones geométricas entre las distintas medidas de las taulas. Si comparamos el grueso y la anchura de los pies de taula de Trepucó y Torralba, siendo más ancho el de Trepucó, es sin embargo de menor grosor, con lo cual ambos tienen aproximadamente la misma superficie de sustentación. De esta forma, al tener el pie de Torralba menos anchura, produce el efecto de que la taula parece más esbelta.

Tampoco han buscado relaciones geométricas entre las medidas de la piedra capitel. Para nosotros destaca que las dimensiones mayores de las taulas de Torre Llafuda, incluyendo la P4 y Torre Trencada, siguen una progresión aritmética. Estas dimensiones, en el caso de las taulas de Torre d'en Gaumés, Na Comerna, Binisafullet y Trepucó, mantienen entre si una progresión geométrica, que en las taulas de Torralba y Torreta de Tramuntana se transforma en una progresión armónica. Si bien las taulas de Talatí y Torre Vella también deben de obedecer a un diseño geométrico, no lo hemos podido encontrar por el momento. Los autores alemanes, siguiendo una idea ya propuesta de alguna manera por W. Fenn, consideran que los ángulos del bisel de la piedra capitel obedecen al hecho de que las taulas, en cuanto que observatorios solares, marcan la altura máxima del sol en el solsticio de verano mediante la sombra que proyecta el capitel. También se han fijado en el hecho de que la mayoría de los capiteles tiene las caras ligeramente cóncavas o convexas. Ello obedece, según estos autores, a que la cara frontal cóncava del capitel sigue la proyección de la trayectoria del sol en dicho solsticio.

Pese a la opinión ya citada de Plantalamor, a lo largo del texto se insiste en que las taulas eran recintos abiertos desde los que se podía observar el cielo. De manera que al referirse a los muros del recinto entresacamos las siguientes frases: "Les pilastres, que segmenten el mur tot sobresortint en alçada, cooperen igualment en les alineacions". En el siguiente capítulo, en el apartado "Llums i ombres", inciden en la misma idea: "En tots els casos, el monument central i el capitell sobresurten del recinte, la qual cosa ja diu molt de la seva significació, i el mateix podríem dir de la part superior de les pilastres i dels capitells". En el penúltimo capítulo, "Conexions arqueològiques entre Menorca, Malta i Gozo", matizan la idea anterior, ya que escriben lo siguiente: "Partim del fet que una part dels absis, mitjançant la tècnica d'una cadena d'encavalcament de pedres, conformava una cobertura parcial, però

que l'espai no estava del tot cobert, per tal de poder observar la llum del sol, la lluna i els estels". Aducen el efecto del humo de la gran hoguera que se mantenía siempre encendida en su interior, la carencia de marcas para empotrar vigas de madera y el tamaño desmesurado de los arquivados de piedra necesarios para cubrir el conjunto, y que por tanto se romperían por su propio peso, para mantener la tesis de que los recintos de taula eran abiertos.

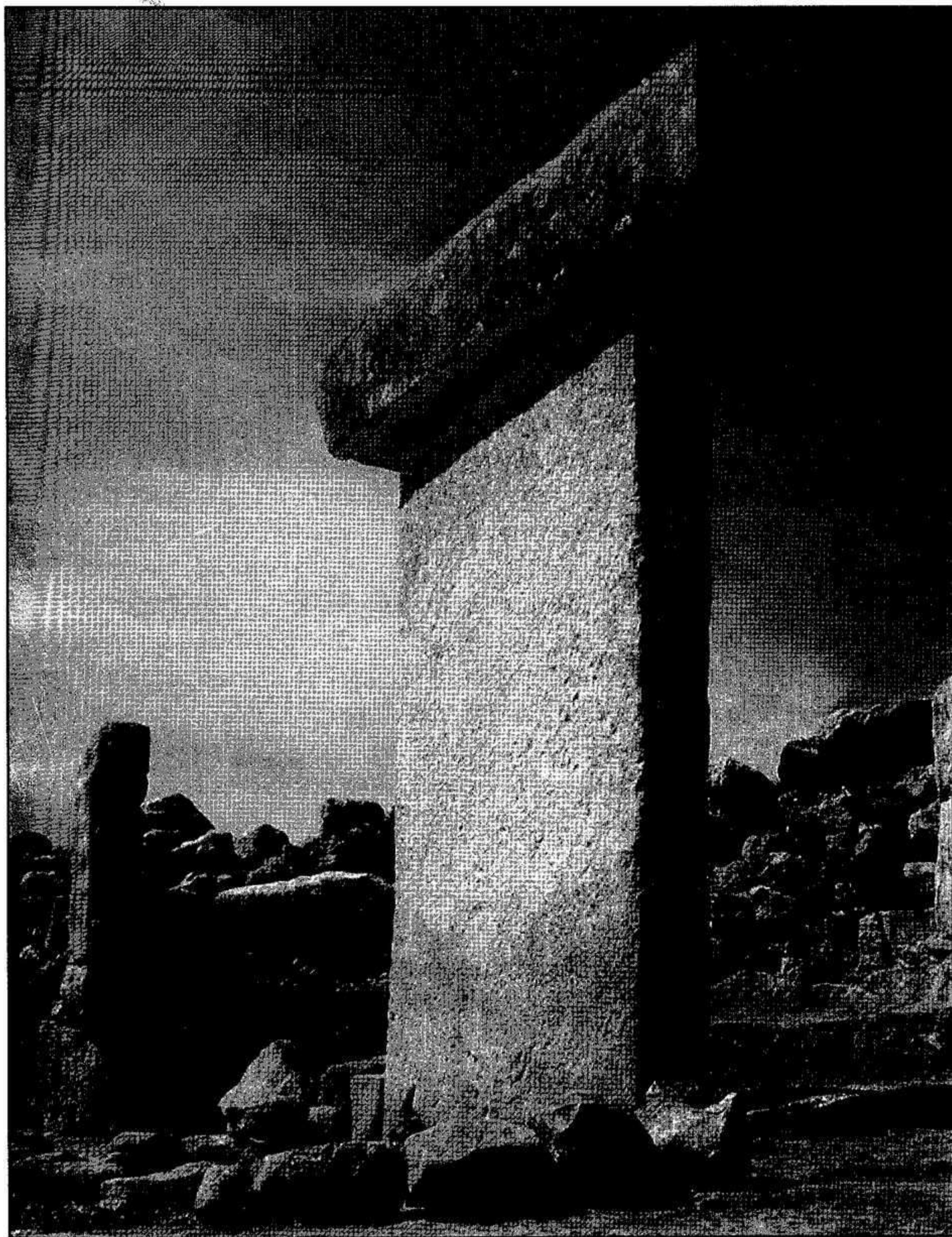
También afirman que "A moltes taules, Torre d'en Gaumés, Torralba, So na Caçana Est, Binisafullet, etc., hi trobam una mena de "bancs" al llarg de la paret interior del recinte, un recinte baix, pedres entorn de les pilastres o entorn del monument central, etc., que ens fan sospitar que entre les seves funcions hi podria haver la d'haver servit de punts d'observació". Esta frase contrasta con la opinión del arqueólogo M. Fernández-Miranda: "En estas capillas, en un momento determinado de uso del recinto, se instalaron unos bancos corridos sobre los que se depositaban piezas". Es decir, para este investigador la colocación de los bancos es posterior a la fecha de construcción de la taula, como lo indica su técnica de construcción independiente del resto, y servían para colocar ofrendas.

Para finalizar sus apreciaciones sobre los muros, es interesante la observación que hacen sobre que las fachadas del recinto de taula pueden ser asimétricas, como ocurre en Torralba, donde la longitud de la parte izquierda es mayor que la derecha. También es interesante su opinión de que tanto la orientación principal como las que pasan por las piedras laterales se cruzan en la entrada, con lo que refuerzan la confluencia visual desde el portal de la entrada al monumento central.

2.2 Cuestión de método

En este capítulo describen la forma en que han realizado sus alineaciones astronómicas, empleando para ello una brújula de geólogo en la que han tenido en cuenta la desviación magnética al polo norte verdadero, y un teodolito.

Debido a posibles errores en los planos y al fenómeno de la refracción, así como a la altura real del horizonte en cada taula, los autores afirman cometer un error de medición de más o menos $1,5^\circ$ en los valores acimutales, y de cuatro minutos en cuanto a los temporales, que marcan el momento de salida o puesta de una estrella. Estas medidas, hasta el momento, son con mucho las más precisas que se han realizado de la orientación de la piedra soporte e, insistimos, representan un gran aporte de estos investigadores.



Taula de Torralba

En este apartado muestran una cierta ingenuidad al escribir respecto a la cultura talayótica: “Al llarg de tot l’any observaven el sol, la lluna i els estels, sense cap tipus d’artefacte; sense escriptura ni matemàtica no sembla que poguessin arribar gaire lluny, però cal no perdre de vista la possibilitat d’una escriptura dels talaiòtics que nosaltres encara no hàgim descobert”. Así mismo indican que se desconoce como contaban el paso de los días, es decir, su calendario. No solo necesitaban para ello un sistema de escritura, sino también, posiblemente, un sistema de numeración.

Respecto a las alineaciones estelares, en 25 taulas son capaces de determinar su orientación principal. Para fijar este ángulo el observador se coloca con la espalda apoyada contra la piedra soporte, mirando al horizonte. De ellas, 11 consideran que se dirigían al punto de salida de una estrella, que excepto en algún caso concreto no llegan a detallar, y otras 11 al de puesta, que en general asumen que se trata de Alfa Centauro o la Cruz del Sur.

A nuestro modo de ver, por un lado está el grupo de taulas con acimuts pequeños, que no llegan a 150° , como Sant Agustí (56°), Alfurinet (79^a), Torralba (110°) y sa Torreta (125^a), y que presumiblemente se dirigen a la aparición de un astro. Por otro están las taulas de Torre d’en Gaumés (212°) y Cavalleria (258°), que sobrepasan el valor de 200° y mirarían hacia el ocaso de alguna estrella. El resto forman un bloque con marcada orientación sur, alrededor de 180° .

Respecto a las alineaciones solares, las mejor estudiadas por estos investigadores, hay que recordar que son tres los puntos importantes del movimiento diurno del sol: la salida, la altura máxima al mediodía y el lugar de puesta. Estos puntos cobran especial interés durante los solsticios y los equinoccios. Estas posiciones no han variado apreciablemente en los últimos 3.000 años. El solsticio de verano ocurre el 21 de junio y durante los 11 días anteriores y posteriores se mantienen aceptablemente constantes los puntos de salida y de ocaso del sol. Según los autores alemanes, “vam veure com el sol pren posicions arquitectòniques ben precises en el moment del solstici d’estiu, cosa que no ocorre en cap altre moment de l’any”.

También han estudiado la altura del sol en el solsticio de verano al pasar al mediodía sobre la piedra capitel. En ese momento, en Menorca el sol forma un ángulo de 74° . Si los biseles siguiesen este ángulo medirían 16° . Consideran que estas piedras tienen aproximadamente el mismo ángulo de

bisel en los lados, que se dirige por un lado al pie de taula y por otro al cielo. Nosotros hemos medido con interés estos biseles. Así, vista la taula de Torralba de frente, el bisel lateral está entre 5° - $6,5^{\circ}$, y es de $7,5^{\circ}$ para Trepucó. Mirando la taula de perfil, el bisel es de 9° para Torralba y de 11° para Trepucó. Todos ellos menores de 16° . El apartado lo concluyen asegurando que el bisel no solo tiene una función estética, ya que la taula es un instrumento de medida que muestra a lo largo del año la altura del sol.

Respecto a la luna, repiten el estudio realizado para el sol, si bien esta vez está sujeto a mayor dificultad debido a que el ciclo lunar dura 6.585 días, algo más de 18 años. En este punto parece que confunden el ciclo "Saros", de repetición de los eclipses lunares, que abarca un período de 18 años y 11 días, con el movimiento de bamboleo de la órbita lunar alrededor de la tierra, con un período de 18.6 años. A este último ciclo se asocian los lunásticos o posiciones fijas del orto lunar, equivalentes a los solsticios y equinoccios solares, y parece que es a éste al que se refieren los autores. De modo que estudian los solsticios y equinoccios lunares y sus alineaciones con elementos del recinto de taula y las sombras que proyectan algunos de estos elementos, ya que la luz solar en el crepúsculo crea un espacio de sombras en el que se puede apreciar el resplandor de la luna llena. Este hecho, para ellos, cobra especial relevancia.

Hay que destacar que en general tanto las alineaciones solares como lunares vienen cruzadas respecto a la alineación principal.

2.3 Catálogo de taulas

Este capítulo abarca la parte más amplia y central del texto, ya que comprende la ficha de cada una de las 31 taulas que componen su estudio. Comienzan cada taula con una referencia a su localización acompañada de un pequeño mapa. Seguidamente dan una descripción de la misma y de su estado de conservación, junto con una lista de las alineaciones. Además añaden una foto del monumento central y dan sus medidas principales. Acaban con los mapas del recinto de taula donde dibujan todas las alineaciones, astrales, solares y lunares. Por motivos de extensión vamos a comentar tan solo algunas de las taulas más importantes y que han sido excavadas.

2.3.1 Torralba d'en Salort

En su descripción, creemos que los autores cometen algunos errores de transcripción. Así, “El monument, amb el capitell, és complet. FC [la columna lliure] és en el seu lloc, però hem de dir que en la restauració es va cometre un error: la llosa que actualment descansa damunt era, en realitat, la pedra anterior d’una columna de dues peces aferrades”. Más adelante siguen de este modo: “L’any 1975, en el decurs d’una excavació a Torralba, dirigida per Fernandéz-Miranda i W.Waldren, es va trobar una estatueta de bronze d’un toro jove, exactament al peu d’un altar. Aquí l’orientació del monument central assenyala 110° azimuth, que corresponen al punt de sortida de Sírius fa 3.000 anys. Si ens atenem a la datació del radiocarboni, la taula estava en ús cap al 1000 a.C. Sírius, el segon estel més brillant al cel nocturn del sur, tota una aparició, ja tenia per als egipcis un especial significat, al costat d’Isis i Osiris, particularment amb motiu de les inundacions anuals del Nil. Isis tenia la forma de vaca”. (Efectivamente, Sirius es la estrella más brillante del firmamento en el hemisferio Norte, con una magnitud de -1.44. Pertenece a la constelación de Canis Major).

Es posible que por dificultades de idioma, o bien porque el último artículo de Fernandéz-Miranda sobre esta taula se publicó en el año 1993, lo cierto es que no lo citan en la bibliografía. En él, el malogrado autor avanza los resultados de la excavación de esta taula, que pensaba detallar en la memoria completa de la excavación, que no llegó a terminar debido a su fallecimiento prematuro. En este artículo no cita para nada la columna libre, que en este recinto se ha perdido. Los autores alemanes deben de referirse, por tanto, a su posible ubicación. También afirman que la pilastra P1 no está en su lugar, lo que no es cierto.

Para Fernandéz-Miranda el recinto de taula se construye en la etapa final de la cultura talayótica. “Aunque pobre, el nivel arqueológico de base (IV) relacionado con el altar se fecha perfectamente por un fragmento de skyfio ático perteneciente a los años centrales del siglo IV a.C. En el nivel III, en un momento datable entre los siglos II y I según los tipos anfóricos recuperados, se encontró una estatuilla de toro fundida en un bronce ternario. La estatuilla estaba caída junto a dos pebeteros tipo Tanit y algunas piezas singulares más. Parece reflejar un momento de cambios que bien podría coincidir con la conquista romana de la isla”. Este investigador fecha el nivel IV de construcción

del recinto a mediados del siglo IV y hasta el año 230 a.C, y el nivel III termina a mediados del siglo I a.C. Además, continua de este modo: "En coincidencia con el nivel III, que en parte ya se fecha en tiempos posteriores a la conquista romana, se construyeron unos poyetes adosados a la cara interna del muro del recinto en distintos puntos; están formados por bloques de piedra, normalmente bien cortados, que descansan sobre el relleno del nivel IV. Estos bancos se usan para colocar encima determinadas piezas, como lucernas romanas, tapaderas de ánforas o vasos de paredes finas y fondos recortados de ánforas con huesos en su interior". Por tanto, los bancos corridos, tardíos como ya se ha comentado, no se usaban para la observación. Así mismo, el torito de bronce, también tardío, debe corresponder con algún tipo de culto a la fertilidad, pero es difícil relacionarlo con Isis.

Para poder simular el cielo de estrellas y buscar la posible orientación hacia alguna de ellas, es preciso conocer lo más certeramente posible su fecha de construcción, que según Fernández-Miranda considera alrededor del 350 a.C. Para poder simular el cielo que se observaba desde Menorca en el año 1000 a.C., los autores han recurrido al Air and Space Museum de Washington y al Planetario de Nuremberg. Tan solo la mención de tan doctas instituciones parece indicar que los cálculos deben de estar bien hechos. Además, quien sinó instituciones de este prestigio son capaces de fijar la posición de salida u ocaso de una estrella en épocas tan remotas. Por suerte para nosotros, los avances de la informática son rapidísimos, y hoy en día es posible mediante un ordenador personal y el programa adecuado (*skymap*), repetir y comprobar por nosotros mismos su trabajo. Para ello sólo se necesita introducir en el programa los datos de longitud y latitud de cada taula y la fecha a la que queremos retrotraernos. Estos valores para Torralba son 39° 54m Norte y 4° 10m Este. De especial relevancia es poder cambiar la fecha en la que se suponen que se han erigido las taulas. Para Torralba hemos seleccionado las siguientes: 1500; 1000; 500; 400; 350; 300 y 1 a.C. En la siguiente tabla damos las fechas a.C. y los acimuts que hemos obtenido para la salida de Sirio:

Año a.C.	1500	1000	500	400	350	300	1
Sirio	113° 27	112° 7	111° 9	110° 59	110° 54	110° 50	110° 30

Parece que tanto en el año 1500 como en el 1000 a.C., Sirio no podía verse desde la taula a través de la entrada, ya que la pilastra izquierda del portal la taparía. Se comprueba que hay un ligero y lento desplazamiento de los valores acimutales hacia el 110° , lo que parece indicar que, en el supuesto de que sus constructores la hubieran orientado a la salida de esta estrella, debió de erigirse en época más reciente, posiblemente alrededor de la propuesta por Fernández-Miranda.

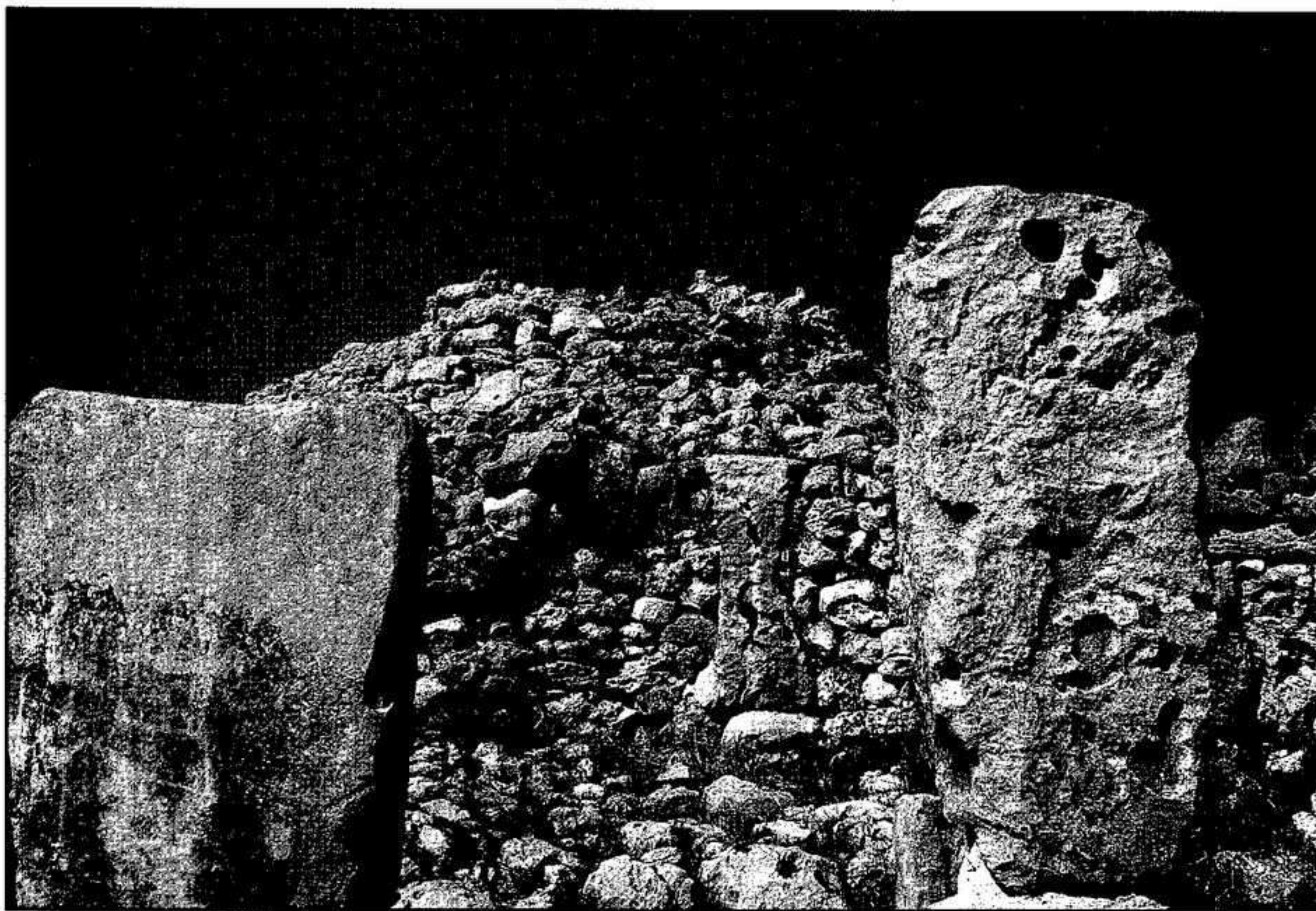
Para dar una idea de la dificultad de estos estudios, damos los acimuts de dos estrellas que también podrían divisarse desde la taula de Torralba, y que por tanto podrían ser candidatas. Se trata de las estrellas Rigel (β -Orión) con una magnitud de 0,28 y de Antares (α -Escorpión), con una magnitud menor, de tan sólo 1,07. En la siguiente tabla indicamos los acimuts, en grados y minutos, en función de las distintas fechas, todas ellas antes de Cristo:

Año a.C.	1500	1000	750	500	400	350	300	1
Antares	105°33	109°2	110°44	112°22	113°1	113°20	113°39	115°30
Rigel	113°45	110°53	109°33	108°17	107°48	107°34	107°20	106°0

La estrella Rigel evoluciona desde un acimut de 113° disminuyendo a 106° a lo largo del período indicado. Por el contrario, Antares lo hace aumentando de 105° hasta 115° . Hacia el año 825 a.C. ambos acimuts coincidirían en el valor $110^\circ 25m$, y nos proponen una fecha aproximada para la construcción de la taula, caso de que se hubiera orientado hacia ellas aprovechando esta coincidencia.

2.3.2 Torre d'en Gaumés

Destaca que al referirse los autores a esta taula no se citen los trabajos de J. Flaquer i Fàbregues, que la excavó en los años 40, tarea que más tarde completaron Roselló Bordoy y L. Plantalamor, si bien fueron estos últimos investigadores los que encontraron la estatuilla de bronce del dios egipcio de la medicina Imhotep. Los autores, al fijar la fecha de construcción de esta taula en el año 1000 a.C. y comprobar que está orientada a la puesta de la estrella α -Centauro (Rigel), relacionan de alguna manera Quirón, centauro bondadoso que recogió y crió a Esculapio, dios griego de la medicina, con la estatuilla anterior. Ello les hace opinar que en el recinto de taula podían llevarse a



Torre d'en Gaumés

cabo acciones curativas. Para el arqueólogo Fernández-Miranda la estatuilla de Imhotep hay que datarla en el último tercio del siglo IV a.C., es decir, su introducción en el recinto de taula sería muy posterior a la fecha de construcción del mismo.

Las coordenadas de latitud y longitud de esta taula son las siguientes: 39° 55m Norte y 4° 7m Este. Hemos simulado distintas fechas de construcción del recinto para buscar posibles orientaciones astrales: 1500, 1000, 750, 500, 400, 350, 300 y 1 a.C. Por su acimut 213°, se trata siempre del momento de puesta del astro.

En esta taula no ocurre como en Torralba, donde la taula está claramente orientada a una sola estrella. En este caso aparecen varias posibles candidatas en función de la fecha que seleccionemos. Hay que recordar que dentro de cada constelación las estrellas se numeran en función de su brillo y de más a menos, de acuerdo con las letras griegas alfa (α), beta (β), gamma (γ), etc. Algunas, además, tienen nombre propio. Las estrellas elegidas han sido las

siguientes: α -Piscis, de nombre Formalhaut y con un brillo de 1,23, γ -Vela con 1,82, α -Cruz con 1,58, β -Cruz con 1,50, γ -Cruz con 1,65, α -Centauro (Rigel) con -0,01 y β -Centauro con 0,64.

En las siguientes tablas se dan para cada fecha el acimut de puesta de las estrella que se veían en el horizonte desde Torres d'en Gaumés:

Año a.C.	1500	1000	750	500	400	350	300	1 a.C.
α -Piscis	207° 17	209° 30	210° 50	212° 18	212° 55	213° 14	213° 33	215° 31
α -Vela	212° 0	211° 19	210° 51	210° 17	210° 2	209° 54	209° 46	208° 52m
α -Cruz	205° 17	199° 25	195° 44	190° 56	188° 18	186° 36	184° 20	No se ve
β -Cruz	212° 32	207° 40	204° 55	201° 52	200° 32	199° 50	199° 7	194° 10
γ -Cruz	217° 7	212° 45	210° 21	207° 46	206° 40	206° 6	205° 33	201° 50
α -Centauro	207° 14	201° 19	197° 49	193° 35	191° 32	190° 22	189° 5	No se ve
β -Centauro	211° 25	205° 57	202° 50	199° 20	197° 46	196° 5	196° 6	189° 37

De esta marejada de datos podemos entresacar lo siguiente. La estrella más brillante, con diferencia, es α -Centauro (Rigel) y β -Centauro, pero su acimut descende rápidamente de los valores iniciales de 207° y 211°, por lo que serían las mejores candidatas si la taula se hubiera levantado alrededor del año 1500 a.C., aunque también estarían en el horizonte β -Cruz, γ -Cruz y α -Vela. Hacia el año 1000 a.C. destacarían en el acimut 213° α -Vela y γ -Cruz. Desde el año 500 al 300 a.C. destacan las estrellas α -Vela y sobre todo α -Piscis (Formalhaut) como mejor posicionadas. α -Cruz se descarta en todo el período considerado. Entre tal enjambre de datos, es difícil suponer que realmente la taula se hubiera construido con un determinada orientación estelar.

2.3.3 Sa Torreta de Tramuntana

Esta taula, por sus características constructivas, es similar a Torralba. Sus coordenadas son las siguientes: longitud 39° 58m y latitud 4° 14m. Se encuentra situada en el caserío de sa Torre Blanca, alejada del resto de taulas. Presenta un acimut de 125°.

En el período de tiempo estudiado, del 1500 al año 1 a.C., tan sólo aparecen tres posibles estrellas candidatas, todas ellas de segunda fila. Se trataría de λ -Escorpión (Shaula), con una magnitud de 1,63; de λ -Sagitario (Kaus-Australis) con magnitud de 1,81 y de ϵ -Canis Major (Adhara) con una mag-

nitud de 1,53. Seguidamente presentamos una tabla con el acimut de sus ortos en función de las distintas fechas, todas ellas a.C.

Año a.C.	1500	1000	750	500	400	350	300	1
Shaula	124° 40	128° 6	129° 44	131° 18	131° 54	132° 12	132° 30	134° 12
Kaus-A.	125° 50	128° 47	130° 8	131° 23	131° 51	132° 5	132° 18	133° 33
Adhara	129° 47	128° 35	128° 7	127° 44	127° 36	127° 32	127° 29	127° 13

Tan solo Adhara, la más brillante de las tres, podría ser una buena candidata, ya que lentamente se desplaza a un acimut de 127°. Pero a pesar de todo, creemos que esta taula no está orientada a ninguna estrella, ya que la magnitud de Adhara es pequeña. Tanto Shaula como Kaus-Australis sobrepasan rápidamente el acimut 128°, motivo por el que hay que descartarlas.

Ante el hecho de no encontrar ninguna orientación astral, y para demostrar lo fácil que es buscar orientaciones, se nos ocurrió, en un mapa del Mediterráneo en el que Menorca es un pequeño punto, prolongar el acimut de esta taula. Sorprendentemente, esta dirección lleva directamente nada menos que a la isla de Malta. Por tanto, podríamos decir que dicha taula está indicando esta dirección, como dando la bienvenida a posibles navegantes de aquella isla. Es sencillo lanzar hipótesis, lo difícil es comprobarlas.

2.3.4 Taulas de So na Caçana

Se trata del único conjunto de ruinas talayóticas que presenta la singularidad de tener dos taulas, separadas por unos 100 m. Su longitud es 39° 53m y su latitud es de 4° 9m. El acimut de So na Caçana Est es de 184° y el de la Oest, de 191°. En la primera de las taulas, y según los autores alemanes, el acimut debía de ser de 181°, ya que en ese caso el eje de la alineación pasaría por el centro de la puerta de entrada del recinto. Como caso singular, la alineación principal pasa por el canto de la piedra izquierda de la entrada, dando como consecuencia el acimut citado.

Dada su orientación sur, como posibles estrellas candidatas aparecen las ya citadas de α -Cruz, con una magnitud de 1,58 y α -Centauro (Rigel) con una magnitud de -0,01. Dado el poder fáctico de la arqueoastronomía, se podría intentar averiguar la diferencia de edad entre ambas taulas en base a sus diferencias de acimut, suponiendo que ambas se hubieran dirigido al mismo astro

pero en distintas fechas. Seguidamente damos los acimuts de ocaso de ambas estrellas para el período de tiempo seleccionado:

Año a.C.	1500	1000	750	500	400	350	300	200
α -Cruz	205° 21	199° 31	195° 51	191° 5	188° 30	186° 52	184° 41	No se ve
Rigel	207° 17	201° 24	197° 54	193° 43	191° 41	190° 32	189° 15	185° 58

De hacer caso a estas orientaciones, y suponiendo que estuviesen dirigidas α -Cruz, la taula del Oest se habría levantado, considerando un amplio margen de error propio de estos estudios, hacia el año 500 a.C., y la del Est, hacia el 300. Caso de estar mirando a la puesta de la estrella Rigel, la taula del Est se habría levantado hacia el año 400 a.C. y la del Oest alrededor del 200. También se podría considerar la posibilidad de que cada taula se hubiera orientado a cada una de estas estrellas, de manera que la del Est se hubiera construido en el año 400 a.C., y la del Oest, en el 300. En cualquier caso, la taula de So na Caçana del Est es siempre mas antigua que la del Oest. De la misma forma, si extrapolamos estos criterios a la taula de Torre Llafuda o a la de Binisafullet, ambas con acimut 180° , deberían de haberse levantado en el año 275 a.C., en el caso de suponer que se hubieran orientado a la Cruz del Sur, en un fecha muy próxima a su desaparición en el horizonte.

2.4 Conexiones arqueológicas entre Menorca, Malta y Gozo

En este apartado ponen de manifiesto una compartimentación del espacio similar entre los templos de Malta y las taulas de Menorca, dejando bien entendido que este hecho se puede deber a necesidades de culto similares que ocurrieron en culturas separadas por más de 1000 años.

3. MÁS TEXTOS SOBRE ARQUEOASTRONOMÍA

En poco tiempo han aparecido diversos textos y artículos que versan sobre la astronomía en la antigüedad y sobre como se orientaban los monumentos de aquella época a determinados eventos que ocurrían en el firmamento.

La *Revista de Menorca* ha recogido el artículo de J. Llull García "Arqueoastronomía en la antigüedad. El caso de Menorca", en el que critica el libro de los autores alemanes.

Su crítica se basa en argumentar que estrellas como α -Centauro (Rigel) o α -Cruz, en el año 1000 a.C., a su paso por el meridiano central, tendrían una altura máxima de 5° y 3° respectivamente, por lo que apenas destacarían en el horizonte de Menorca.

Así mismo afirma que la preferible orientación hacia el sur de la mayoría de las taulas se puede deber a la mayor insolación que aporta, o a una mejor defensa frente a los vientos de tramuntana. Por tanto, no necesariamente hay que buscar una orientación a la estrella α -Centauro. Además detalla cinco taulas que no pueden estar orientadas a α -Centauro, que son: Algaiarens, Binicodrell, Binimassó, So na Caçana Est y Son Rotger.

Respecto al elevado número de alineaciones que aparecen en los recintos de taula, recordemos que un total de 747, el autor coincide con la idea de Mascaró, de que en la antigüedad no se solían mezclar alineaciones estelares con solares y lunares, y que simplemente se deben al azar, dado el elevado número de elementos y los diferentes puntos de observación con los que juegan los autores alemanes.

Por otra parte, la editorial Temas de Hoy acaba de publicar el texto de Belmonte *Las leyes del cielo. Astronomía y civilizaciones antiguas*, obra en cuya portada aparece la taula de Trepucó y en la que, entre otros muchos temas, aborda la posible orientación astral de las taulas de Menorca.

Ciñéndonos al tema que nos ocupa, el autor, tras pasar una breve revista a los templos malteses, dedica varias páginas a los recintos de taula menorquines. Según él, salvo una excepción, Torralba, con orientación respecto al norte o acimut de 110° , todas las demás taulas miran con más o menos precisión al sur. Obviamente, se trata de un texto de carácter general, por lo que no cita las taulas de Sant Agustí, con acimut de 56° , Alfurinet (79°), sa Torreta (125°), Torre Trencada (145°), Talatí (155°), So n'Olivaret (164°), es Tudons (165°), Torre d'en Gaumés (213°) y Cavalleria con 258° , que difieren claramente de dicha pauta, y que corresponden a un 29% del total de estos monumentos.

Tras descartar por elemental la orientación sur, típica de las casas de payés, para conseguir una mejor insolación o como defensa de los vientos de tramuntana, el autor se decanta por mostrar la hipótesis propuesta por Hoskin y su equipo, para quienes las taulas que miran al sur estarían orientadas tanto a la constelación de la Cruz del Sur como a las estrellas alfa y beta de Centauro, muy próximas a las anteriores y todas ellas visibles en aquella remota época desde

Menorca. Además, este tipo de templos se solían edificar en lo alto de una colina, desde la que se divisaba un amplio horizonte marino y permitía una excelente observación del firmamento. Según Hoskin esta hipótesis tiene la ventaja de que a su vez justifica que la isla de Mallorca carezca de taulas, ya que al poseer una orografía más montañosa no es posible encontrar lugares desde los que se domine una gran extensión del horizonte meridional, motivo que estima suficiente para que no se edificasen allí este tipo de santuarios. Esta teoría presenta también la utilidad de que permite relacionar el ocaso marino de las constelaciones anteriores, debido a la precesión de los equinoccios, con el fin simultáneo de la construcción de estos singulares templos. Todo ello supone, para el conjunto de taulas que miran aproximadamente al sur, que a medida que su orientación se acerca al acimut 180° , su construcción sería más reciente. De modo que por dar una muestra, Son Catlar (200°), Torre d'en Gaumés (212°) o Torre Llissà (171°) son anteriores a Binissafullet (180°) o Torre Llafuda (180°). Creemos que se trata de una aplicación abusiva de la arqueoastronomía, sobre todo en lo referente a Mallorca, aunque ello no descarta una posible orientación astral de algunos de estos recintos.

4. RESUMEN

La aportación de Hochsieder y Knösel es importante, tanto por su metodología al numerar los elementos del recinto de taula, como por los planos y datos de acimut que aportan. Además está su álbum fotográfico, que en el futuro puede ser muy interesante.

Respecto a su hipótesis de orientación astral, solar y lunar de estos monumentos, es dudosa, como ya anticipó Mascaró y corrobora Llull. Efectivamente, parece una incongruencia mezclar la orientación astral con la solar y lunar. Por otra parte, es difícil compaginar tal cúmulo de orientaciones, que muy probablemente se deban simplemente al azar.

Con todo, el trabajo ha introducido el estudio de las taulas desde un punto de vista arqueoastronómico, y con ello ha abierto el camino a nuevos trabajos y nuevas iniciativas. En cualquier caso, tengan o no razón, el libro quedará como un hito en este camino.

EDWARD GAYNER Y LA LEYENDA DE NELSON EN MENORCA

DAVID W. DONALDSON (*)

En el curso de los años en que Menorca pertenecía a la corona de Gran Bretaña en el siglo dieciocho, representantes de la nobleza británica desempeñaron papeles más o menos importantes en la historia de la isla. Traemos fácilmente a la memoria a un duque,¹ trece condes,² cinco vizcondes³ y once

(*) *Quondam* profesor y director de colegio en Inglaterra, actualmente jubilado.

¹ **Argyll**, John Campbell (1678-1743), segundo duque y mariscal de campo. Primer gobernador británico.

² **Bristol**, Augustus Hervey (1724-79), tercer conde y almirante. Visitó Menorca a menudo cuando era capitán de navío en los años 1740 y 1750.

Cadogan, Charles (1749-1833), tercer conde. Estaba de activo en Menorca en los años 1770 cuando era teniente en el regimiento de infantería nº 61.

Crawford y Lindsay, George (1758-1808), vigésimo segundo conde. Estaba de activo en Menorca (llamado vizconde Garnock) en los años 1770 cuando era alférez en el regimiento de infantería nº 51.

Granard, George Forbes (1685-1765), tercer conde y almirante. Teniente gobernador de la fortaleza de San Felipe (1716-19).

Granard, George Forbes (1710-69), cuarto conde y general. Nació en Mahón y estaba en activo en Menorca (1726-29) cuando era alférez en el regimiento de infantería nº 22.

Hyndford, James Carmichael (1701-67), tercer conde. Estaba en activo en Menorca en los años 1730, cuando era comandante en el regimiento de infantería nº 17.

Lauderdale, James Maitland (m. 1789), séptimo conde. Estaba en activo en Menorca en 1740, cuando era capitán en el regimiento de infantería nº 18.

Ligonier, Jean-Louis (1680-1770), primer conde y mariscal de campo. Teniente gobernador de San Felipe (1713-16).

barones,⁴ además de varios hidalgos, caballeros e hijos menores de las familias principales del Reino Unido. Entre ellos destaca Nelson, quien perdura en la memoria de la isla como el más conocido de todos los *milords*. Sin embargo, acompaña a esta fama cierta ironía, porque, distinto a los otros, Nelson, cuyos vínculos con Menorca fueron más fugaces y tenues que nadie, no

Mount-Edgcombe, George Edgcombe (1721-95), primer conde. Comodoro de la escuadra naval cuando Menorca fue atacada por los franceses en 1756.

Peterborough, Charles Mordaunt (1658-1735), tercer conde, general y almirante. Segundo gobernador de Menorca (1714), había visitado la isla después de haberse alistado como voluntario (1675-77) en la flota inglesa en el Mediterráneo bajo el mando de Sir John Narborough.

Roslyn, James St. Clair Erskine (1762-1837), segundo conde y general. Gobernador interino de Menorca (1799).

St. Vincent, John Jervis (1735-1823), primer conde. Almirante de la flota británica cuando Menorca fue reconquistada por los ingleses en 1798. Había visitado la isla en los años 1770, cuando estaba en activo en el Mediterráneo.

Stanhope, James (1673-1721), primer conde. General de las tropas inglesas en la conquista de Menorca (1708).

³ **Allen**, Joshua (1728-1816), quinto vizconde. Estaba de activo en Menorca en los años 1760 cuando era capitán en el regimiento de infantería nº 37.

Keith, George Elphinstone (1746-1823), primer vizconde y almirante. Sucedió al conde de St. Vincent como almirante de la flota en el Mediterráneo en 1799.

Keppel, Augustus (1725-86), primer vizconde y almirante. Comodoro de la escuadra naval en el Mediterráneo (1749-51).

Nelson, Horatio (1758-1805), primer vizconde y almirante.

Torrington, George Byng (1663-1733), primer vizconde y almirante. Estableció el arsenal británico en el puerto de Mahón (1708-09). Era padre del almirante John Byng, juzgado responsable de la pérdida de Menorca en 1756.

⁴ **Bellenden**, John (1751-94), quinto barón. Estaba de activo en Menorca en 1775 cuando era alférez en el regimiento de infantería nº 25.

Bellenden, Robert (1734-97), tío del susodicho y sexto barón. Estaba de activo en Menorca en 1770 cuando era comandante del regimiento de infantería nº 61.

Blakeney, William (1672-1761), primer barón y general. Héroe de la defensa de Menorca en 1756.

Carpenter, George (1657-1732), primer barón y general. Gobernador de Menorca (1716-32).

Collingwood, Cuthbert (1750-1810), primer barón y almirante. Mandaba la flota británica en el Mediterráneo (1805-10) y estaba basado en Mahón cuando murió.

Erskine, Thomas (1750-1823), primer barón y, más tarde, *Lord Chancellor* del Reino Unido. Estaba en activo en Menorca en el periodo 1770-72, cuando era teniente en el primer regimiento de infantería.

Lynedoch, Thomas Graham (1748-1843), primer barón y general. Asistió a la conquista de Menorca en 1798.

Rollo, Andrew (1700-65), quinto barón. Estaba en activo en Menorca en 1744-49, cuando era capitán en el regimiento nº 22.

Saumarez, James (1757-1836), primer barón y almirante. Dirigió la evacuación de Menorca por los ingleses en 1802.

desempeña sino un papel insignificante en la historia de la isla, pero en el folclore de la Menorca británica la persona del almirante ha llegado a erigirse en figura de suma importancia.

La ironía se hace aún más mordaz al saber que Nelson no concurrió en la estimación del valor geopolítico y estragético de Menorca sostenida por muchos de los políticos y autoridades militares británicas, ni siquiera, al parecer de Nelson, preponderaban las ventajas tradicionales del puerto de Mahón (seguridad, capacidad y profundidad de anclaje) sobre las dificultades bien conocidas de salir con presteza de la boca estrecha del puerto con los vientos prevalentes del norte y del noroeste.⁵ En 1795, sin haber visitado la isla, Nelson opinó que Mahón no era más que un puerto de pesca;⁶ en el mes de enero de 1799 no quiso enviar navíos a Mahón para reforzar la escuadra estacionada allí al mando del comodoro John Duckworth⁷ para asegurar la dominación británica de la isla y, unos seis meses más tarde, desobedeció las órdenes de su comandante en jefe, el almirante Lord Keith, cuando volvió a rehusar mandar navíos de su escuadra para el amparo de la isla, que estaba amenazada de ataque por las fuerzas españolas.⁸ En verdad, tanto despreció Nelson la importancia de Menorca que, durante los dos años (1798-1800) en los que él se hallaba en el Mediterráneo y la isla de Menorca pertenecía al Reino Unido pasó solamente una semana en Mahón –del sábado 12 al viernes 18 de octubre de 1799.⁹

Seaton, John Colborne (1778-1863), primer barón y mariscal de campo. Estaba en activo en Menorca en 1800-01, cuando era capitán en el regimiento de infantería nº 20.

Tyrawley, James O'Hara (1690-1773), segundo barón y mariscal de campo. Gobernador de Menorca (1747-56). Había estado en activo en la isla en 1713-18, cuando era coronel del regimiento de infantería nº 7.

⁵ G. RAWSON (ed). *Nelson's Letters*. Londres, 1960, p. 239. Las cartas de Nelson a Duckworth, 12 de mayo 1799, y de Nelson a St. Vincent (p. 240), de la misma fecha, advierten que los navíos que Nelson piensa enviar para reforzar la escuadra de Duckworth deben colocarse fuera del puerto de Mahón y no anclar dentro del puerto, arrimados a la tierra.

⁶ D. GREGORY. *Minorca, The Illusory Prize*. Londres, 1990, pág. 258, nota 16.

⁷ RAWSON, ob. cit., pág. 222. Nelson al capitán Ball, 31 de enero de 1799.

⁸ *Ibid.*, págs. 250-51. Nelson a Keith, 13 de julio de 1799.

⁹ Las fechas están corroboradas en:

i. RAWSON, ob. cit., págs. 266-67. Nelson a su Alteza Real el Duque de Clarence.

ii. Juan ROCA VINENT. *Diari de Maó*, pág. 577.

iii. Reverendo COOPER WILLIAMS. *A Voyage up the Mediterranean in His Majesty's Ship the Swiftsure*. Londres, 1802, págs. 274-75, donde registra la fecha de la llegada de Nelson, 12 de octubre.

Según su propio testimonio, durante esta corta visita, Nelson estaba algo indispuerto y preocupado por la composición del croquis de su autobiografía,¹⁰ que fue publicada más tarde en el *Naval Chronicle*,¹¹ así que no desembarcó de su navío de bandera, el *Foudroyant*, sino dos veces: la primera, para visitar el arsenal en el margen septentrional del puerto de Mahón, y la segunda, el día después de su llegada, para cenar con el general de división Sir James St. Clair Erskine, gobernador interino de la isla.¹² Además, hay que señalar que fue fortuita y no premeditada esta corta estancia en Mahón de Horatio Nelson, en aquel entonces contraalmirante y primer barón Nelson del río Nilo.

Enterado de que unos navíos enemigos habían sido avistados frente a la costa de Portugal, Nelson se hizo a la vela para buscarlos desde Palermo, Sicilia, el 5 de octubre, y sólo un encuentro casual con el capitán Sir Edward Berry, en el *Bulldog*, frente a la isla de Mallorca, le hizo cambiar de propósito. Berry llevaba despachos de Duckworth (recientemente nombrado contraalmirante) que desmentían la información de los movimientos del enemigo, y esto persuadió a Nelson a anclar en el puerto de Mahón la noche del 12 de octubre en vez de proseguir su viaje hasta Gibraltar. Ahora, con sólo una escasa probabilidad de encontrar al enemigo en el mar, la toma de la isla de Malta se convirtió en la prioridad táctica de Nelson y, por consiguiente, se paró en Mahón con la intención de persuadir a St. Clair Erskine de que enviara dos de los regimientos estacionados en Menorca para formar parte de una fuerza expedicionaria congregada para efectuar la reducción de Malta, en aquel entonces en manos de los franceses. Pero St. Clair Erskine contendió que la interinidad de su gobierno no le permitía autorizar tal iniciativa.¹³ Con su demanda denegada, Nelson no permaneció en Mahón y se hizo a la vela el 18 de octubre para volver a Palermo, donde llegó cuatro días más tarde, para resumir su relación con Sir William y Lady Emma Hamilton, relación que describió en una carta a Lord Minto como la verdadera "Tria juncta en uno".¹⁴

Desgraciadamente no precisa tan exactamente la fecha de su partida, sólo afirma que el almirante se hizo a la vela para Sicilia 'poco después' de su llegada.

¹⁰ RAWSON, ob. cit., págs. 1-7. *A Sketch of my Life*.

¹¹ Una revista mensual de asuntos navales coetáneos.

¹² RAWSON, ob. cit., págs. 266-67. Nelson al duque de Clarence, 17 de octubre de 1799. Se equivocó Rawson al hacer constar que la cena se celebró el 17 de agosto.

¹³ *Ibid.*, pág. 266.

¹⁴ *Ibid.*, pág. 267. Nelson a Lord Minto, 26 de octubre de 1799.



Edward Gayner
(Colección de Margaret Gayner)

La leyenda sostiene que hubo más contactos entre tal personaje y la isla, pero este fue, en resumen, el único y auténtico papel desempeñado por Nelson en la historia de Menorca. Pero estos contactos no se tratan tanto con el almirante mismo (aunque los hay que mantienen que Nelson visitó Menorca más de una vez),¹⁵ sino con dos individuos que, según parece, lo acompañaron a Menorca.

No hay nada sorprendente al descubrir que uno de estos individuos era Lady Emma Hamilton, esposa del embajador británico del reino de las dos Sicilias, con la cual Nelson quedaba relacionado desde su visita a Nápoles, poco después de su victoria en la batalla naval del Nilo, en agosto de 1798. Según el folklore isleño, durante la semana ya citada, Nelson y su amada se hospedaron juntos en la imponente casa llamada San Antonio o la Quinta de Oro, en el margen septentrional del puerto de Mahón.¹⁶ Han sido seducidos por esta idea algunos historiadores españoles¹⁷ y, por supuesto, menorquines

¹⁵ Andrés y Luis CASASNOVAS MARQUÉS, (*Menorca*, León, 1972, pág. 48) y Gaspar SABATER (*Historia de las Baleares*, Palma, 1987, pág. 252), opinan que hubo tres visitas.

¹⁶ Eusebio LAFUENTE HERNÁNDEZ, "Lady Hamilton, Lord Nelson y Menorca", *Revista de Menorca*, Mahón, 1986, pág. 383, cita a ocho autores menorquines que han sostenido esta hipótesis.

¹⁷ SABATER, ob. cit., pág. 252, sostiene singularmente que Lady Hamilton no acompañó a Nelson en el mes de octubre, sino que visitó la isla con el almirante más tarde, en 1799, y volvió a visitar Menorca con él en 1800.

con intereses creados en la industria turística con la intención de acrecentar lo exótico de la historia de Menorca, pero no existe prueba alguna que sostenga esta hipótesis y, aunque hay por lo menos un autor inglés que la suscribe¹⁸ y otro que no la rechaza por completo,¹⁹ la han negado todos los acreditados historiadores británicos.

Aparte de los reglamentos del ministerio de marina británica tocantes a mujeres a bordo de buques de guerra, el decoro de la época en sí hubiera sido suficiente para impedir la presencia de la esposa de un embajador sin acompañante apropiada a bordo de un navío de línea, sobre todo si, como el *Foudroyant*, el navío se había hecho a la vela con la intención de trabar batalla con el enemigo. Además, si Nelson y Lady Hamilton se hubieran mofado de las convenciones sociales hasta tal escandaloso punto, por cierto que esta circunstancia hubiera ocasionado una observación (de asombro, sino de censura) por parte del reverendo Cooper Williams, capellán casero del conde de St. Vincent, quien presencié y describió la corta estancia de Nelson en Mahón. Pero, para resolver las dudas, hay una prueba documental que confirma que Emma Hamilton no acompañó a Nelson a Mahón, sino que se quedó en Palermo con su esposo. En una carta escrita a Nelson desde Sicilia el día después de la partida del almirante, Sir William Hamilton dice: "Lady H. y yo no pudimos menos de reírnos del cambio que la salida de su señoría ha ocasionado en el capitán Morris..." y, aún más convincentemente, la carta concluye: "Emma misma escribe, así que no hay menester que yo escriba más."²⁰

A pesar de que fueran tan escasos los contactos entre Nelson, Lady Hamilton y Menorca, es algo extraño que sus nombres fueran conmemorados de una manera singular durante la tercera dominación británica de la isla. Entre el 19 de enero de 1799 y el 24 de septiembre de 1801, el comandante en jefe de Menorca autorizó el armamento en corso de más de setenta embarcaciones menorquinas.²¹ Entre ellas, cartas de marca fueron concedidas el 24 de agosto de 1799 a Antonio Pons, capitán de un pingue de quince toneladas llamado *Lord Nelson*. Siete meses más tarde, el 23 de marzo de 1800, pareci-

¹⁸ E. WHELPTON. *The Balearics*, Londres, 1952, pág. 246. Aunque sostiene que la visita adúltera se produjo en 1798.

¹⁹ D. Wilson TAYLOR. *Minorca*, Newton Abbot, 1975, pág. 119.

²⁰ British Library, Londres, Additional Ms. 34914, *Nelson Papers*, folios 127-28.

²¹ Public Record Office, Londres, HCA/IND 8991, pieces 86, 87, Register of Privateers in Minorca.

Lego las fincas que poseo en Bristol de Inglaterra en plena propiedad a mis sobrinos de ambos sexos hijos de mi hermana Maria Gayner, que era casada con Guillermo Robinson de Dublin en Irlanda.

Lego a mis criados Antonio Rodriguez y Francisca Andueo cinco onzas de oro a cada uno en efectivo.

Lego a D.^a Mariana Camps Viuda de Sr. Daniel Douquet doscientos duros plata en efectivo.

Lego a mi pariente D.^o Guillermo Wright de Bristol en plena propiedad el almacén que poseo en la Marina de este puerto de Mahón.

Lego a mi pariente Don Juan Gayner de Bristol cien duros plata en efectivo.

Después de cumplido y pagado todo lo expresado y demás de mi legítimas obligaciones, del Veramente dicho dos mis bienes, derechos, créditos y acciones presentes y futuros, instituyo por mi único y universal heredero a Don Juan Catalán de Escózet vecino de esta ciudad a sus libres voluntades.

Edward Gayner

da autorización fue expedida en nombre de Ventura Marqués, capitán de una embarcación de diez toneladas llamada *Lady Hamilton*. Sin embargo, no se pueden considerar estos nombramientos como consecuencia de otro contacto o visita hasta ahora desconocido, sino solamente como indicios de la astucia/lisonja política de los propietarios de las embarcaciones –Marcos Reura y Antonio Pons Alzina del pingue *Lord Nelson*, y Juan Grafulla y Juan Goñalons del *Lady Hamilton*. El primer corsario fue autorizado meses antes de que Nelson anclara en Mahón y, el segundo (sin que la dama de quien se trata hubiera visitado la isla), en una época en que el amorío de Lady Hamilton con Nelson y el encaprichamiento del almirante por la embajadora andaba de boca en boca.

Pero, si no se puede establecer en verdad ninguna relación entre Nelson y Lady Hamilton juntos y la isla de Menorca, no podemos decir lo mismo entre Nelson, la isla y Edward Gayner, el segundo individuo que, según la leyenda, acompañó a Nelson en su visita a Mahón el 1799. Pero, aún aquí pueden desmentirse algunas creencias tradicionales: Edward Gayner no fue miembro de la tripulación del navío de bandera del almirante (no apareció nunca su nombre en el rol del *Foudroyant*), no fue su mayordomo ni su ayuda de cámara cuando falleció en la batalla de Trafalgar, en 1805. Sin embargo, no cabe duda de que Edward Gayner lo había conocido antes de establecerse en Mahón. También se cree que cuando Gayner falleció era el propietario de uno de los efectos personales del almirante, lo que advierte que se le puede acordar un papel auténtico, no sólo en la leyenda de Nelson en Menorca, sino también en la historia isleña.

Edward Gayner nació en el puerto de Bristol, ciudad en el oeste de Inglaterra, el 26 de febrero de 1764.²² Era el hijo menor de William Gayner (26 noviembre de 1721 – 16 julio de 1798) y Mabel Mace Fry (18 agosto de 1721 – 12 abril de 1779), casados el 3 de mayo de 1740. Sus padres eran cuáqueros y, a pesar de vivir más de la mitad de su vida en el extranjero, entre gente católica, Edward siempre fue fiel a la fe de sus padres.²³

²² Los detalles de la familia Gayner se encuentran en los archivos de los cuáqueros conservados en el Record Office de Bristol y también en Margaret GAYNER, *From Smithy to Computer: A History of the Gayner Family, 1582-1983*. Richmond, 1985.

²³ J. MAPS. *A Complete Guide to Menorca*. Mahón, 1965, pág. 30. Se equivoca el autor al definir a Edward Gayner como “un predicador cuáquero”: no existen predicadores ni ministros designados entre los cuáqueros.

William y Mabel Gayner tuvieron seis hijos: dos murieron muy jóvenes y, después de 1790, no se sabe nada respecto al hijo mayor, William (nacido el 2 de julio de 1759), pero parece probable que había emigrado a los Estados Unidos en los años 1780. Una de las hermanas de Edward, Hannah (25 de enero de 1752 – 24 de agosto de 1826), no se casó y, cuando murió, habitaba Paul Street, Westbury-on-Trym, en el condado de Gloucester, Inglaterra; su hermana mayor, Mary (nacida el 11 de octubre de 1749), se casó en Bristol (10 de julio de 1783) con otro cuáquero, William Robinson, de Dublín, Irlanda, y, más tarde, acompañó a su marido a su tierra natal. De los cuatro hijos de este matrimonio, dos varones murieron muy jóvenes, pero un hijo y una hija sobrevivieron para llegar a ser legatarios del testamento de Edward Gayner.

De los primeros cuarenta años de la vida de Edward Gayner sólo se sabe lo que él reveló en dos cartas que dirigió a su primo, John Gayner, de Filton, en el condado de Gloucester.²⁴ En la primera, escrita el 13 de julio de 1791 desde Mont-Louis, un pueblo francés de los Pirineos orientales, no lejos de la frontera española con Puigcerdà, explicó que había ido a parar allí, en parte, impulsado por su curiosidad y, en parte, persuadido por unos amigos de que aprovechase el excelente ambiente para conseguir una mejoría en su salud. El ambiente debió de haberle sentado bien (Mont-Louis está a 1.600 metros de altitud), porque su segunda carta, del 2 de abril de 1792, señalaba que había permanecido en Mont-Louis después de escribir su primera carta, hacía nueve meses. Pero, aparte consideraciones de salud, es difícil comprender lo que le había retenido tanto tiempo en un sitio tan aislado y poco propicio para los negocios –a no ser que, dada su proximidad con la frontera franco-española, se hubiese metido en el tráfico de contrabando.

Aprovechó la mayor parte de su primera carta para describir las cosechas y las prácticas agrícolas del sur de Francia y para comparar, no sólo las condiciones de labranza de los bajos llanos con las de las granjas de los montes, sino también para contrastarlas con las condiciones, muy distintas, encontradas por su primo en su granja de Inglaterra.²⁵ El lector no descubre cuándo

²⁴ Las cartas originales están en poder de Margaret Gayner, descendiente directa de Edward Gayner, y se publican las citaciones con su permiso.

²⁵ W. L. HARRIS. *Filton Gloucestershire: some account of the village and parish*. Gloucester, 1981, págs. 166-68. John Gayner (1721-1808) sucedió a su padre, Richard (1686-1767), como arrendatario

Edward se había marchado de Inglaterra, pero se puede inferir que había partido hacía bastante tiempo. Ya en 1791, Edward escribió que había “viajado mucho” y que había disfrutado del “amparo benévolo” de los hombres de negocios con quienes había comerciado durante sus viajes al continente europeo. En ambas cartas, Edward previó la vuelta a su patria, pero no hay pruebas de que volviera jamás a Inglaterra una vez emprendidos sus viajes. Confesó que se inquietaba por la distancia que lo separaba de su viejo padre, pero tal inquietud no era suficiente para hacerle volver a casa; explicó enigmáticamente que estaba fuera de su alcance tomar tal decisión.

Cuando escribió sus cartas, Edward bien sabía que se encontraba en un país atormentado y que presenciaba espectaculares cambios radicales en las instituciones, en la sociedad y en la vida cotidiana de Francia. Aunque todavía no había sido descabezado el rey Luis XVI y quedaba por proclamar la república, ya en 1791 la revolución había originado un gobierno que, al parecer de Edward, era “enteramente nuevo y sorprendente”. Aprobó los pasos dados hacia “la igualdad humana” y, como cuáquero, saludó de buena gana la tolerancia religiosa alentada por las reformas eclesiásticas, esperando, al mismo tiempo, que la constitución civil del clero, que había sido introducida en 1790, “hiriera de una manera irreparable la religión del Papa”.

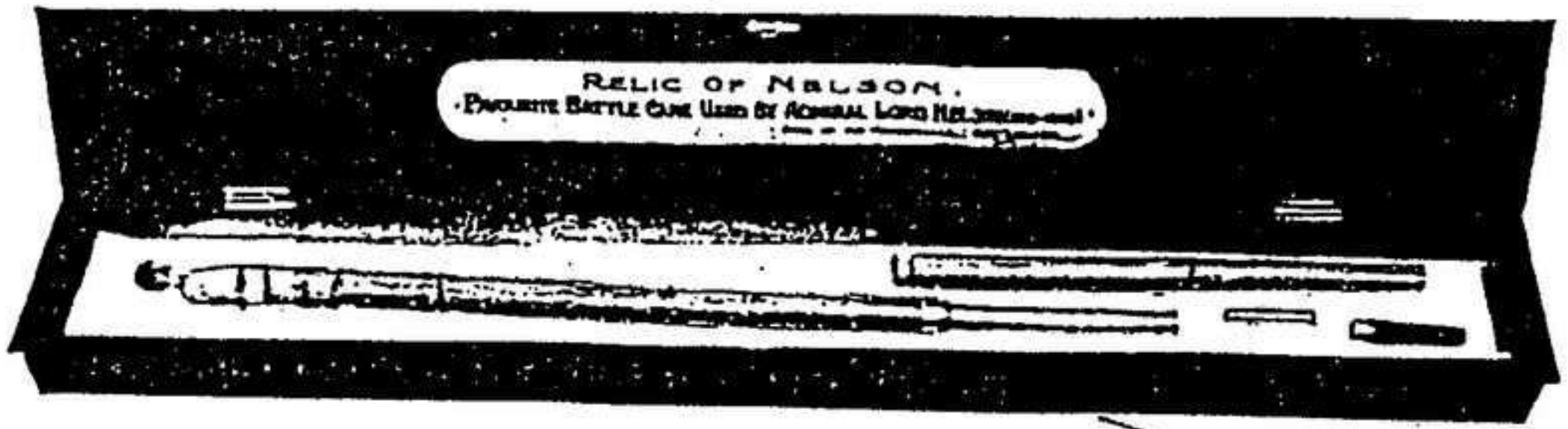
Las cartas de Edward muestran una letra redonda, una ortografía bastante acertada y, por cierto, menos idiosincrática de lo que se encuentra a menudo en muchos manuscritos de la época, lo cual advierte que había disfrutado de una primera enseñanza bien fundada. Además, abre su primera carta con una citación del autor inglés Oliver Goldsmith, lo que puede señalar que había gozado de una educación bastante erudita.²⁶

No se sabe nada de las actividades de Edward Gayner después de escribir su segunda carta, en 1792, hasta que volvió a aparecer en España, en 1803, pero la decisión de su padre de no declararlo albacea cuando redactó su testamento en 1792 (aunque Edward fue nombrado coheredero principal con su madrastra Mary y sus hermanas Mary y Hannah) señala que William Gayner

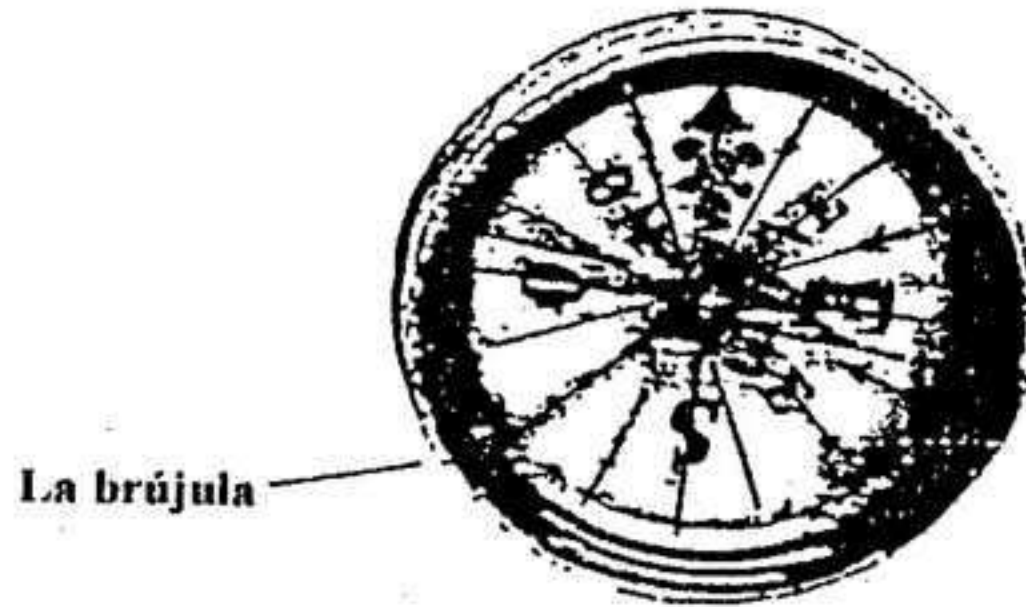
de Church Farm, Filton. Era una granja de unas 40 hectáreas que los Gayner tomaron en arriendo desde 1742 hasta 1894.

²⁶ “Where’ere I roam, whatever Realms to see
My Heart untravel’d fondly turns to thee”.

Oliver GOLDSMITH (1728-74), poeta inglés, *The Traveller*, líneas 7 y 8.



El bastón descompuesto en piezas en su estuche



La brújula



El catalejo



El tintero



Plumas de ganso



El guardaplumas

El bastón de campaña de Nelson

se había resignado a que su hijo menor siguiera viviendo en el extranjero y había reconocido que Edward no estaba en condiciones de llevar a cabo sus responsabilidades ejecutorias. Ya en 1803, Edward, establecido en Rosas, un pequeño puerto en el nordeste de España, cerca de la frontera francesa, se había hecho comerciante. En el mes de junio de este año, Nelson, pasando por Gibraltar con rumbo a establecer un bloqueo naval a la flota francesa en Tolón, “llegó a un acuerdo con el representante de un caballero cuáquero, Edward Gayner, que iba a ser muy ventajoso”.²⁷ Cartas escritas por Nelson durante los dos años siguientes revelan que, operando con un socio y por medio de representantes, Edward abasteció la flota británica en el Mediterráneo con diversos víveres –legumbres, ganado vacuno y lanar, vino, trigo, forraje y leño– hasta al menos mediados del año 1805.²⁸

Durante el período del bloqueo, Nelson intentó aprovecharse de los contactos comerciales franceses y españoles de Edward para obtener “informes políticos” respecto a los proyectos de Francia (enemigo de Inglaterra en aquel entonces) y a las reacciones de España (una potencia que quizás vendría a ser hostil a Inglaterra) frente al desarrollo de lo que pasaba en la guerra y en la política europea.²⁹ Sin embargo, la pretensión de que Edward era un espía inglés en el sentido admitido³⁰ da un valor excesivo y engañoso a sus servicios en esta esfera de actividad, los cuales no eran más importantes que los previstos de muy buena gana por otros mercantes británicos que comerciaban en el extranjero. Pero hubo una ocasión en que puede sostenerse que su patrio-

²⁷ C. OMAN, *Nelson*. Londres, 1954, pág. 520. Nelson llegó a Gibraltar a bordo del *Amphion* el 3 de junio de 1803.

²⁸ N. H. NICOLAS, *The Dispatches and Letters of Vice-Admiral Lord Viscount Nelson*. London, 1845 Tomos V y VI.

Tomo V: pág. 352, Nelson al capitán Ross Donnelly (*Narcissus*), 9 de enero de 1804; pág. 352, Nelson a J. B. Gilbert (vicecónsul británico en Barcelona), 9 de enero de 1804; pág. 428, Nelson al capitán Thomas Staines (*Cameleon*), 25 de febrero de 1804; pág. 434, Nelson a Richard Ford (abastecedor autorizado de la flota), 2 de marzo de 1804; págs. 434-437, Nelson a Henry Clarke (procónsul británico en Túnez), 1 de marzo de 1804; pág. 513, Nelson a William Marsden (secretario del almirantazgo), 22 de abril de 1804; pág. 522, Nelson a Richard Ford, 28 de abril de 1804.

Tomo VI: pág. 248, Nelson al capitán Arthur Farquhar (*Acheron*), 15 de octubre de 1804; pág. 367, Nelson a William Marsden, 18 de marzo de 1805.

²⁹ NICOLAS, ob. cit., tomo V, pág. 428, Nelson al capitán Thomas Staines, 25 de febrero de 1804; tomo VI, pág. 180, Nelson a Sir William Bolton, 30 de agosto de 1804.

³⁰ B. BURGESS, “Edward Gayner –Spy for England”, *Nelson Dispatch*, tomo 3 (octubre 1991), págs. 65-67 y tomo 4 (enero 1992), pág. 95.

tismo sobrepasó el nivel regular: un buque nodrizo inglés, el *Hindustán*, se incendió y se hundió en la bahía de Rosas el 2 de abril de 1804; las autoridades españolas arrestaron a la tripulación y había grandes posibilidades de que algunos marineros ingleses aprovecharan la situación para desertar. Edward Gayner rescató a la tripulación (pagando ocho dólares por cada uno) y alquiló, por trescientos dólares, una barca para devolverlas a la flota británica cerca de Tolón.³¹ Aunque el almirantazgo de Londres reconoció, al fin y al cabo, lo que había hecho Edward con el obsequio de una copa de plata que valía cien guineas, enojó mucho a Nelson que unas sutilezas burocráticas aplazaran más de un año el reembolso del dinero que había gastado el comerciante leal.³²

El almirante y el comerciante se encontraron solamente una vez, cuando Edward, que “tenía ganas de conocer” a Nelson, zarpó en una barca española a Rosas el 2 de diciembre de 1803 y el día siguiente alcanzó la flota británica en las inmediaciones de Tolón. Fue un encuentro dichoso y oportuno, y Nelson se sorprendió amablemente –según escribió a Lady Hamilton– de que su huésped cuáquero, que había pasado la noche a bordo de la capitana del almirante, estuviese dispuesto a asistir de muy buena gana a un oficio de “nuestra iglesia” la mañana del 4 de diciembre, el domingo de Adviento de 1803.³³ En la misma carta, Nelson reveló que Edward no había estado nunca antes a bordo de un buque de guerra en el mar. Revelación que también sirve para desmentir la leyenda de que ya había acompañado a Nelson a Menorca en 1799 a bordo del *Foudroyant*.

Después de su encuentro con Nelson, en una carta sin fecha, pero que debe datar de agosto/septiembre de 1804, Edward escribió a John Scott, el secretario de Nelson, que esperaba volver a ver al almirante antes del regreso de éste a Inglaterra.³⁴ Tal encuentro no tuvo lugar, pero se sabe que Edward prestó a Nelson servicios privados muy apreciados. Por ejemplo, al abastecerle “vino de Sages [Sitges] y otros buenos vinos de España” para la bodega

³¹ NICOLAS, ob. cit., tomo VI, págs. 369-72. Nelson a los oficiales principales y comisionados de la marina de su majestad, 18 de marzo de 1805.

³² *Ídem*.

³³ Mrs. Eyre MATCHAM. *The Nelsons of Burnham Thorpe*, pág. 209. Nelson a Lady Hamilton, 7 de diciembre de 1803.

³⁴ Carta de Edward Gayner a John Scott (secretario de Nelson) en poder de Mr. B. Burgess y citado en su artículo “Spy for England” en el *Nelson Dispatch*, tomo 3 (octubre 1991).

de Merton Place,³⁵ la finca en el condado de Surrey que el almirante había comprado en 1801 para que sirviera de domicilio a él y a Lady Hamilton. También se sirvió de Edward, aprovechándose de las relaciones comerciales del cuáquero, para enviar y recibir cartas íntimas o secretas desde Inglaterra.³⁶ Éste era un servicio muy estimado por Nelson, porque, según el concepto erróneo de la época de que el papel podía ser infeccioso, solían ser “cortadas, fumigadas y, [por supuesto] quizás leídas” todas las cartas enviadas desde el Mediterráneo.³⁷ La seguridad postal y la protección de noticias íntimas provistas por Edward y sus amigos de negocios sirvieron para tranquilizar a Nelson y, particularmente, para impedir la revelación, molesta y dañosa, del verdadero alcance del amorío de Horatio Nelson y su amante.

No se sabe cuándo Edward Gayner se marchó de Rosas ni cuándo llegó a Menorca, pero el momento más lógico y más oportuno para mudar de ubicación habría sido muy poco después de la sublevación popular española del 2 de mayo de 1808 contra el rey francés y el gobierno francófilo, nuevamente impuestos en España por el emperador Napoleón. La insurrección y la Guerra de Independencia española convirtieron otra vez en aliadas a España y a Inglaterra, y los navíos británicos que habían estado bloqueando puertos españoles volvieron a aprovecharse de las facilidades navales y de la seguridad del célebre puerto de Mahón. Durante los siete años siguientes, el puerto se convirtió otra vez en base naval de la flota británica del Mediterráneo, y había allí grandes oportunidades comerciales de abastecer la flota para negociantes conocidos y probados. Parece confirmada la llegada de Edward Gayner a Menorca en 1808 por una declaración en su testamento, redactado en 1845, en que afirmó que había vivido en Mahón “más de treinta y seis años”.³⁸

La evidencia de la actividad comercial de Edward es escasa, pero el archivo consular británico³⁹ revela que compró género de unos presos, vendido en pública subasta en Mahón en 1811, y que tenía bastante caudal el año siguiente.

³⁵ MATCHAM, ob. cit., pág. 209. Nelson a Lady Hamilton, 7 de diciembre de 1803.

³⁶ *Ídem* y NICOLAS, ob. cit., tomo V, pág. 352, Nelson al capitán Ross Donnelly, 9 de enero de 1804, y tomo VI, pág. 180, Nelson a Sir William Bolton, 30 de agosto de 1804.

³⁷ F. PRYOR, “Nelson the Letter-Writer”. *The Nelson Companion* [ed. C. White] Stroud, 1995, pág. 159. Citando Nelson a Lady Hamilton, 5 de julio de 1803.

³⁸ Archivos de Mahón, U 537, pág. 336.

³⁹ Public Record Office, Londres, FO/214. Contiene 52 legajos del archivo del consulado general del Reino Unido de las Islas Baleares.

te, no sólo para comprar la carga de una presa francesa, sino también la barca misma, por 460 dólares.⁴⁰ Definido como “uno de los negociantes principales de Mahón”, siguió abasteciendo navíos británicos aun después del final de las guerras napoleónicas⁴¹ y, a eso de los años 1818/1819, se sabe que tomó en aprendizaje a un menorquín joven que más tarde se hizo muy célebre.⁴² También sabemos de buena tinta que tuvo éxito en su negocio de importación y exportación, porque documentos inéditos tocantes a sus negocios preservados en un archivo particular de Mahón⁴³ revelan que comerciaba con diversos géneros con varios asociados en puertos de Mallorca, España, Italia y el Levante y, con trigo, aun hasta Odesa. Estos documentos también divulgan pruebas de negocios con Inglaterra, lo que confirma otra fuente de documentos: unas cartas y un diario inéditos conservados en un archivo particular de Londres.⁴⁴ En este archivo se ve claramente que Edward estaba acostumbrado a enviar género (principalmente la miel) desde Menorca para ser vendido en Londres⁴⁵ y descubrimos, también, que Edward era el principal comprador del vino de las viñas de la comarca de Rosas.⁴⁶ Robert Floris aludió a tratos comerciales con él cuando visitó Menorca en 1830 y 1834.⁴⁷ Por fin, se descubre en otro archivo que Edward, en los años 1830, sirvió de vicecónsul británico en las Islas Baleares durante la enfermedad del cónsul, el coronel Fitzgerald,⁴⁸ y que, a lo largo de este período, redactó una lista de todos los súbditos británicos que vivían en Menorca.⁴⁹

⁴⁰ *Ibid.*, FO 214/3 (noviembre de 1811 y 26 de mayo de 1812).

⁴¹ *Ibid.*, FO 214/11, 214/12 revelan que Edward Gayner comerciaba con carne, legumbres, vino y trigo.

⁴² Pedro Riudavets y Tudurí, célebre historiador menorquín.

⁴³ El archivo de Doña Magdalena Diez de Benthancourt, viuda de Juan Hernández Móra, cuya tía abuela materna era la esposa (en segundas nupcias) de Juan Catalán de Escofet.

⁴⁴ Los diarios (1830 y 1833) de James Floris y las cartas de Robert Floris (1830 y 1834), hijos de Juan Matgí Femenías Sabater (1756-1836), quien emigró de Ciudadela a finales del siglo XVIII para residir en Londres, donde había tomado el apellido “Floris” al establecer una perfumería. Esta perfumería todavía prospera llevando su nombre en la tienda original de Jermyn Street y está administrada por un descendiente directo, John Bodenham, con el permiso del cual se ofrecen las citas del archivo Floris.

⁴⁵ El diario de James Floris, 3 de mayo de 1830, 25 de febrero de 1833 y 21 de marzo de 1833.

⁴⁶ Carta de Robert Floris a sus padres desde Menorca, 24 de diciembre de 1834.

⁴⁷ *Ídem*, y otra carta a sus padres, 6 de noviembre de 1834.

⁴⁸ Public Record Office, FO 214/13. Edward Gayner a Benjamin Constant, vicecónsul del Reino Unido en Palma, 19 de diciembre de 1838.

⁴⁹ *Ibid.*, “Memorandum of British Subjects”, 4 de octubre de 1838.

Edward Gayner falleció en Mahón el 3 de enero de 1846 y, según los encargos de su testamento,⁵⁰ fue enterrado “sin fausto” en el cementerio “de los súbditos británicos”, en la orilla septentrional del puerto. En su testamento, Edward se describió así: hijo de William, difunto; natural de la ciudad de Bristol; residente en la ciudad de Mahón desde hacía unos treinta y seis años; de estado civil, soltero; de más de setenta años de edad –realmente tenía casi ochenta y dos años cuando murió– y de profesión, negociante. Nombró como albaceas a Juan Catalán de Escofet⁵¹ y a Robert A. Dalzell. Aquél era su asociado en negocios desde hacía mucho tiempo y vivía con su esposa y otros miembros de su familia en la casa de Edward, en la Cuesta Deyá, en el centro de Mahón.⁵² Éste fue el cónsul general británico en las Islas Baleares, residente en Mahón. El testamento detalló una serie de legados: a sus dos sobrinos sobrevivientes⁵³ –hijos de su hermana Mary–, las fincas que poseía en Bristol; a su primo John Gayner,⁵⁴ cien duros de plata; a otro pariente, William Wright,⁵⁵ de Bristol, el almacén que poseía en la marina del puerto de Mahón;⁵⁶ a sus criados, Jacinto Rodríguez y Francisca Andreu, cinco onzas de oro a

⁵⁰ Archivos de Mahón, U 537, pág. 336.

⁵¹ Santiago MASFERRER, “Una reliquia de Nelson en Barcelona. El bastón de campaña favorito del gran almirante” [anotado por Francisco Hernández Sanz], *Revista de Menorca*. Mahón, 1928, pág. 277, notas 1-4. Juan Catalán nació en Barcelona el 31 de julio de 1796 y entró de muchacho al servicio de Edward Gayner, acompañándole a Menorca. Allí ganó el aprecio y la confianza del comerciante inglés hasta desempeñar las funciones de secretario “o cosa así”. Se casó por primera vez con Rita Motta y Vinent (24 de febrero de 1823) y, después de su muerte, contrajo matrimonio con Práxedes Llambías Roca (16 de febrero de 1840). Del primer matrimonio no tuvo descendencia, pero tuvo siete hijos del segundo. En 1843 fue nombrado cónsul de la República de Méjico y en 1844 se le otorgó el título de Caballero de la Real Orden Americana de Isabel la Católica. Poco después de la muerte de Edward Gayner, Juan Catalán se trasladó a Barcelona, donde murió.

⁵² Archivo de Mahón, Censo de Mahón 1830, pág. 193. Además de Edward Gayner, habitaban en la Cuesta Deyá 21: Juan Catalán (34 años), su esposa Rita Motta y Vinent (34 años), la madre de Juan, Ana Escofet (70 años), Ignasia Catalán (70 años), el cuñado de Juan, Pedro Pablo y Olaso (36 años), la esposa de éste (la hermana de Juan), Esperanza (36 años), y su hijo Eduardo Pablo y Catalán. También vivían en la casa otras cuatro personas, incluso una criada.

⁵³ Sólo dos estaban vivos en 1846: William Robinson (1787-1849) y Elizabeth Fayle [nacida Robinson] (1789-1880).

⁵⁴ John Gayner (1789-1863), hijo de William Gayner y nieto de John Gayner, a quien Edward Gayner había escrito sus cartas desde Mont-Louis.

⁵⁵ No se conoce su parentesco con Edward Gayner.

⁵⁶ Según el informe del Registro de Hipotecas en el Archivo de Mahón, parece que el almacén se hallaba en Villacarlos.

WEST LONDON.
Police Court.

Copyright Form

Metropolitan
Police District.
in no.

J. Marcos Bertrán Tintoré
of 4 Sinclair Road, Hamamsmith
do solemnly and sincerely declare, That

The Battle Cape
now in my possession is the
one used by Admiral Lord
Nelson preserved by his valet
Mr. Ed. Gayner Fry and is the
same case in which the
document marked A. B. and C.
refer to, and was given to me
by my father, Edward Bertrán

[Handwritten signature]

Metropolitan Police
District.
Statutory Declaration (S &
S) 1909
Section 1 of the Statutory
Declarations Act, 1835.

And I make this solemn Declaration, conscientiously believing the same
to be true, and by virtue of the Provisions of The Statutory Declarations
Act, 1835.

Marcos Bertrán Tintoré

Declared at the Police Court of
WEST LONDON POLICE COURT.

within the Metropolitan Police Dis-
trict, this
day of August 1919.
before me.

A. Celler



One of the Magistrates of the Police
Courts of the Metropolis.

La declaración de Marcos Bertrán Tintoré

cada uno, y a Mariana Camps, viuda de Daniel Bousquet, doscientos duros de plata. Cumplidos estos legados y pagadas sus deudas, instituyó como heredero único a Juan Catalán de Escofet.

Lo poco que sabemos de la vida de Edward Gayner deja muchos interrogantes por resolver: ¿Dónde estaba y qué hacía en Europa antes de 1803? ¿Volvió jamás a Inglaterra después de marcharse de la región de Bristol en los años 1780? ¿Por qué, después de demostrar su lealtad y utilidad a su patria, no fue nombrado cónsul británico en Menorca para reemplazar a Henry Stanyford Blankley en 1810?⁵⁷ ¿Cómo se explica su intervención en 1813, junto con sus hermanas Mary y Hannah y su cuñado William, como cómplices comunes primarios, en el arrendamiento de la hacienda de Hotts, cerca de Harlow, en el condado de Essex, muy lejana de Bristol, en el este de Inglaterra?⁵⁸ La escritura de arrendamiento declaró el puerto de Mahón como el lugar de residencia de Edward (donde, según su propia atestación, vivía desde hacía más de cinco años); confirmó que Hannah vivía en Westbury-on-Trym, en el condado de Gloucester, y su otra hermana y su cuñado vivían en Dublín. El arrendamiento iba a durar catorce años, pero por entonces habían muerto ambas hermanas y, aunque no se refiere este bien inmueble en el testamento de Edward, un documento del archivo particular de Mahón de Doña Magdalena de Benthancourt evidencia que, en el mes de septiembre de 1827, los fideicomisarios de Edward en Inglaterra extendieron el arrendamiento en su nombre junto con el cómplice común secundario de la primera escritura, Thomas Stone de High Laver, en el condado de Essex. El mismo documento confirma que todavía pertenecía a Edward la casa en Paul Street, Westbury-on-Trym, en la cual había vivido su hermana Hannah hasta su muerte, el año anterior.

Han sido publicados tres relatos de la vida de Edward Gayner, pero todos son imperfectos y ninguno responde a las preguntas formuladas más arriba. De estos relatos, las páginas tocantes a Edward en la *Historia de la familia Gayner* escrita por Margaret Gayner revelan informes originales encontrados en el archivo familiar.⁵⁹ A partir de las cartas escritas a su primo, John Filton,

⁵⁷ Cónsul general del Reino Unido en las Baleares en el período 1795-1810.

⁵⁸ Bristol Record Office, Accession n° 32395. Contrato de arrendamiento (250 libras esterlinas *per annum*) de Hotts farm en las parroquias de High Laver, Magdalen Laver y Harlow en el condado de Essex, 29 de septiembre de 1813.

⁵⁹ GAYNER, ob. cit., págs. 21 y 22.

ya conocemos su naturaleza solitaria, su cuaquerismo constante y su obligación a la bondad y la “solicitud consoladora” de su primo. En 1891, un visitante escribió que en Mahón todavía se recordaba la generosidad y la benevolencia de Edward: “no despidió hambriento a nadie sino que le diera un tazón de caldo concentrado de carne”.⁶⁰ En la portada de la *Historia* de Margaret Gayner hay una silueta de Edward (según lo que se supone) que demuestra, como ha descrito su bisobrina Mary Evans, que tenía “una nariz fina y una boca y una barba firmes”.⁶¹ Sin embargo, debe de discutirse la afirmación de Mary que Edward “estaba ocupado en la comisaria” durante el conflicto que los ingleses llaman “the Peninsular War” (la Guerra de Independencia española)⁶² porque no tenía ningún encargo autorizado, sino que era sólo uno de los mercantes que abastecían la flota británica en el Mediterráneo. También es falsa la pretensión de que Edward, denunciado como espía, fuese hecho prisionero en 1812 y no fuese liberado hasta que sus hermanas hubieron pagado un rescate de mil libras esterlinas, porque, como ya sabemos, hay pruebas documentadas de sus negocios en Mahón en aquel entonces. En el archivo de la familia Gayner no existe ningún indicio de que Edward volviera jamás a Inglaterra desde Francia, España o Menorca, y no existe ningún comunicado de su parte después de 1824.⁶³

La crónica de Ben Burgess, publicada en el *Nelson Dispatch*,⁶⁴ es una relación juntada de informes, esmeradamente unidos, contenidos en las cartas del almirante Nelson. Es instructiva respecto a los negocios de Edward cuando mercante en Rosas, pero es especulativa y engañosa en cuanto a su papel de espía y a su vida en Menorca. Burgess no se ha dado cuenta de que, en Menorca, Edward se llamaba Edward Gayner Fry según la costumbre española de añadir el apellido maternal al paternal. Por eso, y en parte despistado por lo que le escribió un corresponsal en Mahón, Burgess concluye que Edward pertenecía a una eminente familia de cuáqueros de Bristol que se llamaba Fry, y que su papel de espía le había forzado a abandonar el apellido para ocultar su parentesco con una familia tan notable. Sugiere también pero

⁶⁰ *Ibid.*, pág. 21, citando George van Bursten a Mrs. J. Gurney Barclay.

⁶¹ *Ibid.*, pág. 22.

⁶² *Ídem.*

⁶³ *Ídem.*

⁶⁴ Tomo 3 (octubre 1991), págs. 65-67, y tomo 4 (enero de 1992), pág. 95.

no da pruebas que Edward regresó a Inglaterra, donde pasó dos años, después de la batalla marítima de Trafalgar (1805), antes de ir a Mahón en 1808 para volver a desempeñar su papel de espía y su “pretextado” empleo de abastecedor de barcos. También se equivoca Burgess al decir que Edward legó a su hermana Ana (*sic*) sus bienes inmuebles en Bristol: Hannah había muerto veinte años antes de que su hermano redactara el testamento.

El relato de la vida de Edward Gayner de Santiago Masferrer es una parte íntegra de un artículo suyo publicado por primera vez en 1926 en una revista barcelonesa, *El mundo en auto – Revista de oro*, “Una reliquia de Nelson en Barcelona: el bastón de campaña favorito del gran almirante”;⁶⁵ artículo que fue reimpreso con notas adicionales en la *Revista de Menorca* dos años más tarde.⁶⁶ Es un relato muy fascinador, pero debe reconocerse que, aunque no cabe duda de que la descripción del bastón parece auténtica y muy detallada es algo superficial y contiene palpables errores en la relación de la vida de inglés. Santiago Masferrer afirma que, después de la batalla de Trafalgar Edward eligió refugiarse en Menorca, donde pasó los últimos cuarenta años de su vida viviendo en Mahón, “casi cenobíticamente” hasta su muerte, en 1846. Igual que Burgess, pero sin ninguna prueba, presume que el apellido de Edward era Fry, y sostiene que “Mister Gayner Fry” no era sólo el ayuda de cámara de Nelson a bordo del navío *Foudroyant* en la batalla de Trafalgar sino también un amigo íntimo del almirante. El caso es que el ayuda de cámara de Nelson en su capitana se llamaba Robert Drummond y, aunque es verdad que Nelson aludió al “amigo Gayner” en una de sus cartas a Lady Hamilton,⁶⁷ se sirvió de este vocablo para hablar de él a la usanza de los cuáqueros (que están acostumbrados a llamarse “amigos” entre sí) y no para dar a entender ningún grado de familiaridad con un hombre al que solamente había visto una vez. En las notas que añadió al artículo de Masferrer en la *Revista de Menorca*, el historiador menorquín Francisco Hernández Sanz aprueba la leyenda de que Edward vino a Menorca por primera vez en el mes de octubre de 1799, cuando Nelson, a bordo del *Foudroyant*, se detuvo brevemente en el puerto de Mahón.⁶⁸ Durante esta corta visita se supone que

⁶⁵ Noviembre 1926, págs. 828-831.

⁶⁶ *Revista de* 1928, págs. 273-282.

⁶⁷ NICOLAS, ob. cit., tomo VI, pág. 50. Nelson a Lady Hamilton, 8 de junio de 1804.

⁶⁸ Nota pág. 274.

Edward compró cuatro vistas del puerto pintadas por Giuseppe Chiesa⁶⁹ y, según la nota de Hernández, regaló estas acuarelas a su hermana Hannah cuando volvió a Inglaterra, poco después de la muerte de Nelson. Como prueba cita el testamento de Hannah otorgado en Inglaterra el mes de noviembre de 1825, una copia del cual se conservaba en el archivo familiar de los Hernández. Desgraciadamente, ya no se puede encontrar esta copia para verificar lo acontecido, pero deben de haber algunas dudas, puesto que se puede declarar sin equivocación alguna que Edward Gayner nunca estuvo a bordo del *Foudroyant*. Por eso, aunque es imposible que adquiriese las pinturas en 1799, pudo haberlas comprado para regalarlas a su hermana después de establecerse en Mahón alrededor de 1808. También en sus notas, Hernández, en contraposición a la descripción cenobítica de la vida de Gayner que hace Masferrer, opina que Edward era un hombre muy benigno y caritativo; su comportamiento y su índole eran irreprochables, y, vegetariano, no sufría que se matara a ninguna criatura por molesta que fuese.⁷⁰

Sin embargo, el artículo de Santiago Masferrer no trata tanto de Edward Gayner, sino que está dedicado principalmente a la descripción del bastón de campaña que pertenecía a Nelson, objeto que, según su relato, Edward legó a Juan Catalán de Escofet junto con una urna de plata labrada que, sostiene Hernández, era la misma copa de plata regalada a Edward por los lores del almirantazgo británico para reconocer su lealtad y sus servicios patrióticos cuando estaba en Rosas.⁷¹ Según Masferrer, el bastón era un junco de caña de Indias de seis nudos que se descomponía en siete piezas –el puño inscrito con las palabras “I belong to H.N.” (pertenezco a H[oratio] N[elson])– y en cuyo interior había una brújula (de la cual hablaremos más adelante), un guarda-brisas, un catalejo, un tubo que servía de portaplanos y portaplumas, una caperuceta, un tintero y una contera de latón en la cual había un cono pequeño para la arenilla de polvo de acero. Desmontado el bastón, las siete piezas cabían en un caja de caoba en donde había una inscripción que revelaba que el fabricante fue Felipe Rupergall de Londres, óptico de su Alteza Real el

⁶⁹ Giuseppe Chiesa Barati vino a Menorca desde Liorna en 1728. Se casó con una mahonesa, Joana-Aina Bagur Manent, en 1749 y murió en Mahón en 1789.

⁷⁰ *Revista* de 1928, nota pág. 275.

⁷¹ *Íbid.*, nota pág. 278. Hernández sostiene que la copa fue incluida en un inventario de los bienes de Hannah Gayner redactado en 1821.

Duque de Clarence marino como Nelson y futuro rey William IV de Inglaterra. De estas piezas, hay que llamar la atención sobre la brújula, las cuerdas de la cual parecen estar grabadas en español y no en inglés (O[oeste], en vez de W[west], y NO[noroeste], en vez de NW[north west]) ¡cosa muy curiosa! En 1928 el bastón pertenecía a un periodista de Barcelona, Marcos Jesús Bertrán y Tintoré. Según él, Juan Catalán lo había legado a su hijo mayor, fruto de sus segundas nupcias (1840) con Práxedes Llambías Roca (a propósito, la tía abuela materna de la esposa de Francisco Hernández Sanz), Eduardo Catalán Llambías. Éste, a su turno, regaló el bastón a su médico en Barcelona, y él se lo regaló en 1908 a su hijo Marcos Jesús.

El artículo original de Masferrer, publicado en *El mundo en auto* fue ilustrado con fotografías de las piezas del bastón y con la autenticidad reforzada por una copia de la declaración jurada de Marcos Bertrán, atestada por un juez en el tribunal de Hammersmith, mientras estaba de visita en la capital del Reino Unido en 1919. Ha desaparecido el primer escrito de la declaración prestada en Londres el 5 de agosto de este año, pero en el documento de auténtica Bertrán juró que “el bastón que ya está en mi poder es el del cual se servía el almirante Lord Nelson y que fue conservado por su ayuda de cámara Mr. Ed. Gayner Fry”.

Según lo que el propietario de la reliquia narró a Masferrer, había ido a Londres en 1919 a petición de un amigo inglés para exponer públicamente el bastón. Parece que hizo esto en una de las salas del almirantazgo y, según cuenta la historia, a los pocos días de expuesto el bastón, un agregado de la embajada española fue a verle. Hizo dos visitas: la primera, después de haber sido llamado por la esposa del almirante Beatty, y la segunda, por la esposa del almirante Jellicoe (los almirantes británicos más célebres de la recién concluida Guerra Mundial, 1914-1918), que querían saber si era posible comprar el bastón para regalar a sus respectivos esposos. Es posible que Lady Beatty, rica heredera por derecho propio, hubiera dado tal encargo al agregado, porque se sabe que Lord Beatty admiraba mucho a Nelson: poseía una preciosa colección de grabados de su héroe y el libro que más estimaba de su biblioteca era la relación de la muerte de Nelson, escrito por el cirujano del *Victory*, quien también se llamaba Beatty.⁷² Pero, aunque Lord Beatty se hallaba en el

⁷² W. S. CHALMERS, *The Life and Letters of David, Earl Beatty*. London, 1951, pág. 422.



Nelson

almirantazgo de Londres en agosto de 1919, su esposa estaba ausente en busca de una mejoría de salud en varias estaciones balnearias europeas. Además, es poco probable que Lady Jellicoe hubiera hecho igual encargo al agregado, puesto que ella, con su esposo, se había marchado de Inglaterra el mes de febrero de 1919 para hacer un viaje por el imperio británico, y no volvió al Reino Unido hasta el mes de enero de 1920. Resultó que Bertrán no quiso vender el bastón en aquel entonces, pero parece probable que lo vendiera más tarde, porque apareció por última vez en París en 1974, cuando el propietario anónimo lo ofreció en venta al Museo Nacional Marítimo de Greenwich (Londres).⁷³ Rehusada la oportunidad de examinar el bastón antes de licitarlo, el museo no lo compró, y en el día de hoy no se sabe dónde está ni a quien pertenece y, por supuesto, queda sin resolver el misterio de cómo el bastón fue a parar a manos de Edward Gayner.

Desgraciadamente, a fin de subrayar la autenticidad de su historia, Marcos Bertrán se entregó a una representación tan hiperbólica como increíble de lo que pasó en el tribunal de Londres cuando prestó declaración. Según su narración, citada por Masferrer al final de su artículo, “cada vez que se pronunciaba el nombre del vizconde Lord Horacio Nelson, todos los allí presentes, desde el presidente y los jueces hasta el último individuo de la guardia, poníanse en pie, se cuadraban militarmente, agachaban las cabezas tocadas de grandes pelucones blancos descomunales, y todos, como sacudidos por un mágico resorte, permanecían un instante en devoto recogimiento cual autómatas movidos por el más intenso sentimiento patriótico”.⁷⁴ Es una escena que se conforma más con una zarzuela que con un tribunal de justicia de cualquier país!

En unas cartas y despachos escritos por Nelson desde el Mediterráneo en los años 1803 y 1804, se puede leer el reconocimiento del almirante hacia los leales servicios de Edward, no sólo públicos, sino también los que efectuó a escondidas por él. Aunque es poco probable, no se puede rechazar la posibilidad de que Nelson, para mostrar su agradecimiento de una manera tangible, regalara a Edward su bastón en la única ocasión en que los dos hombres se encontraron en el mes de diciembre de 1803 —¡se puede decir, cínicamente,

⁷³ National Maritime Museum, Londres, H82/4078. Carta de una subarchivera del museo a Margaret Gayner, 28 de septiembre de 1982.

⁷⁴ MASFERRER, ob. cit., pág. 831.

que por aquel entonces el bastón habría sido de una utilidad limitada para un marinero manco y tuerto! Lo cierto es que el bastón no fue a parar a manos de Edward a título de manda de Nelson, porque en su testamento legó “todos sus catalejos y anteojos de mar” al capitán Hardy.⁷⁵ Hardy era el capitán del navío de Nelson durante el bloqueo de Tolón y habría conocido a Edward cuando éste visitó a Nelson a bordo del *Victory* en 1803, pero no hay pruebas de que los dos volvieran a encontrarse, y tampoco es lógico que Hardy, amigo íntimo del almirante, regalara una parte del legado de Nelson a un comerciante a quien había visto solamente una vez.

Hace sólo pocos años que la visita del contraalmirante Lord Nelson ha adquirido una importancia significativa en la historia de Menorca –quizás sea consecuencia inevitable de un deseo de legitimar los varios ramales de la leyenda de Nelson que están vivos y de un valor comercial que ha crecido año tras año y que se explota cada vez más. El origen del romanticismo con que siguen cercándose los enlaces de Nelson con Menorca se puede situar en la publicación, el mes de agosto de 1916, de un artículo de Lorenzo Lafuente Vanrell intitulado “The Nelson House” (la casa de Nelson).⁷⁶ Este artículo añade Lady Hamilton a la visita y, diez años más tarde, el de Masferrer añadió al ayuda de cámara del almirante a la leyenda.

De la abundancia de literatura escrita por historiadores respecto a Nelson y sus relaciones con Emma Hamilton, sabemos que no ha habido nunca ningún contacto entre Lady Hamilton y Menorca, pero, aunque podemos desmentir muchos de los supuestos empleos de Edward Gayner –marinero, ayuda de cámara, mayordomo, espía y predicador–, tenemos un contacto sostenible entre Edward y la isla. Sin embargo, lo que sabemos no puede resolver el misterio de cómo vino a poseer Edward el bastón de Nelson. No puede blasonarse de una familiaridad de Edward con Nelson durante su vida, porque por cierto lo hubiera recordado años más tarde Pedro Riudavets y Tudurí al escribir su historia de Menorca⁷⁷ (Edward había acogido a Pedro Riudavets en su casa como aprendiz, para instruirle en el comercio, a eso del año 1818).⁷⁸

⁷⁵ J. MUNDAY, “The Nelson Relics”, *The Nelson Companion* [ed. C. White], Stroud, 1995, pág. 72.

⁷⁶ Artículo publicado en *El Bien Público* el mes de agosto de 1916.

⁷⁷ *Historia de la Isla de Menorca*, 3 tomos. Mahón, 1885-1888.

⁷⁸ M. ORFILA PONS, “Noticia biográfica de P. Riudavets y Tudurí”, pág. 699 de la edición facsímil del primer tomo de la *Historia* de Riudavets. Mahón, 1982.

De lo poco que sabemos de su índole y de sus acciones, Edward Gayner se muestra como un mercader estimado y próspero, modesto, benévolo, sincero, diligente y escrupuloso. Durante su segunda visita a Menorca en 1834, Robert Floris escribió que Edward era “a very nice man” (un hombre muy simpático) y que “he bears an excellent character from everybody” (todos hablan bien de él).⁷⁹ El epitafio que ya se puede descifrar la lápida sepulcral de Edward Gayner, en el cementerio de los ingleses, en la ribera norte del puerto de Mahón, dice, sencillamente, “El Virtuoso Quákero(*sic*)”. Con facilidad se deduce que no hubiera querido otro homenaje, pero sigue pareciendo muy extraño que un hombre tan patriótico no hubiera legado específicamente el bastón, si él era el propietario y la reliquia era el verdadero bastón de campaña de un héroe tan venerado. Con todo, hay que tener en cuenta, por último, que Marcos Jesús Bertrán y Tintoré era periodista de profesión.

⁷⁹ Carta a sus padres, 6 de noviembre de 1834.

JAUME POMAR FUSTER (Ciutat de Mallorca, 1868-1910)

MIQUEL ÀNGEL MARQUÈS SINTES (*)

Jaume Pomar Fuster moria a Palma el 21 de maig de 1910, als 42 anys d'edat. *El Bien Público* el definia com un gran catedràtic i un insigne poeta. A les enciclopèdies, el defineixen com a pedagog.

En el moment de la seva mort, Pomar era president de la Secció de Literatura de l'Ateneu Obrer. El Sr. Bals, president de l'Ateneu, a més de mostrar les seves condolències juntament amb la Junta Directiva, va acordar fer una vetllada literària en honor de Pomar, on es llegirien treballs literaris del finat.

Pomar també va col·laborar a les pàgines d'*El Bien Público*. Tot i ser conegut i valorat, a les biblioteques menorquines només hem trobat la publicació *Reyes y Santos*, impresa a Maó el 1907. Va tenir una bona relació amb els personatges més coneguts del moment a Maó, fet que es comprova quan dedica un exemplar del seu *Reyes y Santos* a Francesc Hernández Sanz, un dels seus millors amics i director de la *Revista de Menorca*.

Però, qui era Jaume Pomar Fuster? Quina havia estat la seva aportació intel·lectual perquè fos reconegut d'aquella manera per la premsa menorquina i perquè s'hagués editat una obra seva a Maó?

(*) Llicenciat en geografia i història (UIB) i membre de l'IME.

No fa gaire, el seu nét deia, en un parlament fet el 26 de novembre de 1994 al mateix Ateneu: "Vull aprofitar l'avinentsa de trobar-me en aquesta casa per recordar el meu avi Jaume Pomar Fuster (1868-1910), fundador el 1905 de l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó i primer president de la Secció de Literatura i Música, 'càrrec en el qual va portar a terme una gestió esplèndida' –segons recordava Joan Hernández Móra en el discurs commemoratiu del 75è aniversari d'aquest Ateneu".¹

TASCA PROFESSIONAL I EDUCATIVA

Jaume Pomar Fuster va estudiar a l'Institut Balear de Palma i es llicencià en Filosofia i Lletres a Barcelona (1892). Es doctorà a Madrid amb la tesi d'història literària *Historia crítica del sainete en el siglo XVIII* (1897). Fou catedràtic auxiliar a l'Institut de Palma fins que, el 1902, guanyà la càtedra de geografia i història a Maó, on s'instal·larà i desenvoluparà una important tasca cultural.

El seu currículum ens permet, amb unes breus pinzellades, conèixer la seva tasca educativa:

– Professor auxiliar de la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Barcelona.

– Auxiliar numerari de la Secció de Lletres de l'Institut de Balears.

– Ajudant de la Secció de Lletres de l'Institut de Sant Isidre, a Madrid.

– Catedràtic numerari de geografia descriptiva general i d'Europa, geografia especial d'Espanya, història d'Espanya i història universal, de l'Institut de Maó.

Pel que es va comentar als mitjans de comunicació, va ser un bon estudiant, aconseguí matrícules d'honor tant en els seus estudis inicials com al batxillerat i a la carrera universitària. Era doctor en Filosofia i Lletres, mestre elemental i llicenciat i batxiller en Arts.

Tenia una col·lecció de més de 3000 gràfics de geografia i història que emprava per impartir les lliçons. Era una persona metòdica, i açò va fer que

¹ POMAR, Jaume (1994). "Algunes notes al voltant de *La Raó i el meu dret*, biografia de Llorenç Villalonga". *Revista de Menorca*, pàg. 337. *El Bien Público* també el recordava com "uno de los amigos más queridos en esta casa, donde fue atendido siempre con respeto afectuoso su autorizado consejo y aceptada con reconocimiento su cooperación entusiasta, y lamentamos hoy con su muerte la sensible pérdida de un maestro bondadoso y sabio y de un distinguido y valioso colaborador." (*El Bien Público*, 23-05-1910).

guardàs els programes de les assignatures impartides, els apunts de les lliçons d'història i geografia, a més de les corresponents avaluacions d'alumnes i algunes fitxes de matèries.

Es dedicà, durant més de vuit anys, a l'ensenyament a Palma, Madrid i Barcelona, impartint assignatures de segon ensenyament a col·legis lligats oficialment a instituts.

Acabaria el seu recorregut a l'Institut de Maó, assolint el càrrec de catedràtic de geografia i història. Vicente Macián ens el cita present a una Comissió de Disciplina d'aquell institut convocada per uns fets succeïts al centre. La seva arribada a Maó i el seu dinamisme faria que participàs en iniciatives culturals, essent un soci actiu de l'Ateneu de Maó i redactor de la *Revista de Menorca*.² El fet que a Maó hi hagués un institut d'ensenyament mitjà i que s'hi establissin professors temporalment per exercir la docència seria una de les principals causes perquè l'activitat cultural a la capital menorquina conegués una època florida.

ASPECTES LITERARIS

Jaume Pomar va voler ser un literat en tots els sentits de la paraula. Era poeta. Poeta bilingüe, de producció en castellà i català. La seva atracció pel teatre el va portar a escriure un drama en vers, *María Velasco, o el Descubrimiento de América*, que va publicar pel seu compte. Aquesta obra, la va brindar a més d'un empresari teatral perquè fos representada. De fet, Bernat Morera, empresari barceloní, es va interessar per tenir l'exclusiva durant cinc anys, tot i que desconexem si finalment va ser representada. Va guanyar el premi de l'Institut Balear amb el treball *Ensayo histórico sobre el desarrollo de la Instrucción pública en Mallorca*, obra que seria publicada per l'Ajuntament de Palma. La mateixa obra va obtenir medalla de plata a l'Exposició Escolar de Bilbao i a la Hispanofrancesa de Saragossa.

² Pel que fa al curs, Josefina Salord (1999:332) apunta sobre la cultura i Maó que es connectarà "amb la tradició més burgesa de Maó, creadora d'un producte cultural de primera línia, la *Revista de Menorca*, i oberta a la comunicació amb Barcelona i amb Mallorca a través dels estudis universitaris a la capital catalana i del professorat establert temporalment a Maó per exercir la docència a l'institut d'ensenyament mitjà".

També va presentar composicions històriques i literàries a certàmens, a concursos i a jocs florals, i va aconseguir set premis a Barcelona, cinc a Palma, dos a Saragossa, dos a Reus, un a Madrid, Bilbao, Burgos, Alacant i Lleida, i dos a Tucumán (República Argentina).

Els guardons més destacats que va aconseguir Jaume Pomar Fuster són el dels Jocs Florals de Barcelona de 1890, que reconeixia la millor oda referida a l'Exposició Universal de 1888, i el dels Jocs Florals de 1891, amb la composició *Glorificació de la parla catalana*.

Pel que podem observar, va ser un autor que va conrear diferents aspectes literaris, des de la poesia, la comèdia i el drama, fins arribar a la novel·la. Algunes d'aquestes obres, així com les guanyadores dels certàmens literaris, encara resten inèdites, tot i haver-se'n publicat un bon grapat (vegeu apèndix 1).

Per alguna referència sabem que podria ser que Jaume Pomar hagués estat un dels col·laboradors de mossèn Antoni M. Alcover, per ajudar a redactar el *Diccionari Català-Valencià-Balear*. Però no ho hem pogut contrastar amb cap informació publicada.

ACTIVITAT A L'ATENEU DE MAÓ

Jaume Pomar Fuster va ser un dels fundadors de l'Ateneu de Maó; fundació que tingué lloc a l'acte celebrat l'onze de juny de 1905.

En aquesta primera etapa, Pomar presidiria la Comissió Organitzadora de la Secció de Literatura i Música, fundada el 26 de novembre de 1905. En aquest àmbit faria diferents conferències i organitzaria vetllades literariomusicals. El seu dinamisme va fer que aquells actes socials fossin coneguts per la societat maonesa amb el nom de les *Vetllades Pomar*, on es llegiren poemes preparats expressament per a aquelles ocasions. No tan sols organitzaria vetllades amb la lectura de les seves poesies, sinó també amb la d'altres autors reconeguts, com les de Josep Maria Quadrado.³

³ Josefina Salord (1999:337) conta que "Francesc Hernández Sanz li escriu trenta-quatre cartes, a una de les quals, datada l'1-3-1906, inclou una petició seva i del mallorquí Jaume Pomar, professor establert aleshores a Menorca, perquè els trameti poemes de "nuestro insigne Quadrado" per ser llegits a una vetllada artísticoliterària de l'Ateneu científic, literari i artístic de Maó".



Jaume Pomar

També va ser el fundador i l'impulsor de La Festa de l'Arbre, que es desenvolupà a Maó i as Mercadal. Era una novetat educativa perfectament a to amb l'esperit somniador de l'època. Jaume Pomar va escriure la lletra de l'himne dedicat a La Festa de l'Arbre.

Tot i que gran part de la seva obra publicada, ja sigui en publicacions, ja sigui en articles a la mateixa *Revista de Menorca* (vegeu apèndix 2), fos generalment en castellà, va ser el seu poema "El Soldat Espanyol", el primer text publicat en català a la *Revista de Menorca*. Posteriorment publicaria un altre poema, "Lo pecador arrepenit", i una ressenya bibliogràfica sobre un recull de poemes de Joan Badós, editats a Perpinyà, en català. El 1907 publicava el poema "Ja plou", inserit dins una vetllada poeticomusical dedicada als fillets, els ocells i les flors.

Qui el va conèixer, com Joan Hernández Móra, diu que era una persona amb una veu persuasiva, que acompanyava molt bé la seva cara pàl·lida i extremament expressiva; cara, emmarcada per uns cabells negres, que estava d'acord amb el seu caràcter extrovertit. Aquest caràcter li donava un gran dinamisme i feia d'ell un excel·lent organitzador.

Només cal dir que la seva aportació a la revista va proporcionar treballs de caire tan diferent com estudis literaris, publicacions de poesies i assajos històrics i filosòfics, a més de comentaris sobre novetats bibliogràfiques. Tot un ample ventall de treballs entorn del món literari i de creació de l'home.

PUBLICACIONS PERIÒDIQUES

Durant anys, Jaume Pomar va ser col·laborador, i després redactor, de la revista *Alrededor del Mundo*, on va escriure sobre curiositats i assumptes rars d'història i geografia, la seva gran especialitat.

Va col·laborar, amb articles i poemes, a *La Ignorancia*, *La Roqueta*, *La Opinión*, *La Almudaina*, *El Magisterio Balear*, *Ilustración Mallorquina*, *Revista Luliana*, *Revista de Sanidad Civil*, *El Heraldo de Baleares*, *El Bien Público*, *El Católico Balear* i *La Última Hora*, entre d'altres publicacions.

EL PEDAGOG

Com ja s'ha dit, Jaume Pomar Fuster apareix citat a les enciclopèdies com a pedagog. Aquesta "definició" del nostre personatge ve determinada per la seva aportació amb el treball *Ensayo histórico sobre el desarrollo de la Instrucción Pública en Mallorca* (1904), obra reeditada en català el 1990. Aquesta aportació pedagògica per al coneixement mallorquí farà que el seu treball sigui citat posteriorment per autors com Jaume Oliver. De totes maneres, Oliver no ralla sobre la figura de Pomar, sinó que aprofita el seu treball per comprendre l'evolució històrica de l'educació a Mallorca.

Així i tot, s'ha de dir que Jaume Pomar, a la seva obra, reflexiona sobre la manca d'escoles i l'analfabetisme existent a les Balears. Eren uns moments en què s'invertia molt poc en l'ensenyament i els mestres d'escola cobraven uns sous baixos.

A TALL DE CONCLUSIONS

La primera impressió que dona Jaume Pomar Fuster és la d'un home amb l'ànima d'escriure i de crear coneixements. Pel que hem pogut abastar, a més de tot el publicat, encara resta inèdita una gran quantitat d'obres que abracen tots els estils literaris. Si bé no ens aventuram a expressar la nostra opinió sobre la qualitat de la seva obra, tasca que deixam per a futurs estudis sobre Pomar i la seva època, hem de destacar aquest esperit lluitador i treballador per a la cultura, visqués allà on visqués.

En resum, es pot dir que va exercir la seva tasca professional i educativa a Madrid, Barcelona, Palma i Maó, i que va destacar per la seva aportació en el camp literari, guanyant nombrosos Jocs Florals i publicant obres, generalment en castellà, però també algunes poesies en català; per les activitats que va promoure a l'Ateneu de Maó i a la secció de Literatura i Música, i per ser col·laborador habitual de nombroses publicacions. També va traduir autors clàssics grecs i llatins, va fer diferents conferències i va deixar inèdit tot un caramull de notes i d'obres escrites.

Per tant, aquest breu article no té altra funció que començar a donar a conèixer la feina d'un home que, com tants d'altres, i sense arribar al cim de la fama,

va fer la seva aportació personal amb coneixements, en uns moments històrics en què l'analfabetisme a Menorca encara era d'allò més preocupant (rodava entorn al 90% als pobles de l'interior de l'illa), i que aportà el seu esforç personal per participar en les activitats d'una de les entitats culturals més importants de Menorca.

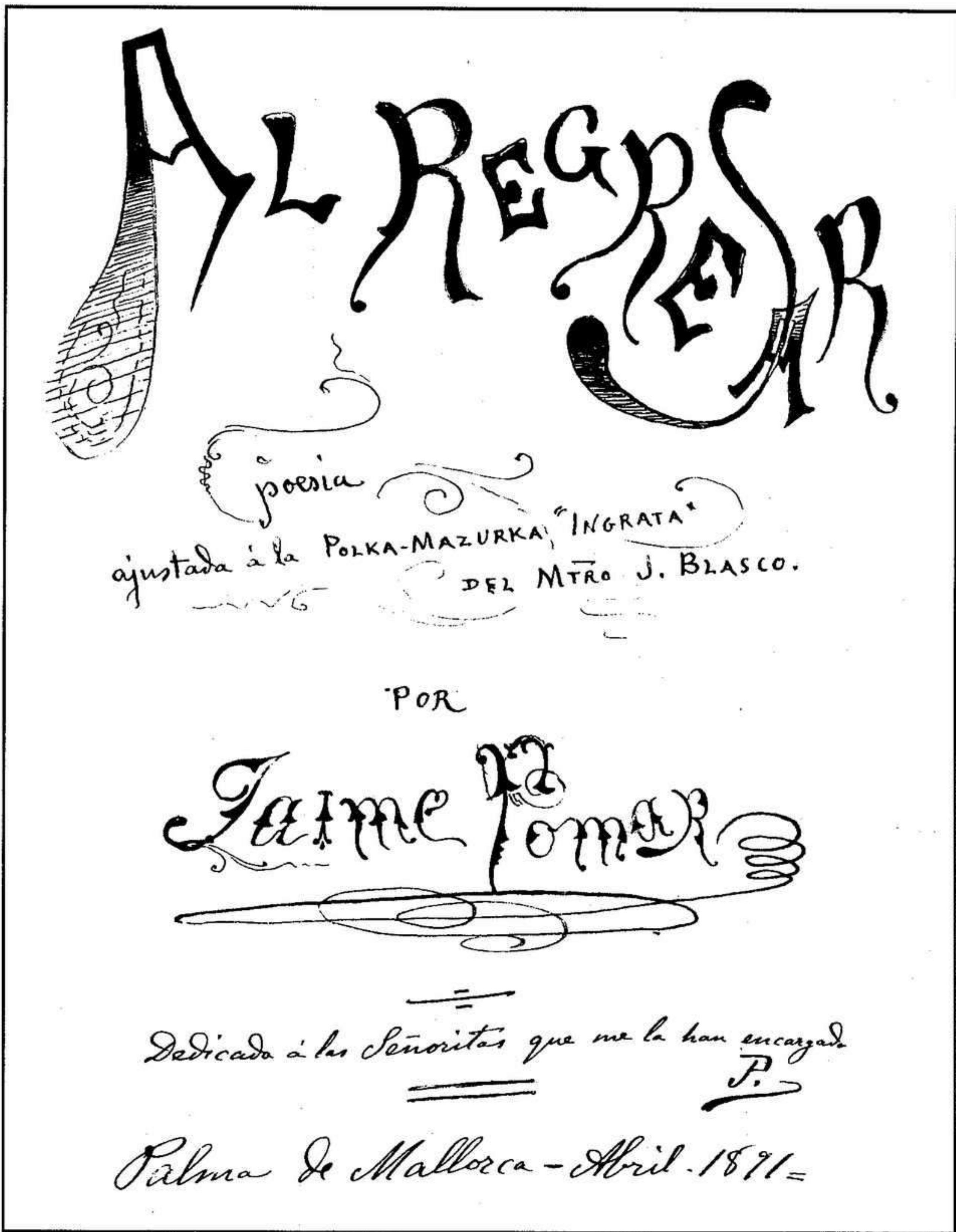
APÈNDIX 1*

Publicacions de Jaume Pomar Fuster (1889-1910)

POMAR FUSTER, J. *El Arte y la Ciencia*. Fantasía poética, 1889.

- *A la virtuosa dama è inspirada poetisa catalana Donya Josepha Massanés* (premi extraordinari), 1890.
- *Glorificació de la parla catalana* (segon premi extraordinari), 1891.
- *Al regresar. Poesia ajustada á la polka-mazurka "Ingrata", del maestro J. Blasco*, 1891.
- *Historia crítica del Sainete en el siglo XVIII*, 1897.
- *El último Antipapa*, 1899.
- *Ensayo histórico sobre el desarrollo de la Instrucción pública en Mallorca*, 1904.
- *Maria Velasco o el descubrimiento de América. Poema dramático dividido en quince cuadros, cinco actos*, 1906.
- *Reyes y Príncipes Santos, su agrupación cronológica e histórica*, 1907.
- *La idea de Dios como base de la Sabiduría (refutación del ateísmo en las ciencias)*, 1907.
- *Homenaje a la Virgen del Pilar en el centenario de la Independencia española*, 1908.
- *La última biografía de Ramon Llull*.
- *Don Juan Tenorio*.
- *Notas históricas y literarias*.
- *La conversió d'en Ramon Llull*.
- *El beato Ramon Llull, como pedagogo*.
- "Himno de la Fiesta del Árbol". *Ateneo Obrero*.
- *Poemas dramáticos*.
- *Fantasía poética*.

* Agraesc a Magdalena Cantallops, de la Biblioteca Bartomeu March, la seva eficàcia a l'hora de trametre la informació necessària.



Portada original de la poesia "Al regresar" (1891) (Col·lecció Biblioteca Bartomeu March)

APÈNDIX 2

Articles publicats a la *Revista de Menorca* (1906-1908)

Assajos

- POMAR FUSTER, J. "El beato Odorico no es mahonés", (1907), pàg. 390-392.
- "Reyes y Príncipes santos. Su agrupación genealógica y cronológica. (Apuntes históricos)", (1907), pàg. 5-32.
- "La idea de Dios como base de la sabiduría", (1907), pàg. 297-324.

Comentaris bibliogràfics

- POMAR FUSTER, J. "Crónica menorquina. Opúsculos de Fajarnés y dibujos de Cidón", (1906), pàg. 383-390.
- "Comunicaciones Internacionales de España, por José Puigdollers y Macià", (1906), pàg. 364-365.
- "*De nostra terra*. Poesies d'en Joan Badós, Perpinyà", (1906), pàg. 197-198.
- "*El guante*. Traducció de Gabriel Maura. *Más allá de las fuerzas humanas*. Traducció de Pedro González Blanco", (1906), pàg. 323.
- "*La moneda en la edad de Bronce*, por A. Vives Escudero", (1906), pàg. 393-394.
- "*Cosas del día*, por Rafael Altamira", (1908), pàg. 102-103.
- "Varias obras literarias de B. Francisco Javier Godo", (1908), pàg. 215-217.

Estudis literaris

- POMAR FUSTER, J. "Versos repetidos en los poemas homéricos. Curiosidades referentes a la *Ilíada* y a la *Odisea*", (1906), pàg. 141-146.
- "Ja plou...! Diàleg infantívol", (1907), pàg. 198-201.

Poesies

- POMAR FUSTER, J. "El soldat espanyol", (1906), pàg. 13-20.
- "Lo pecador arrepentit. A Jesús", (1906), pàg. 121-122.

— “Saetas”, (1907), pàg. 116.

— “A la Virgen del Pilar”, (1908), pàg. 151-158.

BIBLIOGRAFIA

Bien Público, El (1910). Periòdics del 23 i 24 de maig.

CANUT, Maria Lluïsa; AMORÓS, José Luis (1989). *Anatomía de una cultura. Cien años de la Revista de Menorca (1888-1988)*. Menorca: IME.

Enciclopedia Universal Ilustrada. Tom 46. Espasa Calpé.

Gran Enciclopedia Catalana. Volum 18. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1988.

Gran Enciclopedia de Mallorca (1991). Volum XIII.

HERNÁNDEZ MÓRA, Joan (1981). “Els orígens de l’Ateneu de Maó”. *Revista de Menorca*, pàg. 19-72.

MACIÁN, Vicente (1998). *El Instituto de Mahón, conquista de una sociedad*. IME.

OLIVER, Jaume (1978). “Escola i societat”. (*L’ensenyament a les Illes en el segle XX*). *Els treballs i els dies*, 18.

PALAU I DULCET, Antonio (1961). *Manual del librero Hispano Americano*.

QUINTANA, Josep Maria (1998). *Regionalisme i cultura catalana a Menorca (1888-1936)*.

REDACCIÓN (1910). “Necrológica”. *Revista de Menorca*, pàg. 151.

SALORD RIPOLL, Josefina (1999). “Josep M. Quadrado com a referent cultural de la Menorca del nou-cents”. *Joan Ramis i Josep M. Quadrado: de la Il·lustració al Romanticisme*, pàg. 327-349.

LA GUERRA CIVIL EN MENORCA: DOS MOMENTOS APICULARES

IGNACIO MARTÍN JIMÉNEZ (*)

1. INTRODUCCIÓN

La Guerra Civil tuvo en Menorca dos episodios fundamentales, como son el fracaso de la sublevación militar (siendo por tanto la única de las Baleares fiel al Gobierno republicano) y, a falta de enfrentamientos armados bélicos de cierta entidad, unas jornadas luctuosas en forma de matanzas de prisioneros nacionalistas, que sin duda marcarán durante mucho tiempo la vida cotidiana de una pequeña y relativamente poco conflictiva población, donde el trato personal, por encima de otras consideraciones políticas, se hace casi inevitable.

Por eso proponemos una revisión de ambos capítulos, cruciales en el devenir de la isla durante el conflicto civil, aún no suficientemente esclarecidos: ¿por qué la sublevación nacionalista fue tan rápidamente aplastada?; ¿qué razones radican en el fondo de las matanzas de las fuerzas republicanas, efectuadas en un contexto no especialmente tenso –no en el momento de ser sofocada la rebelión, ni en medio de enfrentamientos militares abiertos?

(*) Doctor en Historia Contemporánea.

2. LA SUBLEVACIÓN NACIONALISTA EN MENORCA

Son conocidos los antecedentes de la rebelión de las tropas nacionalistas en Menorca: su comandante militar, el general Bosch Atienza, había entrado en contacto con los cabecillas de la rebelión en Palma (por intermedio del auditor Mateo Zaforteza Musoles, enviado por Goded a Menorca para darle instrucciones)¹. Los subsiguientes movimientos de los hidroaviones y submarinos de la Base Naval de Menorca tenían como misión secreta desviar uno de tales aviones para transportar a Goded a Barcelona, por lo que puede decirse que los acontecimientos de Menorca durante dichas fechas jugaron un papel crucial en el contexto global de la sublevación.

El *modus operandi* de los sublevados consistió en la detención de determinados suboficiales contrarios al golpe de estado, así como la de algunos líderes políticos, la clausura de sedes de dichos partidos de izquierdas, la toma de la Delegación del Gobierno y otros puntos estratégicos por el comandante Quintero, y, finalmente, la declaración del estado de guerra en Menorca, decretado por Bosch Atienza.²

Advertimos, por último, que de este breve período (días 18 al 20 de julio de 1936) apenas quedó documentación oficial directa: literalmente, nadie tuvo tiempo de asentarse en sus puestos, de dejar constancia escrita y documental. Por lo tanto, las fuentes de las que disponemos se refieren más bien a las acusaciones realizadas posteriormente por los republicanos respecto a los participantes en los actos antedichos y a los expedientes emitidos durante los primeros meses de la dominación nacionalista de la isla en 1939, en los que se procede a una depuración de responsabilidades y actuaciones de cada uno de los militares.

No cabe duda de que el complot contra el régimen legítimamente emanado de las urnas no fue un hecho improvisado. En todo caso, la llegada, el 18 de julio, de Mateo Zaforteza a Menorca, llevando instrucciones a Bosch Atienza de Goded, era la culminación de un proceso que se venía gestando desde mucho tiempo antes. Proceso en el que participaba no sólo el elemento

¹ Andreu MURILLO, "Una introducción a la Guerra Civil a Menorca". *Revista de Menorca*. [Fundada en 1888]: Maó: Publicación del *Ateneo Científico, Literario y Artístico de Mahón*. Año LXXVII, Séptima Época. Primer Semestre, 1986, p. 33.

² Deseado MERCADAL BAGUR, *La guerra civil en Menorca (1936-1939)*. *Relato histórico de un testigo*. Mahón: Editorial Menorca, 1994, pp. 47-59.

militar (los oficiales), sino que también contaba con amplio apoyo político y ciudadano. Uno de los ejemplos significativos de lo que queremos decir lo encontramos en la actuación del juez de primera instancia de Maó Lorenzo Bernabé Aveleiras, que había mantenido cruciales contactos en las fechas previas a la sublevación:

“PRIMERO: Desde que dio comienzo en esta ciudad el movimiento facineroso por la declaración ilegal del estado de guerra hecho en esta plaza el día diez y nueve de julio último, tuvo el que suscribe confidencias fidedignas de que el citado D. Lorenzo Bernabé Aveleiras, por su estrecha amistad con los elementos fascistas más destacados de esta localidad y con los jefes y oficiales militares rebeldes, especialmente con el Comandante de Artillería Jiménez Verger, con quien estuvo de comida el día diez y seis del citado mes de julio, y también con los Tenientes Jefes de la Guardia Civil, Asalto y Carabineros, con quienes se le veía continuamente tanto en sociedades derechistas, como en otros lugares, celebrando constantes reuniones.= SEGUNDO: También tuvo confidencias de entero crédito que expresan que D. Lorenzo Bernabé Aveleiras, el día veinte de mayo último, con motivo de solicitarse del mismo por el Comisario jefe de Investigación y Vigilancia de esta población, mandamiento de entrada y registro en los domicilios de catorce o quince significados fascistas de esta ciudad, todos amigos íntimos del expresado Sr., entre los que puede citarse Gerardo Conforto Tomás, fallecido en La Mola, donde estaba detenido como complicado en los movimientos sediciosos; Andrés Casanovas, y otros varios, detenidos actualmente en el buque-prisión “Atlante”, como complicados también en mencionados hechos sediciosos, dicho D. Lorenzo Bernabé Aveleiras avisó a los expresados individuos que tales registros se iban a efectuar, motivo por el que, [los] mencionados registros resultaron todos infructuosos. [...]

SEXTO: Y por último, también ha podido informarse el que suscribe de que entre el Sr. Bernabé y el Teniente de la Guardia Civil, D. Julio Riera, habían formado una lista de personas de izquierda de esta ciudad y en unión de Gerardo Conforto, solicitó de las autoridades militares la detención de los mismos los días diez y nueve de julio último y el siguiente, cuando los militares llevaron a efecto la sublevación en esta ciudad.”³

³ Delegación del Gobierno (en lo sucesivo, D.G.), leg. 149 (1936).

Dicha lista de detenciones, leemos en otro informe, se había escrito el día anterior a la sublevación por parte de Bernabé Aveleiras y otros significados derechistas que solían tener como sede social de sus encuentros el casino popularmente conocido como Es Dineret (Andrés Casanovas, Gerardo Conforto...)⁴

El delegado del Gobierno, Pedro Alberto Ameller, se encontraba ausente de Menorca el día de la sublevación, lo que provoca que Genaro Vives Montserrat, secretario de la Delegación, adopte interinamente este cargo. Su posición durante la sublevación fue extraordinariamente ambigua: con la ocupación de la Delegación por los militares al mando del comandante de Artillería Manuel Quintero, se puso incondicionalmente del lado de los sublevados; pero, sin embargo, en un intento de no comprometer su situación personal y dejar puertas abiertas a todas las posibles salidas a la crisis, escribirá un crucial telegrama al Gobierno de la nación y al delegado en Palma. Era la primera confirmación oficial de la situación en Menorca, y fue emitido el mismo día 20 de julio mediada la tarde:

“TELEGRAMA OFICIAL DE LA DELEGACIÓN DEL GOBIERNO. Para Madrid y Palma de Mallorca. Mahón, 20 de Julio de 1936.
Delegado de Gobierno a Ministro Gobernación y Gobernador Civil
Número quinientos veintidós.

Tengo el honor de informar a V.E. que ayer a las doce horas se declaró en esta Isla el Estado de Guerra. Punto. Inmediatamente de publicar el Bando correspondiente se personó en esta Delegación del Gobierno el Comandante de Artillería D. Manuel Quintero, quien me manifestó que venía a hacerse cargo de esta Delegación en nombre del Comandante Militar de esta Isla. Punto. Como no contaba con medios para oponerme a las pretensiones del citado Comandante, tuve que resignar el mando en dicho Jefe Militar no habiendo podido dar cuenta a [sic] por haber sido intervenidas las líneas telegráficas y telefónicas por la Autoridad Militar. Punto. En este momento diez y ocho horas el expresado Jefe me dice que quede encargado nuevamente del despacho de los asuntos de trámite, como así lo he hecho poniéndome desde luego incondicionalmente a su disposición y significándole que de momento no ocurre otra novedad. Punto. Le saluda respetuosamente.”⁵

⁴ Como se indica en D.G., leg. 154 (1936).

⁵ D.G., leg. 153 (1936). Firma Genaro Vives.

En cualquier caso, no cabe duda de que la sublevación fue apoyada mayoritariamente entre los oficiales de la isla, pero también que contó con un importante apoyo entre la población civil. De los finalmente 144 procesados acusados de rebelión, adhesión a la misma o negligencia (caso aparte el de los tenientes Pedro Marqués Barber, Antonio Venegas, Claudio Villegas, Bernardino Sanfélix, Víctor Soriano y Pablo Nieto, enjuiciados por apropiación indebida de fondos), nada menos que 44 son civiles.⁶ Un documento de 1940 refrenda que la participación de civiles en la sublevación fue apoyada desde la propia Comandancia Militar, donde fueron llevadas secretamente armas para entregarlas a las personas que merecen la confianza de los militares. Fue el teniente de Ingenieros Juan Mexía Artigas (asesinado la tarde del 3 de agosto en La Mola), uno de los más significados partidarios de Falange Española entre los militares, el encargado de tal misión:

“Al estallar el Movimiento cumplió con su deber prestando los servicios que se le encomendaron. Entre ellos transportó secretamente armas a la Comandancia Militar para repartirlas entre los elementos Nacionalistas [sic] de la población. Se sabe que en dicho Centro Militar propuso cortar la corriente eléctrica, con el fin de que las radios rojas no pudieran difundir sus noticias tendenciosas.”⁷

Existe un documento oficioso que nos parece, sin embargo, de una importancia capital para conocer el desarrollo de los hechos durante los primeros momentos de la sublevación en Menorca. Se trata de una carta que en septiembre de 1936 dirige Francisco Mercadal al director general de Farmacia y ex-gobernador civil de Baleares, el mahonés Francisco Carreras Reura. Este documento epistolar tiene para nosotros el valor de que se tratase de una comunicación entre personas amigas y afines ideológicamente, en la que no existe ningún interés por ocultar los hechos:

“22 de Septiembre de 1936.

Sr. Dn. Francisco Carreras.

Madrid

“Distinguido amigo: Le confirmo nuestra carta de día 20 del actual que supongo en su poder.

⁶ D.G., leg. 159 (1937).

⁷ D.G., leg. 194, “Informes” (1939-40). Dirección General de Seguridad. Comisaría de investigación y vigilancia de Mahón (en adelante D.G.S.C.I.V.M.), nº 1294. Rdo. nº 928, 6-5-1940.

Como le prometí veré de hacerle una exposición más o menos detallada de lo ocurrido en esta Isla desde que se inició el movimiento subversivo.

Como debe Ud. ya saber el día 20 o sea el domingo famoso del pasado mes de Julio fue aquí declarado el estado de guerra. Nosotros desde el sábado, o sea desde que se supo que en Marruecos y en alguna otra provincia española se habían sublevado algunas guarniciones, tuvimos el presentimiento de que la oficialidad de Mahón indiciado [sic] por el mando de Baleares haría lo propio, por el movimiento que se notaba entre ellos y además teniendo en cuenta las palabras y frases pronunciadas por algunos de ellos que con seguridad desde hacía tiempo tenían noticia de la preparación del movimiento.

Aquí estábamos en contacto directo con los sargentos y sub-oficiales los que casi en su totalidad eran adictos al régimen y enemigos por lo tanto de tomar parte en dicho movimiento, más aún, se hallaban todos dispuestos desde el primer momento en el caso de que aquí la primera autoridad civil hubiese requerido su apoyo o hubiese aceptado sus ofrecimientos, a evitar de que se declarase el estado de guerra, ya que contaban con el apoyo de los soldados. Pero aquí por desgracia en aquellos momentos la primera autoridad civil estaba representada en Dn. Genaro [sic] Vives, debido al viaje del amigo Alberto y este señor engañado por los ofrecimientos del general Quintero sin oposición de ningún género se hizo cargo de la Delegación. Para ello contaba de antemano con el apoyo del Teniente de las fuerzas de Asalto y Guardia Civil.”⁸

La ausencia del delegado del Gobierno y la carencia, por tanto, de una autoridad que legítimamente hubiera ordenado las medidas necesarias para evitar el levantamiento militar fue decisiva para explicar el triunfo del mismo. Pero se trataba de una victoria pírrica, coyuntural y sin sólidas bases, lo que explica que bastara un conato de reacción de las fuerzas progresistas y sargentos y suboficiales para que las tornas se invirtieran, aunque también en precario, como veremos.

La presencia en la Delegación, y del lado de los oficiales, del teniente de las fuerzas de Asalto Bernardo Monclús Durango, uno de los personajes más activos durante los días 19 y 20 de julio de 1936, fue determinante para la decisión de Vives. No en vano se trataba de su brazo ejecutor. También Julio

⁸ D.G., leg. 171.

Riera Terrades, teniente de la Guardia Civil adoptará una posición similar a la de Monclús.

Sobre la actuación de Manuel Quintero-Ramos Izquierdo, comandante de Artillería (que moriría asesinado en La Mola el 2 de agosto), dice su expediente informativo realizado en 1940:

“Que al iniciarse el G.M.N. en esta Isla asumió el cargo de Delegado Militar del Gobierno, y como tal dictó disposiciones y dio órdenes para [a]segurar el triunfo de la Causa Nacional, a cuyo efecto ordenó la detención de aquellos elementos civiles considerados peligrosos y dirigentes marxistas, clausurando sus centros y facilitando al mismo tiempo armas a los Nacionales en el propio edificio de la Delegación. Una vez que las clases de tropa se adueñaron de los cuarteles, pasó a la Comandancia Militar a las órdenes del excmo. Sr. General Gobernador Militar, y fracasado el Movimiento se fue a su domicilio con ánimo de evadirse a zona Nacional en unión de su cuñado Sr. Ferrer, Comandante de Artillería, más tarde asesinado por los marxistas, en un bote de la propiedad de este último [...]”⁹

Una vez proclamado el Bando de declaración del estado de guerra, Bernardo Monclús Durango será el encargado de detener a algunos de los principales líderes políticos, según la lista que decíamos existía a tal efecto. Hacia las diez de la mañana, la guardia de Asalto entró en la Secretaría de la Federación Obrera Menorquina con la intención de detener a los suboficiales que pudieran encontrarse reunidos con los socialistas, apresando a varios líderes políticos.

El relato del delegado del Gobierno elegido por los partidos del Frente Popular describe, a continuación, cómo evolucionaron los acontecimientos, incluyendo su detención y el conocido episodio del traslado de Goded a Barcelona:

“Inmediatamente por un piquete de soldados fue declarado el estado de guerra, claurándose [sic: clausurándose] la Federación y demás centros obreros y metiendo en la cárcel a los miembros significados [,] entre ellos a mí y a Gomila.

El ministro creio de la guerra había solicitado que cinco aviones de esta base naval se trasladaran a San Javier y por la mañana del domingo salieron los aparatos [,] pero simulando una avería el jefe de escuadrilla hizo amarrar

⁹ D.G., leg. 194, “Informes” (1939-40). D.G.S.C.I.V.M., nº 919. Rdo. nº 606, 28-3-1940.

a todos los aparatos en Palma y engañando a los pilotos se embarcó en uno de ellos al general Goded trasladándolo a Barcelona, pero al darse cuenta del engaño los aviadores, todos ellos entusiastas republicanos, se rebelaron y demostraron su descontento negándose juntamente con los de la aeronáutica de Barcelona a cumplir las órdenes de aquel general y amenazándole con bombardear Capitanía si no se rendía. Regresaron aquí el mismo domingo por la noche y ya dieron las noticias del fracaso del movimiento en Barcelona y de la rendición del general rebelde lo cual hizo que se desanimaran los rebeldes de aquí.”¹⁰

La dependencia de los sublevados de Menorca respecto a los de Mallorca tendrá un sentido ambivalente: el periodo de espera que se origina entre la rendición de Goded, de la que se tienen noticias de forma casi inmediata, y el triunfo definitivo de los oficiales nacionalistas en Palma marca un punto de indecisión entre los sublevados. Las dudas de Bosch Atienza y el fallo respecto a lo que sus informes secretos pronosticaban sobre la reacción de la tropa en caso de iniciarse la sublevación serán los aspectos determinantes para el fracaso del complot en Menorca.

Francisco Mercadal, delegado del Gobierno, cuenta cómo se producen los acontecimientos durante ese crucial lunes 20 de julio de 1936:

“El lunes ya los carabineros hicieron constar su disconformidad con el movimiento empezando a cundir el desaliento, lo que aprovecharon las clases de esta guarnición para hacer un movimiento de audacia. El brigada Pedro Marqués, juntamente con Quintanilla, Palou y algunos otros, arrostrando las consecuencias de su actitud se rebelaron en contra de sus jefes y empezaron por obligar al general a firmar la orden de libertad de todos nosotros y una vez en la calle fuimos nosotros de acuerdo con los demás elementos del Frente Popular, juntamente con el amigo Mascaró, a hacernos cargo de la Delegación del Gobierno al mismo tiempo que los sargentos y demás clases del ejército se hicieron cargo de todos los mandos ante la estupefacción de los oficiales, quedando en pocos momentos todos los resortes en nuestro poder. Igual ocurrió en los pueblos de la Isla a donde comunicamos enseguida lo que ocurría echando a los militares de todos los Ayuntamientos y nombrando enseguida comisiones gestoras para hacerse cargos de los mismos.

¹⁰ D.G., leg. 171.

Como en todos los sitios, el entusiasmo popular fue aquí enorme, procediendo enseguida a la detención de los principales culpables como eran todos los jefes y oficiales del ejército, de la Guardia Civil y Guardia de Asalto y todos los jefes políticos de derechas como también a los más significativos de Menorca.”¹¹

Como señala la epístola de Mercadal, serán en primer lugar los miembros del cuerpo de Carabineros los que se nieguen a secundar la sublevación. Será la chispa que prenderá el fuego, puesto que ante su actitud otros cuerpos de seguridad no pondrán suficiente celo en impedir que los corros de ciudadanos crezcan, hasta convertirse en un elemento fundamental de apoyo a los suboficiales. Bosch Atienza y los demás sublevados sabían sin duda de la reacción en las calles; por otra parte, las noticias recibidas de Barcelona y la ausencia de una información clara sobre la situación en Mallorca hicieron a los oficiales sentirse aislados. En cualquier caso, el anterior texto revela la falta de noticias y de comunicación que sufrían los oficiales de muchas posiciones, pues serán los suboficiales, mientras toman el mando, quienes comuniquen la decisión de Bosch Atienza.

Pero, para entender la decisión del general de Brigada José Bosch y Atienza de rendirse ante el suboficial Marqués, diríamos, a las primeras de cambio, es preciso además entender la coyuntura en que se encontraba. En el expediente depurativo de las autoridades nacionalistas sobre Bosch Atienza redactado en 1939, se da una de las claves fundamentales:

“[...] Que al estallar el Glorioso Movimiento Nacional, llevaba pocos meses destinado en Mahón como General. Tenía pocas relaciones íntimas y las personas con las que más trato oficial tuvo todas ellas han desaparecido, asesinadas por las hordas rojas. No obstante se sabe que era persona amable, atenta y caballerosa y adicto al Glorioso Alzamiento. Algún Jefe de los que con él estuvieron detenidos en la Fortaleza de La Mola dice haberle oído manifestarse allí diciendo que “al preparar el Alzamiento pidió informes a los distintos Jefes de Cuerpo de la guarnición de Menorca sobre la fidelidad de las Fuerzas a sus mandos por lo que a la tropa se refiere, habiéndolos recibido muy medianos o malos, a excepción del Jefe del Regimiento de Infantería que le contestó que respondía por entero de las suyas. Con ellas solamente

¹¹ D.G., leg. 171.

pensaba hacer frente a cualquier eventualidad, pero que, cuando se enteró de que tal fidelidad no era efectiva, inmediatamente vio perdida la partida.” Como militar, fue de carácter débil, falto de energía, decisión, autoridad y dotes de mando para el desempeño del cargo de máxima responsabilidad que ostentaba, máxime si se tienen en cuenta las circunstancias críticas que precedieron a la iniciación del Alzamiento Nacional. Tan pronto fracasó en Mahón el Glorioso Movimiento Nacional, el General Sr. Bosch y Atienza fue detenido por las hordas rojas y preso en la Fortaleza de La Mola con el resto de Jefes y Oficiales que habían secundado el Alzamiento y vilmente asesinado el día dos de Agosto de 1936 [...]”¹²

Bosch Atienza no desestimó, como en ocasiones se ha afirmado, la reacción de los subalternos y la tropa en Menorca. En todo caso, Bosch, que creía contar como apoyo seguro con las tropas de Infantería, esperaba controlar la situación en tanto recibía auxilio de fuera de la isla: posiblemente, dentro de la trama general de los sublevados, desde Barcelona; lo que explica la incertidumbre con que a partir de la caída de Goded se enfrenta a los hechos el comandante militar de Menorca. Y, al tiempo, refrenda el papel crucial que el fracaso de Goded en la toma del Cuartel de la Montaña, convenientemente historiado, tuvo sobre el devenir de la guerra; además de lo que hubiera significado la toma de Barcelona, no en vano Menorca constituía unos de los enclaves portuarios de más valor estratégico.

Luis Martos González, jefe del Regimiento de Infantería, habría respondido por una tropa que, a la hora de la verdad, no colmaría las falsas expectativas de sus suboficiales.

La reacción posterior del comandante general de Menorca, Bosch Atienza, también ha merecido comentarios erróneos: liberará a los suboficiales encarcelados, lo que éstos atribuyen a haberle engañado sobre su predisposición a colaborar con los nacionalistas, hecho al que los protagonistas conceden un peso decisivo en la posterior neutralización de estos. Pero la decisión de Bosch tal vez no sea sino la última y desesperada baza que intentan jugar los sublevados: sin este apoyo, la situación no podía ser controlada (especialmente tras el fracaso inesperado de la expedición de Seguí en Ciutadella), por lo que no perdía nada intentando esta última medida a la desesperada. Sin que

¹² D.G., leg. 194, “Informes” (1939-40). Rdo. nº 413.

ello menoscabe la acción del suboficial Marqués conminando a un general a rendirse, lo cierto es que Bosch Atienza sabía perfectamente antes de la citada entrevista que su suerte y la de los sublevados estaba ya echada.

Por otro lado, la reacción de los obreros había sido ya contundente, lo que sin duda pesaba en el ánimo de la máxima autoridad militar de la isla. En el expediente de Pedro Sintés Sintés se lee:

“De los antecedentes que obran en este Puesto y de las diligencias practicadas, resulta, que el repetido individuo en Octubre del año 1934 fue detenido y procesado por sus actividades revolucionarias. Fue uno de los fundadores de la C.N.T. y F.A.I. en esta Ciudad de la que era también Secretario. Al estallar el G.M.N. se distinguió como uno de los cabecillas que se esforzaron para hacer fracasar dicho Movimiento.

El referido Pedro Sintés acompañado de otro llamado Gómez se personaron en las fábricas y comercios, intimando con violencia para que cerraran sus puertas y obligarles a declarar después la huelga general; horas después fue uno de los que asaltaron la Comandancia Militar de esta Ciudad; estos hechos ocurrieron el día 20 de Julio de 1936.”¹³

El día 20 de julio, Francisco Mercadal se comunicará por primera vez con el presidente del Gobierno y con el ministro de Gobernación en calidad de “Comisario del Pueblo”, dando cuenta del final de la sublevación militar anti-republicana:

“Madrid 20 julio [193]6

Presidente Consejo Ministros y Ministro Gobernación:

Número quinientos veinticuatro. Participo V.E. que como Comisario del Pueblo me he posesionado Delegación Gobierno esta Isla donde espero órdenes. STOP. Tengo satisfacción comunicarle que fuerzas guarnición al mando de suboficiales y sargentos se han lanzado a la calle apoyando poderes legítimos de la República. STOP. Ejerce superior autoridad militar en esta Isla Suboficial Infantería don Pedro Marqués Barber. STOP. Fuerzas Guardia Civil, Carabineros y Asalto y Cuerpo Vigilancia acatan poderes legítimos estando a mis órdenes. STOP. General Comandante Militar, Jefes y Oficiales han depuesto toda actitud subversiva. STOP. He sido visitado por una comisión aviadores de la Armada que han ofrecido incondicional cooperación.

¹³ D.G., leg. 192 (1939). Rdo. n° 2529, 1-12-1939.

STOP. Funcionarios esta Delegación se hallan en sus puestos. STOP. Daré nuevos informes. Viva la República. FRANCISCO MERCADAL PONS.”¹⁴

A las pocas horas, comunicará en telegrama urgente, ya con noticias fiables, el aplastamiento definitivo de la sublevación en toda la isla, la detención de los 114 mandos sublevados y la composición de los nuevos mandos militares.

El día 22 de julio, aún en pleno clima de euforia, el delegado del Gobierno decretará, en una medida que podemos calificar de populista y que no resultará en absoluto adecuada para el mantenimiento de un orden, que, en aquellas circunstancias, se hacía imprescindible, la liberación de los presos comunes, bajo argumentos un tanto endebles:

“En atención a las circunstancias de carácter excepcional por que atraviesa la República y particularmente nuestra Ciudad, y ante el temor de que puedan promoverse alteraciones peligrosas de orden público, originadas por la natural excitación de las masas populares, que pudiera traducirse en manifestaciones violentas u otros actos perturbadores, vengo en disponer, bajo mi responsabilidad, sean puestos en libertad los individuos que se expresan al dorso, que se hallan detenidos por delitos comunes en la Prisión de este Partido.”¹⁵

La tensión, que acabaría por desembocar en las matanzas de oficiales y ciudadanos de derechas, se vivía, pese a la aparente normalidad, desde el primer momento. El 22 de julio de 1936, un pasquín firmado por P. Taltavull recomendaba a los ciudadanos, para el buen nombre de la República, sosiego en las conductas:

“Política Republicana.

SERENIDAD... CALMA.

Mahón 22 de julio de 1936.

Después de los trascendentales acontecimientos históricos que, durante estos días, se han desarrollado en España en cuya participación no ha quedado ajena nuestra isla, es preciso que por todos los medios necesarios contribuyamos a fomentar el espíritu cívico que es absolutamente indispensable para mostrarnos dignos de nosotros mismos y del grandioso triunfo que se acaba de obtener

¹⁴ D.G., leg. 149 (1936).

¹⁵ D.G., leg. 149 (1936).

[...] Pero el triunfo que con tan difícil y admirable facilidad hemos conseguido en Menorca, debido a la serena resolución de unos hombres entre los que ha descollado nuestro paisano don Pedro Marqués Barber, suboficial de Infantería, y las noticias reiteradamente repetidas del aplastamiento progresivo de los fascistas de toda España que a estas horas deber ser total y absoluto son prendas más que suficientes para que la tensión nerviosa producida por la lucha en los momentos decisivos es ya, cuando no existe ningún peligro mayor que la intranquilidad pública, el desasosiego personal, el exceso de celo, la noticia alarmante y el rumor inconcreto que recorre rápido el camino mientras se agranda y toma caracteres tanto más graves cuanto más falsos.

Ningún hecho, ni motivo existen para que se alteren de nuevo el orden y la tranquilidad públicas. Aquí ya no pasa nada, anoche no pasó nada, como es seguro que tampoco se repetirá ningún motivo verídico y fundado de temor.

Repitamos el consejo y la afirmación.

Todas las idas y venidas, todas las noticias que agitaron unas horas las calles de nuestra ciudad no tenían fundamento: el desarrollo de un pequeño incidente cualquier, que con la tranquilidad de espíritu normal hubiera pasado desapercibido, era multiplicado hasta el infinito por la fantasía, por el exceso de celo, y por la prevención exagerada.”¹⁶

En cualquier caso, independientemente de la tantas veces reseñada afición de la máxima autoridad militar de Menorca, el suboficial Marqués, a la bebida, lo cierto es que, desde los sucesos del día 20, el nuevo comandante militar (confirmado en su cargo el 24 de julio por el Gobierno) intentará que su esfera de poder trascienda el ámbito militar, usurpando parcelas que en teoría eran ajenas:

“Si transcurridos unos días y todo iba normalmente, si bien ya se empezaba a notar que Marqués deseaba influir de una manera demasiado personalista en todos los asuntos, llegando en algunos momentos a situaciones delicadas con nosotros, ya que teníamos que soportar una verdadera dictadura militar. Además, su propensión a la bebida le llevaba casi siempre a situaciones violentas y todo ello desdecía algo del verdadero espíritu de nuestro movimiento, ya que nosotros no podíamos de ninguna manera sumarnos a su manera de proceder. En uno de esos días de embriaguez y al pasar por el pueblo de Ferrerías hizo que se presentara ante él un cura [sic] de allí, un muchacho de unos diez

y siete años al que pegó dos tiros siendo el primero de los muertos que aquí hubo. Más tarde fueron fusilados doce individuos más. Entre ellos había todos los jefes militares, o sea General, Jefe de la Base Naval, Quintero, etc.”¹⁷

Ya a finales de julio una comisión formada por los directivos de sindicatos y del Frente Popular instó a Marqués a que gobernara de forma más acorde al respeto de los derechos elementales de las personas, impidiendo los excesos que los grupos de incontrolados venían mostrando. Sin embargo, con esta petición no se logrará ningún cambio de actitud.¹⁸

La escisión entre Francisco Mercadal y Pedro Marqués fue patente desde el primer momento. Pero es preciso insistir en que su actuación tampoco contará con el beneplácito de la mayoría de los restantes suboficiales que protagonizaron la sublevación, como los sargentos Quintanilla, Jaime Palou Massanet, Marcelino Rodríguez, etc. Algunos de los protagonistas de la victoria sobre los sublevados comenzarán a oponerse a las acciones injustificadas de Marqués. Las acusaciones contra él y los miembros de su camarilla (en Ciutadella fue igualmente funesta la presencia como delegado de Orden Público de Juan Salord, su cuñado) serán múltiples, como explica privadamente Francisco Mercadal:

“Todo ello creó un estado de pánico y es lógico suponer que entre los militares debía reinar algo de descontento. Hay que añadir a todo ello el hecho de que se ha ido comprobando que fueron puestos en libertad ciertos individuos de derechas a los que parece que antes se les había sacado cantidades de dinero. Por otra parte, y con procedimientos algo repugnantes, se impusieron pagos a infinidad de personas pudientes calculándose en muchos miles de duros lo que se debió recaudar y cuyo destino hasta ahora se ignora.

En Ciutadella parece que es donde se encontró el terreno mejor abonado para esos desafueros debido a que por imposición de Marqués tuvimos que nombrar Delegado de Orden Público en aquella Ciudad a Juan Salord, que es cuñado precisamente de Marqués. Allí fueron detenidos todos los elementos de dechas [sic: por derechas] de la localidad, entre ellos el señor Canet. Una noche debían ser conducidos [?] a Mahón cuatro de los referidos individuos

¹⁷ D.G., leg. 171.

¹⁸ Ver Deseado MERCADAL, op. cit., p. 111.

por orden de la Comandancia Militar y, a unos cien metros de Ferrerías, o sea casi enfrente mismo del Cementerio, fueron ejecutados dichos individuos que son los siguientes: Teodoro Canet, Anglada el dentista y dos más, uno hermano del diputado Salord.”¹⁹

Tras las matanzas de La Mola se produciría una reacción contra Pedro Marqués, que acabaría con su funesta etapa de mando. El Gobierno contaba desde tiempo antes de informes con carácter secreto enviados desde la Delegación del Gobierno instando a su relevo inmediato. Sin embargo (y es un dato que no ha sido convenientemente señalado en los estudios sobre el tema), no se producirá esta circunstancia hasta el cambio de Gobierno.

3. LAS MATANZAS REPUBLICANAS

Ante la ausencia de frentes de batalla definidos, la contienda bélica en Menorca puede resumirse en un conjunto de acciones sangrientas, con bastantes visos de improvisación y espontaneidad; fuera de los cauces institucionales (lo que no implica quitar a las autoridades vigentes su grave responsabilidad por no evitarlos).

La transición institucional entre las autoridades de antes del 18 de julio de 1936 y las de unos días después fue poco menos que caótica. Existió una multiplicación de organismos e instituciones que se arrogaron parcelas de poder de forma poco menos que arbitraria. Los nombramientos del delegado del Gobierno (inicialmente, en su denominación filosoviética, “Comisario del Pueblo”) y del comandante militar de la isla fueron también ejemplo de esta autogestión con tantos aspectos confusos: el Gobierno de la República apenas hace sino corroborar los nombramientos de las autoridades con que se han dotado provisionalmente quienes sofocaron la rebelión nacionalista, tal vez para no contribuir más al caos existente y por no tener entre sus prioridades la estabilización interna de Menorca.

La ausencia de antiguos oficiales entre los designados como nuevas autoridades militares provoca no pocas dificultades a la hora de hacer valer su

¹⁹ D.G., leg. 171.

nueva condición sobre los subordinados (antes compañeros) o, en general, sobre la población.

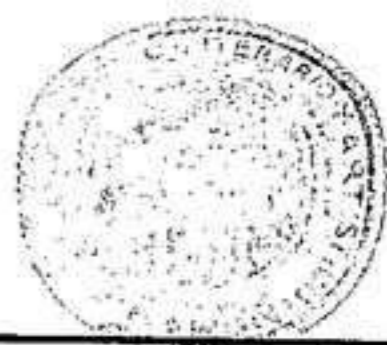
En estas coordenadas, en las que organizaciones políticas y sindicales se incautan de posesiones o bienes de personas consideradas “fascistas” sin más requisito que comunicarlo, en el mejor de los casos, a la Delegación del Gobierno (en una simple cuartilla, y con una política de hechos consumados), en las que la propia guardia pretoriana (en expresión de Deseado Mercadal)²⁰ de la que se rodea el comandante militar Pedro Marqués comete todo tipo de excesos en sus requisas fuera de toda legalidad, la sensación entre buena parte de los combatientes más exaltados era la de gozar de una total impunidad. Los odios precedentes, la venganzas personales, en no pocos casos, y la labor directa o indirecta de los milicianos y de los refugiados mallorquines, serán un polvorín siempre presto a estallar.

Bastarán dos momentos delicados, desde el punto de vista emotivo, para que se produzca lo inevitable: dos asesinatos múltiples, innecesarios, en parte indiscriminados (muchas de las víctimas son escogidas al azar o por designación de uno cualquiera de los asaltantes...), que, junto a la política igualmente cruel e innecesaria de bombardeos a la población civil por parte de las tropas franquistas y los fusilamientos tras juicios sumarísimos de dudosa legitimidad jurídica contra los supuestos autores de estas masacres, supondrán la mayor parte de las 628 víctimas con que se salda la Guerra Civil en Menorca.

La tensión se palpaba en el ambiente aquel principio de agosto. Casi al mismo tiempo en que se realizaba la primera oleada de matanzas entre los militares nacionalistas presos en La Mola (ya antes habían sido asesinadas, en forma de actos aislados, 13 personas), el día 3 de agosto de 1936, el periódico *La Voz de Menorca* insistía:

“No sólo guiados por la mejor intención, seguros igualmente de hacer un bien, exhortamos nuevamente a todos sin excepción a que, en estas circunstancias y en estos días históricos, no pierdan la calma, se mantengan serenos, ecuanímenes y reflexionen y razonen, antes de formar juicios, ni de adoptar determinaciones.

²⁰ Deseado MERCADAL, op. cit., pp. 85-86.



Ni la exaltación, ni el desbordamiento de los nervios, ni la depresión del ánimo conducen a nada en estos momentos. Hay que dominar la emoción y sobreponerse a ella.”²¹

Pero la autoría de la matanza de los días 2 y 3 de agosto sigue siendo una incógnita. Francisco Mercadal, delegado del Gobierno, en la carta particular de la que ya hemos reproducido otros fragmentos, señala de forma directa a Marqués como el inductor de tales asesinatos, a raíz de un supuesto plante por parte de los militares encarcelados del que carecemos de más referencias documentales:

“Más tarde, y con ocasión de un plante que parece que hicieron los detenidos en la Mola, que sumaban unos ciento veinte, se ordenó se disparara en contra de ellos y cayeron muertos allí ochenticuatro [sic]. Pocos días después fueron fusilados algunos más entre ellos Morales, el de la Eléctrica que creo conocerá Ud. y luego la esposa del jefe de la base Naval, ya que se dijo que en el momento de embarcar se le habían encontrado unos documentos.”²²

A primeras horas de la noche del día 2 de agosto son conducidos a las inmediaciones des Freus (fuera del distrito militar, con las connotaciones que este hecho sugiere: hasta cierto punto, al menos en el aspecto topológico, no infringir lo preceptuado) e inmediatamente fusilados, algunos de los antiguos mandos militares de la isla: el comandante militar, general Bosch Atienza, el comandante de Estado Mayor Jacinto Dolz del Castellar Lozano, el teniente coronel de Infantería Luis Martos González, el coronel de Infantería retirado Jaime Vidal Villalonga, el capitán Claudio Gil Alós, el comandante de Infantería Sebastián Rodrigo Vinent, los comandantes de Artillería Jaime Sampol Mercadal y Manuel Quintero Ramos, y los Tenientes de Carabineros Miguel Vila Olaria, de la Guardia Civil, Julio Riera Terrades, y, de la Guardia de Asalto, Bernardo Monclús Durango.²³

Se trata de personajes específicamente representativos del anterior golpe de estado nacionalista: desde el comandante militar a uno de los brazos ejecutores más señeros, Bernardo Monclús o, para el caso de Ciutadella, Claudio Gil Alós, pasando por personas de los más altos escalafones de los distintos

²¹ *La Voz de Menorca*, 3 de agosto de 1936, p. 1.

²² D.G., leg. 171.

²³ Ver Deseado MERCADAL, op. cit., p. 112.

cuerpos del ejército o fuerzas del orden público (los tres aludidos tenientes), excepción hecha (al menos en esta primera masacre) del cuerpo de Marina, cuya acción en el complot nacionalista fue en todo caso incruenta. Independientemente de la autoría concreta, no cabe duda de que se trató de un acto premeditado, planificado, hasta cierto punto “ordenado” en cuanto a su ejecución. Se trataba, permítasenos la expresión, de un “golpe de efecto”, una acción selectiva y, en cierto sentido (según los efectos pretendidos), de escarmiento.

Existen pocos testimonios respecto a esta primera matanza entre la documentación oficial a partir del 8 de febrero de 1939, fecha de rendición de Menorca a las autoridades nacionalistas. Pero el expediente incoado a Vicente Moles Garcés, sargento de Artillería del Regimiento de Costa nº 4 y después Capitán del Ejército republicano, nos parece de gran importancia:

“El día 2 de Agosto de aquel año [1936] se encontraba en Mahón y no subió a La Mola hasta las nueve de la noche; y cuando llegó y se enteró del asesinato de doce oficiales, ocurrido en “Los Freus”, dijo al que facilita estos datos, Sargento de Artillería D. Francisco Buenaventura, que iba a ver lo que habían hecho aquellos canallas, refiriéndose a los marineros. Posteriormente fue ascendido a Brigada, cambiando radicalmente de modo de ser hasta el punto de compenetrarse en cuerpo y alma con la causa roja. Se hizo íntimo del funesto cabecilla rojo, Sargento de Artillería Quintanilla.”²⁴

Además de aclarar la hora en la que se perpetraron los fusilamientos (antes de las nueve de la noche), atribuye, el informante, con toda seguridad a “los marineros” la autoría de dicha acción. No olvidemos los precedentes: una sección de marinería había cometido ya los anteriores asesinatos del día 1 de agosto.

Concuera con esta idea (un asesinato cometido por miembros ideológicamente extremistas de la marinería anclada en el puerto de Maó) el expediente de José Oviedo Romero, que por aquel entonces contaba con 39 años, marinero de la Compañía Transatlántica, natural de Cádiz:

“Estaba empleado como mozo en el buque “Antonio López”, amarrado en este puerto cuando estalló el G.M.N., y si bien con anterioridad pasaba desapercibido, sobresaliendo únicamente por sus borracheras, a partir de aquel

²⁴ D.G., leg. 191 (1939).

momento comenzó a actuar como un celoso y activo militante de la C.N.T. y F.A.I., a las que se vanagloriaba pertenecer, preocupándose de que todos cotizaran so pena de declararlos fascistas con todas sus graves consecuencias. No hubo hecho delictivo, por repugnante que fuera, que no tuviera su aprobación en lugares y sitios públicos, atribuyéndose así mismo haber tomado parte material, activa y directa en ellos. Así, la noche del 2 de agosto de 1936, cuando fueron asesinados doce Jefes y Oficiales en la Fortaleza de la Mola, el referido Oviedo, acompañado de otros forajidos (entre ellos uno apodado "El Chino", muerto en el desembarco de Mallorca algún tiempo después), se presentó en el "American Bar" de esta población, armado de pistola, con las manos manchadas de sangre así como las ropas, y pidiendo jactanciosamente un ponche de dos huevos lo más grande posible, dijo al camarero de servicio [nombre]: "Doce esta noche, doce. Y mañana veinticinco." Y en efecto, al día siguiente se realizó la matanza de más de cien Jefes y Oficiales en la referida Fortaleza. Tanto en esta como en otra Oviedo se vanagloriaba de haber tomado parte en ellas. El camarero [nombre] pudo apercibirse mientras tanto que el referido individuo llevaba dos linternas eléctricas en el bolsillo y varias alhajas, que según dijo tenía que entregar al fatídico Comandante Militar Pedro Marqués y que se supone fundadamente eran robadas a los que acabaron de morir. De algunas de estas alhajas debió aprovecharse el tal Oviedo, por cuanto es del dominio público que después anduvo ofreciendo en venta, por 400 pesetas y otras veces como garantía de deudas, un reloj, al parecer de oro, que él mismo decía perteneció al Comandante de Artillería Sr. Sampol, vilmente asesinado. Asimismo todo el mundo recuerda en Mahón que Oviedo llevaba puestas siempre unas gafas con cristales ahumados, que aseguraba había quitado a dicho Comandante después de muerto. Esa misma noche, estuvo en el cementerio con otros individuos (que se supone eran los que le acompañaban en el Bar) descargando de una camioneta los cadáveres de los muertos en la Mola, regalando un duro a cada uno de los sepultureros para que tomaran unas copas. Los Guardias de Asalto [dos nombres] manifiestan que el citado Oviedo les refirió que, después de muerto el Teniente de Asalto D. Bernardo Monclús Durango, le había dado un mordisco en una oreja."²⁵

²⁵ D.G., leg. 194, "Informes" (1939-40). D.G.S.C.I.V.M., nº 2419. Rdo. nº 1729, 15-4-1940.

De la lectura de este expediente, se desprende indirectamente la connivencia de Marqués, al menos en los doce asesinatos del día 2, así como la existencia de una premeditación respecto a los sucesos del día siguiente, en los que participaría, entre otros, el citado Oviedo Romero, y que, dicho sea de paso, sobrepasarían las previsiones iniciales (“Y mañana veinticinco”, en palabras de Oviedo).

La nómina de marinos inculcados por las autoridades franquistas en estas matanzas también incluye a personas como Luis Aniceto de Alba, de quien se dice en la relación de “Rojos destacados”: “Marino. Marxista destacado. Asesino. Detenido en la Península.”²⁶

Con todo, la acción de la noche del día siguiente constituyó un acto cualitativamente distinto, una matanza casi indiscriminada, alejada ya de todo escrúpulo legalista y, por tanto, en el interior de la Mola, sede de una desigual batalla campal en la que sólo el azar evitó la muerte de algunos presos. Como recogen los expedientes gubernativos posteriores, buena parte de los vigilantes del presidio se sumarán al afán destructivo de los llegados a La Mola.

Respecto a la matanza del día 3 de agosto, sí será juzgado y fusilado (el 11 de septiembre de 1939) uno de los sargentos con mando en la guardia de la penitenciaría, Emilio de Benito Bueno, en tanto que no hemos encontrado ni en la bibliografía disponible ni en las fuentes consultadas ninguna referencia a procesos incoados contra los militares de guardia el día 2 de agosto.

Del desorden de esta acción también da cuenta el hecho de que, según Moya Blanco, el tiroteo se prolonga hasta las tres de la mañana, hora a partir de la cual, tras un descanso, los soldados y cabos (especialmente de Artillería) se dedican a rematar a numerosos heridos y a sacar los cadáveres hasta la madrugada del día 4.

Entre las personas directa o indirectamente ligadas a los sucesos del día 3, según la posterior apertura de expedientes gubernativos realizada durante la dominación franquista (una nómina muy escasa, y en la que de los encartados no se afirma con rotundidad su participación), se desprende la presencia de algunos soldados ligados ideológicamente al anarquismo y al partido Comunista, como es el caso de Alfredo Trinidad Verger (además de Oviedo Romero, como vimos), del que se dice: “Le gustaba sacar con frecuencia la

²⁶ D.G., leg. 196 (1939).

pistola y decir que con ella había de matar a cuantos fascistas habían quedado vivos después de los asesinatos del barco.”²⁷

Entre los motivos que alentaron las matanzas (en el fondo, inicialmente espontáneas), cabría citar las alarmantes noticias recibidas de Mallorca por parte de los numerosos refugiados que desde la vecina isla habían llegado a Menorca, noticias que la prensa local difundía en tono catastrofista. Pero también es importante el que antes del 18 de julio llegaran efectivos de tres baterías de Galicia, Mataró y Zaragoza, entre cuya tropa había personas sin ningún lazo personal o familiar con los fusilados, además de la presencia de un primer contingente de milicianos al atardecer del día 3, que caldeará extraordinariamente el ambiente desde el momento de su llegada.

En un artículo escrito en un tono de indisimulado descontento, titulado significativamente “Convivencia y adaptación al medio”, *La Voz de Menorca* publica a los pocos días de los sucesos citados:

“Fieles cumplidores de sus deberes de ciudadanos y militares, contraídos voluntariamente estos últimos, los milicianos del pueblo acatan y obedecen las órdenes y disposiciones de las autoridades locales, así la gubernativa como la municipal, y desde luego los mandatos de la autoridad militar y de sus jefes inmediatos en el organismo popular y obrero a que estos afiliados pertenecen.”²⁸

La otra de las graves matanzas llevadas a cabo en Menorca durante la Guerra Civil se produjo entre los días 18 y 19 de noviembre, y se saldó con la muerte de 75 presos del barco-prisión Atlante.

El contexto general fue muy distinto: pese a la innegable labor de contención de las fuerzas antiaéreas de la D.C.A., a cuyo mando estaba el cualificado teniente coronel de Artillería Luis del Valle Jover, respecto a las incursiones enemigas sobre el espacio aéreo menorquín, la verdad es que existía una manifiesta indefensión ante los bombardeos efectuados a cierta altura: en 1936 se lanzaron 19 bombas en diez ataques, con un total de 16 víctimas (en los años siguientes, respectivamente, 8, 4 y 2 muertos). En definitiva, se puede decir que el año más cruento en cuanto a víctimas es 1936, y especialmente el período que va del 26 de septiembre (lanzamiento de cinco bombas

²⁷ D.G., leg. 194, “Informes” (1939-40). D.G.S.C.I.V.M., nº 940. Rdo. nº 654, 2-5-1940.

²⁸ *La Voz de Menorca*, 6 de agosto de 1936, p. 2.

sobre la Base Naval y el puerto que ocasionan 6 víctimas) y el 18 de noviembre (ataque a la Base Naval, con 7 muertos). El ataque aéreo del día 18 de noviembre de 1936 implica la cruel paradoja de que afectará, casi sin tiempo para poder protegerse, a los obreros que proceden a la construcción de un refugio en la propia Base Naval, uno de los objetivos más recurrentes de los bombardeos.

El hecho es que todos los periódicos del día 19 de noviembre se hacían eco, indignados, del bombardeo de la Base Naval ocurrido la tarde del día antes a cargo de un trimotor:

“El criminal bombardeo de ayer.-

Serían las tres de la tarde de ayer, cuando la sirena avisó que estaba a la vista el avión faccioso. Muy poco tiempo había transcurrido y cuando aún la gente no había tenido suficiente tiempo para guarecerse, se oyeron las detonaciones de nuestras baterías antiaéreas que perseguían al criminal aparato.

Éste dejó caer bombas en las cercanías de la Base Naval. Una o dos cayeron al mar y otra explotó cerca de un refugio que se está construyendo. Algunos obreros que no tuvieron tiempo de retirarse a tiempo y se vieron sorprendidos por la terrible explosión fueron las víctimas de la misma.

Dichas víctimas son siete compañeros muertos y uno herido.

El vandálico hecho, al que nos tiene ya acostumbrada la aviación fascista, produjo enorme y justificada indignación entre los compañeros de las víctimas y el pueblo en general que está cerciorado de los bestiales instintos de estas hienas que siembran la muerte y la destrucción por doquier, sin reparar en casos ni en objetivos”.²⁹

Los acontecimientos, a partir del momento mismo del bombardeo, se precipitarán. Trabajadores de la Base y marineros armados, con la lógica indignación del momento, se dirigirán a Maó, donde bastantes ciudadanos se les unirán. Apenas tres horas después del bombardeo, se formará una especie de motín popular que exige venganza, y que se saldará con la muerte, en las noches de los días 18 y 19 de noviembre, de 75 personas, entre militares, sacerdotes y paisanos, presas en el barco prisión *Atlante*, por entonces amarrado en cala Figuera. La multitud se dirigirá desde las inmediaciones de los cuarteles de Santiago y Explanada al muelle de Cala Figuera, pasando por el

²⁹ *El Bien Público*, 19 de noviembre de 1936, p. 1.

centro de la ciudad. Una vez en el muelle, conminarán a los vigías del Atlante a entregarles a los prisioneros. Tras una consulta del comandante de guardia del barco al comandante militar interino de la isla, y ante la tibieza de la oposición del mismo a los demandantes, un grupo armado penetrará en el barco, iniciándose una dantesca persecución en el interior del navío.

El capitán médico de Sanidad Militar José F. Riera Pers, el comandante de Artillería Miguel Ferrer Mercadal y el teniente del mismo cuerpo Gabriel Salort y de Olives se resistieron a abandonar el barco. Dentro de esta página tan poco gloriosa de la historia más reciente de Menorca, hay que hablar de una desigual y grotesca batalla campal en el interior del citado barco.

En el expediente de depuración del teniente de Ingenieros Pedro Sandoval Luna se refleja cómo salvó momentáneamente su vida por resultar herido en la tan poco épica refriega:

“En principio fue condenado por los marxistas se cree que a 14 años de prisión, pero llevado a la fortaleza de la Mola en calidad de detenido, se libró casualmente de la matanza que allí tuvo lugar y en la que perecieron muchos Jefes y Oficiales de la guarnición. Después de esto fue conducido con otros detenidos Nacionalistas al barco-prisión “Atlante”, en donde, el día que los rojos llevaron a cabo la masacre de los detenidos en dicho barco, demostró a estos su aversión e intimó a los compañeros presos en su misma bodega para que se defendieran antes que entregarse a aquella chusma, para lo cual, colocándose él en el lugar de mayor peligro, se negó repetidas veces a salir de allí, apostrofando duramente a los asesinos, los cuales le dispararon entonces varios tiros, hiriéndole de tres balazos.”³⁰

No deja de ser un ejemplo de la arbitrariedad de esta acción: gravemente herido, Pedro Sandoval Luna no se sostenía en pie para ser fusilado (“decorosamente”, diríamos, si no resultara una broma tan macabra), por lo que, en vista de ello, será conducido posteriormente al hospital, salvando así casualmente su vida.

Tampoco en la noche del día 19 se pondrán impedimentos a la hora de repetir tan funestas acciones. Sin embargo, cuando a primeras horas de la noche del día 20 se presentó por tercera vez en cala Figuera un grupo armado con intención de llevarse más presos de los que quedaban, ante las estrictas

³⁰ D.G., leg. 194, “Informes” (1939-40). D.G.S.C.I.V.M., n° 2806. Rdo. n° 2200, 15-11-1936.

órdenes dadas por el comandante militar interino para impedir nuevas matanzas y el cambio de guardia (a cuyo frente se puso al enérgico sargento Lerín), los asaltantes no se salieron con la suya.

Pero el día 18 la tensión reinante había hecho estragos en muchos frentes: el mismo día habían sido también ejecutados los propietarios Juan Olives Coll, Lorenzo Gomila Carreras y el industrial Eugenio Valeri, “refugiados en una casa de campo y allí fueron detenidos por una patrulla.”³¹ Tampoco el día 19 sería muy diferente: Vicente Mercadal Montanari fue asesinado a las 4 de la tarde del 19 en el camino de Rafal por una patrulla armada de incontrolados. Por otro lado, muchos de los asesinatos del barco constituyeron actos de simple venganza personal. Aún podemos apuntar más intentos de linchamiento, como el fracasado contra Carlos Homs Segura, en la madrugada del día 19:

“Tengo el honor de participar a V.I. en contestación a su escrito de fecha 22 del corriente, que practicadas gestiones para averiguar los cargos ocupados durante la dominación roja por CARLOS HOMES SEGURA, nacido en Villacarlos el 10 de marzo de 1898, hijo de Ramón y María, casado, industrial, domiciliado en Villa Carlos la calle Victory nº 11, así como también el motivo por que el asesino Amantegui lo sacó del barco prisión, han dado el siguiente resultado:

En la madrugada del 19-11-1936, después de los asesinatos de los presos Nacionalistas del barco “Atlante”, cuatro o cinco elementos rojos se dirigieron al domicilio del informado con propósito de asesinarlo, rompiendo la puerta y penetrando en la casa, no consiguiendo su propósito por no encontrarse el Sr. Homs Segura en su domicilio, pero algunas días después fue detenido. Algún tiempo después, sin que hayan podido concretarse las causas, pero suponiéndose fue por no encontrar elementos de prueba suficientes para condenarle, fue puesto en libertad. Debido a que ninguno de los elementos que integraba el Frente Popular tenía la cultura suficiente para llevar bien la Junta de Abastos, el asesino Amantegui lo hizo llevar a su presencia y le instó a que aceptase el cargo de Secretario de dicha Junta, a lo que el informado accedió ante la amenaza de volver a la cárcel si no lo aceptaba.”³²

³¹ Deseado MERCADAL, op. cit., p. 150.

³² D.G., leg. 194, “Informes” (1939-40) D.G.S.C.I.V.M., nº 1152.

Los cadáveres serán enterrados casi inmediatamente y sin más trámite en el cementerio des Castell:

“F.E.T. y de las J.O.N.S.- Delegación de Información. Baleares.

Comparece ante esta Delegación el detenido Demófilo Marí Noguera, de 36 años, zapatero, natural de Villa-Carlos [...] quien interrogado convenientemente dice:

Que con anterioridad al 19 de Julio de 1936 no había pertenecido a ninguna organización política ni sindical y pocos días después de dicha fecha se afilió a la C.N.T. a cuya entidad ha pertenecido hasta ahora.

Que en las noches del 18 y 19 de noviembre de 1936 estaba durmiendo en una cueva de la carretera de Villacarlos, fue llamado por el Alcalde y el Sepulturero de dicho pueblo para que les ayudara a enterrar a los cadáveres de las personas que estaban presas en el Barco Atlante y habían sido fusiladas momentos antes, a lo que se prestó a la fuerza.”³³

Al igual que sucediera en las matanzas de agosto, de nuevo vuelven a hacerse patente la presencia de los marinos entre los asaltantes, hasta cierto punto con un papel inductor. El testimonio del paisano Domingo Fiol Vidal (fusilado el 21 de marzo de 1939 tras juicio sumarísimo) lo revela así. Por otro lado, también resalta la participación de miembros del cuartel de cala Corb des Castell en la matanza del día 19:

“F.E.T. y de las J.O.N.S.- Delegación de Información. Baleares.

Habiendo recibido noticias que en el fusilamiento que se llevó a cabo el día 19 de Noviembre de 1936, había tomado parte como ejecutor voluntario el vecino de Villacarlos llamado Domingo Fiol Vidal, de 43 años de edad, viudo, con dos hijos, con domicilio en la calle del Rosario nº 44 de dicha villa, se ha procedido a su detención y debidamente interrogado declara.

Que encontrándose la noche del día 19 de noviembre de 1936 junto al café llamado “Can Bernat” de Villacarlos se le acercó un marino que dice no conocer el que le pidió a él y a su acompañante José Torres, le acompañasen al Cuartel de Cala Corp, como así lo hicieron. En dicho Cuartel el marino de referencia se entrevistó con un Sargento al que tampoco dice no conocer el declarante [sic] el que les ordenó fueran, no recuerda bien si a casa del alcalde o el Sepulturero de Villa-carlos con el fin de que les trajeran inmediata-

³³ D.G., leg. 190 (1939).

mente la llave del Cementerio de dicha Villa. Una vez el mencionado Sargento en posesión de la llave ordenó al declarante al serle preguntado que él [sic] iba armado con un fusil y una pistola por estar prestando servicios de vigilancia en el pueblo.

Una vez en el Cementerio y al [p]oco rato de encontrarse allí llegaron dos camiones conducidos por los chófers Gabriel Lozano Quevedo y el otro por Miguel Orfila, conduciendo unos 7 detenidos cada uno de ellos, haciendo dos viajes cada uno de ellos hasta un total de 23 hombres que fueron seguidamente fusilados en el Cementerio de Villa-Carlos.

Interrogado el detenido si tomó parte activa en dicho fusilamiento después de varias contradicciones termina diciendo que sí[,] así como su acompañante José Torres, para cuyo fin prestó a solicitud de él la pistola que llevaba, teniendo la convicción que la disparó repetidas veces, que el entregó [por entregó] la pistola y dos cargadores devolviendo uno de ellos vacío.

Interrogado los motivos que le condujeron a tomar parte voluntariamente en la ejecución, manifiesta que habiéndole llegado la noticia de que un hermano suyo que tenía la residencia en Palma de Mallorca fue muerto en los primeros días del Glorioso Movimiento Nacional por los fascistas y que otro hermano suyo murió en el desembarco que intentaron las fuerzas rojas en dicha Isla y que por las mencionadas causas se encontraba preso de gran excitación.

Preguntado si estaba afiliado a ningún partido político manifiesta que sí lo estaba al Partido Comunista desde antes del Glorioso Movimiento Nacional [,] partido en el que continúa afiliado.”³⁴

Como se desprende del minucioso relato anterior, la matanza del Cementerio des Castell, en la noche del 19 de noviembre, contó también en este caso con cierto apoyo “institucional”: se gesta en un cuartel, con la participación de un teniente de cala Corb y con la intervención (antes de la matanza, tanto el día 18 como el 19 de noviembre) del alcalde y del sepulturero.

En el caso aludido, murieron en el Cementerio des Castell 23 personas: quince sacerdotes detenidos, tres militares y cinco paisanos.

Por otro lado, la anterior cita apunta varios de los motivos candentes que,

³⁴ D.G., leg. 190 (12 de febrero de 1939).

junto con el desencadenante del bombardeo de la Base Naval, se sitúan en las raíces de esta masacre: desde la situación de muchos menorquines o sus familiares, republicanos, en la vecina Mallorca, a cierta sensación de frustración que producirá el fracaso de la expedición menorquina dirigida por Bayo. En este sentido, el ejemplo nos parece bastante representativo del sentimiento de odio floreciente en muchos menorquines.

El relato de José Torres era coincidente en muchos aspectos con el anterior, apuntando, además, un detalle importante: el inductor de la matanza es un "miliciano".

"F.E.T. y de las J.O.N.S.- Delegación de Información. Baleares.

Habiendo recibido noticias que en el fusilamiento que se llevó a cabo en el Cementerio de Villa-Carlos día 19 de Noviembre de 1936 tomó parte como ejecutor voluntario el paisano José Torres Tomás, natural de Mahón, hijo de José y de Lucía, de 31 años de edad, casado, con dos hijos, con domicilio en Villa-Carlos calle del Rosario nº 42, se ha procedido a su detención y debidamente interrogado declara:

Que encontrándose la noche del 19 de noviembre de 1936 prestando servicio de vigilancia en Villa-Carlos en unión de Domingo Fiol Vidal y en las inmediaciones del café llamado "Can Bernat" se le acercó un miliciano que dice no conocer el que les pidió le acompañaran al Cuartel de Cala Corp, entrevistándose en dicho cuartel con un Sargento que tampoco conoce el que les ordenó fueran a casa del sepulturero de Villa-Carlos para recoger la llave del cementerio y que se la trajeran. Una vez dicho Sargento en posesión de la llave de referencia les ordenó fueron a abrir el Cementerio, cosa que efectuó el declarante marchando solo, siendo seguido [por seguido] al poco rato por su acompañante Domingo Fiol Vidal y varios soldados. Unos 16 [,] no recuerda exactamente; lo que se le unieron [sic] una vez llegado al cementerio esperando durante poco rato hasta que llegaron dos camiones espaciados unos quince minutos conduciendo cada uno de ellos unos siete detenidos los que eran seguidamente fusilados por los soldados que allí se contraban [sic] y el ya mencionado Domingo Fiol. Los camiones de referencia que iban conducidos respectivamente por los paisanos Gabriel Lozano Quevedo y Rafael Orfila, los que efectuaron dos viajes cada uno conduciendo un total de 23 detenidos los que como ya queda dicho fueron fusilados [.] entre los detenidos que fueron fusilados recuerda el declarante se encontraba el Teniente de

Artillería llamado Miguel Ferrer.

Preguntado si tomó parte activa en dichos fusilamientos dice no, manifestando que durante que esos se llevaban a cabo el declarante se encontraba detrás del pelotón de ejecuciones junto a la puerta conversando con uno de los chófers.

Careado el declarante con el Domingo Fiol Vidal en vista de las contradicciones [sic] que en las declaraciones de ambos se observa, el Domingo Vidal afirma rotundamente lo manifestado lo que a su vez es negado rotundamente por el declarante.

Preguntado si estaba afiliado a partido alguno manifiesta es sólo al Partido Comunista, si bien dice se vio obligado a hacerlo, pues de lo contrario le hubiesen quitado el trabajo.”³⁵

Sobre la negativa influencia de la presencia de milicianos provenientes de Cataluña (inicialmente para tomar parte en la expedición a Mallorca, pero permaneciendo muchos en la isla una vez fracasada ésta) da cuenta el hecho de que el alcalde de Alayor llegará a dimitir en desacuerdo con sus acciones:

“Pertenebió antes del G.M.N. a la C.N.T. de Alayor. Se dio de baja de dicha sindical cuando vinieron los milicianos de Cataluña por estar disconforme con la actuación de aquellos. Después ingresó en el partido comunista. Fue alcalde de Alayor, su actuación como tal fue intachable, habiendo impedido toda clase de desmanes y habiendo salvado a varios nacionalistas de seguro asesinato perpetrado por los exaltados de dicha población.”³⁶

En el mismo sentido hay que juzgar el papel desempeñado por los refugiados mallorquines, como ilustra el siguiente ejemplo:

“[...] tengo el honor de informarle del vecino de Son Servera (Mallorca) FELIPE FONTIRROIG JAUME, en la forma y a cada uno de los apartados de dicho escrito:

a) Dicho individuo se encontraba en Son Servera al iniciarse el G.M.N. de donde vino con los rojos al retirarse éstos de aquella isla.

b) Se supone estuvo en los asesinatos del barco “Atlante”. Era elemento de ideología marxista, que se dedicaba a propagar estas ideas. Estaba afiliado

³⁵ D.G., leg. 190 (12 de febrero de 1939).

³⁶ D.G., leg. 191 (1939). D.G.S.C.I.V.M., nº 1666.

a la C.N.T. desde el mes de Octubre de 1936.

d) [...] El informante los vio salir de la Fortaleza de "La Mola" armado, en la motora de media tarde, enterándose al día siguiente de los asesinatos del "Atlante" y suponiendo el informante que el FONTIRROIG tomara parte en ellos."³⁷

El anterior testimonio señala otro factor coincidente con el relato de los hechos que venimos apuntando: varios militares, marinos y trabajadores de la Base Naval, empleando como medio de transporte la motora que comunicaba ambas orillas del puerto, son quienes, trasladándose hasta los cuarteles de Santiago y S'Explanada y difundiendo la noticia entre la población, iniciarán esa protesta que desemboca en cala Figuera. En el caso de Felipe Fontirroig Jaume, será fusilado, como apuntamos, el 26 de octubre de 1939, habiéndose considerado probada la imputación de los hechos antes mencionados.

Muchos de los acusados (si bien no en todos los casos se llegará a probar su participación directa en los fusilamientos) ocupan posiciones de cierta relevancia en el Partido Comunista y en la C.N.T. y en ocasiones en los dos organismos al tiempo, pues la doble militancia no es en absoluto extraña en la coyuntura que tratamos.

En todo caso, si bien es cierto que un número elevado de ciudadanos acudió la noche del día 18 de noviembre reclamando la entrega de presos del Atlante, e incluso que fueron relativamente numerosos los asistentes a las ejecuciones (no tanto, empero, como para que la guardia del *Atlante* no pueda disolverlos en cala Figuera, como señalaba el ya citado parte), la verdad es que la responsabilidad directa de los fusilamientos recaerá en muy pocas personas. En el caso de la matanza del Cementerio des Castell, como veíamos en las anteriores declaraciones, apenas una veintena. En definitiva, nada más lejos de la idea de un asalto colectivo o de una matanza realizada por las masas.

Hay que tener en cuenta que, en una medida decidida apresurada e innecesariamente, tal vez motivada por el temor a una contraofensiva nacionalista en los momentos iniciales de la guerra, Marqués había procedido a armar a bastantes afiliados de organizaciones del Frente Popular, lo que implica la circulación incontrolada de armas durante estos primeros momentos. En julio de 1936 tras los momentos iniciales de dominio republicano de la isla, anuncia

³⁷ D.G., leg. 192 (1939). D.G.S.C.I.V.M., n° 7674. Rdo. n° 2372, 9-11-1939.

La Voz de Menorca:

“Nadie se extralimitó, obedeciendo todos el bando del Sr. Comisario del Pueblo, orden y compostura que dicen mucho en favor de nuestro país.

Patrullaban las calles fuerzas militares, secundadas por elementos proletarios armados desde anteayer por la noche cuando con motivo de una noticia fue conveniente facilitar armamento a los obreros. Pero afortunadamente no pasó nada.”³⁸

No cabe duda de que la llegada del teniente de Artillería José Brandaris de la Cuesta, comandante militar designado por el Gobierno, supuso un punto de inflexión en cuanto a este tipo de sucesos violentos. Su principal preocupación al tomar posesión fue, precisamente, el recobrar una disciplina, que crecientemente se derrumbaba, entre los miembros del ejército, pero también entre los milicianos o, simplemente, entre la población civil. Esta labor de pacificación y ordenación le será reconocida incluso por los nacionalistas. En 1939, en el expediente que se instruye sobre su actuación durante el período nacionalista, podemos leer:

“[...] D. JOSÉ BRANDARIS DE LA CUESTA, Teniente de Artillería.

Resultando: Que dicho señor llegó a esta Isla para tomar el mando de ella como Comandante Militar, en noviembre de 1936 contando con la absoluta confianza del gobierno rojo y con amplios poderes. Llegó en una circunstancia en que imperaba el terror, se carecía en absoluto de garantías personales y no existía disciplina ni autoridad alguna. Su primera labor fue restablecer la seguridad personal hasta el punto de que durante su mando no volvió a cometerse ningún asesinato. Así evitó un matanza de Nacionalistas que proyectaban los rojos con carácter general en marzo de 1937, a raíz de unos bombardeos, [en los] que hubo víctimas, que querían vengar los rojos con las personas Nacionalistas y también logro contenerlos. Cuando el fracasado complot de Mayo de 1937, también evitó los asesinatos que como represalias querían contener los marxistas, si bien hubo un asesinato del cual fue víctima el Guardia de Asalto José Losada Cerradelo, que cometieron según rumores que no se han podido comprobar pero que en la prensa local de por aquellas fechas citaba a Serafín Nebot, como a uno de los que lo habían acorralado, los policías particulares suyos que eran el citado y otro llamado Servera Lago;

³⁸ *La Voz de Menorca*, 23 de julio de 1936, p. 2.

contra los autores de tan abominables hecho[s] no se tomó medida alguna. Si bien durante su mando ocurrió el fusilamiento de los cuatro Nacionalistas, si bien hizo de su parte lo posible para demorarlo y hasta parece que se gestionó el indulto por parte de los Partidos Socialista y [sic] Izquierda Republicana, pero el Partido Comunista que era el que más influencia gozaba, lo mismo en la persona del informado que en la esfera gubernamental, se empleó en que debía llevarse a cabo la ejecución así como también el Comisario Político Valvueda, hasta el punto de que la opinión señalaba como responsables a los dos últimos citados.

[...] Hizo salir también de la Isla a los elementos extremistas más peligrosos por ser los que proponían los intentos de asesinato.

Organizó el ejército rojo en ésta fomentando la moral a todo trance y preconizando la resistencia tenaz y adoptando las medidas oportunas a tal fin, como fueron las numerosas fortificaciones llevadas a cabo en toda la Isla y el almacenamiento de víveres a costa del hambre de la población. Tomó parte en numerosos actos públicos oficiales haciendo propaganda roja y atacando a los Nacionales. Como Jefe supremo de la Isla, más bien dicho dictador de ella, le cabe la responsabilidad de todos los hechos delictivos ocurridos durante su mando, que fue hasta el 23 de enero de 1939, que marchó por vía aérea a Marsella, suponiéndole fugado al extranjero.”³⁹

El “imperio del terror” al que alude el anterior documento había estado amparado en la falta de una organización disciplinada, piramidal, que habían promovido tanto Pedro Marqués como su sucesor, Nicanor Menéndez. Durante los períodos en que gobernaban los anteriores comandantes militares (Menéndez con categoría de interinidad), la dispersión de las esferas de poder había supuesto en la práctica la existencia de grupúsculos (entre ellos, varios formados por elementos extremistas) que campaban por sus fueros.

Respecto a la matanza que, según el anterior documento, se planeaba en marzo de 1937 y que Brandaris impediría, hay que decir que fue producto del bombardeo efectuado por un trimotor sobre barcos amarrados en el puerto de Maó y sobre el Hospital Militar el día 3 de marzo.

También en los primeros momentos de la rebelión nacionalista se habían producido muertes violentas en el otro de los barcos-prisión al servicio de los republicanos, el *Aragón*, aunque al respecto apenas sí hemos encontrado más

³⁹ D.G., leg. 189 (1939). R.S. N° 4338. Maó, 14-6-1939.

constancia documental que la siguiente:

“Siendo necesario que el Agente provisional de la policía DON VICENTE XAMENA NETO practique determinadas gestiones cerca del personal que compone en la actualidad la tripulación del barco “Atlante” en averiguación de determinados datos referentes a asesinatos cometidos a principios del Glorioso Movimiento Nacional Sindicalista en el barco “ARAGÓN” que en aquella época servía de prisión, ruego a V.I. expida una autorización para que mañana día 16 el Agente antedicho pueda desplazarse al referido barco “Atlante” y visitarlo.”⁴⁰

Las reacciones de condena ante las brutales matanzas no sólo vendrán de la mano de las autoridades militares: en cuanto se corrió la voz de los hechos, y conocidas las víctimas, los Frentes Populares de varias localidades (la mayoría de cuyos miembros habían colaborado en la denuncia, cuando no captura, de muchos presos) solicitarán que los detenidos de sus respectivos municipios sean sacados del *Atlante*, invirtiendo la anterior tendencia a centralizar en un punto a los detenidos por motivos políticos. El de San Luis escribe a los pocos días:

“Frente Popular de San Luis.

Habiéndose reunido el Frente Popular en virtud de súplica hecha por las familias de los presos que al margen se expresan [Francisco Pons Rotger, Juan Sintés Coll, Juan Pons Trémol, Luis Trémol Orfila, “ex-teniente de Intendencia”, José Llambías Pons, “ex-teniente de Artillería”], detenidos en el “ATLANTE”, para que interceda a fin de que sean trasladados los mismos en este pueblo donde residen sus familias y a disposición de este Frente Popular en calidad de detenidos atenuados. Esperando de la rectitud de V.S. que dicho acuerdo merecerá su aprobación.”⁴¹

La reacción de la masa ante los detenidos había sido indiscriminada: muchas de las víctimas estaban presas simplemente, por desafección o en estado preventivo. Por lo mismo, los Frentes Populares solicitaron hacerse cargo de los detenidos y que fueran puestos en libertad todos aquellos presos sobre los que no pesase una acusación firme o estuvieran sujetos a proceso

⁴⁰ D.G., leg. 190 (1939). D.G.S.C.I.V.M., n° 408.

⁴¹ D.G., leg. 148 (1936).

judicial:

“El Comité del Frente Popular ha acordado dirigirse a Vd. para formularse las siguientes peticiones, que están de acuerdo con las normas del Gobierno de la República:

Que todos los presos gubernativos existentes en esta Isla y que no pese acusación alguna contra ellos, sean puestos inmediatamente en libertad.

Que todos aquellos presos gubernativos que existan en esta Isla, sobre los cuales pese alguna acusación, sean puestos inmediatamente a disposición de los Jueces de Instrucción afecto a los Tribunales de Justicia de la República.

Espera este Comité del Frente Popular, serán atendidos, como merecen, por su autoridad, estas peticiones [sic] perfectamente legales”.⁴²

Con el ánimo de controlar la situación carcelaria de los muchos detenidos, José Brandaris ordenará, a finales de 1937, el traslado de buena parte de los penados de la Prisión Civil al *Atlante*, por motivos de seguridad y alegando que los encarcelados constituyen un perjuicio para la “moral guerrera” de la retaguardia civil. Por eso, en notificación urgente y reservada, comunica:

“Sírvese ordenar la entrega al Jefe del Grupo Uniformado de Seguridad de Menorca Teniente D. Lorenzo Lladó Font para su traslado a la Prisión flotante del barco “Atlante” de los 37 penados que figuran en la adjunta relación.

Considerando perjudicial al mantenimiento de la moral guerrera en la retaguardia civil su estancia en la Prisión Civil de esta Isla, en atención previsoramente a su futura y mayor seguridad serán trasladados a la Prisión Flotante “Atlante” en uso de las atribuciones que me fueron concedidas.”⁴³

4. CONCLUSIÓN

La sublevación militar en Menorca no tenía un carácter autónomo ni siquiera en cuanto a su organización, sino que formaba parte de un plan más ambicioso, que la vinculaba a la acción planeada por Goded. El general Bosch Atienza, por otro lado, recibirá una información inadecuada por parte de sus

⁴² D.G., leg. 153. Frente Popular. Comité Ejecutivo. Maó, 22-5-1937. Entrada 861. Firman Domingo Fiol, secretario, y Víctor Rotger, presidente.

⁴³ D.G., leg. 159. Comandancia militar de Mahón. Estado Mayor. Rdo. nº 2098, 29-12-1937. Fdo.: José Brandaris, coronel jefe de la Base Naval.

subordinados de lo que habría de ser la relación de fuerzas entre partidarios y contrarios al bando franquista: en apenas unas horas todas sus previsiones se verán rotas, no pudiendo contar con ayuda desde fuera de Menorca ni con una coyuntura que le permita siquiera resistir en la isla a la espera del desarrollo de nuevos acontecimientos.

La contraofensiva de los suboficiales fue una acción relativamente sencilla, pese al carácter algo grandilocuente que en su momento se le quiso otorgar. Sin embargo, y aún habiéndose conseguido la rendición de la oficialidad sin coste humano alguno por parte de los militares favorables al Gobierno legítimo, no puede decirse que esa invitación a “evitar un baño de sangre” que Pedro Marqués realiza a Bosch Atienza sea asumida por parte del nuevo comandante militar.

Es cierto que las matanzas efectuadas en La Mola en agosto de 1936, en el barco-prisión *Atlante* y en el Cementerio des Castell en noviembre del mismo año no fueron protagonizadas por un número muy amplio de ciudadanos, siendo constatable que un buen número de los agresores apenas tenía vínculos con Menorca: la “marinería”, como se la denomina en algunos de los documentos que hemos expuesto, será la acusada de buena parte de estas matanzas, junto con un reducido grupo de milicianos; teniendo en cuenta que José Brandaris, el comandante militar nombrado por Madrid, ya había realizado una “purga” previa entre la mayoría de los actantes de las matanzas, que fueron expulsados de la isla.

Y no puede olvidarse que este segundo episodio trágico vino precedido de un bombardeo inaceptable de la aviación afín al general Franco contra objetivos de dudoso valor estratégico (más bien pretendiendo golpes efectistas a fin de incrementar el malestar de los ciudadanos contra las autoridades republicanas; si bien errando radicalmente en las previsiones). Pero no cabe duda de la connivencia de Pedro Marqués y de parte de las autoridades militares con los agresores: no se encuentra entre la documentación oficial exhaustivamente consultada ni un sólo reproche a tales matanzas arbitrarias.

Menorca no constituía una de las prioridades del Gobierno de la nación. Y no lo decimos desde el punto de vista estratégico, sino en el sentido literal de la palabra. Eso explica el retraso en llegar a la isla de un oficial como Brandaris, que, independientemente de la destreza táctica a la hora de montar un operativo de defensa (cuestionada por el capitán Izquierdo Brotons de

forma contundente), tuviera suficiente autoridad como para inscribir dentro de un mínimo de legalidad las actuaciones de los comités o simplemente de las cuadrillas y camarillas que se formaron durante los primeros momentos caóticos. La profusión de organismos y comités surgidos espontáneamente que se arrogan funciones de gran importancia de forma arbitraria tendrá su contrapunto con la llegada de Brandaris, persona, por lo demás, suficientemente hábil como para controlar medianamente incluso la hasta entonces pujanza comunista en el ejército (de la mano de Ángel Valbuena y buena parte de los comisarios políticos), muy al contrario de lo que se ha venido afirmando, y, todavía más importante, de dotar a Menorca de un cierto aire de normalidad, dada la ausencia de frentes de batalla reales o inminentes.

El dominio de Menorca por parte de las tropas franquistas supuso un episodio tan indigno como los primeros meses de la Guerra Civil. Un afán indisimulado de venganza, la militarización de la vida civil (la importancia como cuerpo de seguridad de Falange Española, como hemos visto en los expedientes citados), la celebración de juicios basados únicamente en testimonios personales, como pruebas acusatorias y, ante todo, un deseo de pasar cuanto antes la anterior página de la historia por medios sumarísimos, tendrán como efecto una incomprensiblemente alta cantidad de fusilados y condenados. Se cerraba así un siniestro ciclo: escasas víctimas de guerra y una cifra desmesuradamente elevada de víctimas de los respectivos pelotones de fusilamiento.

LA URGÈNCIA D'UNA NOVA PEDAGOGIA

PILAR BENEJAM (*)

Primer de tot vull agrair la invitació de l'Ateneu de Maó per donar-me l'oportunitat de compartir algunes reflexions amb tots vosaltres i després, també, per brindar-me l'ocasió de tornar a Menorca. Jo visc fora de l'illa des dels catorze anys, però aquí hi tinc arrels molt fondes i mai no n'he perdut el contacte. Gràcies també a Pere Alzina per la seva presentació; és una sort tenir amics com ell.

L'Ateneu de Maó ha programat un cicle de conferències sobre pedagogia en el qual s'ha glossat l'obra d'alguns pedagogs rellevants. El respecte que ens mereix l'obra d'aquestes persones es deu a la capacitat que van tenir per entendre el seu context i per donar la resposta més adequada en el seu moment històric. Gràcies a la seva aportació s'ha fet un llarg camí. El seu mestratge ens ha guiat i orientat, però el món canvia amb gran rapidesa i ara, si volem ser fidels al seu testimoni, hem de reflexionar sobre els nous reptes i les urgències que ens planteja un canvi social accelerat com el que estem vivint.

Per justificar la necessitat d'un canvi en el camp de l'ensenyament em centraré en tres aspectes que em semblen rellevants: primer, cal revisar què s'entén avui per coneixement; segon, què ens diuen les teories de l'aprenen-

(*) Professora de Didàctica de les Ciències Socials de la Universitat Autònoma de Barcelona.

tatge respecte de com posar els alumnes en contacte amb aquest saber; i tercer, com l'escola pot donar les respostes adequades a les necessitats socials del moment en què vivim.

1. EL CONEIXEMENT CIENTÍFIC CONSIDERAT COM A CONSTRUCCIÓ SOCIAL

Durant anys hom ha cregut que les persones, amb la seva raó, podien arribar a un coneixement exacte i objectiu de la realitat, a un coneixement cert, universal i acumulatiu. El model didàctic propi d'aquesta manera d'entendre el saber es concretava en el fet que el mestre o professor ensenyava perquè sabia i sabia fer, l'alumne aprenia, i l'eficàcia del procés es mesurava en un examen.

Avui, la filosofia ha perdut la confiança cega en la raó perquè considera que la ciència no procedeix per suma de descobriments racionalment construïts, experimentats i comprovats, sinó per canvis provocats per les comunitats científiques sobre la base de creences, mètodes, conceptes i valors compartits. Avui sembla acceptat que el món real existeix amb independència del pensador, però que el que les persones en saben d'aquesta realitat és el resultat d'haver pensat i d'haver interpretat el món d'una manera determinada.

D'acord amb els supòsits anteriors, la ciència es defineix com el conjunt de respostes que la comunitat científica dona als problemes en cada moment. Sembla clar que si les respostes les donen persones, aquestes no es poden alliberar del seu context; és a dir, les seves respostes queden afectades pel coneixement que es té sobre els problemes, per les urgències socials que obliguen a centrar l'atenció en determinades qüestions i pels interessos de les estructures de poder que dominen el món en cada època. Si acceptam que el coneixement és un producte social elaborat per les persones en el transcurs del temps, això implica reconèixer que el coneixement és un producte històric i, per tant, queda subjecte a la interpretació i al canvi.

En síntesi: la interpretació científica del món no sembla independent de la humanitat, perquè és la humanitat qui la transforma i la conforma segons els seus valors i finalitats, que són històricament canviants. Serveixin d'exemple

els estudis recents sobre el gènere, els quals demostren la influència dels valors en la construcció del coneixement. Aquests estudis posen en dubte l'objectivitat i la neutralitat d'un coneixement que ha oblidat la dona, i acusen la biologia i la psicologia de tenir una notable càrrega sexista.

El reconeixement de la debilitat de la raó no comporta la negació de la seva capacitat reflexiva. En realitat, és pensant que hom arriba a la consciència de la temporalitat del saber i al reconeixement de la complexitat de la ciència. Per tant, l'acceptació d'aquesta relativitat no implica l'anarquia ni el "tot s'hi val". Les persones busquem el coneixement, i l'acceptació d'una interpretació, d'una teoria o d'una representació del món respon a tota una sèrie de criteris entre els quals cal destacar-ne quatre:

a) Un coneixement és més científic quan queda avalat per una convergència o coincidència de raons, de proves, d'evidències i d'opinions; és a dir, quan sembla raonable. Per exemple, la ciència avui ha aportat proves per pensar que no hi ha raons biològiques per creure en l'existència de races superiors.

b) També ho és quan una teoria o interpretació d'un fet o problema l'explica millor que les interpretacions anteriors, perquè es més ajustada i presenta menys silencis i menys excepcions. Els vents alisis, posem per cas, s'expliquen millor per la dinàmica dels corrents *jet* que per la teoria de la xemeneia equatorial vigent quan jo era jove.

c) El mateix podem dir quan les noves teories són capaces de resistir la crítica i el debat de la comunitat científica, com ha estat el cas, per dir un exemple, de la introducció del concepte de "gestió ambiental" davant del concepte de "preservació o conservació".

d) Una aportació o teoria sembla més científica si, en certa manera, comporta un avenç o un bé per a una determinada societat perquè tracta de millorar el món físic, el món tècnic o el món social, com pot ser, per exemple, el canvi en els sistemes de comunicació.

Aquests criteris científics impliquen entendre la ciència com una reflexió, una reconstrucció i una justificació permanents. Això demana saber viure en la inseguretats i el canvi i ser capaç d'adoptar una actitud flexible, atenta, estudiantosa i dialogant. Aquesta actitud, tan profundament humana, resulta insuportable per a aquelles persones que necessiten seguretats i que s'aferren a fanatismes o a sectes que ofereixen sistemes de pensament inqüestionables.

Potser mai aquestes actituds integristes havien resultat menys justificables que ara, ni menys científiques.

Aquesta manera d'entendre el coneixement demana canvis profunds en el camp de l'ensenyament. L'escola no participa en el debat epistemològic de la ciència perquè treballa amb coneixements considerats bàsics, rellevants i necessaris per a gran part de la comunitat científica. En didàctica, la preparació científica, és a dir, la capacitat per al dubte, per al debat, per al diàleg i per a l'alternativa es presenten en la manera com es construeix el coneixement, en el com s'ensenya i en el com s'aprèn, és a dir, en el procés de convenciment necessari per apropar el pensament de l'alumne a la lògica de la ciència. La manera de construir el coneixement és la que afavoreix el desenvolupament de capacitats científiques. Avui el coneixement escolar es concreta en un discurs que pretén ser informat, rigorós, resistent a la crítica i obert al dubte, al diàleg, al debat i a la formulació de possibles alternatives.

2. LA RELACIÓ DE L'ENSENYAMENT AMB LES TEORIES DE L'APRENTATGE

Per establir com s'ha d'ensenyar un coneixement cal considerar com aprenen els alumnes i aquesta reflexió remet necessàriament a les teories de l'aprenentatge. En aquest camp, les teories cognitivoconstructivistes i socioculturals de Vygotsky han demostrat tenir un gran poder explicatiu i integrador, de manera que les seves aportacions avui són bàsiques per comprendre com l'alumne construeix el seu coneixement.

Les teories basades en l'escola de Vygotsky critiquen per igual el conductisme i la comprensió purament subjectiva dels fenòmens perquè el subjecte no aprèn només per imitació, com deia el conductisme, ni tampoc construeix el seu propi coneixement, com deia Piaget, sinó que el subjecte reconstrueix les experiències personals que té quan interactua en el seu medi social, En poques paraules: Vygotsky afirma que el coneixement és alhora un producte social i un producte personal. Aquesta formulació té una importància extraordinària perquè, com diu Novak, "Al meu entendre, hi ha una commoció en la psicologia, en l'epistemologia i en l'ensenyament: és la commoció d'una nova síntesi".

Si acceptem que, per una part, el coneixement és un producte construït per la societat, podem afirmar que els alumnes aprenen aquests coneixements pel simple fet de viure en un medi cultural determinat o pel fet que algun membre d'aquesta societat els l'ensenya de manera intencional. La importància d'aquest context cultural en l'aprenentatge és evident, perquè brinda un conjunt d'estructures de significats a través dels quals les persones donen forma a les seves experiències, ja siguin directes o provocades.

Tanmateix el coneixement també és un producte personal, perquè la percepció que té l'alumne no es limita a filtrar la informació que li arriba de la seva experiència social o de l'ensenyament dels altres, sinó que, quan aprèn, dóna significats propis al coneixement, el reinterpreta i el resitua. Quan l'alumne aprèn quelcom, la seva ment ja compta amb molts constructes previs que formen una trama o estructura de recepció que influeix decididament en la manera amb què l'alumne respon a un nou aprenentatge. El pas del saber de l'exterior a l'interior de les persones transforma el coneixement perquè les interpretacions, connexions i relacions que construeix la ment poden ser d'una diversitat gairebé infinita, cosa que explica l'originalitat del pensament humà.

Es dóna un consens creixent en el fet d'admetre la rellevància del llenguatge per codificar, donar forma al coneixement, adquirir significats, per recordar-los i per comunicar el pensament. De manera que, tot i que cada individu és divers i el seu pensament és personal, tanmateix, gràcies al llenguatge, aquest pensament no resulta del tot intransferible. La comunicació és possible perquè molts conceptes són comuns, ja que s'han format per la suma d'experiències personals semblants, de percepcions fetes dins un mateix àmbit cultural i perquè han utilitzat un llenguatge igualment comú. El fet que part dels significats personals es puguin compartir i també ampliar i canviar fa possible l'ensenyament.

El constructivisme insisteix que si el coneixement és en part un constructe personal, la tasca essencial de l'escola és que l'alumne sigui conscient del seu propi pensament, que l'ordeni i que el comuniqui. La comunicació implica, necessàriament, un esforç per recordar allò que hom sap, ordenar-ho i parlar-ne de manera que els altres ho puguin entendre. El fet de comunicar el propi pensament permet que els altres puguin analitzar-lo, completar-lo, resituar-lo o intentar canviar-lo. Tanmateix cal recordar que el que ja sap l'alumne, els seus constructes previs són molt estables. Els alumnes, en general,

ofereixen resistència als aprenentatges nous perquè això significa abandonar itineraris mentals coneguts i acceptar el risc i la inseguretat que representa pensar.

L'escola pretén posar l'alumne en contacte amb el coneixement, cosa que representa partir de les idees i conceptes previs dels alumnes i crear una situació rica en informació, plena de raons i experiències que reforcin el nou coneixement, amb aplicacions pràctiques que demostrin la seva eficàcia i adequació; i això demana un ensenyament basat en la comunicació, en el dubte, en el convenciment, en definitiva, en una acció que concorda amb el concepte de ciència que hem exposat en el primer punt d'aquest escrit.

3. ESCOLA I SOCIETAT

Dir que la societat ha canviat no és dir res de nou, però potser sí que cal insistir que l'escola també ha de respondre a aquest canvi. L'enfonsament de les grans ideologies, tant en la seva versió comunista com en la del capitalisme clàssic, la globalització de l'economia i les noves exigències del món del treball, el desenvolupament exponencial de la ciència i de la tècnica, la facilitat i rapidesa de les comunicacions que han superat les barreres de l'espai i del temps i la interferència actual del camp de l'economia en el camp de la cultura, fan molt necessari un replantejament de la tasca escolar.

Actualment, el grau de desenvolupament esmentat exigeix pensar en una societat global, a nivell planetari, que cada dia està més connectada, més organitzada. Aquesta societat pot derivar cap a una estructura piramidal, en la qual un grup humà o unes estructures econòmiques o una aristocràcia tecnològica domini la majoria; o bé els mitjans d'informació i de formació de què disposem permetin construir una societat en què totes les persones hi trobin un lloc i hi tinguin veu. Un món en el qual es respectin les peculiaritats dels grups humans i en el qual la prosperitat i la seguretat arribin a tothom.

Si bé ja hem comentat que avui no resulta possible recórrer a un sistema de valors universal i etern, sembla necessari definir una postura que es caracteritzi pel seu caràcter sistemàtic i deliberatiu, que permeti que la ment sigui conscient de les seves pròpies representacions i de les seves limitacions, i que accepti contrastar els seus judicis amb les valoracions i opinions dels altres.

En el món d'avui entenem la llibertat com a consciència, és a dir, com autoconeixement i capacitat d'anàlisi crítica. Recordem que la llibertat individual consisteix en la capacitat d'escollir, de manera individual i també col·lectiva, en quina societat desitgem viure. En nom d'aquesta llibertat i de l'autonomia intel·lectual no es pot acceptar la manipulació, la instrumentalització ideològica, les formes de persuasió basades en la seducció, l'engany o en qualsevol tipus d'alienació.

Entenem per igualtat l'acceptació de l'alteritat i de la pluralitat, el reconeixement de la autenticitat de les raons dels altres i la igualtat d'oportunitats. Aquesta acceptació de l'altre és avui, per a molts, la base de la ètica. Entenem per participació la possibilitat d'arribar al consens en la decisió, a la cooperació en l'acció i, en definitiva, a afavorir el pas de la decisió política a mans del conjunt de la societat. La participació demana la comunicació i el diàleg perquè la necessitat de contrastar el propi pensament amb el que saben, pensen i fan els altres és fonamental en la tolerància i en la negociació.

L'APLICACIÓ D'AQUESTA REFLEXIÓ A L'ESCOLA

Si acceptem la concepció del coneixement que hem comentat, si partim de les teories constructivistes esmentades i tenim com a objectiu social la formació de ciutadans democràtics, cal buscar una coherència entre la reflexió i la pràctica a l'aula. En un seminari patrocinat per l'ICE de la Universitat Autònoma de Barcelona, vam intentar avançar una proposta en aquest sentit. Partim d'acceptar que el coneixement es construeix mitjançant el llenguatge i que el llenguatge es concreta a l'aula en diferents discursos, segons quina sigui la intencionalitat de la comunicació. En un afany de coherència entre la teoria i la pràctica vam arribar a identificar quatre tipus de discurs que, al nostre criteri, impliquen quatre capacitats necessàries:

1. La capacitat de processar informació. Sense informació l'alumne no pot reconstruir el coneixement generat per la societat al llarg del temps, perquè no pot combinar conceptes ni pensar. El discurs escolar informatiu utilitza bàsicament la descripció i la narració i fa servir definicions, enumeracions, comparacions i classificacions. Aquest discurs no consisteix a fer un inventari ni comporta un coneixement sense interès, ans al contrari, implica buscar i seleccionar la informació, ordenar-la i destriar les dades rellevants de les que no ho

són, i utilitzar correctament la nomenclatura adequada. El discurs informatiu ha rebut moltes crítiques, no pel fet que sigui un coneixement banal, sinó per l'ús excessiu i quasi bé exclusiu que se n'ha fet a l'escola.

Exemple: "La indústria transforma les primeres matèries en productes manufacturats i la fàbrica és el lloc on té lloc aquest procés. Les indústries es classifiquen segons l'ús i el destí dels seus productes; les indústries de base transformen les primeres matèries en productes semielaborats i les indústries d'ús i consum transformen les primeres matèries en productes acabats".

2. La capacitat de comprendre la realitat. La comprensió de la realitat implica establir relacions entre les informacions per entendre les raons de les coses, les seves causes i les seves conseqüències. La comprensió demana un discurs explicatiu que dona racionalitat al coneixement, el fonamenta, el resitua, i l'amplia. La intenció del discurs explicatiu és donar una informació ben fonamentada en raons, proves i experiències, i utilitza expressions com "per què", "per això", "a causa de", "en conseqüència", "així doncs". El discurs explicatiu és un discurs informatiu que dona compte de la realitat amb coneixement de causa.

Exemple: "La desforestació o tala d'arbres indiscriminada elimina la vegetació i per això comporta una desprotecció dels sòls. Les arrels dels arbres i de les plantes retenen el sòl i regulen l'escorrentia de l'aigua de la pluja. En conseqüència, quan se suprimeix la vegetació, l'aigua de la pluja s'escorre amb força per la superfície i erosiona els sòls..."

3. La capacitat d'interpretar la realitat. Aquesta és una capacitat que comporta trobar les teories o raons últimes dels fets i dels problemes. Qui justifica intenta convèncer i validar una interpretació, una teoria, una manera de veure les coses, una intenció. Aquesta interpretació o teorització és una construcció mental que ha de trobar el suport de raons fortes i suficients per poder ser mantinguda, però, al ser una interpretació, sempre resulta discutible.

Un exemple: "El manteniment d'una forta natalitat en els països pobres s'atribueix generalment a la imprevisió, al fatalisme o al desinterès per la promoció social. Tanmateix, nosaltres creiem que la justificació de l'elevada taxa de natalitat està causada perquè els infants no representen una càrrega econòmica, ans al contrari, són un ajut per a la família. Cal tenir en compte que els nens treballen..."

4. La capacitat d'argumentació. La relativitat del coneixement demana la capacitat de comunicar, de compartir i contrastar les pròpies justificacions amb les interpretacions que fan els altres companys, el professor o professora, els diversos autors, etc., per tal de posar-la a prova. Aquest diàleg es basa en la capacitat de dubtar i en la possibilitat de convèncer els altres i de ser convençut. La relació dialèctica s'expressa a través d'un discurs argumentatiu, el qual requereix una actitud crítica i alternativa, pròpia dels debats. Per donar força en aquest discurs s'acostuma a recórrer a les cites, referències, publicacions, etc. A la classe, per promoure l'argumentació, es proposen jocs de rol, de simulació o es planteja un problema rellevant que admeti diverses alternatives.

Exemple: "A la Conferència de Río es va tractar el problema de la desforestació de les selves tropicals humides. Caldria considerar les diverses postures sobre aquest problema."

Uns alumnes assumeixen el rol de l'ONU, un altre grup la justificació que fan els agricultors sense terra, un tercer grup la postura dels països pobres i un quart grup exposa la manera de veure el problema per part dels representants dels països rics. Vegem l'exemple dels països pobres.

"Els països pobres critiquem la insistència dels països rics en aquest problema. Potser s'hauria de parlar més de la desforestació causada en els països rics per la pluja àcida. En qualsevol cas els països pobres tenim dret a utilitzar els nostres recursos naturals com ens sembli oportú i..."

A TALL DE CONCLUSIÓ

Els canvis que s'han produït en la concepció de la ciència, la nova manera d'entendre l'aprenentatge i les exigències del món d'avui obliguen a buscar nous camins per acostar el coneixement als escolars. La proposta que fa el Seminari de l'ICE, aquí únicament enunciada, ens sembla coherent amb la concepció del coneixement que hem exposat, amb les teories de l'aprenentatge que hem considerat i amb els valors socials que defensem. Certament, aquesta és una proposta entre d'altres possibles, però potser és un pas positiu per apropar allò que pensem a la pràctica diària de l'aula.

TAULA RODONA “LA REFORMA EDUCATIVA I ELS REPTES DE FUTUR” (*)

PERE ALZINA, coordinador

Amb aquesta taula rodona tancam el cicle de conferències “Repensar la pedagogia”, organitzat per l’Ateneu de Maó amb la intenció d’oferir nous coneixements del nostre passat pedagògic, fer sentir les veus del present i projectar-nos cap a un futur en què caldrà descobrir i viure el tresor amagat que hi ha dins l’educació.

L’educació està en continu canvi, en contínua transformació, en crisi permanent. En tots els països existeix un important debat educatiu. Molts de països han emprès ambicioses reformes. Qualificats especialistes i tècnics han elaborat estudis i projectes amb la intenció d’educar les generacions futures. La majoria d’aquests estudis apunten la necessitat d’una profunda renovació en els mètodes i continguts de l’ensenyament per adaptar-se a una societat en canvi continu. Espanya no ha estat un país aliè a aquest debat: es va dissenyar un ambiciós pla de reforma i es va obrir un ampli debat social sobre les línies bàsiques que havien de regir les futures lleis educatives; es va aprovar la LOGSE, i es va iniciar un procés de reflexió als claustres de professors; es va dissenyar la formació del professorat; es va fomentar la participació de la comunitat educativa a través dels consells escolars, i es van dissenyar els projectes educatius i els curriculars.

(*) Ateneu de Maó, 23 de maig de 1997.

Per debatre tots aquests temes tenim avui entre nosaltres el Sr. Cèsar Coll, que és doctor en psicologia per la Universitat de Barcelona, llicenciat en Filosofia i Lletres per la mateixa universitat i llicenciat en Psicologia Genètica i Experimental per la Universitat de Ginebra. En aquesta darrera universitat va col·laborar durant alguns anys amb els professors Jean Piaget i Barber Inelder, prestigiosos i reconeguts professionals de la psicologia a nivell mundial. És catedràtic de Psicologia de l'Educació a la Universitat de Barcelona. Són de destacar els seus treballs sobre les aportacions de la psicologia i l'epistemologia genètiques a l'educació. Destaquen els seus llibres *Psicología y currículum* i *Conocimiento psicológico y práctica educativa*, lectures imprescindibles per entendre els fonaments teòrics de la reforma.

També tenim entre nosaltres el professor Ángel Pérez Gómez, catedràtic de Didàctica i Organització Escolar de la Universidad de Màlaga. Entre les seves moltes publicacions destaquen *La herencia, un refugio conservador*, *Cuestiones de psicología genética*, *Las fronteras de la educación*, *Epistemología y ciencias de la educación*, *La comunicación didáctica*, i els seus llibres més coneguts *La enseñanza, su teoría y su práctica*, en col·laboració amb Gimeno Sacristán, i *Currículum y enseñanza, análisis de componentes*; i el darrer llibre *Comprender y transformar la enseñanza*, també en col·laboració amb el Sr. Gimeno Sacristán. Ha estat professor a les universitats de Madrid, Salamanca, La Laguna i Màlaga, i ha exercit càrrecs a la Facultat d'Educació de Màlaga, d'assessor tècnic del Ministeri d'Educació i Ciència i vicerector d'Organització Acadèmica del Professorat. Ha obtingut, entre altres, el Premio Nacional de Innovación e Investigación Educativa el 1992.

Finalment, tenim entre nosaltres el secretari general d'Educació i Formació Professional, el Sr. Eugenio Nasarre Goicoechea. És llicenciat en Dret, Ciències Polítiques i Filosofia per la Universitat Complutense de Madrid i graduat en Periodisme. Pertany al Cos Superior d'Administradors Civils de l'Estat, i ha estat —entre altres càrrecs— director del Gabinet del Ministeri d'Educació i Ciència, subsecretari del Ministeri de Cultura, director general de Ràdio Televisió Espanyola i membre del Consell d'Administració de RTVE.

Iniciarem el debat amb una pregunta: ¿Quina seria la valoració inicial del procés de reforma educativa iniciada amb la LOGSE, quins serien els princi-

pals problemes amb què es troba el sistema educatiu actual i quines són les seves possibles alternatives?

(CÈSAR COLL) He cregut interpretar, en la petició que ens ha fet el coordinador d'aquesta taula, en els contactes previs a la realització, una invitació a no quedar-nos excessivament aferrats al que són les vicissituds de la problemàtica concreta d'implantació de la LOGSE, o de la reforma educativa impulsada per la LOGSE, i tractar d'identificar alguns grans problemes, alguns grans reptes que té plantejat el nostre sistema educatiu en el moment actual. Jo crec que aquesta és una bona manera de plantejar una taula rodona per discutir sobre la LOGSE, perquè ens permet situar un poc en perspectiva les propostes de canvi, de modificació, que fa la LOGSE, i ens proporciona alguns criteris complementaris, més a mitjà o llarg termini, de la capacitat d'aquestes propostes per poder fer front als reptes que poguem identificar. Crec, a més, que això ens pot permetre una cosa que, en un moment de discussió i de debat sobre la implantació d'una reforma com la que estem vivint en el sistema educatiu, és particularment important perquè ens permet també situar en perspectiva les dificultats, els problemes i els obstacles que el dia a dia ens planteja la seva implementació. Perquè som dels qui creuen que en realitat la major part dels problemes i dels obstacles amb els quals ens enfrontem no són una conseqüència de la reforma, no són una conseqüència de la implantació de la LOGSE, sinó que més bé estan en el seu origen, i que la LOGSE, amb les valoracions matisades que poguem fer, amb els seus encerts i els seus errors –perquè no hi ha res que sigui perfecte ni que sigui un error absolut–, més bé inclou una sèrie de propostes d'acció davant d'aquests grans problemes.

Per tant, m'interessaria en aquesta primera intervenció, almenys molt breument, és assenyalar alguns d'aquests problemes, que, per altra part, no són en absolut específics del nostre context. Els grans problemes que s'estan debatent en aquest moment a Espanya, a propòsit de la implantació de la LOGSE, són els mateixos que constitueixen el focus del debat de política educativa a tots els països occidentals avançats. Identificaré quatre d'aquestes qüestions que crec que rauen en l'origen de la LOGSE, als quals la LOGSE i la reforma educativa intenten aportar una resposta –amb major o menor encert, aquesta és una altra qüestió–, que són temes que estan també avui en

dia presents en el debat de política educativa de tots els països occidentals. No són els únics importants; sens dubte, els meus companys en la taula rodona n'identificaran d'altres. I tampoc entro en aquest moment en el debat de fons sobre si la LOGSE els aborda i els enfronta d'una manera adequada o no; penso que el tema de les alternatives podem deixar-lo per a una segona ronda.

El primer dels temes que és present avui en dia en tots els sistemes educatius dels països avançats, del nostre context, és el que fa referència a allò que podríem denominar la capacitat real del sistema educatiu, i, més concretament, del sistema educatiu en el tram de l'educació obligatòria, per actuar o bé com a un mecanisme d'integració social o bé com a un mecanisme de diferenciació social. Considero que aquesta és la primera gran qüestió que està present en tots els debats actuals en educació, sobretot en els que se centren en el període de l'educació secundària obligatòria. És a dir, entorn al debat comprensivitat no comprensivitat el que s'està jugant són dues alternatives distintes: l'alternativa de considerar el sistema educatiu com un mecanisme d'integració social, i apostar fortament per l'educació com un instrument d'integració social, o bé l'alternativa de considerar l'educació com un mecanisme —diguem— de producció d'excel·lència de determinats sectors o capes de la població. Crec que al voltant de les alternatives que es presenten en relació amb aquesta qüestió podem situar bona part dels debats actuals que es plantegen, en el context concret del nostre país, sobre el procés d'implantació de la reforma en el tram de l'ESO. Temes com si les humanitats han de tenir més o menys pes en el currículum, si hi ha d'haver o no optatives, si els continguts de tal o qual matèria han de ser aquests o han de ser aquells altres, crec que sols adquireixen la seva vertadera dimensió de discussió i debat a la llum d'aquesta opció de fons. Perquè, evidentment, segons que optem per una o altra manera d'entendre la funció del sistema educatiu, les respostes als problemes concrets seran unes o altres. Entenc, per tant, que debatre sectorialment aquests temes sense plantejar la qüestió de fons pot dur-nos a prendre decisions que, tal vegada, no siguin coherents entre si en relació amb la funció fonamental que li atorguem al sistema educatiu com a instrument d'integració o de diferenciació social. I deixo aquí aquest primer tema, que reprendrem més endavant si es considera pertinent.

El segon gran grup de qüestions també a debat a tots els sistemes educatius són les relatives a les rigideses que manifestament tenen tots els sistemes

educatius dels països occidentals, entre ells el nostre, per donar una resposta ajustada a l'heterogeneïtat cada vegada major de necessitats educatives, a les necessitats de formació dels ciutadans i de les ciutadanes en una societat que òbviament és cada vegada més plural i més diversa. La LOGSE també aporta una resposta a aquestes qüestions; al meu entendre, però, la valoració que se'n pot fer no és tan positiva com la que faria a les respostes que aporta al primer tipus de qüestions. Crec que el nostre sistema educatiu, i la majoria dels sistemes educatius, són sistemes educatius rígids, que defineixen la trajectoria professional i vital de les persones d'una vegada per totes. Som de l'opinió que estan dissenyats per a alumnes que comencen als tres anys i acaben a la universitat; i que quan algun alumne –per la raó que sigui– ha d'incorporar-se en un moment diferent, o deixa el sistema, llavors troba enormes dificultats per tornar a insertar-s'hi. Aquest és un dels problemes que la LOGSE no aborda en la mesura en què, al meu parer, hauria d'haver abordat. És un problema relativament recent, però que s'està plantejant a marxes forçades, cada vegada com a més important, i que es plantejarà encara més perquè cada vegada hi ha més col·lectius que s'incorporen, o que tenen necessitats de formació i d'educació, i que no poden seguir la filial tradicional de l'alumne que inicia als tres anys l'escolarització i acaba una vegada completa la seva carrera o el seu curs acadèmic. És també aquí que convé valorar i pronunciar-se sobre l'anomenada autonomia pedagògica i curricular dels centres, els intents de donar una major flexibilitat al sistema educatiu; al meu parer, la LOGSE es queda curta, no només en autonomia pedagògica i curricular, sinó també en autonomia de gestió d'una organització com és un centre educatiu.

El tercer bloc entorn al qual em sembla a mi que es juga, també, el futur del nostre sistema educatiu és el de les qüestions relacionades amb allò que per simplificar podríem denominar "la crisi de la funció docent", que no és sinó una manifestació particular d'una crisi més àmplia, que és la crisi del sistema educatiu; és a dir, la crisi en els models tradicionals de les relacions entre sistema educatiu i societat. Al sistema educatiu actual se'l fa depositari, per part de la societat, de tota una sèrie de responsabilitats, funcions i tasques que no són les que se li atribuïen fa tan sols 15 o 20 anys. Això té òbviament repercussions en el professorat. Avui en dia, el professor no és només algú que s'identifica pel seu saber disciplinar en un àmbit o en una matèria; jo diria que ni tan sols ja únicament pel seu saber professional com a docent, en el sentit

tradicional del terme, a causa sobretot a la universalització de l'ensenyament. Arriben als sistemes educatius alumnes molt diversos, amb els seus problemes, i els professors, cada vegada més, han d'afegir a les funcions tradicionals altres funcions que són, més bé, funcions relacionades amb dinàmiques de grup o amb la capacitat d'atendre problemàtiques individuals. Aquest no és un problema que afecti només Espanya, i en el marc de la reforma –insisteixo– és un dels problemes que es plantegen, al meu parer, amb igual intensitat a tots els sistemes educatius.

I un darrer grup de qüestions, amb el qual voldria acabar aquesta intervenció meva inicial, té a veure amb quelcom que és crucial també en tots els sistemes educatius –i al qual se li concedeix cada vegada major importància–, que és el famós tema de la qualitat de l'ensenyament, o, per ser més precís, de les qüestions relacionades amb el model de qualitat de l'ensenyament que elegim; perquè en optar per un model estem optant també pel que considerem que és eficaç en front del que creiem que no ho és, o pel que considerem que és eficient i el que pensem que no és eficient. Hi ha diversos models alternatius. És cert que el tema de la qualitat és terriblement complex perquè hi ha molts matisos, però jo crec també que es poden identificar com a dos o tres grans models. Segons optem per un o altre al final aquesta elecció tindrà repercussions importantíssimes sobre com s'organitzarà el sistema educatiu, com s'estructurarà, i també sobre el tipus de treball docent que es considerarà com a més eficaç i com a més eficient als centres i a les aules. Una cosa, per resumir i sintetitzar al màxim –i més endavant ho reprendré–, és definir la qualitat de l'ensenyança, d'un sistema educatiu, d'un centre o de la funció docent d'un professor, com la seva capacitat per donar una atenció educativa ajustada a les necessitats de tots i cada un dels alumnes que assisteixen a aquest centre; aquesta definició ens porta a un concepte d'eficàcia i a un concepte d'eficiència determinat. I una cosa molt distinta és entendre la qualitat com la gestió de qualitat en el sentit empresarial de productes, com a satisfacció –podríem dir– de les necessitats dels clients, la qual ens du a una lògica de mercat. No vull entrar en valoracions, però em sembla bastant evident que optar per un o altre model de qualitat determina arribar a uns o altres instruments d'avaluació, i determina uns o altres tipus de resultats esperats, i per tant potenciats, tant –insisteixo– des de les instàncies de decisió de política educativa com des de les instàncies d'actuació docent als centres.

Crec que aquests quatre grups de problemes no són els únics, com deia abans, però sí que considero que són nuclears en algun sentit i que molts altres poden vertebrar-se al voltant d'ells i poden ser analitzats de formes diferents. Ha estat l'aproximació que m'ha semblat oportú fer en aquest moment.

(ÁNGEL PÉREZ) Per iniciar un poc la valoració de la LOGSE, voldria plantejar que, tal vegada, com cal esperar de tota peça legislativa, la LOGSE –com a plataforma que ha intentat desenvolupar la reforma educativa– es presenta, al meu entendre, com una partitura complexa, potent i disharmònica. Amb una música de fons molt suggerent, molt atractiva, i amb una lletra concreta molt més limitada i molt més raquítica. La música suggerent està composta per aquesta atractiva intencionalitat d'establir un marc obert per donar resposta a les exigències educatives de finals del segle XX, principis del XXI –amb el conjunt de problemes que encertadament ha exposat el meu company Cèsar Coll: exigències estructurals, com l'ampliació de l'escolaritat obligatòria; la definició més adequada a les etapes del sistema educatiu, amb la configuració de l'etapa de 12 a 16 anys; la diversificació dels batxillerats, i l'especialització de l'FP; i exigències qualitatives, com la promoció del concepte de professor com a professional autònom; l'establiment d'un currículum obert, flexible, per concretar en cada context escolar, en funció de les necessitats peculiars de cada context social, i l'estimulació de l'exigència de l'avaluació del sistema educatiu com a garantia de qualitat en el servei públic.

El desequilibri, radica principalment en la lletra que desenvolupa aquesta música tan interessant i tan suggerent. I, de forma molt telegràfica, per entrar després en l'anàlisi dels problemes, el desequilibri radica fonamentalment en l'absència d'una llei de finançament que garanteixi el seu desenvolupament real, i en la carència també d'una planificació organitzativa dels centres i l'adequació a les noves etapes en el sistema educatiu –i fonamentalment l'ESO. I parlo referint-me de forma particular a la realitat andalusa, que és la que conec més de prop.

Les exigències qualitatives i el repte qualitatiu que plantejava correctament la LOGSE requerien haver desenvolupat una política i una estratègia molt més decidida, molt més radical, sobre el desenvolupament professional del docent i el seu estatus professional. Per a mi no té cap sentit que la formació inicial del professor de primària s'hagi quedat reduïda a un nivell de

diplomatura. Un professor de primària ha de tenir el mateix nivell, la mateixa categoria que el professor de secundària obligatòria, una llicenciatura com a mínim, perquè no és un tècnic mitjà sinó un professional autònom que ha de diagnosticar les necessitats dels seus alumnes, que ha de tractar amb els seus alumnes, i no hi ha ningú que el pugui substituir en aquesta funció de dissenyar, desenvolupar i avaluar tot un treball que realitza amb els alumnes. I aquesta no és una tasca d'un tècnic intermedi, sinó d'un professional autònom, que en el nostre sistema educatiu s'ha configurat a partir del nivell de llicenciatura. El mateix ocorre amb la formació del professorat de secundària obligatòria. No ha existit una definició clara del tipus de professor per a l'ESO, que hauria d'haver estat claríssimament un professor d'àrea, no un professor de disciplina, format específicament amb un currículum per tractar les necessitats educatives dels nens de 12 a 16 anys. Aquest professor no s'ha format, ni tan sols s'ha definit; simplement, s'ha adaptat el que existia a un canvi tan radical que, requeriria una nova configuració professional.

Ha estat molt important, al meu entendre, la creació dels centres de professors, perquè en la seva filosofia inicial permetien claríssimament crear espais, no necessàriament situats a la universitat, sinó situats a les comarques, a les regions, etc., d'intercanvi d'experiències, d'idees, de discussions, de coneixements propers a la realitat educativa, que permetien la preparació conjunta del professorat en funció de les necessitats sentides, des de baix, pel professor, en funció també de les característiques peculiars i específiques de cada context social, de cada entorn cultural i de cada context acadèmic. Sembla que va ser una iniciativa –que es consolida en la LOGSE– que va merèixer la pena i que era absolutament coherent amb la filosofia de proclamar el concepte de professor com a professional autònom, que ha d'analitzar, dissenyar, contrastar, modificar perfectament la seva intervenció, individualment i en equip, per respondre a les necessitats educatives. Tal vegada, la LOGSE no va ser valenta en la formulació d'estratègies que facilitessin la formació d'equips de treball, amb experiències d'innovació, que fossin el nucli del desenvolupament, de la investigació i de l'exemplificació de fórmules noves, diversificades, que permetessin afrontar els reptes que realment sí que estaven formulats a la LOGSE.

Evidentment aquesta peça legislativa que és la LOGSE, amb tots els seus errors i amb totes les seves virtuts, s'emmarca dins del que plantejava també

Cèsar Coll dels reptes educatius de la societat actual i els reptes educatius de la societat de fa 10 anys, 15 anys... I els reptes educatius, per no reiterar-ne alguns en què coincideixo perfectament, emergeixen per un diagnòstic que, al meu entendre, el sistema educatiu continua prenyat de disfuncionalitat i d'irrellevància; i no em fan ser pessimista, en aquest sentit, les afirmacions que faré a continuació, perquè crec que existeixen les possibilitats de sortir d'aquesta disfuncionalitat i de superar aquesta irrellevància. Disfuncionalitat, en el sentit que és necessari modificar i transformar la funció educativa tal i com l'hem considerada els docents fins als nostres dies, perquè els processos de socialització que tenen els alumnes i les alumnes previs i paral·lels a la nostra intervenció a l'escola s'han modificat també substancialment; i, en conseqüència, nosaltres no podem intervenir en aquests processos de socialització per provocar els processos educatius, de la mateixa manera que s'ha intervingut quan no existia la riquesa de la transmissió, de la comunicació, d'informacions, etc., amb què es troben els processos de socialització en el món contemporani, en les societats avançades. No crec que, avui per avui, poguem definir de cap manera la funció principal de la tasca docent com la transmissió de coneixements, la transmissió d'informacions. És absolutament necessària, però és radicalment insuficient –des del meu punt de vista– perquè els processos de socialització ja estan saturats de transmissió d'informació, d'hipertròfia d'informació, d'hipertròfia de coneixements, i el que es requereix és provocar la reconstrucció d'aquest coneixement en esquemes de pensament que li siguin útils al subjecte, que aquest sigui autònom per interpretar la realitat i que sigui autònom per decidir el lloc concret de la seva intervenció en la realitat. I això requereix molt més que la simple transmissió de coneixements. Per tant, és clar que la funció docent clau ja no és la transmissió del coneixement, ni tan sols l'ensenyament, per molt bé que es desenvolupi, sinó provocar la reconstrucció del coneixement en processos complexos d'aprenentatge. Si s'ense-nya molt bé però no s'arriba a provocar l'aprenentatge, és com el metge que sembla que recepta i diagnostica molt bé, però que és incapaç de provocar la interacció convenient amb el pacient per facilitar el procés de cura o de teràpia.

En segon lloc, el sistema educatiu continua pecant d'irrellevància, en el sentit que, en l'ensenyament que tots hem desenvolupat, ens hem trobat amb un obstacle fonamental sempre, i és que pareix que és difícil provocar la

motivació en els estudiants perquè siguin capaços de donar el pas des del coneixement vulgar al coneixement científic, al coneixement cultural més elevat, més potent, intel·lectual..., que és el que jo considerava. A mi em sembla que això es deu al fet que les pràctiques que hem desenvolupat, normalment estan mancades de rellevància, no són el suficientment rellevants perquè els alumnes s'impliquin decididament en aquest procés, en aquesta aventura de construcció del coneixement, de la recerca, del descobriment, per poder entendre les característiques de la realitat natural, de la realitat social, de la realitat personal, de la realitat familiar, etc. L'escola –potser– provoca aquesta dissociació radical entre el món de l'acadèmia, de l'aprenentatge, i el món de la vida. I mentre no siguem capaços de provocar la vinculació entre el món de l'acadèmia i el món de la vida, l'aprenentatge, encara que sigui un aprenentatge significatiu, pot ser profundament irrellevant. Aleshores, aquest és un repte al qual han de fer front tant la institució escolar com el desenvolupament professional propi del docent. La rellevància i la funcionalitat són components de la responsabilitat professional del docent, que haurà d'afrontar abans, durant i després de la LOGSE, contínuament, amb el suport clar de les possibilitats i les facilitats que la legislació li pugui permetre.

Si els sembla convenient deixo les alternatives per a la segona intervenció.

(EUGENIO NASARRE) Jo voldria, per començar, dir quines són les conseqüències a partir de les quals ha sorgit la reforma, els desafiaments, els reptes que nosaltres tenim entre mans. Les societats occidentals –sobretot després de la II Guerra Mundial i, fonamentalment, en els anys 60 i 70– van fer una aposta decidida per aconseguir la major democratització possible del sistema educatiu, és a dir, l'ampliació de l'escolaritat, la seva universalització. A això respon efectivament el compromís ferm, amb el màxim nivell de protecció jurídica, de la nostra constitució en el seu article 27, que exigeix als poders públics la universalització de l'ensenyament en l'etapa d'educació bàsica i obligatòria. Considero que hi ha un consens suficient que aquesta etapa d'escolarització bàsica i obligatòria ha de tenir prou amplitud; i que el marc d'aquesta amplitud s'hagi fixat entorn als 16 anys a mi em sembla que també és un consens, no sols de la societat espanyola, sinó de la majoria dels països del nostre entorn.

Espanya ha fet en aquests últims anys un enorme esforç per aconseguir aquest objectiu, de tal manera que pràcticament tenim al 100% escolaritzada la població dels 3 als 16 anys, i en una proporció extraordinàriament alta l'escolarització dels ensenyaments postobligatoris anteriors a la universitat. Fixem-nos només en una dada: el conjunt de la població de les ensenyances no universitàries, des d'educació infantil fins a l'educació postobligatòria, formació professional, etc., és de set milions i mig d'alumnes, quantitat a la qual s'hauria de sumar el milió i mig d'alumnes universitaris, que és una de les xifres més altes en relació a la població entre els països europeus, en tant que la població espanyola entre els 3 i els 18 anys en aquests moments és de 6.900.000 habitants; és a dir, hi ha mig milió més d'alumnes que tota la població espanyola de 3 a 18 anys. Per tant, l'esforç de democratització de l'ensenyament, en sentit –podríem dir– d'extensió, d'universalització, ha estat realment important en aquests últims anys.

I això no obstant, certament, tenim problemes que estan afectant el funcionament del sistema educatiu; els que m'han precedit en l'ús de la paraula els han plantejat amb rigor. I això que si penséssim en els recursos de què disposa el sistema educatiu actual en relació amb els que tenia fa 20 o 25 anys, en aquells moments ens haurien semblat uns recursos més que suficients. A mi em sembla que en aquests moments a Espanya i a totes les societats occidentals hi ha dos problemes externs al propi sistema educatiu, però que l'estan afectant profundament. Un d'ells és l'enorme velocitat de canvis en el sistema de coneixements, en el sistema de valors, en la pròpia organització social, que afecta un sistema la funció del qual és transmetre a les noves generacions una sèrie de coneixements, de pautes, de valors, etc.; i aquest vertigen del canvi que s'està produint està afectant certament, primer, els subjectes als quals la societat ha encomanat aquesta tasca com a professió, que són els propis professors. Pensem en el professor que té la meua edat, o que fins i tot és major que jo, que va estudiar als anys 50 i que en aquests moments s'enfronta amb la situació que ha de realitzar aquesta mateixa feina quaranta anys després, a finals d'aquest segle; i això comprenc que produeix fins i tot angúnia, produeix problemes, no només des del punt de vista del personal, del professorat, sinó problemes estructurals del sistema educatiu. I en aquests moments un dels temes claus, que està en debat, que està obert i que, per tant, produeix la necessitat de debatre i d'assolir els consensos pertinents és, fins i tot, què

hem de transmetre, és a dir, quines són les missions fonamentals que s'han d'encomanar a l'escola.

I hi ha un altre punt, també exterior al sistema educatiu, que està afectant Espanya i alguns altres països en aquests moments, en aquestes circumstàncies, que és la greu, la important caiguda de la natalitat, que està provocant una situació de pèrdua d'alumnat, de reconversió –consegüentment– de les estructures del sistema educatiu, amb l'aparició d'un nou tipus de família en la qual el fill únic ja és el model estàndard a les famílies amb nens de curta edat, i les famílies de tres fills estan essent ja, en aquests darrers anys, una franca minoria; i aquest fet produeix factors d'inserció, de socialització extraordinàriament importants. I d'aquí sorgeixen alguns dels problemes que ha d'afrontar la nostra escola, que va intentar afrontar la reforma de l'any 1990.

La reforma, al meu parer, és una llei, una nova ordenació del sistema educatiu que té punts positius, punts d'avanç que s'han d'acceptar, que s'han d'intentar complir, i que té alguns punts més –algun s'ha assenyalat aquí– que necessitarien una certa revisió i que, en tot cas, mereixen una serena reflexió per veure quins són, els problemes que està suscitant la seva implantació. Entre els punts que molt esquemàticament, vull plantejar, el primer és que la reforma encerta en la reconfiguració de l'ensenyança primària, de 6 a 12 anys, reduint la seva extensió i definint uns objectius encaminats a proporcionar els coneixements bàsics; i la definició d'aquests coneixements bàsics i la manera de reflectir-los, al meu entendre, és d'extraordinària importància. Coincideixo amb el professor Ángel Pérez que en aquests moments l'escola ja no és el lloc privilegiat fonamental de recepció de la informació, del cabal d'informació de les noves generacions; precisament, el problema és el contrari, que el cabal de les noves generacions és amplíssim, i la funció de l'escola ha de ser ajudar en l'estructuració d'aquests coneixements, perquè sinó es produeix un cert caos. I aquesta estructuració del coneixement el gran desafiament de l'escola bàsica, de l'escola primària, però exigeix privilegiar de nou com a factor d'estructuració l'adquisició de coneixements, també –tema a debat. Poso un exemple: avui he tornat una vegada més a pujar a un avió, per venir a aquesta extraordinària illa, i he viatjat moltíssimes vegades, centenars de vegades en un avió –com tots vostès, i més els que viuen a Menorca; i al principi de cada vol apareix una hostessa, una senyoreta normalment molt atractiva, que ens ensenya què s'ha de fer per posar-se l'armilla salvavides a l'avió. Doncs

bé, si vostès em demanen què s'ha de fer, en aquests moments els hauré de reconèixer que després d'haver-ho sentit centenars de vegades no els ho sé dir. Per què? Perquè això ho he d'estructurar i assimilar interiorment, i trobar el moment –no sé si l'he trobat algun dia ni si m'ho he plantejat alguna vegada–, de posar-me l'armilla, i una vegada que això s'ha après ja està interioritzat. És enormement important que es replantegi com a objectiu bàsic la recuperació de l'escola com a element fonamental de desenvolupament de les eines essencials per a l'aprenentatge, que són la lectura, l'escriptura, l'expressió oral, el càlcul, la capacitat de solució de problemes, juntament amb les habilitats bàsiques, el desenvolupament dels hàbits, l'aprenentatge de l'experimentació, etc.; s'ha d'intentar que l'escola respongui a aquestes necessitats. Aquest és un repte que en aquests moments hem d'afrontar. Torno a repetir que el plantejament estructural de l'escola primària és encertat, i que en aquests moments ha de centrar-se en aquesta ordenació del coneixement, fixació i definició de les feines bàsiques a l'escola bàsica.

Segon punt. El debat sobre el tema de la comprensivitat a la secundària és un debat en aquests moments clau, efectivament, en les polítiques educatives, en el sistema educatiu espanyol. No crec, que el plantejament que ha fet Cèsar Coll d'aquest punt sigui en la seva extrema radicalitat del tot correcte, no crec que sigui l'única manera d'enfocar el problema. Considero que aquest és el gran tema de l'educació secundària obligatòria, el gran debat dels sistemes educatius del món occidental, que és quina definició cal fer de l'educació secundària. Si l'educació primària, l'educació bàsica, està claríssimament plantejada en el llibre de Delors, l'educació secundària pateix una certa crisi d'identitat: és una fase mèdia entre una cosa que anomenem educació primària i les ensenyances mitjanes, ha de tenir uns fins purament propedèutics com a educació secundària que no és terminal per als estudis superiors, ha de ser una perllongació més complexa de l'educació primària o bàsica. Té una certa crisi d'identitat, ho hem de reconèixer, i això està afectant el professorat que pateix aquesta crisi d'identitat, que és el professorat de secundària. I, per tant, en aquests moments un dels sectors on s'estan produint majors dificultats en l'aplicació de la reforma és precisament en el de l'educació secundària. Tots hem de fer un esforç per intentar que no fracassi l'ordenació educativa, el nou sistema, en l'etapa d'educació secundària, que és bàsica per a totes les finalitats i objectius que una societat moderna dóna al sistema educatiu. La solució

de prolongar la comprensivitat fins al límit, fins als 16, 17, 18 anys, no és la solució correcta; fer aquesta opció de perllongar excessivament la comprensivitat no és una opció d'integració social enfront de diferenciació social. El que hem de fer en l'aplicació del nou sistema educatiu és introduir elements correctius d'aquesta comprensivitat, mitjançant l'aparició d'una suau però real diversificació en el segon cicle d'educació secundària obligatòria.

El tercer punt –al qual s'ha referit també Cèsar Coll– és el del reforçament de les humanitats. És un repte del sistema educatiu a final de segle, i l'actual equip del Ministeri d'Educació, juntament amb algunes persones del món acadèmic, considera que és necessari abordar-lo. El reforçament de les humanitats no té cap plantejament ni d'elitisme ni d'introducció en el sistema educatiu d'elements d'una diferenciació que classifiqui els grups, les persones. Alguns defensem que precisament els vertiginosos canvis de la societat, que poden produir una certa deshumanització, fan necessari, precisament per aquest cert caos o superfluència d'informació que procedeix de tot arreu, que el sistema educatiu tengui com a missió vertebradora transmetre els elements comuns de la cultura a la qual pertany la societat espanyola, la cultura de la civilització que va tenir origen a la Grècia clàssica, amb l'aportació romana, amb l'aportació judeocristiana... que ens proporciona uns elements fonamentals per crear ciutadans cultes, ciutadans lliures, ciutadans amb una inserció en la societat del futur. I pensem que això s'ha de reforçar, i que aquest és el sentit que té el plantejament de donar més pes a la cultura clàssica, a les humanitats, al sentit de la història, tenir també la consciència de la pertinença, no xovinista, però pertinença a un entorn, a una civilització, a un tipus de societat, a un grup que té un passat, que té una història.

I acabo ja, perquè m'estic estenent, amb dos punts que també s'han tractat aquí com a elements, com a reptes que té el sistema educatiu, i als quals s'ha de donar resposta. Un és el que jo anomeno el reforçament institucional dels centres educatius. Aquest reforçament institucional ha de fer-se a partir, també, del reforçament de l'autonomia pedagògica, de gestió i, fins i tot, curricular, i basat en el principi de llibertat de càtedra i, per tant, dels equips docents als quals la societat dóna aquesta confiança professional. I aquest és també un desafiament que hem d'adoptar. Són negatius tots els fets que suposin un debilitament institucional dels centres educatius. El centre educatiu ha de dotar-se dels instruments, de les normes internes, de la cohesió entre els



Portada del tríptic realitzat per a aquest cicle

equips pedagògics per ser capaç de complir aquesta missió, i hi ha d'haver, en primer lloc, un clima favorable a l'estudi, al sentit de l'esforç, que l'alumne se senti integrat, que sigui una comunitat que té aquesta finalitat i que és capaç de dur-la a bon terme; i en aquests moments, sobretot en els centres de secundària, reconec que hi ha un problema de debilitat del sistema educatiu que s'ha d'afrontar.

I, per últim, el tema, efectivament, del professorat. Tots estem reflexionant sobre si la reforma va resoldre bé o malament l'aspecte del professorat. No és la solució final al model plantejat a la llei de l'any 1990. Si s'arriba a un acord sobre la manera de realitzar la implantació de la reforma, el professorat ha de ser un punt principal, fonamental; però he de dir que en totes les consultes que he fet —he plantejat aquest tema, per exemple, als sindicats representatius en el món de l'ensenyament— les posicions són enormement divergents, des de la pretensió —que no comparteixo, però que alguns defensen— del cos únic d'ensenyament, és a dir, de la igualtat total del cos d'ensenyants en tot el sistema educatiu, fins a posicions que volen anar a una diversificació major. I s'hauria de fer un esforç de reflexió sobre aquest problema. Per exemple, a mi em sembla interessant la proposta feta aquí sobre la configuració del professorat d'educació secundària per àrees, però s'hauria de veure si aquesta fórmula és viable per als estudis postobligatoris, és a dir, per al batxillerat, i si és possible fer una diversificació entre el professorat de postobligatori i aquest altre professorat, que és un tema que he plantejat com a tema obert. Tots aquests són problemes que hi ha en aquests moments, són vitals perquè el sistema educatiu a partir de la reforma de l'any 1990 pugui complir les funcions que necessita una societat moderna com la espanyola.

(COORDINADOR) En aquesta primera intervenció crec que, al meu entendre, s'han plantejat bàsicament dos temes de fons i dos més que podríem dir de forma. El primer tema de debat, pel que he entès, és el tema de la comprensivitat, un accés fins als 16 anys igual per a tots i enfrontat al concepte —o no enfrontat al concepte— de societat més igual, amb més possibilitats per a tothom. El segon tema plantejat és si l'escola primària ha de servir o no per adquirir coneixements o per transformar el coneixement. I dos temes de forma: el reforçament de les humanitats i el perfeccionament del professorat. ¿Quines alternatives i quines posicions presenten vostès davant aquests

temes: comprensivitat-diversificació, adquisició de coneixements-transformació del coneixement, reforçament d'humanitats i formació de professorat?

(CÈSAR COLL) Intentaré ser breu, perquè pugui també intervenir el públic. Per tant, no donaré els arguments, no intentaré contestar totes les preguntes, però sí pronunciar-me per després, si és necessari, si m'ho demanen, per justificar-ho. No seré jo qui digui que tot el que indica la LOGSE és la Bíblia i va a missa, no seré jo qui entri en una defensa dient que la LOGSE no té res a millorar; res més enfora de la meva actitud, en absolut. El que sí que vull deixar clar és que la meva reflexió parteix d'una valoració no només de la música –com deia el company Àngel Pérez–, sinó també de la lletra positiva de la LOGSE, amb tots els seus errors, tots els seus desencerts, i tot el que hi hagi que modificar. En aquest sentit, també volia dir una cosa: em dona a mi la impressió –si no ho interpreto bé em corregeixen–, que els aspectes que critica Àngel de la LOGSE són deguts al fet que no s'acaba concretant allò que en principi es prometia, la qual és una valoració diferent d'aquella en què les opcions preses no es comparteixen; ho dic perquè em sembla que mereix la pena; una cosa és opinar que es queda curta i una altra cosa és no estar d'acord amb allò que es planteja.

La segona consideració fa referència al tema dels continguts, i a la valoració que feia el Sr. Nasarre en relació a la primària dient que s'havia encertat quant a la configuració de l'etapa, però que s'havia de recuperar, si ho he entès bé, la importància i l'estructuració dels continguts. Jo, que conec un poc el currículum de primària, no veig per cap costat que els continguts fonamentals i bàsics no hi siguin, m'agradaria saber amb precisió a què es refereix aquest discurs quan es diu que hi ha continguts que hi falten i que hi falten també elements d'estructuració, perquè crec que hi ha tots els que hi ha d'haver, però tal vegada resulta que hi són d'una manera diferent, i que el problema no és que hi siguin o que no hi siguin, sinó que hi són d'una manera diferent. I això em du a una observació que plantejava el professor Àngel Pérez i que comparteixo totalment: el problema no és quins coneixements posem en el currículum, el problema és perquè posem aquests coneixements, i si aquests coneixements són uns coneixements que han de ser funcionals o no; el problema no és si els alumnes han de tenir coneixements d'història, que em sembla evident que els han de tenir, el problema és per què volem que tinguin aquests coneixements d'història.

En el currículum hi ha una opció en relació al per què dels continguts, que és debatible –per suposat–, i que és opinable, i s’hi pot estar en contra; però el que no es pot dir és que no apareixen determinats coneixements que sí que apareixen. Afirmacions com la que jo he sentit, per exemple, que no apareixen en història determinats continguts, simplement no són certes, la qual cosa no vol dir que no sigui cert que determinats llibres de text no recullin determinats continguts, però és que estem en un sistema de currículum flexible, que els llibres que fan les editorials poden no reflectir necessàriament en tots els extrems, perquè és obert i delimita els grans blocs. En tot cas, el que hem de discutir és si no estem d’acord amb aquest model i hem de tornar a un model on des de l’Administració es fixin exactament i amb precisió els continguts, per assegurar-nos que no s’oblidaran fets que es considerin importants o fonamentals. Crec que aquesta és la discussió, perquè qüestions que s’han mencionat en debats públics, com determinat coneixement de fets històrics, no és que no siguin en el currículum, evidentment que hi són, el que passa és que estan plantejats en la lògica del currículum dins el bloc dels continguts, i amb una funcionalitat determinada, que es pot discutir; però jo crec que el problema està plantejat ja.

El tema de la secundària obligatòria i el tema de la comprensivitat. Evidentment que hi ha opcions distintes, evidentment que és un debat obert, i crec que també és un debat que clarament no s’ha de plantejar en termes de dificultat tècnica. És obvi que el sistema educatiu té majors dificultats com major és la diversitat dels alumnes als quals ha de prestar atenció, això és evident. Faig més còmodament les meves classes en el programa de doctorat que quan les faig a primer de facultat, evidentment, perquè quan faig classes de doctorat només tenc els alumnes que volen estudiar i fer una tesi doctoral, i, a més, la volen fer sobre aquell tema que a mi m’interessa. Aleshores, estic encantat, però és que perquè els alumnes arribin al doctorat primer han hagut de passar per primer de facultat, i a primer de facultat no tenc aquests alumnes, tenc alumnes de tot tipus. I això mateix passa a tots els nivells del sistema. És a dir que el problema no és tècnic, en el sentit de dificultat o no; és obvi que és més difícil ensenyar a un grup d’alumnes heterogeni, amb diversitat d’interessos, capacitats i motivacions que a un grup d’alumnes homogeni. Passar d’un sistema o passar d’una etapa a una altra és evident que crea dificultats, i potser moltes. És el cas dels professors de secundària, als quals

es demanava fins ara que ensenyessin a un determinat tipus d'alumnes; el sistema els exigia una tasca docent determinada, van fer unes oposicions en visites a tot això, i ara se'ls diu que no, que han d'ensenyar a tot tipus d'alumnes. I la meua valoració personal és que la majoria del professorat de secundària, tot i aquestes dificultats, ho està fent força bé, perquè no és fàcil el canvi, és un canvi molt difícil i tenen raó a dir que els ha vingut de forma inesperada.

Però el que hi ha en el fons no és aquest problema, el que hi ha en el fons és que tots sabem, i està demostrat des de fa moltíssims anys, que introduir dins l'ensenyament obligatori vies de formació diferenciada és un instrument que opera –es vulgui o no– com a mecanisme de diferenciació social. Avui en dia, els resultats escolars dels alumnes i l'opció dels alumnes en vies de formació tecnicoprofessional o de batxillerat segueixen estant estadísticament lligats a l'origen social, cultural i econòmic. I tots sabem que això és així, aquí i a tots els països del món. En tot cas, on la segregació té menys aquest efecte de diferenciació social és en aquells països on les desigualtats socials són menors, però a majors desigualtats socials majors efectes de segregació de vies de formació diferenciada dins l'educació obligatòria. El problema de fons no són les dificultats tècniques, el problema de fons és si pensem que malgrat les dificultats tècniques s'ha d'apostar perquè el sistema educatiu tingui un caràcter compensador i d'integració social, o si creiem que això no ho veiem possible, o no ho veiem factible... El debat de fons és aquest, i em preocupa, per exemple, que en el cas de la secundària obligatòria, si s'opta per un model d'integració i perquè el sistema educatiu actuï com un instrument d'integració, el problema està en la diversificació i en la diversitat curriculars. No estic en contra d'introduir un cert grau de diversitat curricular, a través de l'opcionalitat, d'adaptacions de currículums en el segon cicle de la secundària obligatòria. Tots els estudis demostren que perquè un sistema comprensiu funcioni ha d'assumir un cert grau de diversificació curricular i didàctica, almenys els estudis que conec. El problema és com s'assumeix això sense rompre el plantejament comprensiu global; aquest és el problema. Si s'assumeix un cert grau de diversificació curricular sense rompre el plantejament comprensiu és una cosa; si resulta que el que ens plantejem és tornar en el segon cicle de secundària obligatòria o en el darrer any a vies clarament diferenciades i irreversibles, en un sentit o en altre, crec que n'és una altra. De fet, en el problema de la diversificació curricular podríem arribar a posar-nos d'a-

cord en funció de com es plantegi concretament i de quin significat té això en relació amb la comprensivitat.

El tema de les humanitats –i acabo, en els altres no hi entraré. A mi em sap greu intervenir i que la gent pugui pensar que estic en contra de les humanitats. Com puc estar en contra de les humanitats? No crec que hi hagi ningú que hi estigui en contra. Jo també estic per més humanitats; el que passa és que entenc que el problema tampoc és el número d'humanitats, sinó una vegada més: humanitats, per què? I, a més, s'ha de pensar també una altra cosa que crec que podem analitzar: si mirem les assignatures obligatòries de la secundària obligatòria i del batxillerat, sobretot del batxillerat, ens donarem compte que no hi ha cap alumne que pugui fer el batxillerat i arribar a la universitat sense haver cursat com a mínim quatre o cinc assignatures que podríem dir *grosso modo* d'humanitats. De fet, les úniques obligatòries pràcticament que hi ha en el batxillerat són llengües, història –crec recordar–, filosofia... Més humanitats? D'acord, però, aleshores, per què? No pel fet en si de les humanitats, sinó amb quina finalitat i amb quina funció. Perquè recordo el projecte per a la reforma de les ensenyances mitjanes que es va plantejar essent director general d'Ensenyaments Mitjans el que és ara viceconseller de la Comunitat de Madrid, Raúl Vázquez, i que llavors finalment no es va dur a terme; i en l'estudi que ja es feia de les ensenyances mitjanes en aquell moment totes les anàlisis coincidien en un punt, i és que el nostre currículum de batxillerat era el que tenia major presència d'assignatures que ara anomenem d'humanitats –i que aleshores es denominaven amb un nom menys atractiu, *de lletres*–, el currículum amb major contingut acadèmic. I allò que es reclamava era una revisió que introduís més coneixements actualitzats científics i tecnològics, que donés entrada a progressos del coneixement i que es revisessin els continguts de la matèria donant-los una major funcionalitat. Això era als anys 80. Hauríem en tot cas de recordar-ho i analitzar-ho, perquè responia a una demanda bastant generalitzada que el currículum de batxillerat, i que el currículum de secundària en general –inclòs el d'FP 1–, era excessivament acadèmic i amb un pes excessiu de matèries curriculars de l'àmbit –per entendre'ns– de les lletres. Aquest és el punt de partida. I, malgrat tot, quan un compara el currículum actual amb el d'altres llocs se segueix trobant que no hi ha cap país que jo conegui on els alumnes puguin realitzar el batxillerat i arribar a la universitat sense haver fet ni una sola assig-

natura de ciències, a excepció del batxillerat LOGSE. Com es pot acusar d'escassa presència de les humanitats? La veritat, és que em costa entendre-ho.

(ÁNGEL PÉREZ) Pel que fa al primer tema, la comprensivitat, per a mi el punt de divisió està entre l'ensenyament obligatori i l'ensenyament postobligatori, no entre primària i secundària. Si el que defineix radicalment la diferència entre una ensenyança i l'altra és l'obligatòria i la selectiva. L'ensenyament obligatori té la funcionalitat, des del meu punt de vista, de formar un ciutadà, no de capacitar professionalment, ni preprofessionalment ningú; per a això hi ha després tota l'estructuració del sistema postobligatori. Dins de l'ensenyança obligatòria, la primària i la secundària és diferencien exclusivament per la complexitat i per la diversitat, però el seu objectiu i la seva funcionalitat clau és la formació d'un ciutadà, en les seves capacitats bàsiques, i en les seves fórmules bàsiques per interpretar la realitat i intervenir sobre ella.

En aquest sentit, la diversificació interna hi ha de ser sempre, des de la primària i a la secundària, no només en el segon cicle de secundària. La diversitat didàctica per adaptar-se a les circumstàncies i a les característiques dels diferents grups socials, dels diferents grups d'alumnes i dels diferents individus és una competència professional del docent, a la qual fins ara no li hem donat gaire importància perquè el nostre objectiu principal semblava que era transmetre coneixements, i per transmetre coneixements de forma clara, didàctica, homogènia a tots, no fa falta introduir cap diversitat; si no et preocupes després pels resultats que tenguim aquesta transmissió (si simplement avaluem i diem 20% aprovat i el 80% ha suspès perquè són uns talossos...). Aquesta no és la competència professional d'un docent. Des del meu punt de vista, la competència professional d'un docent és provocar l'aprenentatge, i, per a això, ha de diversificar la seva estratègia metodològica i didàctica en totes les etapes del sistema educatiu, més en un moment menys en un altre, en funció del grup d'alumnes que tenguim, de la diversitat que hagi trobat. Els professors de primària també han de diversificar perquè han integrat tots els alumnes amb deficiències educatives, amb necessitats educatives especials, i han de diversificar el currículum, la metodologia, l'estratègia, etc. I el mateix els ocorrerà evidentment als de secundària obligatòria, en el primer i el segon cicle. S'hauran d'adaptar a les circumstàncies i a les característiques dels dife-

rents grups. Però, al meu parer, aquest és un debat que ha de residir, dins de l'escola comprensiva, en la formació de la competència professional del docent, tant considerat individualment com –fonamentalment– un equip, col·lectivament, que fa front en aquesta enorme diversitat, en aquesta enorme dificultat que planteja la diversitat. Diversificar a través de sistemes en estadis prematurs, des del meu punt de vista, és facilitar i provocar la diferenciació i la discriminació més prematura.

En relació al segon punt, a mi em sembla també que moltes vegades és un dilema fals. Darrere del fet de dedicar-li tanta importància als continguts s'amaguen moltes reivindicacions exclusivament gremials: “Vull que la meva disciplina estigui així”, “que l'altra estigui així”... I això ho veiem tots a la universitat, està passant a la formació secundària, pot estar passant en el batxillerat... El problema no és tant que la disciplina hi sigui o hi deixi de ser –és clar que hi ha una cultura bàsica ineludible–, sinó quina funció tenen els continguts en el procés d'ensenyança-aprenentatge. Pot ser que el plantejament que jo ara expressi sembli radical, però m'agradaria que es repensés almenys. L'objectiu de la funció dels processos d'ensenyança-aprenentatge en l'ensenyament obligatori, en la formació del ciutadà, no és que els individus i els alumnes aprenguin les disciplines, sinó que utilitzin les disciplines i les eines disciplinars per reconstruir el seu pensament. Per tal que –com plantejava abans també Eugenio Nasarre– la hipertròfia d'informació fragmentària, diversificada, etc., i inconnexa, que s'ha anat assimilant en el procés de socialització adquireixi un sentit coherent que pugui facilitar el pensament i l'actuació, és a dir, que sigui útil. L'objectiu de les disciplines no és aprendre-les, l'objectiu és que utilitzin les eines conceptuais més importants d'aquesta disciplina per recompondre el seu pensament.

No hem fet res si aprenen aquesta disciplina i l'obliden a l'any següent o al mes següent; aquest tipus d'aprenentatge efímer no serveix per a res, perquè aleshores l'únic que estem fent és provocar que es desenvolupin dues estructures semàntiques en l'alumne: aquella que utilitza per a la seva vida quotidiana i la que utilitza per resoldre els problemes acadèmics de l'aula, i aprendrà la disciplina només per resoldre amb èxit els exàmens acadèmics. Hem aconseguit res amb això? Hi ha quantitat d'estudis d'investigació, tant referits a la universitat com a la secundària, que indiquen que després d'aquesta etapa, d'haver après aquests continguts, recuperen els

continguts vulgars en relació a conceptes científics, socials, físics, etc., recuperen aquells conceptes vulgars que tenien anteriorment a l'aprenentatge acadèmic. Per què ha servit aquest aprenentatge? Per a res. Allò important és que en trobin la utilitat; per exemple, jo no trobo utilitat –com deia abans Eugenio Nasarre– a posar-me o deixar de posar-me l'armilla salvavides, i no ho aprendré mai fins que no cregui que això és útil per a la meua vida quotidiana. Aquesta és la rellevància que s'ha de trobar, que el contingut en qüestió és útil per a la meua vida quotidiana. I és útil per a la meua vida quotidiana quan utilitzo aquesta eina del coneixement per enriquir el meu pensament, no per enriquir exclusivament la meua retòrica –i aquesta retòrica per passar bé els exàmens–, sinó quan em serveix per al meu pensament i per a la meua vida. Aleshores, sí; aleshores puc començar a explicar els fenòmens de la natura, de les marees, del clima, etc. perquè tenc instruments conceptuals molt més rics que els pròpiament vulgars que em serveixen per explicar millor les coses, incloses les de la meua vida quotidiana.

Aquest debat a vegades em sembla un poc fals. Per exemple, les humanitats i les clàssiques, què signifiquen? Jo vaig haver d'estudiar grec, vaig haver d'estudiar llatí, i no vaig aprendre ni la cultura llatina ni la cultura grega, no siguem ingenus en aquest sentit, perquè ningú no em va ensenyar ni la cultura grega ni la llatina; em van ensenyar la gramàtica de la llengua grega i de la llatina, i les vaig aprendre per oblidar, ni tan sols ara sé derivar d'on procedeixen les paraules castellanques, ni tan sols això. Què ha ocorregut? Que no se m'ha donat el coneixement com un component de la cultura, com un element per viure i recrear la cultura. Se m'ha donat com un element acadèmic al marge de la vida cultural. I això crec que realment hem de repensar-ho; encara que sembli un poc radical el meu plantejament, sí que demanaria que se li concedís almenys l'àmbit del dubte: repensem-ho. Això és el que, al meu entendre, em sembla més interessant.

Una cosa més: l'organització de centres. Les alternatives que plantejaria són tres: en primer lloc, fomentar a fons el desenvolupament professional del docent. En segon lloc, organitzar els centres o fomentar l'organització dels centres establint, estimulants la preocupació per la formació de comunitats cooperatives, el sentit de comunitat, allò que altres denominen el sentit d'empresa –encara que jo crec que té un altre sentit. És a dir, que tots, encara que

siguem funcionaris públics, considerem que aquest centre és la nostra responsabilitat, no la responsabilitat d'un ens eteri, anònim, que és el Ministeri, sinó la responsabilitat de cada un de nosaltres dins d'aquesta comunitat, no només pel que fa al funcionament de la nostra disciplina o de la nostra àrea, sinó del centre en conjunt, i formar equips que assumeixin la responsabilitat del funcionament de la qualitat d'aquest centre. El caràcter funcional del sistema actual crec que a vegades ens està eximint d'assumir aquesta responsabilitat, per prendre iniciatives concretes en relació al centre. Això requereix, per altra part, les condicions necessàries, d'autonomia de gestió, d'autonomia curricular, etc. Però suposa la ruptura de la fragmentació que tenim els docents, l'aïllament absolut; cadascú som a la nostra aula i no sabem què passa al nostre voltant –la balcanització, que s'ha denominat. A què ve això? Si no formem comunitat és impossible diagnosticar les necessitats que requereix aquest context social concret, i més quan el canvi vertiginós del coneixement, com abans es plantejava, requereix que contínuament ens estem replantejant què fem i per què serveix el que fem; aïlladament no ho podem fer, sinó en el sentit de responsabilitat col·lectiva, i això ho hem de recuperar en l'ensenyament públic, el sentit de comunitat, de responsabilitat col·lectiva, exigint les condicions que siguin necessàries.

I el tercer element és la consideració del currículum com un procés de vivència i de recreació cultural. Recuperar aquest caràcter de rellevància que impliqui i que enganxi els alumnes és fer del centre un espai de vivència i de recreació de la cultura, no un espai d'aprenentatge acadèmic, com una acadèmia on van tres hores, per aprendre i per aprovar. La vivència de la cultura suposa reproduir la cultura, la clàssica, la renaixentista, la moderna... la post-moderna, però reproduir-la al mateix temps que es permet la recreació, el plaer de la vivència cultural, en les ciències anomenades més dures –la física, la química, etc.–, en ciències socials, en ciències humanes i en les arts. Aquest és el replantejament que clarificaria alguns d'aquests problemes els debats sobre els quals em sembla que es distorsionen.

(COORDINADOR) El temps s'està escurçant. Ens queda, segons el disseny previst inicialment, un quart d'hora per acabar el nostre debat i deixar al públic que intervengui.

(EUGENIO NASARRE) Seré en aquesta ocasió extremadament breu, però volia fer dos o tres petits comentaris sobre els temes que sempre apareixen en tot debat encara que tal vegada no són els temes fonamentals. Primer, voldria fer només una petita observació sobre l'exemple de l'armilla salvavides a l'avió. Jo som molt conscient, cada vegada més, que aprendre bé la utilització de l'armilla salvavides és utilíssim i, això no obstant, no ho he après, la qual cosa vol dir que no és condició suficient el fet que jo tingui consciència de la utilitat d'una qüestió perquè l'apregui bé quan és una qüestió una mica complexa; aleshores, s'ha de fer un "plus", i per a això hi ha l'educació i per a això existeix la paideia i la pedagogia, el sistema educatiu. Això necessita un esforç sistemàtic, i s'ha de crear el clima d'aquest esforç i l'aprenentatge sistemàtic, amb el sacrifici que això suposi. Jo, sincerament, no crec que puguem prescindir d'aquest element i per a això és necessària una certa ordenació, que anomeno adquisició sistemàtica de coneixements. Podríem arribar a la conclusió, per exemple, amb la geografia que avui en dia surt per televisió, on tots els dies apareixen notícies d'Àfrica i d'Amèrica, que no té sentit que la gent aprengui geografia.

I, en aquest sentit, enllaço amb el que he dit abans: el plantejament dels objectius i dels continguts de primària em sembla acceptable, però, en canvi, sí que he de manifestar una certa preocupació sobre els resultats en aquests moments; i crec que hauríem de fer una certa reflexió. Tenim, per exemple, els resultats de la primera avaluació que es va fer fa dos anys, i per tant no per aquesta administració educativa, sinó per l'administració educativa anterior, sobre el nivell de coneixements al final de la primària d'al·lots de 12 anys, en llengua i en matemàtiques, i tenim l'estudi complementari en matemàtiques, elaborat per l'OCDE, en què apareix aquest rànquing; i crec que és lamentable que la situació d'Espanya no quedi en gaire bona posició. I tenim també el fet per l'INCE, en què la veritat és que, tant en llengua com en matemàtiques, convindria que els resultats fossin millors. És clar que sempre haurem d'aspirar al millor, però crec que són insuficients i que s'hauria de fer un debat en aquest sentit.

Segona observació. En el tema de la comprensivitat, les denominades dificultats tècniques són un punt a considerar. El plantejament que, encara que hi hagi moltes dificultats tècniques com que el model és tan desitjable cal fer-ho, em sembla que tots sabem que és un plantejament dubtós, a part que se'l pot

qualificar d'utòpic. Les anomenades dificultats tècniques han de ser un ingredient elemental per veure la bondat o la viabilitat del propi model. Jo no tindria cap inconvenient en el tema de la comprensivitat en l'ensenyament obligatori fins als 16 anys en acceptar que, siguin quins siguin els estudis que faci qualsevol al·lot fins aquesta edat, han de valer igual. Però arriba un moment en el desenvolupament de la vida de la persona, i dins el sistema escolar, en què la diversificació comença a convertir-se en una cosa que crec que és necessària, i que a més s'ha planificar, i no només com una espècie de diversificació –diríem– per adaptació a la persona, una espècie de menú. Crec que aquest és un tema plantejable.

(COORDINADOR) Voldria obrir un petit tema de debat. Hi ha un sector que no estarà avui representat aquí dins, i m'he permès fer una petita reflexió d'un grup d'alumnes perquè siguin escoltades les seves reivindicacions, i poguem debatre sobre elles. Llegeixo textualment un exercici:

“En una classe, un grup d'alumnes va demanar quines eren les característiques del professor o la professora que fan que una determinada àrea o matèria sigui més agradable i assequible. El professor no va contestar. Va convidar els alumnes a pensar sobre la pregunta i va deixar un temps per recollir informació, debatre, observar, treure conclusions. Al cap d'un cert temps, un alumne de la classe va dir que ja havien reunit la informació suficient per contestar la incòmoda pregunta. La seva conclusió va ser la següent: “El professor o professora que fa l'assignatura més agradable sap combinar un dia de treball intens amb un de més relaxat i distès, ens comprèn, entén els nostres problemes i existeix un cert nivell d'amistat, parla de les coses que ens passen i procura que existeixi confiança mútua de forma progressiva. És una persona que s'ho passa bé fent la seva assignatura; gaudeix aprenent i fent aprendre; presenta un estat d'ànim equilibrat; sap quan estem cansats i ens concedeix moments d'aire, de temps o de descans; és un professor o una professora que ens ajuda i mostra sempre interès per nosaltres; és molt important veure'l feliç; no explica molta estona i ens fa intervenir contínuament; té cert nivell d'exigència, i sempre intenta relacionar els nous continguts amb exemples reals i pràctics.”

Com podem aconseguir aquest model de professional?

(CÈSAR COLL) Aquest també és el professor que m'hauria agradat tenir a mi al llarg de tots els meus estudis. Estic segur que també seria el professor que els agradaria tenir als meus propis alumnes ara; no crec que el tinguin. Vull dir que em sembla que aquesta és una idealització –bromes a part. El que passa és que conté elements i trets que són d'interès, i que per altra part coincideixen també amb els estudis que tenim sobre el tema. Hi ha nombrosos estudis dirigits a estudiar, a analitzar quina és la imatge del professor ideal, que coincideixen bastant amb el que es diu al text anterior; amb un petit matís, que és que en el nucli dur de les representacions dels alumnes sobre el professor ideal –pel que jo conec– hi ha sempre amb un pes molt important tots els factors afectius-emocionals-relacionals: els alumnes sempre consideren que tenir un professor disponible, que escolta, no amenaçant, que no sanciona, que s'interessa per ells, és sempre un aspecte fonamental que, en tots els estudis, apareix com a element bàsic de la imatge de bon professor, de l'ideal de bon professor. I això es manté curiosament en tots els nivells d'escolaritat, encara que a mida que puja l'escolaritat –sobretot a partir del que ara seria el segon cicle de l'ESO–, comencen a aparèixer un altre tipus d'elements que progressivament van agafant pes, sense arribar a desaparèixer mai totalment els afectivo-relacionals, com són, per exemple: el coneixement que els alumnes creuen que el professor té de la matèria, la forma com presenta i com explica, la capacitat que té per gestionar i resoldre els problemes que apareixen a l'aula... Altres coses ja em sembla a mi que estan més influenciades pel professor concret que probablement aquests alumnes tenien al cap quan donaven aquesta descripció, com per exemple el fet que expliqui poc; explicar poc o molt no és un problema, el problema és com explica, pot explicar poc i ser indigest o molt i ser magnífic. Això jo crec que ja té més a veure amb l'experiència personal dels alumnes.

Si em permeteu, de totes maneres, voldria dir un parell de coses relacionades amb qüestions que s'han tractat abans. Només un matís en relació al que assenyalava Àngel Pérez. Estic bàsicament d'acord amb la manera com tu entens la rellevància del coneixement. Però considero també que s'ha de matisar el terme utilitat del coneixement –al qual s'ha referit Eugenio Nasarre–, perquè sinó es pot malinterpretar. Entenc la utilitat en el sentit com s'entén la funcionalitat quan parlem d'aprenentatge significatiu; un aprenentatge significatiu per definició és funcional, i això vol dir que

només és funcional si el coneixement que tu tens el saps utilitzar “per a...”. Per a què? Per resoldre problemes, per a la teva vida quotidiana, per adquirir nous coneixements, per afrontar noves situacions. I crec que això és el que és bàsic, més enllà de les paraules, que el coneixement no es quedi com quelcom inert i mort, i allà aparcat –com tu deies– en una xarxa paral·lela, sinó que sigui un coneixement funcional, és a dir que el fem funcionar i que els alumnes el sapiguin fer funcionar. Si no, per què el volem? En aquest sentit, estic completament d’acord amb tu.

Pel que fa a la qüestió de la comprensivitat, m’he expressat malament. Evidentment que els problemes tècnics són un criteri important sempre quan es prenen opcions, però els problemes tècnics –a la meua manera de veure– s’han de valorar també en funció de la bondat dels objectius que hi ha darrere dels plantejaments que fan sorgir aquestes dificultats tècniques. Entenc que les dificultats són reals, no som dels que pensen que quan els professors de secundària diuen que tenen dificultats per atendre la diversitat d’alumnes és que no ho vulguin fer; crec que tenen tota la raó del món, tenen dificultats reals, moltes vegades són dificultats enormes. Però també crec que davant d’aquestes dificultats reals hi ha, per exemple, dues reaccions: una és replantejar-se el model en considerar que igual l’anterior pretenia anar massa enllà, i l’altra és analitzar quins recursos tècnics s’han de posar en marxa, quines opcions, des del punt de vista de l’atenció a la diversitat. A mi el que em preocupa en el debat actual sobre el tema de la comprensivitat i les dificultats en la secundària no són les dificultats, el que em preocupa és que no va acompanyat d’una valoració dels recursos d’atenció a la diversitat –per altra part, bàsics i fonamentals, com tots sabem– perquè aquests problemes puguin ser resolts. A això em referia: que els problemes tècnics s’han de valorar un poc, també, en funció dels objectius que es persegueixen.

I bé, els resultats. Aquests resultats ¿es refereixen a la mostra de referència que es va utilitzar per llavors fer la comparació amb la primera promoció d’alumnes que havien d’acabar la secundària obligatòria?, o es refereixen ja a la primera promoció d’alumnes? Perquè si és la de fa dos anys, és la mostra de referència del darrer any que encara no havien fet l’educació primària, per comparar-la llavors amb els que acabassin l’educació primària (?)...

(EUGENIO NASARRE) No és una acusació a la LOGSE, sinó la preocupació perquè hi ha una situació, pel que fa als nens als 12 anys, de la qual no podem estar satisfets.

(CÈSAR COLL) Era simplement per saber a què es referien aquests resultats, perquè coincideixo, si he entès bé, en la preocupació; una cosa és que el coneixement, l'aprenentatge i les ensenyances s'hagin de fer de forma funcional, i una altra cosa és fiar-ho a una espècie d'espontaneïsmes que almenys no comparteixo. L'educació escolar es caracteritza i ha de caracteritzar-se, entre altres coses, per ser una actuació sistemàtica, planificada i intencionada, i que la seva finalitat és ajudar l'alumne i acompanyar-lo en aquest procés d'organització i estructuració del coneixement. I això ho comparteixo totalment, és necessari per fer un tipus d'aprenentatge significatiu, funcional, d'ús del coneixement. El que succeeix és que, contràriament al que també es diu en ocasions, en el currículum, per les opcions que al final es van elegir, no hi ha una prescripció de metodologia didàctica. Aquesta és una altra de les coses que crec que convé assenyalar, ja que quan la gent parla que des del BOE s'ha imposat el constructivisme i una aproximació pedagògica i psicològica, és que no deu llegir el BOE, perquè el BOE no imposa cap tipus de metodologia d'ensenyament. Una altra cosa és que els que l'han elaborat hagin sentit la necessitat d'explicitar els suposats teòrics des dels quals s'ha elaborat perquè es pugui debatre justament, però la metodologia en l'ensenyança en un currículum, en una opció per un model de currículum obert i flexible no es pot prescriure, i en aquest sentit, no es prescriu. I jo estic d'acord amb aquest aspecte de necessitat de suport a l'estructuració, a l'organització, a la sistematització en el que és l'adquisició del coneixement.

(ÁNGEL PÉREZ) L'avaluació esmentada es refereix a la que es va fer sobre EGB, no sobre primària. Segon, la funcionalitat del coneixement que estic plantejant no és una funcionalitat pragmàtica. Pot ser perfectament, i a vegades exclusivament, una funcionalitat teòrica; l'individu, teòricament, veu funció en aquest coneixement perquè li serveix per seguir explicant coses que abans no entenia, però coses i problemes de la seva vida quotidiana, per més complexa que sigui –no hi ha major complexitat que la realitat quotidiana. Tot és qüestió de com miris aquesta realitat quotidiana, si la mires de manera

superficial o si vols analitzar els factors que estan determinant els comportaments que superficialment, a vegades, no s'entenen. Clar que la funcionalitat és teòrica, i això obliga a què sigui sistemàtica i ordenada. El problema no és la sistematitzat i el rigor, el problema és com impliqués els alumnes perquè realment adquireixin aquest interès per l'aventura del coneixement. Aquest és el problema, al meu entendre. Hi ha moltes fórmules, evidentment, que poden anar subministrant la informació adequada, però la tasca fonamental del docent crec que és ordenar i organitzar aquesta informació per crear esquemes de pensament que li serveixin per interpretar la realitat, sense els mites, sense les llacunes, sense els prejudicis del coneixement vulgar o quotidià. I en això el mestre no ha de tenir restriccions; ha de ser autònom per organitzar la seqüència curricular com li sembli convenient, perquè és ell qui ha de dominar l'estructura de la disciplina o l'estructura de l'àrea de coneixements, si és que està treballant per àrees o està treballant per àmbits del saber. Crec que, com deia abans Cèsar Coll, per BOE –per exemple–, o per BOJA no es pot pretendre suplir les deficiències que té un metge en la seva formació; doncs per BOE o per BOJA no es poden tampoc suplir les deficiències que tenguí un mestre en la seva formació, sinó incidint a millorar, a perfeccionar i a incrementar els espais de formació.

I en relació al que deien els alumnes, una qüestió només. Hi ha un detall que em sembla molt interessant d'allò que plantejaven, i era que el mestre sembla que se sent a gust donant la disciplina. A mi em sembla que és clau la satisfacció professional del docent, que va lligada amb una sèrie de condicions d'estatus professional i una sèrie de condicions, també, d'organització del centre i d'orientació pedagògica de la seva intervenció. Hi ha formes d'intervenir pedagògicament que no creen sinó disgust, avorriments i fàstic, i hi ha altres formes d'intervenció, altres maneres de relacionar-se i de concebre la comunitat del centre, que permeten la satisfacció. Concebre els centres com a centres de desenvolupament professional és concebre'ls com a espais on s'aprèn al mateix temps que s'ensenya, on hi ha alguna possibilitat d'aprendre, on hi ha una comunitat de debat, de discussió, d'innovació, de proposta d'experiències. Aleshores, allà un se sent satisfet perquè està aprenent al mateix temps que ensenya. I crec que això és fonamental també per a l'altra repercussió.

(COORDINADOR) Hi ha una darrera intervenció, Sr. Eugenio Nasarre. De tota manera, ens ha creat un dubte, i en tot cas abans de finalitzar la taula rodona l'hauríem de resoldre. És si hauríem o no hauríem d'aprendre a cordar-nos el cinturó a l'avió; a veure com podrem aprendre-ho, de quina manera podrem fer-ho funcional, que és la broma que aprofitem per obrir un debat de caire pedagògic: com aprenem a posar-nos l'armilla salvavides a l'avió i per què ho necessitem?

(EUGENIO NASARRE) Del fet que quan arribi el moment ho necessitarem, no en tenc el mes petit dubte. El problema, que és el problema de la pedagogia, és com fer-ho interioritzar i aprendre, i això necessita una metodologia, una sistemàtica, un esforç, necessita un cert clima. I això no ho proporciona ni la televisió, ni la lectura del diari, ni la lectura de...; i com ho confiem en aquestes fonts d'informació estarem proporcionant noves generacions caòtiques, no estructurades i deficientment preparades per al que denominem vida adulta, que és una vida amb la maduresa suficient per elegir entre diverses alternatives.

I què m'ha suscitat a mi haver escoltat aquesta descripció del professor ideal? Primer de tot, que en el contingut d'aquesta descripció els elements de relació són els fonamentals, és a dir, el que s'està descrivint és com es relacionen els alumnes. Això em recorda que fa unes setmanes vaig assistir a una reunió a Àmsterdam amb els dirigents educatius de la Unió Europea, on es plantejava l'escola del segle XXI, en què el pla de la Unió Europea és que d'aquí a quinze anys –i quan aquestes coses es diuen igual arriba abans– es pugui disposar d'un ordinador per cada dos alumnes a l'aula, la qual cosa ja significa una transformació. I tot i això, la relació personal professor-alumne és insubstituïble, és essencial. N'hi ha qui parlen d'element –diríem– més auxiliar a través de les noves tecnologies; no és així, no pot ser així, i que, a més, hem de fer tot el possible perquè aquesta relació central professor-alumne es preservi.

Pel que fa a la funcionalitat, estic d'acord amb la definició que ha fet aquí Cèsar Coll, i, tirant cap a casa, he de dir que en aquest concepte de funcionalitat, en aquest moment en què viu la nostra societat i la nostra civilització a finals del segle XX, en un moment en què el pes de la tecnologia és enorme, hi ha un element de funcionalitat del que anomenem les humanitats que hem

de defensar i recuperar, per –precisament– reestructurar, identificar més la persona. No crec que sigui fútil que ens plantejem –com s'estan plantejant moltes societats, molts de sistemes educatius– que potser en aquests últims temps ens haguem decantat massa cap a plantejaments excessivament pragmàtics, i que calgui recuperar altres elements que em sembla que són essencials. En tot cas, és un dels debats que mereix la pena discutir als claustres, discutir en el món educatiu, en el món pedagògic, per veure si trobam l'equilibri convenient.

(COORDINADOR) Acabem. Darrera intervenció de cada un de vostès, d'un minut, per concloure l'acte.

(EUGENIO NASARRE) En aquest minut que es dóna, com en els debats de la tele, per necessitat, primer, s'ha de donar un missatge –veig que hi ha molts de docents– un missatge d'optimisme. Tot i les dificultats que té en aquests moments el sistema educatiu, evidentment està tenint i ha de tenir, i tindrà en el futur, una funció essencial en favor de la modernització de la societat espanyola. I, per tant, hem d'apostar-hi tots, els poders públics, les administracions educatives, el propi professorat, etc., perquè siguem capaços per la via de la reflexió, del consens on sigui possible –encara que hi ha diferències de punts de vista i criteris, com és natural–, de trobar les fórmules i les vies perquè l'avanç del nostre sistema educatiu sigui real i no es produeixin situacions de fracàs.

(CÈSAR COLL) Simplement voldria dir que som dels que creuen que el sistema educatiu espanyol en aquests darrers vint anys ha canviat, ha millorat. Som contrari als que diuen que tot segueix igual; crec que no és cert, s'ha fet un salt qualitatiu amb l'aportació de moltíssima gent, i fonamentalment del professorat. I crec que la LOGSE és una aposta per seguir en aquesta línia; i, per això demanaria, si és possible, que abans de prendre decisions que puntualment puguin contradir grans objectius, s'obri almenys un període de debat ampli, amb participació de tota la comunitat educativa, com es va obrir per a l'aprovació de la LOGSE. Perquè es puguin debatre justament aquestes opcions, que són legítimes, però de les quals convendria valorar les implicacions que comporten.

(ÁNGEL PÉREZ) Un missatge també d'optimisme, però basat en una doble exigència: una exigència clara a l'Administració –sigui quin sigui el color polític que tengui, abans era el PSOE, ara és el PP– perquè ofereixi les condicions que requereix el sistema per atendre l'enorme diversitat que encara existeix en el panorama educatiu espanyol; i una exigència, també, a nosaltres mateixos, en el sentit que no podem estar exclusivament esperant i depenent de l'Administració, sinó que hi ha un marge de maniobra molt important que tenim tots els docents, i, pel bé de la nostra pròpia autonomia –que sempre l'hem de conquistar–, crec que tenim aquesta responsabilitat d'exigir-nos a nosaltres mateixos per aprofitar al màxim aquest marge de maniobra que, independentment de qualsevol administració, sempre tenim.

(COORDINADOR) Com heu pogut comprovar, el tema és apassionant i el debat que ha estat enriquidor. Hem après de la diversitat de plantejaments expressats des de diferents posicions ideològiques i pedagògiques.

I acabem. Gràcies a tots per la vostra col·laboració, i agraim en especial la desinteressada participació dels Srs. Cèsar Coll, Eugenio Nasarre i Ángel Pérez. Creiem fermament que educar és una tasca engrescadora en la qual val la pena invertir esforços, recursos i imaginació.

POLÍTICA JUDICIALIZADA O JUSTICIA POLITIZADA (*)

GUILLERMO VIDAL ANDREU (**)

Estos últimos días he llegado sinceramente a dudar si Montesquieu vive todavía o si está muerto y enterrado. Hace pocos años alguien dijo: “Montesquieu ha muerto. La justicia debe ser dictada por la voluntad popular, por la mayoría política”. La doctrina de Montesquieu sí sé que sigue estando viva. Hoy nadie puede negar que en todo Estado libre y democrático coexisten los tres Poderes; el problema está en su separación o en su interferencia y permeabilidad. Con todo, reafirmando por obvia la primera premisa del político que pronunció aquella frase, el aserto no puede ser más certero: “la justicia debe ser dictada por la voluntad popular”; ni más ni menos que lo que dice el artículo 117.1 de nuestra Constitución: “la justicia emana del pueblo”. Ni más ni menos, en su proyección, que lo que consagra el artículo 23.1 del Texto Fundamental: “los ciudadanos tienen el derecho a participar en los asuntos públicos, directamente o por medio de representantes, libremente elegidos en elecciones periódicas por sufragio universal”. Y que “la justicia es dictada por la mayoría política”, pues lo viene a decir el artículo 66.1, “las Cortes Generales representan al pueblo español”, y el artículo 6: “los partidos políti-

(*) Conferencia pronunciada en el Ateneu de Maó el 10 de marzo de 1995.

(**) Presidente del Tribunal Superior de Justicia de la Comunitat Autònoma de Catalunya.

cos expresan el pluralismo político, concurren a la formación y manifiestan la voluntad popular...”

La doctrina de Montesquieu pervive, pues hay un Poder Legislativo, parlamentario, libremente elegido por voluntad popular, que, mediante el dictado de normas generales de obligado acatamiento, ordena la convivencia social; hay un Poder Ejecutivo, que encara la acción de gobierno, que dirige la política interior y exterior del Estado, y hay un Poder Judicial, que juzga de conformidad con las leyes y que cuida de que se cumpla lo juzgado.

El debate, como se decía, ha de sentarse sobre la interferencia de dichos Poderes. Los miembros del Parlamento son elegidos por “sufragio universal, libre, directo y secreto” (artículo 68.1 de la CE). El Presidente de Gobierno es propuesto por el Rey, previa consulta con los representantes designados por los grupos políticos con representación parlamentaria, y nombrado por aquél cuando el candidato propuesto obtenga la mayoría absoluta (en primera vuelta, relativa, en segunda, dos días después) del Congreso de Diputados (artículo 99 de la CE). El órgano de gobierno del Poder Judicial es su Consejo General, y los veinte vocales son elegidos por el Parlamento (artículo 122 de la CE). De manera que, ya en el nombramiento, el sesgo político o el color de mayorías en los Poderes Ejecutivo y Judicial se muestra con evidencia. Igual podría aludirse a la figura del Fiscal General del Estado, nombrado por el Rey, a propuesta del Gobierno y oído el Consejo General del Poder Judicial (artículo 124.4 de la CE).

Del mismo modo, nuestro Ordenamiento Jurídico regula, con discutible y discutido criterio, el control de los Poderes. Sólo el Legislativo está sujeto a la directa vigilancia popular a través de las elecciones periódicas, cuatrienales, pero también el Presidente de Gobierno, previa deliberación del Consejo de Ministros, puede proponer al Rey la disolución de las Cámaras y el Rey la decretará (artículo 115.1). El gobierno responde solidariamente en su gestión política ante el Congreso de Diputados, dice el artículo 108 de la Constitución. Los tribunales, estatuye el 106.1, controlan la potestad reglamentaria y la legalidad de la actuación administrativa. También puede plantear cuestión de inconstitucionalidad de las leyes cuando de su “validez” dependa el fallo (artículo 163). Por contra, el control estricto del Poder Judicial no aparece consagrado en la Constitución, al menos de forma directa. De ahí que alguien haya podido preguntarse: ¿quién vigila al vigilante? (presidente Pujol, en conferencia pronunciada el 11 de enero de 1995 en el

Foro XXI de Pamplona). Ciertamente, la obligada sujeción al principio de legalidad para jueces y fiscales (artículos 117.1 y 124.2) resulta un mandato insuficiente, y la garantía de un sistema de recursos ante órganos jurisdiccionales superiores no pasa de ser un control “endógeno”. Hay que acudir, pues, a la Ley Orgánica del Poder Judicial y situar los medios de control en la presencia obligada anual del Presidente del Estado, funcionamiento y actividades de juzgados y tribunales, lo que podrá dar lugar, según el artículo 109, “a la presentación de mociones, preguntas de obligada contestación por parte del Consejo y, en general, a la adopción de cuantas medidas prevean aquellos (los de las Cámaras) Reglamentos”. Este es el único control que los demás Poderes pueden tener, como tales, sobre el Judicial. Otra cosa es la responsabilidad penal (artículo 405 de la propia Ley Orgánica del Poder Judicial) y la civil (artículo 411) exigible a jueces y magistrados, y las mismas responsabilidades exigibles a los miembros del Ministerio Fiscal (artículo 60 del Estatuto Orgánico, de 20 de diciembre de 1981).

La ausencia de control “exógeno” del Poder Judicial en manera alguna lo deslegitima. Su legitimación proviene de la misma Constitución (artículo 122.1), pues ha sido el pueblo el que, aprobándola, ha decidido conferir el Poder Judicial a personas nombradas en determinadas condiciones.

Siguiendo a Loewenstein, las técnicas de control se articulan, estructuralmente, de dos formas: mediante controles “intraórgano”, cuando las instituciones de control operan “dentro” de la organización de un sólo titular del poder, y mediante controles “interórganos”, que funcionan “entre” los diversos titulares del poder que cooperan en la gestión estatal. Aquélla vendría a ser la fórmula de control de jueces y magistrados, estructurados en nuestro país, orgánica y procesalmente, en forma piramidal. Cobraría entonces virtualidad la idea de Otto Bachof cuando dice que la instrumentación de la ley a cambiantes fines políticos, la hegemonía y utilidad de la voluntad política, la mutación de los parlamentos, necesitan una “fuerza de contrapeso” que asegure la vigencia de los principios constitucionales, y esa fuerza sólo puede ser el Poder Judicial, no comprometido con el movimiento legislativo, porque —advierte— una instancia de control que estuviese sometida al control de los controlados sería contradictoria.

Las interferencias en materia de nombramientos, pues, la ausencia de un auténtico control externo sobre el Poder Judicial y la permeabilidad de jueces

y políticos ha permitido hoy el resurgir del viejo problema: ¿son los Poderes, independientes? ¿la justicia está politizada? ¿la política, hoy, se ha judicializado? ¿qué debe pasar con los jueces metidos en política y con la política dentro de la judicatura? Las respuestas a estos interrogantes exigen una gran meditación, pues me parece tan censurable la castración política de los jueces (frase acuñada por el presidente del Tribunal Supremo y del Consejo General del Poder Judicial para defender la “cultura política” del Juez) como la absoluta politización de los mismos. De un lado, denostado por su obsolescencia el arquetipo del “juez de cristal”, la democratización/socialización de los miembros de la Judicatura pasa necesariamente por el “juez integrado”, el “juez comprometido”, garante de derechos humanos y libertades públicas, dotado de un progresismo social evolutivo y con poder de decisión –sometido a su conciencia– incluso más allá de la fría letra de la ley. Así se lo permite hoy el artículo 3.1 del Código Civil, cuando establece que las normas se interpretarán según la “realidad social” del tiempo en que han de ser aplicadas, y el artículo 5.1 de la Ley Orgánica del Poder Judicial, que ordena a los jueces y tribunales interpretar y aplicar las leyes y reglamentos según los “preceptos y principios constitucionales”.

Podría decirse, con Luigi Ferrajoli, que la actividad judicial presenta una dimensión política imposible de suprimir a causa de las inevitables opciones valorativas que necesariamente intervienen en toda decisión jurisdiccional. Porque es política, quiérase o no, la concepción que el juez tenga sobre el orden público, la moral, las buenas costumbres, la función social de la propiedad, el principio de no discriminación, la idea de intimidad y de honor, etc.

Pero, de otra parte, la política entendida como materia de afiliación o afinidad ideológica sectorial ha de ser erradicada de toda decisión judicial, que, sin embargo, ha de ser política en el sólo sentido de incidir imperativamente en la convivencia ciudadana (*polis*). “Cuando la política transpone la puerta de los tribunales, la justicia sale por la ventana”, decía un profesor inglés; “la política mancha a la justicia con solo mirarla”, dice Toharia.

En este solo entendimiento debe hablarse del necesario “apoliticismo” del juez. Pero es precisamente en este ámbito donde las interferencias son mayores y donde los problemas hoy emergen con temeraria ferocidad. Tan sólo dos ejemplos de actualidad pública:

I. La controvertida y controvertible existencia de magistrados de los Tribunales Autonómicos de Justicia propuestos por el Poder Político. El artículo 330.3 de la Ley Orgánica del Poder Judicial, desarrollado en el 13.2 de la Ley de Demarcación y de Planta Judicial, establece, en efecto, que, en las salas de lo Civil y Penal de los Tribunales Superiores de Justicia, una de cada tres plazas de Magistrado se cubrirá con un jurista de reconocido prestigio, con más de diez años de ejercicio profesional en la Comunidad Autónoma, el cual será nombrado a propuesta del Consejo General del Poder Judicial sobre una terna presentada por la Asamblea Legislativa. Nótese que tales magistrados no gozan tan sólo de competencia en materia de derecho civil especial de las Comunidades Autónomas, sino que, además, de conformidad con lo establecido en el artículo 73.2 a) y 3 b) de la Ley Orgánica del Poder Judicial y, en concreto para Baleares, artículo 23.1 del Estatuto de Autonomía, conocen en única instancia de las demandas de responsabilidad civil contra Presidente y miembros del Consejo de Gobierno de la Comunidad, así como de las causas penales, siempre por hechos cometidos en el ejercicio de sus cargos. El origen de ese nombramiento –propuesta en terna– se compadece con las ideas de “politización inferencial” a las que se ha hecho precedente mención.

II. El “viaje de ida y vuelta” a cargos políticos por parte de miembros de la carrera judicial. Aquí sí y allí no viene hoy cuestionándose la independencia de tales jueces, quizás, a mi entender, sin caer bien en la cuenta de dos cuestiones básicas: primera, que no se trata de un tema de independencia, sino de imparcialidad, gozando ésta de adecuada cobertura normativa a través de las causas de abstención y recusación recogidas en el artículo 219 de la Ley Orgánica del Poder Judicial; segunda, que la polémica actual ha saltado por causas muy puntuales y coyunturales que, unidas, han enturbiado la frialdad mental de los comentaristas. Esto es, la ubicación precisa del magistrado en cuestión en el Ministerio del Interior (no en el de Agricultura y Pesca, por ejemplo), la instrucción por él mismo del caso de los GAL (no, v.g., el de la gran operación antinarcostráfico, que no ha sido cuestionada) y el retorno a un juzgado central (y no así a un Juzgado de Primera Instancia e Instrucción de Tarrasa, pongo por ejemplo).

El hecho de que, pese a lo anterior, se piense hoy seriamente en una reforma legal que impida estas situaciones, no es sino el reconocimiento de nuestra sinrazón de “politización aparente”, junto a la “inferencial” del punto anterior.

Mas no son éstas, sin embargo, las únicas razones de un debate público que hoy cuestiona la politización de los jueces o la judicialización de la vida política. Otras dos instituciones se han visto inmersas en la pública polémica: las Comisiones Parlamentarias de Investigación y el Instituto Legal de la Prisión Preventiva.

I. Nuestra Constitución autoriza la creación de Comisiones de Investigación (artículo 76), tanto por parte del Congreso como del Senado, como por ambas cámaras conjuntamente, “sobre cualquier asunto de interés público”. Con menor rigor se expresa entre nosotros el artículo 24.3 del Estatuto de Autonomía de las Islas Baleares que, escuetamente, dice: “el Parlamento podrá crear Comisiones especiales de investigación”. Con obviedad no exenta de intención, el mismo texto constitucional cuida de advertir que “sus conclusiones no serán vinculantes para los Tribunales, ni afectarán a las resoluciones judiciales, sin perjuicio de que el resultado de la investigación sea comunicado al Ministerio Fiscal para el ejercicio, cuando proceda, de las acciones oportunas”.

Resulta evidente que las Comisiones Parlamentarias sólo pueden establecer una responsabilidad política, pero no es menos cierto que las hasta ahora constituidas no han podido sustraerse de la atracción del poder mediático de la prensa. Ciertamente también que lo mismo podría predicarse de algunos procesos judiciales atinadamente calificables de “sonados”.

No podré olvidar un caso al respecto. Con motivo de un programa radiofónico de gran audiencia que versaba sobre temas de corrupción política, se recibió la llamada telefónica de Naseiro quejándose de ser siempre citado junto a los casos Filesa, Burgos, Cesid, etc., siendo así que él —dijo— había sido ya absuelto por los tribunales. El conocido locutor le espetó, entonces, la siguiente frase: “sí, señor Naseiro, usted ha sido absuelto por la justicia penal, pero ha sido condenado por la justicia popular”. ¡Terrible frase, en verdad! Y cabe preguntarse: ¿quién es un locutor, por nombrado y famoso que sea, para arrogarse el título de portavoz de la justicia popular? Y, en otro orden de ideas, si la frase es cierta, ¿estamos los jueces desconectados del pueblo cuando aplicamos las reglas de la justicia, mientras proclamamos que ésta emana de él?

La larga polémica sobre el secreto o la publicidad de las sesiones parlamentarias no ha podido evitar constantes e intencionadas “filtraciones”, quizás por la dificultad de integrar la conducta en el correlato sancionador que

prevé el capítulo de “Descubrimiento y revelación de secretos” del Código Penal, artículo 367 y siguientes.

Pero, con todo, parece por lo menos cuestionable la oportunidad de tales Comisiones y, sobre todo, la investigación paralela político-judicial. No se antoja como contraria al espíritu de nuestra Carta Magna una interpretación de su texto que permitiera las investigaciones parlamentarias en “asuntos de interés público”, pero que cesara en sus funciones al aparecer razonables indicios de comisión de delito, dando cuenta, entonces, de lo actuado al Ministerio Fiscal, según lo que prevé el artículo 76.1 *in fine*. En evitación de interferencias, aunque sean indirectas, como las nuestras, algunos países de tradición democrática más larga así lo tienen previsto.

II. El tema de la prisión preventiva es hoy otro ejemplo claro de instrumentalización política de las decisiones judiciales. Sin ánimo derrotista, ni siquiera con afán de alertar sobre una judicialización a la italiana de la vida política española, basta ver hoy cómo los encarcelamientos de Conde, Vera, De la Rosa, Roldán, etc., se han hecho valer como armas lanzadoras más allá de lo que el hecho representa: la privación de libertad de una persona. Decía yo, al efecto, hace poco, que resulta destacable que la actualidad del tema de la prisión preventiva “haya coincidido con el encarcelamiento de personas con relevancia pública, pues hasta el momento la ‘voz pública’ alertaba más bien sobre el hecho de que los ‘presuntos’ entraban en el juzgado por una puerta y salían por la otra; hasta el punto de que un sagaz fiscal de Barcelona tuvo que aclarar –irónicamente– que entraban y salían por la ‘misma’ puerta”. Pues bien, la razón de ello quizás deba de buscarse, por una parte, en la mala conciencia ciudadana, que clama cuando se encarcela a la “delincuencia de cuello blanco” y calla culpablemente cuando se elimina, priva de libertad, al delincuente “socialmente molesto”; de otra, en la relevancia pública, no de la prisión en si misma ni de la persona sometida a la medida cautelar, sino de la posible salpicadura “hacia arriba”, como si de un manotazo en el agua se tratara. Con razón decía el otro día un dirigente político que la responsabilidad penal y la responsabilidad política son distintas porque se miden por distintos *chips* de valoración.

Pues bien, sobre estas bases se cuestionan públicamente ahora dos temas de relevante importancia: el órgano que debe decidir sobre la adopción de la medida cautelar privativa de libertad y los condicionamientos que deben darse para el pronunciamiento.

Se dice, en efecto, que el Juez que instruye no es el adecuado para adoptar una medida como la que se trata, porque supone un posicionamiento, una toma de postura, incompatible con su imparcialidad. Se propone, pues, la figura de un Juez especial de medidas cautelares o la competencia de una Sala de Acusación al modelo francés. Tales posturas, a mi entender, desconocen o no tienen en cuenta:

a) el *actual sistema* de investigación judicial, pervivencia del inquisitivo en su primera fase, secreto y *ex officio*, que acumula en el Juez funciones de búsqueda de la verdad material y adopción de acuerdos preventivos que no la perturben (fianzas, embargos, prisiones, entradas y registros domiciliarios, intervenciones telefónicas), muchos de ellos limitativos de derechos fundamentales. Otra condición se daría si esta fase fuera encomendada al Ministerio Fiscal, en cuya hipótesis sí tendría virtualidad la aparición de un Juez de garantías constitucionales.

b) que el proyecto, si es que lo hay, supondría la creación de una *figura judicial nueva*, completamente esotérica en el organigrama español, con todo lo que de peligroso tienen los experimentos legislativos, y más en momentos de indefinición política.

c) que supondría, a la vez y en consecuencia, toda una seria *modificación de normas orgánicas y procesales*, cuando ni está definido el tipo de proceso ideal ni tampoco su base sustantiva: el Código Penal en proyecto.

d) que la atribución competencial a una Sala de lo Penal específica, o *ralentizaría* las decisiones ante la posibilidad de recursos, o, si fuera en instancia única, pugnaría con los *Pactos Internacionales* que exigen la posibilidad de que las materias restrictivas de derechos humanos sean siempre revisables por un Tribunal Superior.

e) por último, que el Tribunal Constitucional, que ha tenido ocasión de pronunciarse en muy diversas ocasiones sobre la prisión provisional, nunca ha cuestionado, directa o indirectamente, la constitucionalidad de la medida adoptada por un Juez de Instrucción, tal como se prevé en el artículo 501 de la Ley de Enjuiciamiento Criminal.

Consecuentemente, soy más partidario de hallar la solución por la vía que hoy proporciona el Proyecto de Ley de Jurado. Según el Proyecto, el Juez no podrá, de oficio, acordar la medida privativa de libertad; deberá mediar petición expresa del Ministerio Fiscal o de la parte acusadora. En trámite de com-

parecencia, oídas acusaciones y defensas, el Juez decidirá sobre la petición. De esta manera se evita el automatismo judicial y toma la decisión quien mejor conoce las causas que lo justifican.

En el segundo aspecto indicado, esto es cuáles deben ser los condicionamientos o requisitos de la prisión preventiva, no parece negable que hoy el punto crítico se centra en el concepto de “alarma social”, como también podría serlo el de “frecuencia” o el de “circunstancias del hecho”.

Cierto es, en efecto, que se trata, como mínimo, de conceptos amplios, valorativos e indeterminados, difícilmente compaginables con el principio de seguridad jurídica que protege el artículo 9.3 de la CE. La alarma social viene confundiéndose, a veces, con la notoriedad pública por mor de la relevancia del inculpado; la frecuencia delictiva nada tiene que ver, por norma, con quien supuestamente ha cometido el hecho y las “circunstancias del hecho” es expresión que ni cualitativa ni cuantitativamente dice nada por sí misma.

Consecuentemente, aquí también he de decantarme por una modificación legislativa que se orientaría a fijar tres condicionantes de la prisión preventiva: peligro de fuga del encausado, riesgo de desaparición de las pruebas y razonada previsión de que repita actos delictivos graves.

De esta manera, además de cumplirse de forma más estricta los postulados constitucionales sobre la naturaleza de la institución, se cumplirían las recomendaciones internacionales y, más concretamente, la Resolución 17 del Octavo Congreso de las Naciones Unidas sobre Prevención del Delito y Tratamiento del delincuente (La Habana, Cuba, agosto-septiembre 1990) y se compaginarían con las “Reglas de Mallorca”, Reglas Mínimas del Proceso Penal, que, bajo el patrocinio de las Naciones Unidas, fueron redactadas por un grupo internacional de juristas para todos los países democráticos.

Con todo, yo quiero llegar hoy a una conclusión final. El cuestionamiento de las actuales vías de decisión política se ha puesto, creo que intencionalmente, en sede de las decisiones judiciales, dando a éstas siempre una orientación política (léase casos Barbero, Garzón, Ana Ferrer, Aguirre, etc.), de manera que en el futuro puede llegar a atribuirse al Poder Judicial español, a la manera italiana, un cierto grado de responsabilidad en el desequilibrio de los Poderes del Estado. Y quiero pensar que los jueces debemos ser ajenos, aún conociéndola, a esa maniobra tan insidiosa. Si el Juez cumple el mandato constitucional, cualquier lectura política de su decisión no puede serle atri-

buida en un Estado de Derecho. El Juez empieza y termina su deber cuando, en conciencia, toma una decisión jurídica. En lo demás, como dice el refrán naviero, “que cada palo aguante su vela”.

Dejemos que las instituciones democráticas funcionen por sí mismas, una vez creados, como se ha visto, los adecuados medios de control. Terminemos con un estado de hiperinformación intencionada, usemos el lema fisiocrático “laissez faire, laissez passer, le monde va de lui memme” y recordemos el frontispicio del Palacio de Justicia de Colombia: “las armas os han dado la independencia, las leyes os darán la libertad”.

RESSENYA CULTURAL

NOVA POBLACIÓ DE SARGANTANA BALEAR (*Podarcis lilfordi*) A UN ILLOT DE S'ALBUFERA DES GRAU

RAFEL TRIAY (*)

La sargantana balear (*Podarcis lilfordi*) constitueix un endemisme, descrit pel Dr. Günther (1974), que habita la majoria dels illots marins recoberts de vegetació que envolten les illes de Mallorca, Menorca i també l'arxipèlag de Cabrera (Colom, 1978; Mayol, 1985). L'any 1988, Pérez-Mellado i Salvador van revisar les poblacions menorquines i van trobar presència d'aquesta sargantana a disset illots (setze de localitzats i un de desconegut) i van descriure un total de nou subespècies (vuit de localitzades i una a l'illot sense localitzar).

Durant l'any 1989 es van prospectar diversos illots de Menorca a la recerca de possibles noves poblacions de *Podarcis lilfordi*. També es pretenia localitzar l'illot desconegut, anomenat Carbonera o Corberana, del qual provenien uns exemplars recollits a Menorca que es conserven al museu Zoologisches Forschungsinstitut und Museum Alexander Koenig de Bonn, gràcies als quals, l'any 1988, es va descriure una nova subespècie (*Podarcis lilfordi carbonerae*) (Pérez-Mellado & Salvador, 1988). En l'actualitat es creu que aquest illot es troba al voltant de la costa de Mallorca i, per tant, segurament hauria existit un error a l'hora d'etiquetar els exemplars recol·lectats, canviant Mallorca per Menorca (Pérez-Mellado, 1998).

(*) Membre de la Secció de Ciències Naturals de l'IME.

Al nord-est de l'illa de Menorca es troba s'Albufera des Grau, que en realitat és una llacuna d'uns 2000 m de longitud, que connecta amb el mar a través d'un estret canal que roman incomunicat durant l'estació seca. Al seu interior i a la zona més occidental i llunyana del mar, s'hi troba l'illa d'en Mel, que dista uns 75 metres de la vorera més pròxima. La seva alçada màxima és de 5 metres sobre el nivell del mar i té una extensió aproximada de 7.000 m². La vegetació és abundant, cobreix la pràctica totalitat de la superfície, i està constituïda principalment per *Tamarix africana*, *Opuntia ficusindica*, *Scirpus maritimus*, *Phragmites australis*, *Phillyrea media* i *Ruscus aculeatus*. També és un important lloc de repòs per als diferents ocells aquàtics que viuen a la llacuna.

El dia 27 d'agost de 1989 s'inspeccionà aquest illot en el qual, fins aquesta data, es desconeixia l'existència de *Podarcis lilfordi*. Es van observar sis exemplars d'aquesta espècie. Comparats amb les altres poblacions dels illots menorquins, són relativament grossos i més aviat de caràcter esquiu. Probablement, la presència d'ardeids, com *Ardea cinerea* i *Egretta garzetta*, durant bona part de l'any, podria explicar aquest caràcter, ja que poden incloure en la seva dieta aquests petits rèptils. La coloració de la cua i de la part dorsal és verdosa. Es va observar la seva habilitat per enfilear-se per la vegetació de més port (*Tamarix africana* i *Opuntia ficusindica*).

Aquest descobriment representa la troballa de la primera població de *Podarcis lilfordi* situada a l'interior dels límits costaners d'una illa major, tot i que continua essent a sobre d'un petit illot, l'únic no marí ocupat per la sargantana balear.

A uns 2.500 m d'aquest illot hi ha l'illa d'en Colom, amb una població important de *Podarcis lilfordi balearica* (Pérez-Mellado, 1989). En un futur proper seria interessant poder determinar la semblança o diferència amb aquesta població o bé si es podria tractar o no d'una nova subespècie.

Respecte a la conservació d'aquesta nova població, s'ha de dir que l'any 1995 s'Albufera des Grau va ser declarada Parc Natural, figura que, sens dubte, ajudarà a la preservació de l'illa d'en Mel i de les sargantanes que hi habiten.

BIBLIOGRAFIA

COLOM, G. (1978): *Biogeografía de las Baleares. La formación de las islas y el origen de su flora y fauna* (2ª edición argumentada). Palma de Mallorca: Diputación Provincial de Baleares, 326-348.

GUNTHER, A. (1874): "Description of a new European Species of Zootoca". *Ann. Mag. Nat. Hist.*, Ser. 4, 14: 158-159.

MAYOL, J. (1985): *Rèptils i amfibis de les Balears*. Palma de Mallorca: Editorial Moll. Manual d'Introducció a la Naturalesa, 6.

PÉREZ-MELLADO, V. (1989): "Estudio Ecológico de la Lagartija Balear *Podarcis lilfordi* (Günther, 1874) en Menorca". *Revista de Menorca*. Quart trimestre 1989: 455-511.

PÉREZ-MELLADO, V. (1998): "*Podarcis lilfordi* (Günther, 1874)". En: *Reptiles*. Salvador, A. (Coordinador), 1998. *Fauna Ibérica*, vol. 10. Madrid: Museo Nacional de Ciencias Naturales. CSIC, 272-282.

PÉREZ-MELLADO, V. & SALVADOR, A. (1988): *The Balearic Lizard: Podarcis lilfordi* (Günther, 1874) (*Saura, Lacertidae*) of Menorca. *Archivos do Museo Bocage* Vol. 1, 10; 127-195.

AGRAÏMENTS

A Tòfol Mascaró per haver-me acompanyat a l'illot i a Esteve Barceló i al Dr. Valentín Pérez-Mellado pels seus comentaris al text original.

UNA SOCIETAT MÈDICA A LA MENORCA BRITÀNICA: UNA RECERCA SOBRE EL PODER EN LA PENOMBRA

ÀNGEL MIFSUD CISCAR (*)

Començarem, contra el que és habitual en una ressenya, amb una pregunta. Imaginau-vos que sou un jove maonès de finals del segle XVIII, que voleu ser metge i que aspirau a exercir tal professió a la vostra ciutat. Per aconseguir-ho, haureu de passar, primer, dos anys fent pràctiques –aprenent-ne– amb *un dels metges* de la localitat –amb el Senyor A, amb el Doctor X o amb el Z; per les quals pràctiques, evidentment, vós, o més tost el vostre pare, pagareu uns honoraris al preceptor triat. Sabeu, a més, que, després, haureu d’aconseguir –com sigui– un títol de Medicina de qualsevol universitat i, ja amb aquest davall del braç, haureu de superar encara una darrera prova per exercir legalment la vostra anhelada professió: acompanyats del Doctor X, que és –*de per vida*– el gran jerarca i *examinador* dels aspirants a metge maonesos, visitareu un malalt que *ell*, el Senyor X, *triarà*; fareu llavors el vostre diagnòstic, decretareu la teràpia escaient i, finalment, argumentareu el perquè de cada cosa –en llatí– davant un tribunal que presidirà el mateix Senyor X. Ara ve la pregunta: Quin preceptor –A, X o Z– pagaria el vostre pare perquè féssiu amb ell els dos anys de pràctiques?

(*) Professor i membre de l’IME.

Efectivament, és una pregunta fàcil. Però obligada, perquè, independentment de la resposta que li hàgiu donat, si heu llegit el llarg plantejament d'una tirada, sense ni adonar-vos-en, podeu estar segurs que el llibre *Una societat mèdica a la Menorca britànica*, editat recentment per l'IME (Institut Menorquí d'Estudis), us sorprendrà agradablement; i això perquè ens trobam davant d'una obreta que dóna molt més del que qualsevol lector, a primera vista, podria esperar d'ella.

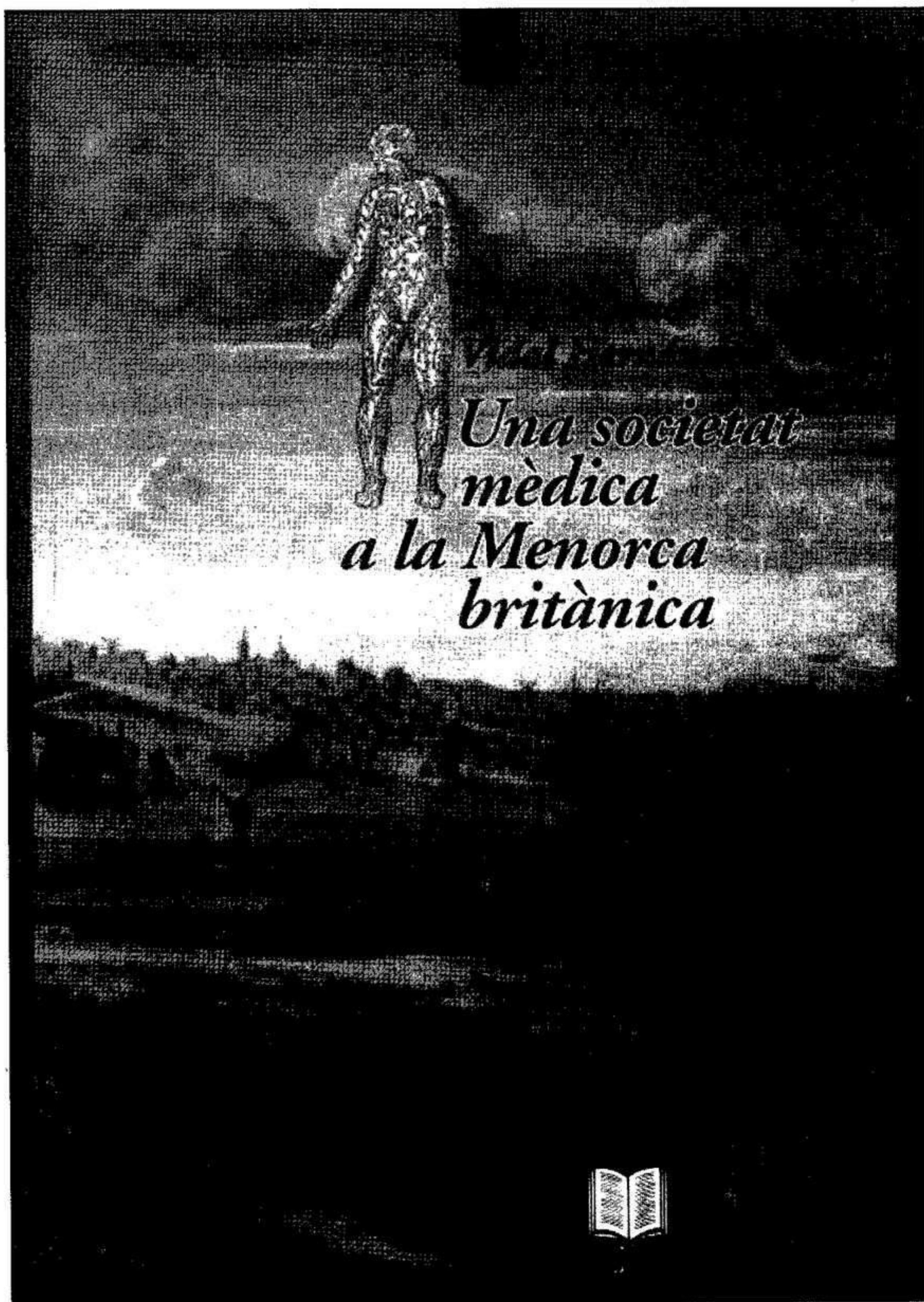
Així, d'entrada, en tant que parla d'una societat mèdica del segle XVIII, el Protomedicat maonès (1774-1804), és un llibre de temàtica científica, més concretament, d'història de la ciència. En aquest sentit, que l'autor sigui Josep Miquel Vidal Hernández, home de sabers polifacètics, d'escriptura clara i perspicaç, llicenciat en Ciències Físiques per la Universitat de Barcelona, membre de la Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica, coordinador científic de l'IME, director de l'*Enciclopèdia de Menorca*, coneixedor de totes les literatures que es fan i es desfan... que en sigui ell l'autor —dèiem— és tota una garantia; especialment per als qui hem llegit la seva acurada biografia de Joan J. Rodríguez Femenias¹ o qualsevol altre dels seus nombrosos articles o publicacions. Per altra banda, el fet que el llibre aparegui a la col·lecció "Petit Format" —n'és el núm. 4—, amb altres obres de temàtica diferent, diu ben a les clares la seva intenció divulgadora i, per tant, la condició de text assequible a un lector sense coneixements profunds del tema.

I hem de dir que, certament, iniciada la lectura, el llibre respon perfectament i amb escreix a allò que s'esperava d'ell; fins a l'extrem que, quan ha acabat la Introducció, el lector té la rara sensació que ja ho sap tot sobre el tema, tal és el grau de claredat i de precisió amb què s'hi expliquen l'estat dels coneixements mèdics a la Menorca del segle XVIII, i les implicacions polítiques i socials que la pràctica mèdica podia tenir en el context d'un port freqüentadíssim com el de Maó. No és, per tant, sinó amb perplexitat, que el lector llegeix la darrera línia de la "Introducció":

"A l'estudi d'aquesta societat singular [el Protomedicat, la societat mèdica a què al·ludeix el títol de l'obra] dedicarem tota la resta del llibre".

Som a la pàgina 17 i queden vuit capítols! Què més se'ns hi pot dir? Com

¹ Dins *Ciència i Tècnica als Països Catalans: una aproximació biogràfica*, 2 volums, Fundació Catalana per a la Recerca (Barcelona 1995), vol. I, pàg. 425-456.



Portada del llibre

a assaig de resposta valgui la meva experiència: a mesura que avançava en la lectura, anava notant que allò no era un llibre “científic” convencional, que el tema principal de l’obra no era exactament la sotsdita institució, que l’estructura de l’obra no era l’habitual en aquests casos, que l’autor s’encuriosia especialment en aspectes que, a priori, interessarien més a un historiador en sentit estricte, etc. Al final, quan llegia els darrers capítols del llibre, vaig caure en l’evidència que tenia davant una trama com de novel·la policíaca. Era el moment, doncs, de rellegir l’obra des d’aquesta nova perspectiva.

I, efectivament, Josep Miquel Vidal ha escrit, de fet, una novel·la d’intriga, però sense diàlegs ficticis ni farciments descriptius. En una altra circumstància l’investigador hauria estudiat i contrastat tota la documentació sobre el tema, n’hauria extret després les conclusions pertinents i, finalment, les hauria exposades d’una manera convencional, lògica, que en facilités la comprensió ràpida per part del lector. En aquesta ocasió, no. J. M. Vidal sap que el tema s’ho val i que, a més de coneixement, pot oferir-li al lector una bona estona de divertiment: la documentació mostra difusament un seguit de fets –un canemàs argumental– rere dels quals s’endevina una trama d’interessos i relacions de poder entre els personatges que els protagonitzen.

Veiem-ho. L’any 1771, els jurats de la Universitat de Maó presenten al governador britànic un projecte per a la creació d’una entitat que regularà l’exercici de les professions sanitàries a la ciutat. Fins aquí res d’estrany; com no sigui que fins aleshores no n’havia calgut cap, d’institució d’aquest tipus. El governador es pren un temps per consultar els professionals destacats, i es dóna el cas que la documentació disponible a hores d’ara revela que totes les respostes de l’estament mèdic foren negatives a tal projecte. I, tanmateix, tres anys després, el governador autoritza la institució, el Protomedicat, i el reglament que haurà de regir-la, els *Arreglamientos*. Què ha passat? És, certament, ben intrigant. Un bon punt de partida per a una investigació carregada d’atractius: solament ens falta un narrador que, amb mà segura i dosificant convenientment la informació per tal de mantenir l’interès, mení el lector o lectora pel laberíntic camí del coneixement.

No oblidem, però, que no es tracta d’una obra de ficció, i que en conseqüència, per moure’ns-hi, ens acompanyarà el propi autor: Josep Miquel Vidal. Tota una autoritat en el camp de la ciència, ja ho hem dit: tota una garantia.

L'ILLA DE MENORCA I ALTRES ARTICLES

JAUME GOMILA SAURA (*)

El llibre que ens ocupa, *L'illa de Menorca i altres articles*,¹ recull la col·laboració de Josep Miquel Guàrdia i Bagur (Alaior, 1830 - París, 1897) a la revista cultural *L'Avenç*, a principi de la dècada dels 90. El volum, prologat i editat per Josefina Salord Ripoll amb motiu de la commemoració del centenari de la seva mort, aplega un conjunt de vuit articles que permeten resseguir els trets fonamentals del seu pensament estètic i ideològic, classicitzant i positivista, així com de la seva sòlida llengua literària.

Per a Salord, es tracta de "l'obra catalana més interessant i ambiciosa de la Menorca del darrer terç del segle XIX, aquell que ha vist consumir-se la ruptura amb la tradició culta i unitària dels escriptors il·lustrats i neoclàssics, i es debat pels viaranys estrets d'una castellanització i dialectalització amb l'únic objectiu d'impossibilitar la construcció constant d'una cultura pròpia, plena i completa".² No debades, aquests textos sintetitzen el projecte intel·lec-

(*) Doctorand en Filologia Catalana a la Universitat de Barcelona.

¹ Josep Miquel GUÀRDIA. *L'illa de Menorca i altres articles*. A cura de Josefina Salord Ripoll. Menorca: Institut Menorquí d'Estudis, Consell Insular de Menorca, Ajuntament d'Alaior, 1998, Petit format, 3, p. 127 p.

² SALORD RIPOLL, Josefina. "Pròleg" a Josep Miquel GUÀRDIA. *L'illa de Menorca i altres articles*, p. 9.

tual d'un Guàrdia instal·lat a París, dedicat a la medicina, la filosofia, la pedagogia i la literatura; alhora que testimonien l'enllaç menorquí entre les escoles del Romanticisme i el regeneracionisme del primer nou-cents.

Estudis del món grecollatí, de l'edat mitjana i de l'humanisme castellà del segle XVI, enceta la seva participació a *L'Avenç* amb la resposta, adreçada al director Jaume Massó i Torrents, a una nota bibliogràfica³ (28 de febrer de 1890) sobre la seva edició de *Lo somni* (1399) de Bernat Metge, publicada, un any abans, a París i a Barcelona. Així, doncs, a "Una carta de D. J. M. Guàrdia" (30 de juny de 1890) se'ns presenta, d'entrada, com a "demòcrata republicà, i no de quinze dies, qui desitja coralmènt la independència, la llibertat, la prosperitat i l'avenç de la pàtria catalana".⁴ El seu republicanisme federal, coincident amb el de Valentí Almirall, el mena a formular la seva declaració d'intencions: "Excusat és dir-vos que l'afició que tinc a Catalunya és la deguda per lo fill a sa mare, essent natural de Menorca i no havent oblidat mai la primera pàtria, servint-la segons lo meu poder amb aquesta ploma trempada en tinta francesa; però sempre encaminada a cercar veritat i justícia, que prou falta fan en aqueix món a on són tan necessàries".⁵ A més de reivindicar-hi la funció de la crítica, que "no val res si en totes circumstàncies no dóna claredat i llum",⁶ proposa la creació d'una biblioteca de clàssics autòctons que serveixi de referent per als autors que vulguin compondre en la "llengua nacional".⁷

D'altra banda, a "Una carta" (31 de maig de 1891) manifesta el seu compromís a redactar alguns escrits per a la revista, al costat de les dificultats tècniques que li suposa un tal exercici, "per més que sia de raça catalana";⁸ el cas és que es veu obligat, davant de la manca de models, a crear un llenguatge propi, tot recorrent al dialecte menorquí nadiu –per als registres col·loquials– i al català medieval que, mitjançant l'estudi, s'havia fet seu –per als cultes. En paraules seves: "Com ho ha de fer aquell que té costum de conversar amb los antepassats, i no acaba d'entendre lo català cosmopolita dels moderns".⁹

³ Vid. "Apèndix", dins GUÀRDIA, Josep Miquel. *L'illa de Menorca i altres articles*, p. 124-127.

⁴ Vid. op. cit. p. 40.

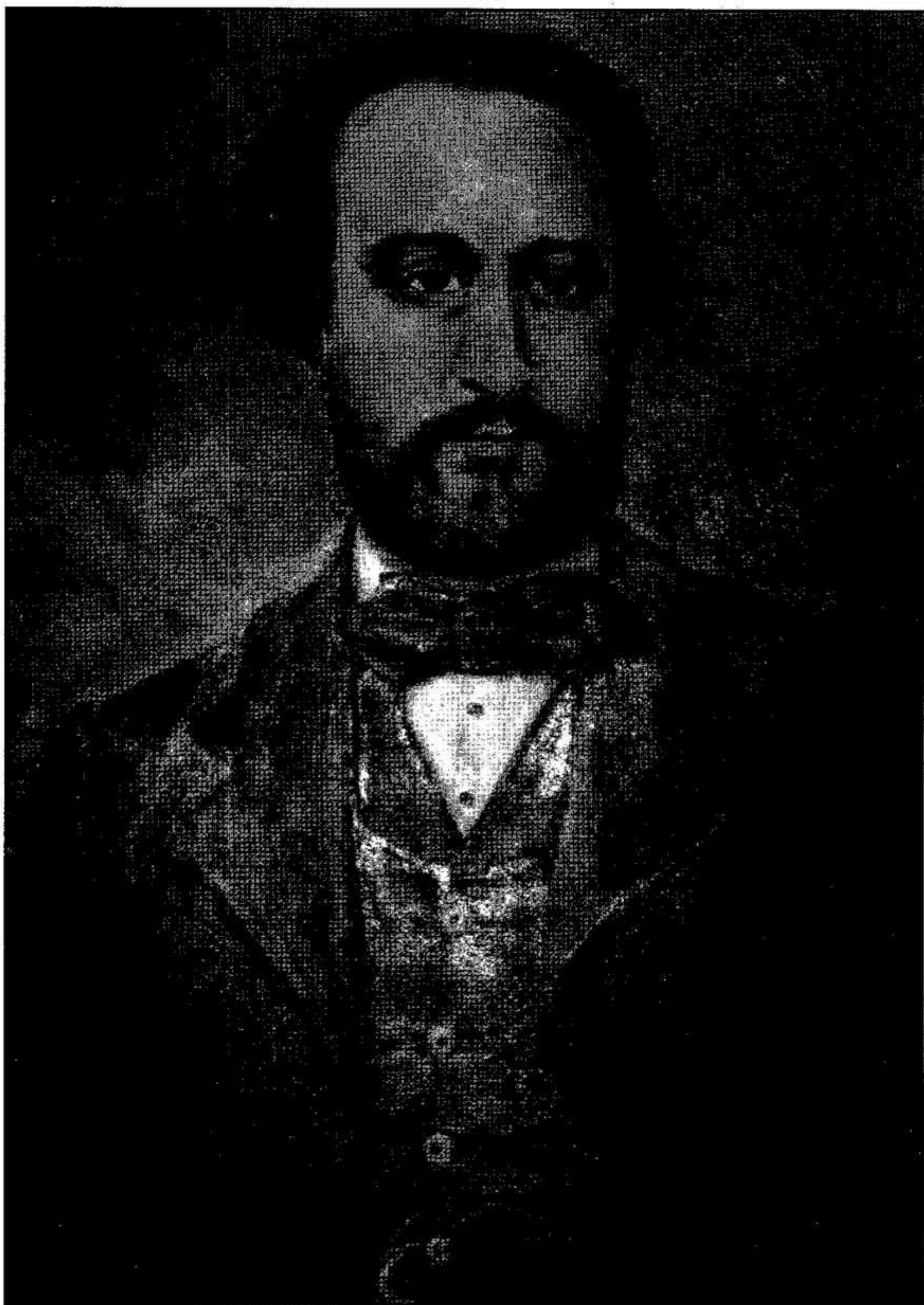
⁵ Vid. op. cit. p. 36.

⁶ Vid. op. cit. p. 36.

⁷ Vid. op. cit. p. 39.

⁸ Vid. op. cit. p. 41.

⁹ Vid. op. cit. p. 45.



Josep Miquel Guàrdia

Al seu torn, l'article "La bona tinta" (30 de setembre de 1891), dividit en dues parts, ve a completar les dues missives anteriors. Aquí explica les raons que promouen les seves intervencions públiques: es refereix al descàrrec de consciència i a la voluntat de resultar útil a Catalunya, des de la perspectiva que li ofereix la distància física, malgrat que mostra tota "la prudència d'un escèptic de natura i de principis",¹⁰ pel que fa a la regeneració dels individus i dels pobles. És així que, en plantejar-se la interdependència de la llengua i la nació, valora la tasca primerenca de Pompeu Fabra i no s'està de reclamar "una bona crestomatia del català modern i un bon diccionari manual [...] la gramàtica històrica [...] i un diccionari etimològic mentre se prepara el diccionari complert i històric, i una història tal qual de la literatura catalana".¹¹ Una clarivident projecció de futur que acompanya d'unes pinzellades sobre teoria de la literatura i de la crítica: "La sensibilitat és la mare de les lletres humanes, i la imaginació daura la pensa com d'un raig de sol clar i calent [...] Fora d'aquests requisits no hi ha literatura."¹² I encara: "La crítica literària no és obra d'anatòmic, sinó de fisiologista: per ella ressusciten els morts, tals quals foren en vida, hòmens del seu temps i de la nacionalitat que tingueren, no cadàvers o mòmies."¹³

En aquest primer bloc, Guàrdia exposa la seva eclèctica concepció de l'activitat intel·lectual. Comparable, tanmateix, a la del crític Josep Yxart (Tarragona, 1852-1895), que presenta deutes clars respecte a les teories de la raça, del medi i del moment històric de H. Taine o Mme. de Staël; mentre que el seu escepticisme sembla concordar amb el d'un A. Comte, considerat el fundador de les ciències humanes i de la sociologia moderna,¹⁴ segons el qual no es pot abastar objectivament la realitat i, per tant, s'ha de renunciar a les sistematitzacions absolutes. Per a Comte, com Guàrdia, l'aprehensió eficaç de les coses sempre ha de guardar una certa conformitat amb els fenòmens observats; sense renunciar, així i tot, al paper, relatiu i subordinat, de la imaginació.

El segon bloc de la producció, el formen "La font de vida" (31 d'agost de 1891), "Antics i moderns" (març de 1892) i "Escola catalana de bones lletres"

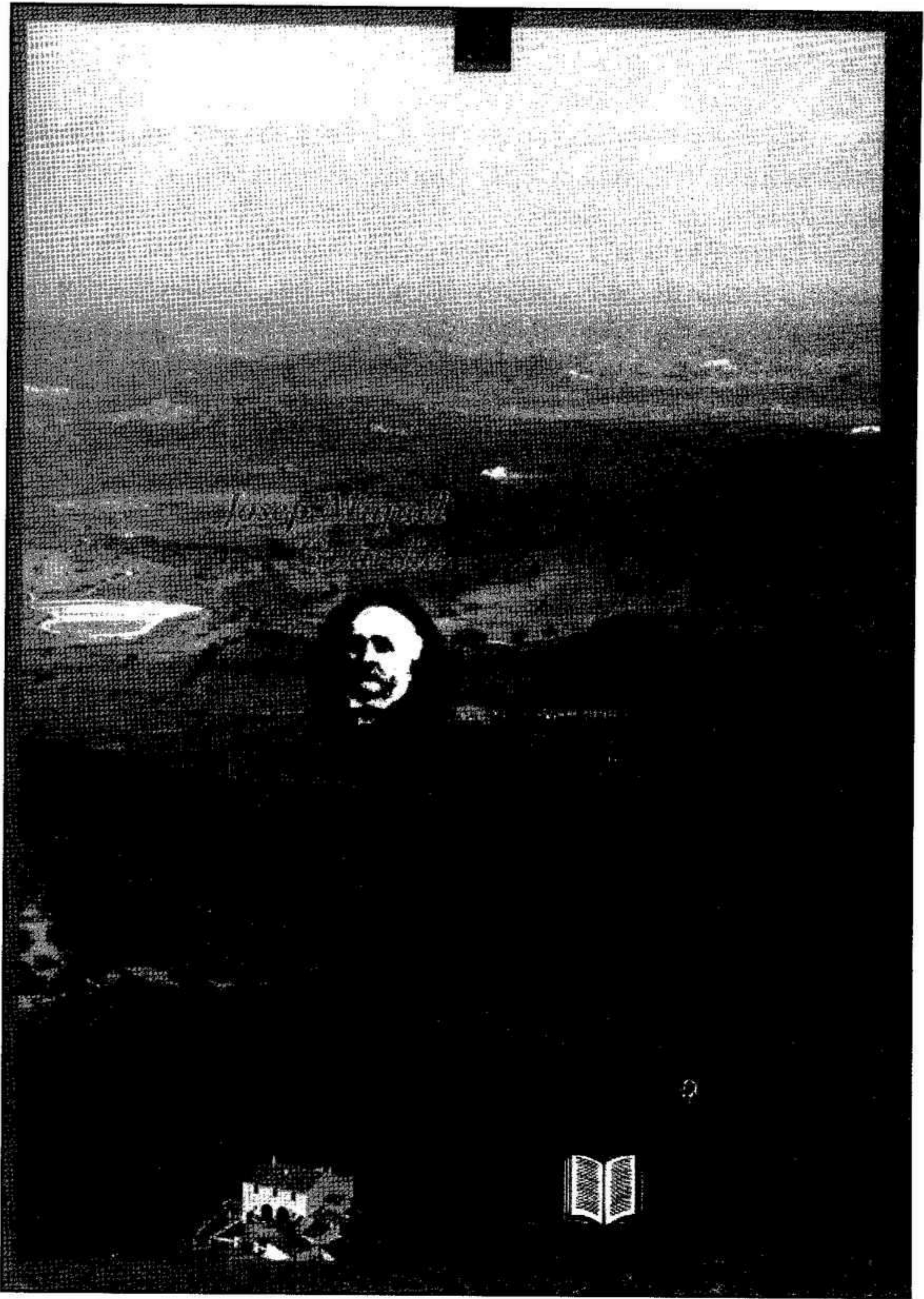
¹⁰ Vid. op. cit. p. 59.

¹¹ Vid. op. cit. p. 60-61.

¹² Vid. op. cit. p. 66.

¹³ Vid. op. cit. p. 66.

¹⁴ Vid. ARNAUD, P. *La sociología en Comte*. Barcelona, 1971.



Portada del llibre

(maig de 1892); un conjunt unitari, que deixa sentir la seva erudició, el seu coneixement aprofundit de la civilització occidental.

Al primer, afronta l'assumpte de l'anomenada "Decadència", de la qual cerca les causes historicoliteràries –la pressió castellana i francesa o la manca d'un autèntic Renaixement català al segle XVI. Per suplir les mancances i renovar l'idioma, considera imprescindible l'organització d'un sistema educatiu que entronqui amb la tradició antiga i medieval. O, el que és el mateix, només a partir de l'assumpció del passat, hom pot ressenyar el present i mirar cap al futur. El vessant pedagògic de la història ens condueix, de nou, a la font comtiana, dotada d'una marcada dimensió pragmàtica:¹⁵ l'home progressa; representa, cada vegada amb més exactitud, els objectes externs, malgrat que la millora ininterrompuda mai no arriba a revelar la constitució intrínseca d'allò tangible; si es vol, l'especulació científica pot, tan sols, acostar-se a uns límits ideals, que satisfan relativament les necessitats humanes reals.

Tot seguit, a "Antics i moderns", reprèn alguns dels motius fins ara apuntats, com ara la rememoració de la "llició d'ahir".¹⁶ I afegeix aforísticament: "La parla és la tradició vivent d'una raça. Aquella viurà qui la conserva com un tresor, aquella acabarà qui la perd o l'oblida. Salva la llengua, salvat el poble qui l'usa".¹⁷ Clou l'argumentació amb un supòsit epistemològic d'abast general: "Tot lo qui se sap de cert, podria cabre en un tomet de poques fulles, fora de les qui quedarien blanques".¹⁸ En aquest sentit, la uniformitat de coneixement a què podem aspirar és, justament, la del mètode positiu: partir de la subjectivitat comporta la consolidació d'una ciència única, social, on s'inse-reix, espontàniament, l'anàlisi racional de l'exterior, gràcies a l'observació, que esdevé la base de la veritat accessible.

A l'"Escola Catalana de Bones Lletres", en paraules de Salord, "la reflexió teòrica i històrica es converteix en proposta d'actuació, en programa pedagògic",¹⁹ una acció que ha de comptar, d'una banda, amb la fisiologia, la psicologia i la patologia; d'una altra, amb la moral i la higiene, unes disciplines de caire empíric.

¹⁵ Vid. NEGRO PAVÓN, D. *Comte: positivismo y revolución*. Madrid: Cincel, 1992.

¹⁶ Vid. op. cit. nota 2, p. 88.

¹⁷ Vid. op. cit. p. 88.

¹⁸ Vid. op. cit. p. 99.

¹⁹ Vid. op. cit. p. 16.

I arribam ja al tercer i últim bloc del llibre, constituït per “L'illa de Menorca” (gener de 1892) i “Psicologia empírica d'un fumador” (octubre de 1891).

Al primer, descriu Menorca des del punt de vista de l'higienisme,²⁰ un corrent liberal i progressista que propugnava, d'acord amb els descobriments mèdics, la regeneració física i moral de l'individu per mitjà de mesures legislatives, urbanístiques i/o sanitàries que corregissin els greuges provocats per la societat industrialitzada; en consonància amb el tipus de discurs que un Narcís Oller, per exemple, estava difonent des de *La Vanguardia* (1889-1890) entorn de la ciutat de Barcelona, d'acord amb els ensenyaments peoners d'Ignasi Miquel Pusalgas i Guerris, Pere Felip Monlau, Luis Góngora²¹ o Joan Giné i Partagàs.²² Guàrdia, a més, hi insereix notes sobre paisatge, antropologia, climatologia o agricultura. El resultat: una crònica fidedigna i complexa de la realitat, amb voluntat de millorar-la: “El clot del fems és el receptacle de totes les immundícies. D'allí i dels estables surten eixams de mosques insofribles en temps calent. Mentres no es perfeccioni aquell sistema, no desapareixeran les malalties infeccioses i contagioses”.²³ Fins i tot, podríem parlar, *avant la lettre*, d'un Guàrdia ecologista, quan, en preocupar-se per les espècies en extinció, diu que “falta allí una llei protectora dels animals, tant de pèl com de ploma”.²⁴

Finalment, “Psicologia empírica d'un fumador” confirma la seva adscripció al positivisme filosòfic, no així al naturalisme que se'n deriva, essent un defensor de l'estètica classicitzant. I és que, semblantment i coetània, un sector progressista de l'elit catalana trobà en la tradició anacreòntica i horaciana, així com en les propostes de Heinrich Heine, una alternativa, tant a les seqüeles del Romanticisme conservador, historicista i cristià, com al Naturalisme més descarnat i materialista.²⁵ En aquest punt, l'escriptor estableix un ric joc

²⁰ Vull agrair la deferència de la Dra. Carola Duran, que m'ha facilitat amablement aquestes referències sobre l'higienisme a Catalunya.

²¹ GÓNGORA, Luis. “La Higiene”, conferència núm. 19, dins *Conferencias públicas relativas a la Exposición Universal de Barcelona*. Barcelona: Ateneo Barcelonés, tipo-litografía de Busquets y Vidal, 1889, p. 539-560.

²² GINÉ I PARTAGÀS, Joan. *Índice higiénico, intelectual y moral de un pueblo*. Barcelona: Lluís Tasso ed., 1878.

²³ Vid. op. cit. nota 2, p. 28.

²⁴ Vid. op. cit. p. 34.

²⁵ De nou, dec a la gentilesa de la Dra. Carola Duran aquesta informació, que ha estat extreta de la seva tesi

d'analogies entre el memorialisme, la medicina i l'art, a propòsit del fumar, el beure i el somniar: "La crítica d'avui dia, de fisiologia i d'higiene no té que saber molt, però, en canvi, de patologia cal que sia ben instruïda, com que s'acosta molt a la clínica, pus tothom sap avui que la literatura de malalt té més representants i més reputació que la literatura sana".²⁶

Considerat tot, el pes específic de *L'illa de Menorca i altres articles* pot mesurar-se com una resposta a les qüestions obertes per la transformació profunda de les estructures tradicionals del moment; com l'esbós, en definitiva, d'un programa cultural i didàctic que agombolàs, des de la catalanitat, l'evolució contínua de la col·lectivitat pels camins de l'ordre i el progrés. D'aquí el discurs moral, que no dogmàtic, i l'actitud criticista d'aquest alaiorenc universal per a qui "la veritat no vol embolics ni adornos, ni careta de desfressar-se. De prop l'hau de mirar i sens ulleres".²⁷ Una veritat diàfana —feta d'experiència de vida, de ciències i de lletres—, consignada, successivament, per Marçal Pascuchi (Maó, 1904 - Buenos Aires, 1983), Antoni Petrus Rotger i Josefina Salord, gràcies als quals restarà impresa, per sempre, en la nostra memòria.

doctoral, en vies de publicació. Vid. DURAN TORT, Carola. *La Renaixença i la seva activitat editorial*. Vol. I [Joaquim Molas Batllori dir.] Universitat de Barcelona, 1999, p. 624-635.

²⁶ Vid. op. cit. p. 71-72.

²⁷ Vid. op. cit. p. 83.

DORADA A LA SAL DE PEDRO J. BOSCH (*)

FERNANDO PÉREZ PACHO (**)

Comentar un libro siempre supone un riesgo nunca lo suficientemente calculado. Cuando comentas, opinas, das una versión totalmente subjetiva de lo que has leído, y, aunque de eso se trata, siempre tienes la sensación de que te estás arrogando un papel de conocedor por encima del conocimiento y, peor aún, de juez de la creatividad de otros desde el cómodo asiento de las páginas de una revista.

Independiente de los resquemores morales más o menos retozones en el ánimo de cada uno, una cosa es criticar un libro cómodamente sentado en tu casa, lejos de la cara y la expresión del creador, y otra, muy distinta, hacerlo sentado supuestamente cómodo al lado del escritor, como es el caso.

El nombre de Pedro J. Bosch no es ajeno a la totalidad de los presentes y, seguramente, a una gran parte de los ausentes. Nacido en Maó en 1949, se está acercando peligrosamente al medio siglo de edad, tiempo éste que no ha desaprovechado, colaborando con su pluma en numerosos diarios como el *As*, el *Baleares*, la revista *Oriëntese*, *La Vanguardia*, *El País* y el *Diario Menorca*, periódico éste del que es articulista decano. Como médico ha publicado diver-

(*) Presentació de la novel·la de Pedro J. Bosch, *Dorada a la sal*, al Cercle Artístic de Ciutadella, el 7 de febrer de 1998.

(**) Psicòleg.

dos artículos en revistas profesionales como *Jano* y *Studium Oftalmologicum*. Dos libros publicados en el ámbito de la investigación, *El médico en tiempos de la melancolía* y *Episodios insulares (treinta años después)*, preceden a la que ha sido su primera incursión en el campo de la narrativa, *Dorada a la sal*, que, como ya saben ustedes, será el libro que nos ocupará hoy.

Primero trataremos de situarnos en lo que nos cuenta *Dorada a la sal*, su argumento, el por qué de sus 282 páginas.

Finales del verano en una isla del mediterráneo. Ramón, un soltero de mediana edad, tuesta sus carnes en una cala reflexionando sobre su vida. Aunque es consciente de que ésta podría haber ido por otros derroteros si en su momento se hubiera decidido a tomar alguna decisión que no tomó, se regala a sí mismo, en la tranquila complacencia de que las cosas están bien como están, que los lapsus de decisión en el pasado no pueden alterar la natural afluencia de lo predecible, enemigo de lo imprevisto.

En este ejercicio de narcotización se encuentra Ramón cuando el enemigo de lo predecible, el imprevisto, se presenta. Y se presenta en forma de mujer. La entrada de María en escena da comienzo, propiamente dicho, a la trama central de *Dorada a la sal*. María es el amor de juventud de Ramón, un amor que no fructificó.

La llegada de María supondrá una oportunidad para el reencuentro. Claro que este reencuentro se tendrá que desarrollar a espaldas de su marido, Julián, un psiquiatra entregado a su trabajo y poco más.

Al mismo tiempo se va desarrollando una trama de corrupciones inmobiliarias, políticos a sueldo y tráfico de drogas en la que nuestros amantes se verán inmersos de una manera indirecta y que proporcionará a la obra un ritmo *in crescendo* e imparable hasta su inesperado –o bastante inesperado– final.

Dorada a la sal es, fundamentalmente, una novela de personajes. Ello no quiere decir que los escenarios en los que éstos se mueven se conformen como algo anecdótico o que puedan ser fácilmente reemplazados por otros. Como ya veremos después, el escenario que da fondo a lo que se relata es el encaje que viste en gran medida la personalidad de los protagonistas.

Es, precisamente, la psicología de los personajes algo en lo que Pedro J. Bosch se ha detenido con pulcritud. La cuidada definición de la personalidad de cada uno de ellos los convierte en elementos imprescindibles para hacer

creíble la historia que se nos está contando. En algunos momentos de la lectura, uno tiene la inquietante sensación de que la labor del autor ha consistido en arrastrar hasta el papel a personas reales, con la única y necesaria modificación de su nombre. Pero estas son cuestiones a las que seguramente el autor podrá contestar después.

¿Quiénes son los personajes?

Ramón es un hombre que parece haberse conciliado con su destino, con un destino que probablemente pudo cambiar en su momento, pero no lo hizo. En la juventud se enamoró de María; un amor platónico, sin mácula, en el que no existió ni el más cándido de los besos. Por no existir, ni tan sólo el mero contrato verbal que certifique que “esa” es una relación diferente de las otras entre quienes desean entrar en el negocio del noviazgo.

En la relación “no relación” de Ramón y María se suponía que salían juntos, se suponía que se querían y se suponía que había algo entre los dos: el no se qué que empieza no se sabe cómo y acaba no se sabe cuándo, así fue como definió el amor una cortesana francesa. Fue la suya una supuesta relación tan exhaustivamente virginal y moñón, tan ausente de comunicación mutua, que, cuando acabó, no pareció que hubiera acabado realmente nada. Algo que no fue verdad para Ramón, quien en los años posteriores quedó impregnado por la consistencia de ese amor de juventud, de esa María a la que nunca consiguió y que, por la misma razón, le seguía durando tanto.

Ramón, en su madurez, no quiere que las cosas cambien. Quiere ver su mundo en orden. La monotonía le proporciona seguridad, el sobresalto le deja sin recursos. Rememorar el pasado le inquieta, pero se ve abocado a volver a él porque sus sentimientos de vacío interior, que afloran como grumos en un caldo de orden, sólo admiten el bálsamo del recuerdo de María.

Al comienzo de la novela, Ramón está en la playa —curiosamente denominada “Cala Tusquida”— entregándose a ese inquietante ejercicio del recuerdo. Eso le descoloca, y la inercia de tantos años le incita a buscar la seguridad, la homeostasis. Cuando ya está saciado decide “sumergirse en las tranquilas y maternales aguas *de siempre*” (leemos en la página 10), como quien busca la seguridad añorada del útero materno, en donde no hay sobresaltos y todas las necesidades están cubiertas.

La visión de María en la playa, a quien hace ya años que no ve, le desmonta los esquemas. Y la visión llega como llegan todas las visiones, primero, con la

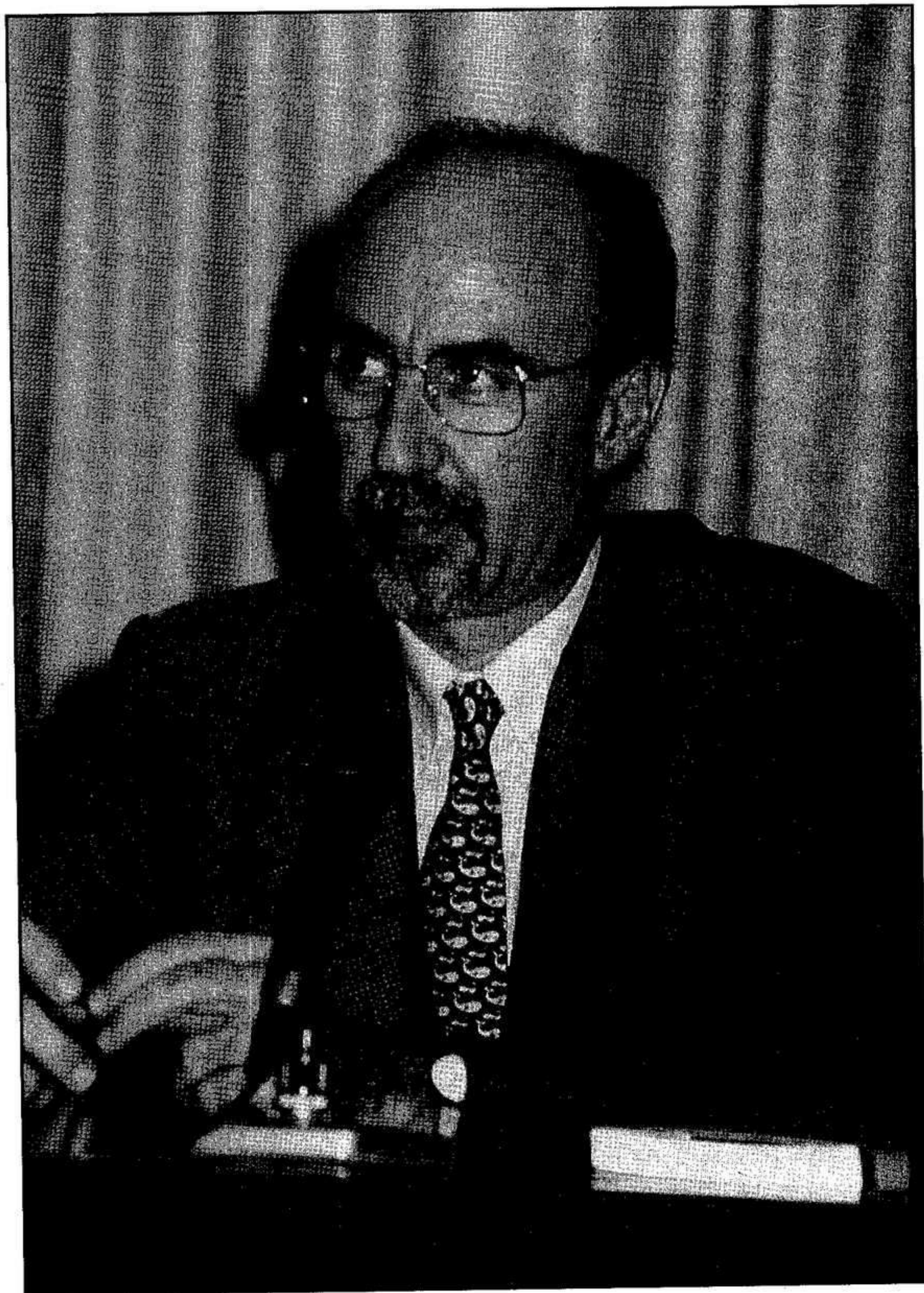
experiencia de sentir un mazazo y, después, con el convencimiento de la revelación. Veinticinco años de recuerdos deciden presentarse en la sencilla forma de una mujer paseando por la playa. Las apariciones no suelen ser ruidosas.

Aunque todavía no sabe leer en el libro de las revelaciones, ésta le está diciendo a Ramón que no podrá quedar al margen de nuevo, que su habitual actitud de espectador en la vida ahora ya no sirve, que –parafraseando libremente al poeta Leonard Cohen– no podemos utilizar una vieja piel para la nueva ceremonia.

Tales características de la personalidad de Ramón quedan bien definidas por el autor en la página 29: “Era, como en gran parte de su propia vida, un mero observador. La vida parecía transcurrir en un escenario teatral y él era un sempiterno y obcecado espectador, incapaz de tomar una iniciativa que pudiera poner en peligro su *stato quo* con la humanidad. Esta táctica le había servido para llevar una vida plácida, repleta de entrañables cotidianidades, en su tierra, con sus gentes, pero le había llevado al fracaso en lo que más le había importado, su relación con María. Con ella actuó igual, como si asistiera a una representación, esperando que el guionista le asignara el papel de protagonista. Fue así, esperando su oportunidad, como la heroína se desvaneció, dejándolo solo en el anfiteatro de la vida”. Y más adelante, en la página 33, leemos: “Había contemplado el paso de muchos trenes, pero todos iban a una velocidad excesiva para su poder de reacción y no se atrevió a cogerlos. Siempre acababa prefiriendo la cálida hospitalidad de la estación conocida...”

No son, pues, extraños los sentimientos de Ramón al ver a María en la playa. Para describirlos, Pedro J. Bosch emplea un recurso precioso y original: hace coincidir esta situación con un párrafo de la lectura a la que se ha entregado de forma desvaída Ramón. Es un libro de H. P. Lovecraft, el iniciador del horror cósmico y maestro de gran parte de los escritores de terror contemporáneos.

El párrafo que está leyendo Ramón cuando se percata de la presencia de María dice así: “Miré durante unos instantes... y casi perdí el conocimiento. Sin embargo, apretando los dientes, me mantuve en silencio. Me dejé caer al suelo y apreté mis sienes entre mis manos en medio de la abismal oscuridad. Lo que temía y esperaba estaba allí. O estaba soñando, o el tiempo y el espacio se habían convertido en entelequia...”



Pedro J. Bosch

Dorada a la sal nos regala una serie de episodios muy bien estructurados y definidos en los que asistimos a la realidad vital que puede suponer enfrentarse cara a cara, en carne y hueso, con aquello que habíamos idealizado, con un amor que se había ido forjando en la gramática sin reglas de nuestra imaginación y que cobra vida para pasar factura de todo aquello que le habíamos prometido en nuestros sueños.

Y ahora María, ese oscuro objeto del deseo. María es un producto de su época, con los mismos resabios educativos que Ramón, pero con el maravillosamente cuidado “toque femenino” en el que se empeñó la férrea y enfermiza moral franquista. Seguramente estudió con la *Enciclopedia Álvarez* —o una de sus afines—, la misma que determinaba claramente cuál era el papel del hombre y de la mujer en una sociedad sana y cristiana, la que nos enseñaba formación del espíritu nacional y en la que aprendíamos que los chinos son fisiológica y moralmente inferiores al resto de los hombres porque no descansan los domingos.

María pasó su juventud empapándose de todo lo que una chica provista de la moralidad oficial correcta tenía que empaparse: saber esconder sus pasiones y entrenarse en el difícil arte de la estoica espera a que el macho tome la iniciativa, y enfrentar con garbo la feliz renuncia de lo que pudo ser y no fue.

Así fue como perdió la ocasión con Ramón. Pero, como estaba bien entrenada en el arte de la estoica espera y la feliz renuncia, terminó por encontrar un marido políticamente correcto (cien por cien correcto, según los patrones de la *Enciclopedia Álvarez*) llamado Julián.

El oscuro objeto del deseo ha conseguido una posición, estabilidad económica, hijos... y un marido que, entregado en cuerpo y alma a su trabajo como psiquiatra, se ha olvidado de que tiene una esposa. ¿Cuál es el sentimiento de María? “Estoy muerta... Me siento como una hoja seca a punto de desprenderse del árbol”, confesará a Ramón (su “Ramonet”) en la página 60.

Conclusión: Ramón y María tuvieron su oportunidad y no la aprovecharon. Un amigo suyo en la obra, Pep Mercadal, define aquella época de juventud de una manera precisa: Ramón y María “siempre se buscaban, pero nunca supieron encontrarse”. Su relación había consistido en (citando la obra, pág. 50) “una jungla de banalidades, risas gratuitas, sin el peaje del auténtico ingenio y sin el calvero que les proporcionara el sosiego necesario para indagar en

sus propios sentimientos y saber si estos podían proyectarse hacia el futuro”. Ahora, cada uno con su historia personal de invalidez emocional a las espaldas, se reencuentran en la playa, en la isla que una vez estuvo a punto de verlos florecer juntos, pero que tuvo que contentarse viendo como echaban raíces en tiestos distintos.

Hay toda una serie de personajes en la obra, cada uno de ellos característico del ambiente isleño en el que se desenvuelve *Dorada a la sal*.

Pep Mercadal, amigo de juventud de Ramón y María. Mujeriego, alcohólico, despreocupado social, vive de la estela del padre, reconcomido por la competencia de un hermano muerto en quien el padre había depositado sus esperanzas empresariales de futuro. Pep se ve como un telonero, pero lo cierto es que es un fracasado por propia iniciativa.

Julián, el esposo de María, un psiquiatra cuyo mundo consiste en el trabajo, totalmente incapaz de saber qué le pasa a su mujer, por qué está tan distante. Tal vez porque es incapaz de reconocer en otros las carencias de necesidades que él no tiene. Es un hombre sin pasiones extremas, “jamás había sentido fuego en sus entrañas”, se dirá en la página 38.

La fauna de *Dorada a la sal* es variada y representativa de todos los estamentos típicos de una sociedad isleña: jefes de policía, empresarios corruptos y de los otros, *jet* venida a menos, políticos honestos y de los otros, iglesia, periódico huérfano, etc. Cada uno de estos elementos merecería aquí un análisis del trabajo descriptivo que ha realizado Pedro J. Bosch, pero es evidente que no será posible por razones de tiempo y porque vale la pena descubrirlos por uno mismo, leyendo el libro.

ESCENARIOS

El escenario en el que se mueve *Dorada a la sal* es insular. Es una isla que podría ser Menorca. Si no lo es, bien le podríamos aplicar aquello de “tiene cola de caballo, patas de caballo, anda como un caballo, cuerpo de caballo..., quién me hubiera dicho que no era un caballo”.

Tanto se parece a Menorca, que no parece querer decir en la novela que se llama Menorca, uno de los motivos por los que esta obra ha venido acompañada de cierta polémica.

Algunos han querido ver en *Dorada a la sal* una especie de álbum de fotos en el que, pasando las páginas, se han visto retratados o han elaborado sospechas ¿razonables? (a esto nos tendrá que responder el autor) de verse retratados.

Por lo que sabemos, el único retratado aquí es el propio autor, que parece haber vertido en Ramón muchas de sus propias experiencias vitales. Éste es un tema que me preocupa y sobre el cual también me gustaría que Pedro J. Bosch arrojara una cierta luz, más que nada para clarificar qué hay de biográfico y qué de ficción en lo que está relatando. No es que quiera ponerle en un compromiso especial, pero, y cogiendo al azar, el capítulo 13, que es el que describe el primer encuentro sexual entre Ramón y María, se salda con un verdadero desastre. Y es que Ramón –que ya tiene algún antecedente similar– se encuentra con un pequeño problema de, digámosle, rendimiento sexual.

Sea éste o no un aspecto biográfico del autor, cierto es que Pedro J. Bosch ha vertido en *Dorada a la sal* una buena parte de sus recuerdos y vivencias, arremetiendo sin pudor contra aquello que ayudó a deformar los sentimientos de una juventud. No es infrecuente que los personajes de la obra carguen sin reparos contra todos los clichés religiosos, sociales y políticos atávicos y trasnochados que marcaron su educación y su formación de la visión del mundo que les rodeaba. Esa visión que ahora, tras los años, los constriñe como una mano invisible y que terminará por hacer que se rebelen al más puro estilo del “ahora te vas a enterar”.

Otra fuente de polémica han sido los constantes guiños de castigo que se hacen en la obra hacia una serie de tótems arraigados en toda sociedad isleña que se precie. Los distintos capítulos que componen el libro disponen de sustanciosos tirones de oreja a temas como la rivalidad entre pueblos, aspectos intocables de las fiestas tradicionales, el papel de la iglesia, el carácter de los isleños, la falsedad social, las familias bien, etc.

A mi modo de ver, el cuestionar literariamente temas que, *a priori*, son intocables, puede ayudar a la sana y tan actual tarea del reciclaje moral y social de una comunidad. Quien se escandaliza frente a una crítica suele obviar el hecho de que el mayor escándalo puede encontrarse en el mismo centro de la existencia del hecho criticado. La recogida selectiva de determinadas costumbres, normas no escritas, actitudes, etc., de las comunidades y su replanteamiento es el ejercicio necesario para la evolución.



Pedro J. Bosch nos presentará a unos personajes evolucionando en un medio insular cerrado, que por sus peculiaridades geográficas carece de los drenajes necesarios que permitan una ventilación correcta y suficiente de costumbres y actitudes. Los personajes son los que son, y son los que son dentro del contexto en el que han vivido. Lo que su educación y el ambiente no les ha permitido drenar buscará sus propias salidas para la oxigenación de unos interiores que reclaman a gritos sentimientos frescos y sinceros.

En conclusión, ¿qué nos ofrece *Dorada a la sal*? ¿Merece la pena leerla?

Dorada a la sal es un buen ejemplo de narrativa trabajada en el que se ha tratado de ofrecer una historia bien estructurada, alimentada con personajes muy reales y exquisitamente definidos. Creo que el mayor valor de esta novela no radica en el argumento en sí, no excesivamente original y enmarcado en el clásico “recuerdo todos mis pecados” de Joe Haldeman, sino en cómo se desarrolla la trama a través de un lenguaje visual y lleno de sugerencias.

Te crees los personajes desde el primer momento merced a la personalidad que les ha otorgado el autor. La novela mantiene bien el ritmo, permitiéndose constantemente un trasfondo de fina ironía que no termina resultando empalagosa.

Imagino que Pedro J. Bosch, al igual que otros escritores, habría cambiado algunas cosas del libro, de poder hacerlo, una vez publicado. No sé si se habría decidido por el capítulo del tren y los terroristas, que, a mi humilde modo de ver, es una escena cuya ausencia tal vez nadie habría echado de menos.

Los bautismos de fuego tienen estas cosas, incluso en el campo de la narrativa. Los estrenos parecen mostrarse pertinaces con los errores. Sin embargo, Pedro J. Bosch demuestra en *Dorada a la sal* tener verdadera madera de escritor y, lo que es más importante, de narrador, de esa habilidad cuasi mágica para contar cosas y dejar prendado al auditorio.

Mi conclusión es que merece la pena leer *Dorada a la sal*, además de por muchos motivos, por el más importante: pasas un buen rato.

CREAR LA FESTA: FER PRESENT EL SOMNI (*)

JOSEFINA SALORD RIPOLL (**)

Antoni CATALÀ CAMPINS, *Festa*, Premi de Poesia de la XVI Biennial Literària i Artística de les Festes de Sant Joan 1997. Pròleg de Josefina SALORD RIPOLL. Menorca, Institut Menorquí d'Estudis, Ajuntament de Ciutadella, 1998, Quaderns Xibau de poesia, 9, 73 ps.

Maite SALORD RIPOLL, *I del somni, tot*, Premi de Narració novel·lada de la XVI Biennial Literària i Artística de les Festes de Sant Joan 1997. Menorca, Institut Menorquí d'Estudis, Consell Insular de Menorca, Ajuntament de Ciutadella, 1998, Col·lecció Petit format, 5, 88 ps.

Poeta és, d'acord amb el sentit grec del terme, la persona que crea, que converteix la realitat fugissera i complexa de la vida en una nova realitat duradora i significativa. És més: des de la *Bíblia* fins a la filosofia més contemporània, donar nom a les coses és crear-les, ja que és a través de la paraula que feim i vivim plenament la realitat. D'aquí que la riquesa d'una col·lectivitat es mesuri per les veus múltiples que l'anomenen; que li permeten, per tant, de definir-se en relació amb les imatges projectades per aquests miralls de paraules.

(*) A manera de ressenya, la *Revista de Menorca* reproduïx l'article publicat al núm. 6 de *Cap de Ponent*. (Ciutadella, 15-7-1998).

(**) Professora de Llengua i Literatura catalanes. Cap de la Secció de Llengua i Literatura de l'IME.

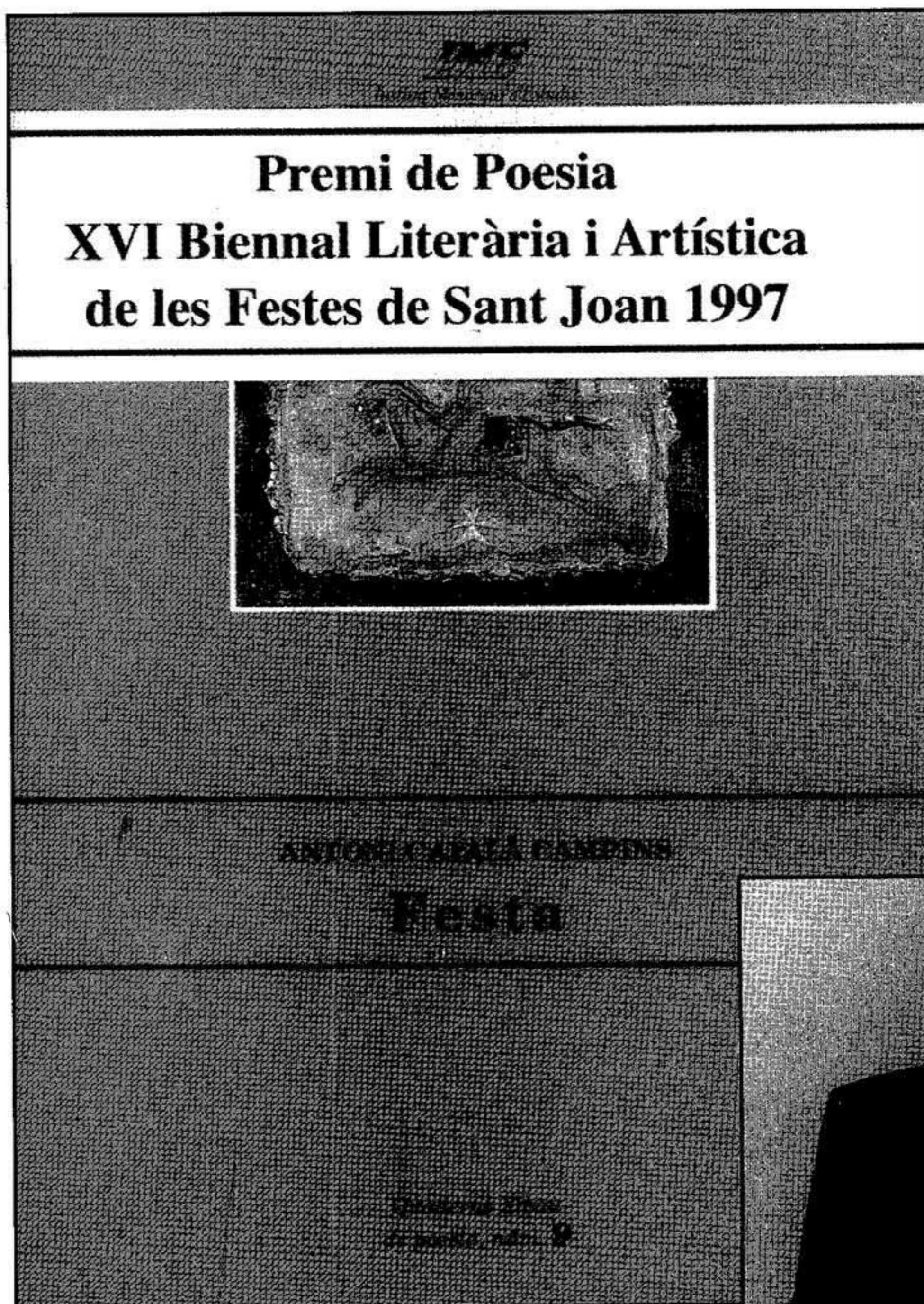
Antoni Català Campins i Maite Salord Ripoll, amb les obres guanyadores de la XVIa Biennial Literària de les Festes de Sant Joan 1997, ens conviden justament a un diàleg enriquidor de cultura i de vida. Ens hi conviden, d'entrada, perquè l'experiència temàtica que comparteixen el llibre unitari de poemes, *Festa*, i la novel·la breu, *I del somni, tot*, parteix d'aquella voluntat de forma que empeny els veritables creadors, convençuts que és en les paraules i en la seva arquitectura on habiten els significats inexhauribles de tota realitat, des de la més quotidiana fins a la més extraordinària de la Festa.

Un i altra, per açò, cerquen l'originalitat de la seva escriptura establint un diàleg viu amb la tradició literària: el seu present de creació, com el present de la Festa, vol ser el punt de trobada entre el passat i el futur. Així, Antoni Català converteix el recorregut circular d'espais, temps i veus santjoanencs en un desplegament de composicions, metres i registres lingüístics, que miren d'harmonitzar les grans fites de la poesia culta i de la popular. Maite Salord, al seu torn, fa una novel·la breu plenament inserida en les coordenades narratives del segle XX, tot recreant la llegenda de la ciutat enfonsada de Parella.

Sant Joan, doncs, s'erigeix, en els dos casos, en el pretext, que diria Josep Carner, de dos textos que converteixen la festa de Ciutadella en una festa literària, gràcies a la qual aquella pot acompanyar-nos al llarg de tot l'any, en l'acte de lectura que la tornarà a fer present i que ens obligarà a cercar-ne i a descobrir-ne els múltiples sentits.

Ens cal, només, obrir-ne les pàgines i acceptar el convit de viure doblement la Festa. Amb el llibre d'Antoni Català, podem recórrer-la circularment i activament, perquè en tot moment el jo poètic reclama la presència i la col·laboració del lector, sense el qual el llibre no pot tenir vida plena. Actors de la festa i lectors de l'obra es confonen, a la recerca sempre del sentit que atorgam a la Vida i a la Festa, que n'és l'expressió més alta. Justament, per açò, ens sentim sempre apel·lats en allò que la Festa conté de recreació autèntica de la tradició; de risc, per tant, i de capacitat de reviure-la, més enllà de l'esclat puntual, al llarg de tot l'any: reviure-la en l'espai únic en què les paraules elevades de la Festa es corresponguin amb una actuació, personal i col·lectiva, que no la negui sinó que esdevengui afirmació quotidiana.

Maite Salord, amb *I del somni, tot*, ens situa a l'espai mític, que no mitificat, de la Festa. La literatura esdevé ara recerca d'unes arrels primigènies, gairebé antropològiques, que, tot situant-se part damunt del temps històric,



Portada del llibre



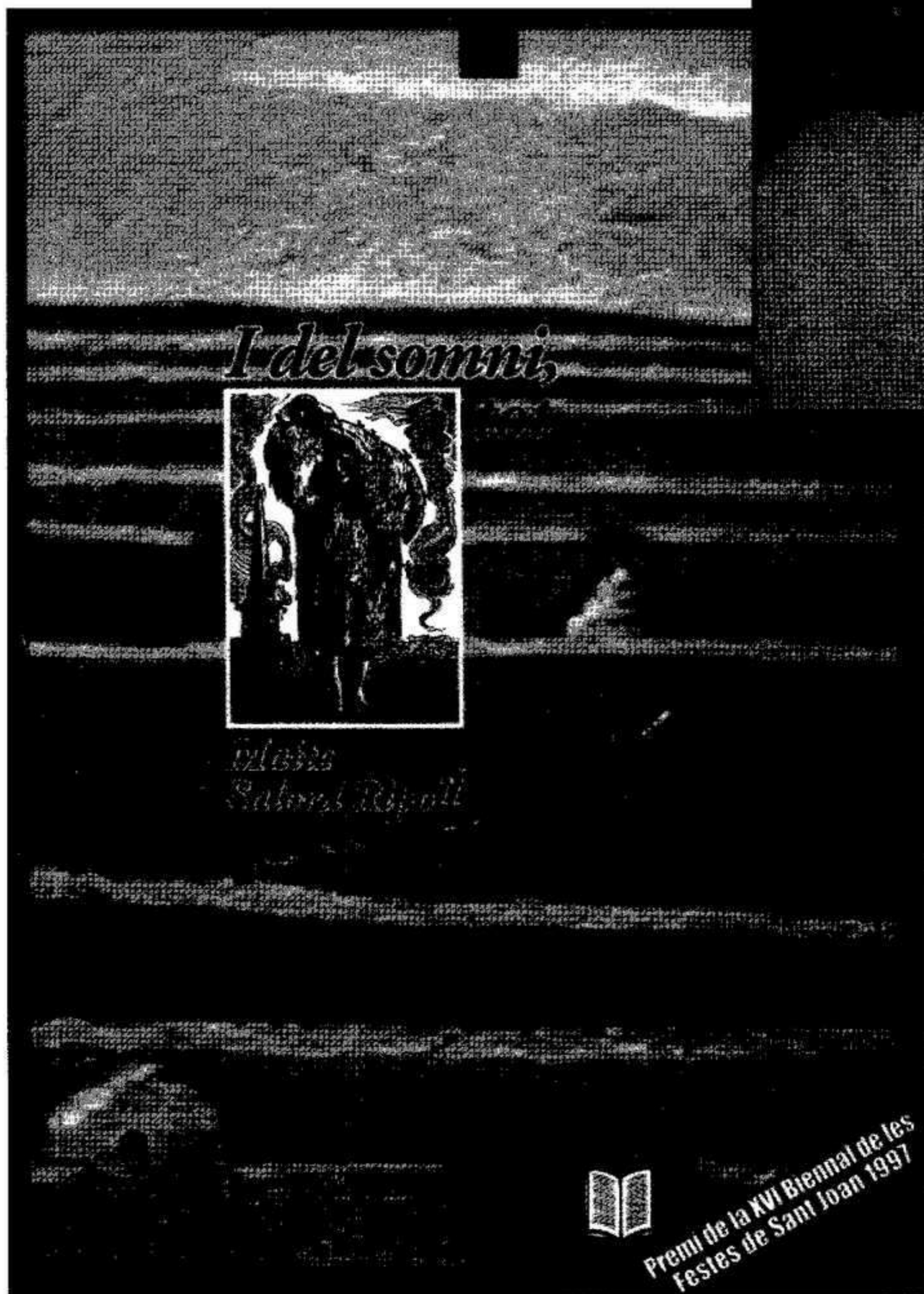
Antoni Català Campins

ens obliguen a mirar la Festa present en la seva puresa més trasbalsadora. El mirall narratiu esdevé nítid; la novel·la és, com diu Pau Faner a la presentació, “com una rondalla”, que apel·la ara a aquell substrat incontaminat dels pobles i de les persones.

I del somni, tot, comparteix, en efecte, amb les rondalles el fort simbolisme, al servei sempre d'un coneixement més profund de la realitat humana. Per açò, les rondalles, com l'obra de Maite Salord, no neguen la realitat, sinó que la van a cercar a un nivell altre per justament així il·luminar en el que té de més fosca i de més universal. D'aquí que llocs i personatges adquireixin l'essencialitat d'uns noms genèrics: Poble, Camp, el Senyor, la Filla del Senyor, el Genet, el Fill del Ferrer...

Dins la novel·la, tan important és el marc de la Festa, amb la nuesa literàriament antropològica dels fets que la configuren, com la història, la bella història, d'un amor vertader, capaç de desencantar la Ciutat sense Nom: la Filla del Senyor i el Genet s'assemblen a una altra parella d'enamorats, Tristany i Isolda, a diferència dels quals, però, l'amor salvatge viscut al bosc els acaba conduint al palau cristal·lí dels amors veritables.

La Festa, amb Antoni Català i Maite Salord, ha estat de nou dita; la Ciutat ha pres nom: la literatura n'ha actualitzat el miracle de crear amb paraules la Festa per fer present el Somni. Tots dos han desfet aquell malefici que plana a les nostres llegendes menorquines: no “serem pobres tota la vida” mentre hi hagi qui ens faci revivre la realitat i, “només de contar-la”, com diu Antoni Català, la faci “interminable”.



Maite Salord Ripoll

Portada del llibre

ASSAIGS LITERARIS

JAUME GOMILA SAURA (*)

El llibre *Assaigs literaris* de Josep Maria Quadrado i Nieto,¹ a cura d'Antònia Tayadella –un recull prologat de vint articles de crítica literària, sorgit en coincidència amb la commemoració del centenari de la mort del polígraf ciutadellenc– ve a completar el dificultós projecte –dut a terme, amb interrupcions, entre 1893 i 1896, per l'editorial Amengual i Muntaner de Palma– d'aplegar tota la seva obra breu publicada en diaris i revistes; una tasca, que va quallar en els incomplets *Ensayos Religiosos, Políticos y Literarios de Josep M. Quadrado* –introduïts per Marcelino Menéndez y Pelayo. El present escrit vol ser una ressenya del volum en qüestió, alhora que repassarà el seu perfil de crític, a partir de traços temàtics tan diàfans com ara el seu paper d'introduïdor de l'ideari romàntic a les Illes, els seus models literaris, la seva posició eclèctica en el debat entre clàssics i romàntics, l'evolució del seu pensament o els seus vincles amb la Renaixença mallorquina.

Josep M. Quadrado (Ciutadella de Menorca, 1819 - Ciutat de Mallorca, 1896) descabdellà al llarg de la seva vida una vasta trajectòria intel·lectual que

(*) Doctorand en Filologia Catalana a la Universitat de Barcelona.

¹ Josep Maria QUADRADO, *Assaigs literaris*. A cura d'Antònia Tayadella. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Universitat de les Illes Balears, amb el suport del Consell Insular de Mallorca, l'Institut Menorquí d'Estudis i l'Ajuntament de Ciutadella de Menorca, 1996. 253 ps.

podríem qualificar de polièdrica, algunes de les cares de la qual foren la història, la història de l'art, l'obra de creació, el periodisme polític, l'apologètica catòlica o la crítica literària. Es tracta, doncs, d'una de les figures cabdals de la història cultural illenca del s. XIX, especialment desatesa, encara avui, pel món acadèmic i, consegüentment, desconeguda fora dels cenacles erudits. Segons Tayadella, aquest oblit, l'explica un seguit de quatre factors:

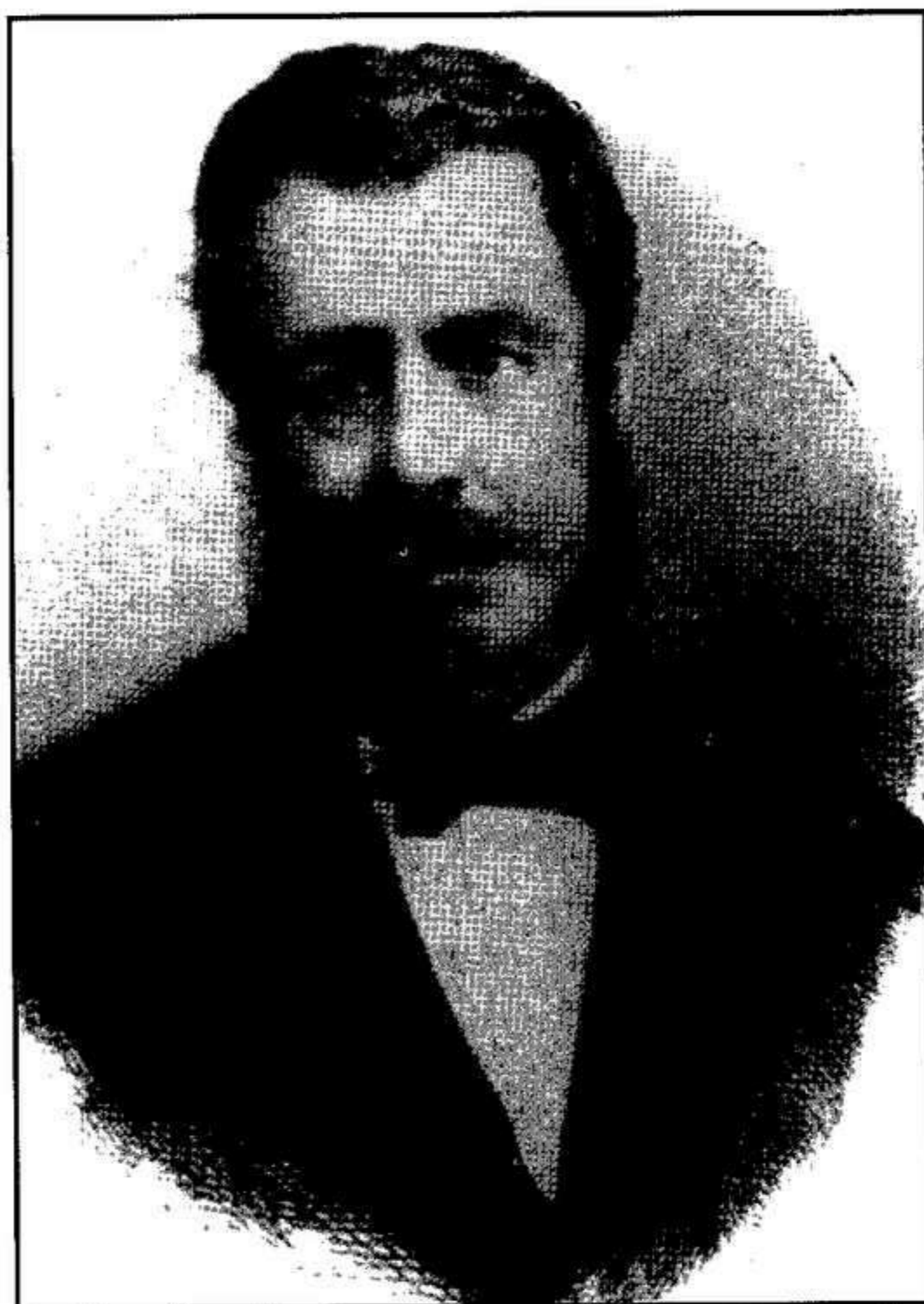
En primer lloc, la interdisciplinarietat de la seva carrera dificulta enormement la reconstrucció de la seva personalitat, donat que dins el nostre context cultural no existeixen especialistes que abastin, al mateix temps, un ventall de matèries tan extens.

Al costat d'aquesta causa, n'hi ha un altra, potser més decisiva: la seva marcada adscripció ideològica. El tòpic d'un Quadrado conservador i essencialment apologista catòlic travessà el s. XX; fins als primers 70 –en què la revista *Mayurqa* li dedicà un monogràfic–, i determinà que es passàs per alt la varietat de matisos que presentava.

D'altra banda, el projecte de recopilació en llibre de la seva obra esparsa, editada en premsa, es va veure estroncat, com hem assenyalat més amunt, a causa de la seva mort, de manera que les seves reflexions sobre literatura van quedar escampades en diverses publicacions de Palma de Mallorca, Barcelona i Madrid.

Finalment, l'exercici de la crítica no representà per a ell una tasca axial, com sí que ho fou la dedicació a la història: per a Tayadella, “és només en aquests anys [1839-1844] que la crítica constitueix la seva activitat preferent, i que publica el gruix dels seus articles en aquesta disciplina [...] Entén i practica la crítica com una militància estètica, profundament marcada, en el seu cas, per la seva concepció de les relacions entre l'art i la moral” –“Introducció”, pàgines VII i VIII.

Tanmateix, Quadrado fou el primer crític literari de Mallorca i introductor a les Illes de la teoria romàntica. La seva divulgació, en voga a Europa, l'encetà a mitjan 1840 escrivint a la premsa de Madrid –al prestigiós *Semanario Pintoresco Español*, dirigit per Ramón Mesonero Romanos– la divisa “Victor Hugo y su escuela literaria”. I la reprengué en una tongada d'articles publicats a la revista mallorquina *La Palma* –entre 1840 i 1841–, el ressò de la qual es deixà sentir ràpidament a la Balear Menor –el cas és que a la dècada dels 40 existeix ja a Ciutadella un primerenc nucli romàntic al voltant de *El Isleño*, la primera revista literària menorquina.



Josep Maria Quadrado i Nieto

És a *La Palma* on compareix de ple el Quadrado que ens ocupa, abocat a l'exposició de la seva opció estètica, així com del seu cànon d'artistes europeus –una tria que més endavant se sentirà obligat a retocar. L'autor menorquí coneix la literatura europea del moment i valora els escriptors amb qui comparteix la ideologia conservadora, medievalitzant i cristiana, com ara Mme. de Staël, Manzoni, Scott o els germans Schlegel, però no pot deixar de sorprendre's pels nihilistes i/o materialistes Jean Paul, Goethe, George Sand o Lord Byron. En aquest punt, se'ns desvetlla un Quadrado no dogmàtic que, tot i provenir d'una formació clàssica, ostentar unes creences catòliques molt arrelades –que l'obliguen, insistim, a no deslligar l'art de la moral– i sentir la ingènua necessitat de justificar-se, cau en l'atractiva temptació de la lectura dels bons romàntics escèptics.

Els textos sobre literatura són de dos tipus: en uns teoritza i en d'altres realitza crítica en el sentit estricte –la teoria de la crítica hi és absent; del primer grup voldríem destacar, pel seu contingut programàtic, “De la tristeza en la imaginación”, “De la literatura del siglo XIX” i “De los bandos literarios”; del segon, “Victor Hugo y su escuela literaria”, “Manzoni. I promessi sposi”, “Un sueño, por Juan Pablo Richter” i “Schiller”.

Anem a pams. A “De la tristeza en la imaginación” intenta racionalitzar els motius de la irrupció del nihilisme en la vida i, per tant, en la literatura. Hom dedueix, a partir del to seriós que empra, que aquest fenomen el preocupava pregonament i que era molt conscient del component revolucionari i subversiu del moviment: “en este vacío empiezan dos caminos muy opuestos, de los cuales el uno termina en el caos, y el otro en la inmortalidad”. Quadrado aposta per cristianitzar la desesperació que comporta la tristesa, per convertir-la en pietat, “desprendimiento” i “resignación”: “¡Feliz el que no siente su alma enteramente llena en este mundo, el que desde alguna distancia tristemente mira á los hombres arrebatados por sus intereses y pasiones [...] Aquella tristeza es la vida y la esperanza; aquella, sí, que es lo mas sublime del hombre, y con ella no es posible ni dudar ni maldecir” (pàgina 10).

A “De la literatura del s. XIX” defineix el concepte de poesia, seguint els postulats nouvinguts: “es un elemento constitutivo del hombre y una de sus facultades mas sublimes, es la espresión de la sociedad, es llama de la espiritualidad y del entusiasmo, que nos desprende á ratos de la vida material, y que nos lanza con ímpetu hácia lo bello y lo sublime” (pàgina 33). Per a Quadrado, la literatura sorgeix, no de la imitació o de la descripció –“es preciso sentir mucho y sentir con energía”; d'una altra manera, el creador l'ha de pouar del seu interior, de la seva “convicción”, sinònim de bellesa i veritat, a l'espera d'una renovació integral de l'art, segons “la unidad madre de toda belleza” (pàgina 36).

Al seu torn, esdevenen trets rellevants i caracteritzadors del seu tarannà la seva posició conciliadora en el debat entre clàssics i romàntics, advocant per una “literatura del justo medio” (“los románticos sólo nos ponderan el genio, los clásicos siempre nos hablan de las reglas; y entrambos dicen la verdad” –“De los bandos literarios”, pàgina 38); així com la seva ambivalent il·lació amb Victor Hugo: la redacció que li dedicà fou versionada en diverses ocasions, paral·lelament a la transformació del seu pensament estètic. És així que al 1885, quarantacinc anys després de la seva primera impressió, Quadrado, en una nota a peu de

pàgina, afirma “que si hubiese hoy de juzgarlo, no lo haría tan favorablemente bajo el aspecto histórico, ni moral, ni literario” –pàgines 20 i 21–: és a dir, renega dels seus elogis de joventut respecte a l'autor francès, en vista de la seva evident inclinació cap a un escepticisme que jutjava excessiu.

El nostre recorregut temàtic s'acompleix amb l'abordatge de la relació de Quadrado amb la Renaixença mallorquina, un controvertit assumpte que Tayadella malda per esclarir. Hom no pot negar, d'antuvi, la seva adhesió a l'ideari de la Renaixença només perquè compongué bàsicament en castellà, en un moment històric en què es relegava el català a l'oralitat i se'l decantava, per tant, dels usos escrits cultes. La qüestió és que Quadrado impulsà, de fet, la recuperació del passat nacional. En primer lloc, s'interessà per la literatura catalana medieval –sobretot per Ramon Llull i Ausiàs March, a qui posà en circulació en el món contemporani– i insistí en la importància de les edicions. En segon lloc, s'adonà de la necessitat de perpetuar la lírica popular –fou ell qui instà Marià Aguiló a engegar aquesta empresa. D'altra banda, fem esment del seu estudi de la història, el seu ofici d'arxiver de l'Arxiu del Regne de Mallorca i la seva participació en la monumental obra *Recuerdos y Bellezas de España* de Piferrer –que es proposava de preservar les paraules i les imatges d'un món que hom sentia abocat a la desaparició, a partir d'una tria ideològica de llocs d'exaltació de la memòria col·lectiva. Finalment, el fet que escriptors de la talla de Miquel dels Sants Oliver, Miquel Costa i Llobera, Joan Alcover o M. Antònia Salvà, de generacions posteriors i membres de l'anomenada Escola Mallorquina, el considerassin un mestre, un referent.

En definitiva, l'obra crítica de Quadrado, relançada per Antònia Tayadella, constitueix una aportació editorial fonamental per a la historiografia literària balear contemporània. Els *Assaigs literaris* ens permeten resseguir la penetració de les idees romàntiques a les illes Balears; calibrar el seu pes específic; entendre el sorgiment de les actituds condicionades per aquests principis que reclamaven la conservació del patrimoni i la *Renaixença* de la pàtria; i, de retruc, avaluar el paper de Menorca dins el vuit-cents català. L'obra, al capdavant, enllesteix una part del gegantí entramat cultural que és la història de la literatura menorquina, reteixit, durant els darrers vint anys, amb la malla resistent de la catalanitat, per la catedràtica Josefina Salord. Una lliçó imprescindible, que ens brinda l'oportunitat de retrobar una de les nostres primeres figures d'ahir, en les paraules de les d'avui.

OBERTURA DEL CURS 1998-99

PERE J. BOSCH (*)

Il·lustríssimes autoritats, ateneistes, senyores i senyors,

No sé si té o no raó Oscar Wilde quan afirma que la vida no és més que un *mal quart d'hora* compost de moments exquisits, però el cert és que he recordat la frase en paladejar anticipadament la satisfacció que em produeix com ateneista poder viure un moment com aquest, en què a la indeclinable emoció –sempre semblant, mai igual– per inaugurar un nou curs se li afegeix aquesta vegada certa emoció per poder presentar-los les noves dependències del nostre quasi centenari Ateneu. Em permetran cert aire triomfalista, perquè tan sols els directius veterans d'aquesta *casa comuna* sabem dels anhels, frustracions i esperances que s'han anat bastint durant els darrers lustres respecte de l'estat de la planta superior de la nostra seu: un estat autènticament ruïnós, que no tan sols impossibilitava la seva utilització docent sinó que, per causa de la insidiosa humitat, amenaçava amb inutilitzar irreversiblement el nostre patrimoni pictòric, bibliogràfic i documental.

No es podia retardar durant més temps la seva rehabilitació, i així ens ho vam prendre, com un autèntic repte. Vam optar per la creació d'una vicepresidència econòmica que es plantegés, primer, el seu finançament i, més tard,

(*) President de l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó.

la seva correcta execució; i sincerament he de dir que els resultats han superat amb escreix les meves expectatives, que no eren poques coneixent des de fa molt temps la tenacitat i eficàcia de què és capaç el seu titular. És de justícia ressaltar aquí l'extraordinària tasca que ha desenvolupat Jesús Flórez, a la qual increïblement ha sobreviscut aquest president, després de superar amb èxit innombrables crisis personals abandonistes i no menys visites petitòries a les quals l'inesgotable vicepresident m'ha duit de la mà, i qualque vegada del clatell. Veient avui la culminació de tanta visita, reunió, defalliments i eufòries, em deman què tindrà aquest Ateneu Científic, Literari i Artístic, que per a molts de nosaltres es converteix en una espècie d'amant confessable que, a diferència de les *clàssiques*, anomenades *impròpies* des de l'era Clinton, no hem d'amagar de la curiositat pública, sinó que la treim a passejar ufanosos, com passa avui. Com a moderns pigmalions podríem dir que la noia ateneística ha canviat el seu aspecte. Per dir-ho sense metàfores, l'Ateneu ha incrementat espectacularment el seu patrimoni.

I ja que parlem d'*assumptes impropis*, no podem obviar aquí el capítol d'agraïments, amb un reconeixement de caràcter general. Si fa un moment parlava de fatigues, suors i crisis d'abandonament, he de dir ara que si alguna cosa m'ha refermat en les meves conviccions ateneïstes, és a dir, en la ineludibilitat de seguir lluitant pel que representa aquesta institució, és precisament l'acollida que hem tingut el vicepresident i jo en el nostre periple mendicant, la *revelació* que ha suposat per a nosaltres constatar no tan sols el respecte i admiració que suscita l'Ateneu de Maó sinó l'impuls col·laboracionista tan sols amb l'esment del seu mític nom. No voldria exagerar, però no puc silenciar l'astorament que m'ha produït el prestigi de què gaudeix la nostra entitat en la societat menorquina, que em va ajudar a superar la meva tímidesa i retraïment a l'hora de demanar *favors*. Gràcies, doncs, a tots els que ens han obert les portes, començant pel Consell Insular i l'Ajuntament de Maó, família Montañés, Gesa, "Sa Nostra", "la Caixa", la Fundació Rubió, que ens ha facilitat un crèdit molt avantatjós, Mevis Pons, Antoni Sintes, i, gràcies per descomptat, als membres de la Junta Directiva de l'Ateneu, que han posat el seu granet d'arena perquè avui poguem veure realitzat part del nostre somni. I dic part, perquè no ha estat possible la laudable aspiració d'instal·lar-hi un ascensor, ja que les dificultats de conciliar interessos d'una propietat tripartita ens ha fet deixar el projecte per a una millor ocasió, en què potser trobarem

més col·laboració veïnal. Creim que segueix essent un objectiu prioritari per facilitar l'accés dels socis més veterans i de persones amb minusvalideses físiques a les nostres dependències, i continuarem lluitant per ell.

Aviat haurem d'afrontar també reformes en aquesta primera planta, començant per aquest saló d'actes que, òbviament, necessita una bona "repasada". Si som fidels a les prioritats, però, ara se'ns presenta una tasca urgent i ingent: la reubicació del nostres fons, conservació i reordenació del museu, i el que és més important, la classificació i reutilització dels fons bibliogràfics, documentals i pictòrics, fins ara amuntegats i inutilitzables. No passa el mateix amb el retaule que presideix l'escala principal, magníficament restaurat mercès a la generositat de Gesa i a la pacient i escrupolosa tasca de l'equip restaurador, format per Francesc Isbert, Manola Melero i la vocal de Belles Arts Cristina Andreu, i que ara podem contemplar amb orgull i delectació en tots els seus matisos i colorit.

Deixant de banda el capítol de les obres, puc anunciar que estem negociant amb la Fundació "la Caixa" la cessió a l'Ateneu dels seus fons bibliogràfics, dipositats a l'antiga biblioteca del carrer Nou, la qual cosa constituiria un repte importantíssim per a la nostra institució, ja que assumir una biblioteca tan valuosa significa quelcom més que *rebre-la*. S'ha de mantenir i oferir un servei adequat a la societat, i açò implica unes despeses considerables per a les quals estem cercant el finançament apropiat. Ara és possible plantejar el projecte ja que la utilització de les aules de la planta superior ens proporciona un espai lliure, connectat amb l'actual biblioteca, molt adient per aquesta funció. Aquí és de justícia ressaltar l'interès personal que ha posat en el projecte l'expresident Francesc Tutzó, representant de l'Ateneu al Consell General de "la Caixa", que ha aconseguit predisposar els dirigents provincials envers l'acord que estem estudiant.

Una altra novetat *estructural* en el curs que avui inauguram serà la reactivació d'algunes vocalies com la de Cine Club, en la qual, després d'un imprescindible sanejament econòmic, esperam recobrar alguns aspectes de l'antic cinefòrum promovent debats i conferències, auspiciades pel seu nou vocal Sergio Sintès; la de Gastronomia i Viatges, per a la qual comptam amb la proverbial empenta i entusiasme d'Antoni Borràs; i la de Foto Club, un tant inactiva últimament, que dirigirà Gabriel Calafat. Una altra felicitat novetat és el renaixement de la vocalia d'Escacs, que ostentarà un altre bon amic de la casa, Joan Cubas.

En el *deure* hem de manifestar la nostra contrarietat pel cessament voluntari del bon amic i fins ara vocal de Ciències Naturals i conservador del Museu Miquel Ferrà, que s'ha acomiadat amb tots els honors; el curs passat organitzà un extraordinari cicle dedicat a la gran ciència, en estreta col·laboració amb els col·legis de Metges i Farmacèutics i amb el vocal de Filosofia Antoni Barber. Aquesta vocalia organitzarà un cicle sobre ètica, entre els de Lorca i Europa previstos per al curs que avui encetam. També podem sentir-nos optimistes davant el revifament del nostre vaixell insígnia, la centenària *Revista de Menorca*, gràcies a la col·laboració de diversos amics de l'Ateneu que, amb el seu suport publicitari, fan possible que en un termini més o menys breu ens posem al dia i recuperem uns anys de forçós *impasse* per problemes econòmics. Aquí és del tot just reconèixer la magnànima paciència d'Editorial Menorca i la col·laboració de l'expresident Josep M. Quintana.

Respecte del nou curs, després d'uns anys eminentment humanístics, reprenem els temes políticossocials auspiciats per la nova Europa, que entre tots i feliçment estem bastint. Mai no serà suficient l'esforç que feim per divulgar i analitzar aspectes diversos de la Unió Europea, un projecte essencial per retrobar-nos com a comunitat, perquè mai s'ha donat en un espai geogràfic tan reduït un desenvolupament socioeconòmic i, a la vegada, una diversitat cultural tan extraordinaris. Aquest gran repte, que també és el nostre, és construir un model de convivència política, una nova forma de democràcia que, més enllà de la simple juxtaposició de sistemes polítics actuals, sigui capaç d'acollir i desenvolupar una nova civilització basada en la llibertat, la solidaritat i la diversitat cultural. Un model, en definitiva, que suavitzï les arestes més punyents del paradigma sociopolític i cultural per ara triomfant, el nord-americà.

Per analitzar en profunditat i rigor un projecte de tal magnitud, ens hem posat en contacte amb el catedràtic de la Universitat Complutense, el menorquí i ateneïsta Juan Hernández Andreu, que dirigeix actualment l'Instituto Complutense de Estudios Internacionales, perquè ens assessori en el disseny d'un cicle sobre Europa que encetarem a partir del segon trimestre i que ens ocuparà fins a final de curs, en un intent d'oferir un fòrum de debat obert a totes les tendències. Aquesta obertura és una condició intrínseca de la nostra institució, que s'encamina cap al seu centenari amb més vitalitat que mai i amb clara consciència del paper que exerceix en el món cultural de la nostra

illa, a la qual tracta de servir col·laborant en la recuperació del seu ric patrimoni, però sense perdre de vista una de les premisses ineludibles de tot projecte cultural: la seva universalitat.

En aquest sentit, i ja per acabar, ens hem volgut adherir a l'homenatge a la figura del poeta granadí Federico García Lorca en l'any del centenari del seu naixement, per considerar-lo una figura cabdal de la literatura mundial, un integrant nat de l'anomenat *canon occidental*, com el va definir el professor Harold Bloom, un d'aquells autors el sediment cultural del qual forma part del millor que ha produït la humanitat al llarg de la seva història. García Lorca, el nostre gran poeta universal, estarà espiritualment a l'Ateneu durant el primer trimestre del curs que avui inauguram, en un cicle que hem programat en col·laboració amb l'Orfeó Maonès, donada la ingent obra teatral del malaguanyat escriptor. Hem d'agrair profundament la col·laboració, anava a dir extraordinària, però s'ha fet ja *habitual* i, per tant, *ordinària*, del professor Sam Abrams, a qui mai podrem compensar les atencions que ha tingut pel nostre Ateneu.

Com tampoc podrem agrair mai suficientment la disposició envers tots nosaltres de l'eminent poeta, lingüista i historiador senyor Josep Palau i Fabre, que ha estudiat amb profunditat i rigor, al llarg de tota la seva fecunda vida, la figura de Pablo Picasso i la seva relació amb Federico García Lorca. Amb gran amabilitat ha acceptat la invitació de pronunciar la lliçó inaugural del curs 1998-99, que porta el suggerent títol "Enigmes i clarors en l'obra de García Lorca".

ACTIVITATS DE L'INSTITUT MENORQUÍ D'ESTUDIS

PUBLICACIONS

Meloussa 4. Revista de la Secció d'Història i Arqueologia de l'IME.

Estructura demogràfica de Ferreries (1801-1850), de Miquel Àngel Casasnovas Camps i Florenci Sastre Portella. Premi Sant Bartomeu d'Investigació 1989, editat amb la col·laboració de l'Ajuntament de Ferreries i la *Revista de Ferreries*. Col·lecció Cova de Pala, 10.

El llibre d'Or dels menorquins de la Florida. El registre de San Pedro de Mosquitos i estudi de la població menorquina a la Florida en el segle XVIII, de Philip D. Rasico. Col·lecció Cova de Pala, 11.

L'illa de Menorca i altres articles. de Josep Miquel Guàrdia. Edició i pròleg a cura de Josefina Salord. Col·lecció Petit Format, 3.

Una societat mèdica a la Menorca britànica, de Josep Miquel Vidal Hernández. Col·lecció Petit Format, 4.

I del somni, tot, de Maite Salord Ripoll. Col·lecció Petit Format, 5.

Festa, d'Antoni Català Campins. Col·lecció Xibau, 9. Amb la col·laboració de l'Ajuntament de Ciutadella.

L'elaboració tradicional del formatge i els seus derivats a Menorca, d'Antoni Camps Extremera. Monografies etnològiques del Museu de Ciutadella, 3. Col·laboració amb l'Ajuntament de Ciutadella.

Caracterització de ceràmica pretalaiòtica de l'illa de Menorca mitjançant la datació per termoluminiscència, de Jordi Garcia Orellana. Col·lecció Treballs del Museu de Menorca, 18. Col·laboració amb la Conselleria d'Educació, Cultura i Esports del Govern Balear.

Regionalisme i cultura catalana a Menorca (1888-1936), de Josep M. Quintana. Col·laboració amb Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

CURSOS UNIVERSITARIS, SEMINARIS I JORNADES

Jornades sobre Josep Miquel Guàrdia i la cultura europea del segle XIX

Ajuntament d'Alaior, 2 i 3 de gener de 1998.

Lectura de quatre quartets de T. S. Eliot

Seminari literari a càrrec del professor Sam Abrams.

Ateneu de Maó, 26, 27 i 28 de febrer de 1998.

II Jornades sobre l'Observatori Socioambiental de Menorca

Mongofre, 29 d'abril a l'1 de maig de 1998.

III Jornades d'Estudis Portuaris i Marítims

Biblioteca Pública de Maó, 28, 29 i 30 de maig de 1998.

Organitzades per l'Asociación de Estudios Portuarios amb la col·laboració de l'IME.

Jornades sobre gestió del litoral. Reserves marines i ordenació del litoral de Menorca

Biblioteca Pública de Maó, 4 i 5 de juny de 1998.

Jornada "Els comptes de l'aigua"

Biblioteca Pública de Maó, 18 de juny de 1998.

Organitzades per l'Observatori Socioambiental de Menorca (OBSAM) de l'IME.

XIV Trobades Científiques de la Mediterrània: Estratosfera, troposfera i fenòmens d'intercanvi

Biblioteca Pública de Maó, 9, 10 i 11 de setembre de 1998.

Organitzades per la Societat Catalana de Física amb la col·laboració de la Secció de Ciència i Tècnica de l'IME.

Seminari "Las elites extranjeras en el Mediterráneo"

Museu de Menorca, 11 al 14 de setembre de 1998.

Organitzades pel Centro para los Estudios Mediterráneos i Universitat d'Exceter amb la col·laboració de l'IME.

IX Escola d'Estiu de Salut Pública

Llatzeret de Maó, del 21 al 25 de setembre de 1998.

Vuit cursos sobre diferents aspectes de la salut pública i deu trobades monogràfiques, organitzat conjuntament amb Insalud-Menorca i amb la col·laboració del Centro Universitario de Salud Pública (CUSP), Escuela Andaluza de Salud Pública (EASP), Escuela Nacional de Sanidad (ENS),

Institut Valencià d'Estudis en Salut Pública (IVESP) i Institut Universitari de Catalunya de Salut Pública (ISP).

CONFERÈNCIES

Llocs d'interès ambiental a Alaior i Menorca. A càrrec de Guillem Orfila Pons, membre de la Secció de Ciències Naturals de l'IME. Saló d'Activitats Ciutadanes d'Alaior, 9 de gener de 1998. Organitzada pel Fòrum Tercer Mil·leni amb el patrocini del Programa Leader.

Cicle *Zoologia de Menorca*, organitzat per l'IME en col·laboració amb l'Ateneu de Maó:

Los murciélagos de Menorca. A càrrec de Juan Quetglas, biòleg de l'Estación Biológica de Doñana. Ateneu de Maó, 12 de març de 1998.

El milano real. A càrrec de Félix de Pablo, membre de la Secció de Ciències Naturals de l'IME i responsable de la campanya de recuperació d'aquesta espècie a Menorca. Ateneu de Maó, 26 de març de 1998.

La situació de l'àguila peixatera mediterrània. A càrrec de Rafel Triay, membre de la Secció de Ciències Naturals de l'IME i responsable de l'estudi de la població d'aquesta espècie a Menorca. Ateneu de Maó, 1 d'abril de 1998.

Las lagartijas de los islotes costeros de Menorca. A càrrec de Valentín Pérez Mellado, catedràtic de la Universitat de Salamanca i membre de la Secció de Ciències Naturals de l'IME. Ateneu de Maó, 16 d'abril de 1998.

Els peixos de les basses i els torrents de Menorca. A càrrec de Lluís Cardona Pascual, cap de la Secció de Ciències Naturals de l'IME. Ateneu de Maó, 30 d'abril de 1998.

Els crustacis de Menorca i la història geològica. A càrrec de Joan L. Pretus Real, membre de la Secció de Ciències Naturals de l'IME. Ateneu de Maó, 4 de maig de 1998.

Propostes concretes de desenvolupament sostenible per a la Reserva de Biosfera. A càrrec de Sergi Marí Pons, coordinador de l'Observatori Socioambiental de Menorca (OBSAM) i membre de la Secció de Ciències Socials de l'IME. Saló d'activitats ciutadanes d'Alaior, 13 de març de 1998.

Organitzada pel Fòrum Tercer Mil·leni amb el patrocini del Programa Leader.

Los mapas de Menorca en la historia de la cartografía. A càrrec d'Agustín Hernando Rico, catedràtic d'Anàlisi Geogràfica Regional de la Universitat de Barcelona. Ateneu de Maó, 19 de març de 1998.

Presentació del **Pla d'energies renovables de l'illa de Menorca.** A càrrec d'Antoni Juaneda, vicepresident del Consell Insular, Cipriano Marín, vice-secretari d'Insula, i Josep Miquel Vidal, coordinador científic de l'IME. Ajuntament de Ciutadella, 17 de juny de 1998. Organitzada pel Consell Insular de Menorca, Insula i Institut Menorquí d'Estudis.

PRESENTACIÓ DE LLIBRES

Regionalisme i cultura catalana a Menorca (1888-1936) de Josep M. Quintana. A càrrec de Sebastià Serra, professor de la UIB, i Andreu Manresa, periodista. Ateneu de Maó, 27 de febrer de 1998.

Estructura demogràfica de Ferreries (1801-1850), de Miquel Àngel Casasnovas i Florenci Sastre. A càrrec dels autors. Ajuntament de Ferreries, 24 d'abril de 1998.

Llibre d'Or dels menorquins de la Florida, de Philip D. Rasico. A càrrec d'Andreu Murillo, membre de la Secció d'Història i Arqueologia de l'IME. Ateneu de Maó, 21 de maig de 1998.

Territoris, Revista del departament de Ciències de la Terra de la UIB. Presentació del número 1. A càrrec de Bartomeu Barceló Pons, director de la revista, Antoni Rodríguez Perea, director del Departament de Ciències de la Terra de la UIB i d'Agustí Jansà i Clar, director del Centre Meteorològic Territorial de Balears. Maó, Consell Insular de Menorca, 12 de juny de 1998. Acte organitzat en col·laboració amb la UIB.

Festa, d'Antoni Català Campins. A càrrec de Josefina Salord Ripoll, cap de la Secció de Llengua i Literatura de l'IME, i de l'autor. Ajuntament de Ciutadella, 19 de juny de 1998. Acte organitzat en col·laboració amb l'Ajuntament de Ciutadella.

I del somni, tot, de Maite Salord. A càrrec de Josefina Salord Ripoll, cap de la Secció de Llengua i Literatura de l'IME, i de l'autora. Ajuntament de

Ciutadella, 6 de juliol de 1998. Acte organitzat en col·laboració amb l'Ajuntament de Ciutadella.

Caracterització de ceràmica pretalaiòtica de l'illa de Menorca mitjançant la datació per termoluminiscència, de Jordi Garcia Orellana. Presentació a càrrec de l'autor. Maó, Museu de Menorca, 20 de novembre de 1998.

EXPOSICIONS

Les patents de sanitat. Biblioteca Pública de Maó, del 23 d'abril al 15 de maig de 1998. Organitzada per la Biblioteca Pública de Maó amb la col·laboració de l'IME.

ACTIVITATS DE L'ATENEU DE MAÓ DURANT L'ANY 1998

OBERTURA OFICIAL DEL CURS ACADÈMIC 1998-99

L'eminent escriptor català, **Josep Palau i Fabre** va pronunciar la lliçó inaugural del curs 1998-99 parlant sobre "Enigmes i clarors en l'obra de García Lorca". Amb aquesta conferència es va inaugurar un cicle dedicat a commemorar el centenari del naixement de Federico García Lorca (09-10-98).

L'endemà, dissabte, a partir de les 18 hores, jornada de portes obertes, en què es van poder visitar les obres de remodelació de l'edifici. A les 20 hores, recital poètic a càrrec de Josep Palau i Fabre, presentat pel professor Sam Abrams.

CICLE LA CIÈNCIA AL MÓN D'AVUI

Joaquim Bonal, director del Servei de Farmàcia de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau de Barcelona, va ser el setè ponent d'aquest cicle dissertant sobre "Medicaments i societat" (09-01-98).

Nolasc Acarin, cap de la Secció de Neurologia de l'Hospital Universitari Vall d'Hebron i professor de Neurociències de la Universitat Pompeu Fabra, parlà de "Cervell i consciència" (16-01-98).

Eva Cerezo, jove menorquina llicenciada en Ciències Físiques per la Universitat de Saragossa, on treballa en el Grup d'Informàtica Gràfica del Centre Politècnic Superior, parlà (30-1-98) de "Realidad virtual y realidad aumentada".

Javier Echeverría, catedràtic de Lògica i Filosofia de la Ciència i professor de l'Institut de Filosofia del CSIC, dissertà sobre "La naturaleza artificial: la ciencia como factor de transformación del mundo" (13-02-98).

Josep Lluís Ballester, professor titular d'Astrofísica de la Universitat de les Illes Balears, va parlar de "Universo y hombre en el umbral del siglo XXI" (20-02-98).

Alfonso Domínguez-Gil Hurlé, catedràtic de Galènica de la Universitat de Salamanca, dissertà (6-3-98) sobre "Avances farmacológicos ante el siglo XXI".

Camilo José Cela Conde, catedràtic de Filosofia moral i política de la Universitat de les Illes Balears, ens parlà (20-3-98) de "El genoma humano".

Màrius Morlans, especialista en Nefrologia i professor de Bioètica i Transplantament de les Facultats de Medicina de la Universitat de Barcelona (UB) i la UAB, va dissertar sobre "La crisi de relació: el metge i el malalt al segle XXI" (27-03-98).

August Corominas, catedràtic de Fisiologia Humana de la Facultat de Medicina de la Universitat Autònoma de Barcelona, dissertà sobre "L'envelliment" (03-04-98).

Eulalia Pérez Sedeño, professora titular de Lògica i Filosofia de la Ciència de la Universitat Complutense de Madrid, va dissertar sobre "Tecnología y valores" (08-05-98).

Javier Muguerza, catedràtic de Filosofia Moral, Política i del Dret de la UNED, parlà sobre "La filosofía como uso público de la razón" (26-06-98).

Benjamín A. Carreras, físic nuclear que treballa al Laboratori Nacional d'OAK Ridge d'Estats Units, va cloure el cicle amb la dissertació "Terratrèmols, incendis forestals i el risc del no risc" (24-09-98).

Aquest cicle, que va constar de 18 conferències, fou patrocinat per la Comarcal de Menorca del Col·legi Oficial de Metges de les Illes Balears, la Junta Insular de Menorca del Col·legi Oficial de Farmacèutics de les Illes Balears i la caixa d'estalvis "Sa Nostra". L'organització del cicle i vuit conferències foren organitzades per la nostra entitat.

CICLE DE PRESENTACIONS DELS FASCICLES D'ANTROPOLOGIA DE L'ENCICLOPÈDIA DE MENORCA

Tomàs Vidal Bedito, catedràtic de la Universitat de Barcelona, autor del fascicle "Activitats productives tradicionals: la Pagesia", va parlar sobre "El lloc com a marc de la vida pagesa" (29-01-98). Amb la col·laboració del Grup d'Acció Local Leader II de Menorca.

Antoni Bonet, escriptor i coautor del fascicle "Activitats productives tradicionals: la Pagesia", va parlar de "La vida pagesa" (17-04-98).

Actes organitzats per l'Enciclopèdia de Menorca amb la col·laboració de l'Ateneu.

CICLE L'OFICI D'ESCRIURE

Joaquim Jubert, metge i escriptor, titulà la seva conferència "L'ofici de llegir: la literatura com a font de vida" (06-02-98).

Belén Gopegui, escriptora que, amb la seva tercera obra "La conquista del aire" (1998), es consolida com una gran novel·lista, ens va parlar de "La tècnica narrativa de la novel·la" (12-06-98).

NOU SEMINARI SOBRE T. S. ELIOT

Del 26 al 28 de febrer, **Sam Abrams** oferí un nou seminari sobre T. S. Elliot. L'Ateneu de Maó i l'Institut Menorquí d'Estudis van convidar novament el professor nord-americà, que va fer una revisió del poema "Quatre quartets", escrit per Elliot l'any 1943.

CICLE DE ZOOLOGIA DE MENORCA

Joan Quetglas, biòleg, col·laborador del tom sobre Vertebrats de l'Enciclopèdia de Menorca, va donar una conferència sobre "Los murciélagos de Menorca" (12-03-98).

Félix de Pablo, biòleg, col·laborador del tom sobre Vertebrats de l'Enciclopèdia de Menorca, va parlar de "El milano real" (26-03-98).

Rafel Triay, naturalista i col·laborador del tom sobre Vertebrats de l'Enciclopèdia de Menorca, parlà de "La situació de l'àguila peixatera mediterrània" (01-04-98).

Valentín Pérez Mellado, professor de la Universitat de Salamanca, Premi Ateneu de Maó 1998, va parlar de "Las lagartijas de los islotes costeros de Menorca" (16-04-98).

Lluís Cardona Pascual, investigador de la Universitat de Barcelona i coautor del Tom de vertebrats de l'Enciclopèdia de Menorca, Premi Ateneu de

Maó 1990, va donar una conferència sobre "Els peixos de les basses i els torrents de Menorca" (30-04-98).

Joan Lluís Pretus Real, professor del departament d'Ecologia de la Universitat de Barcelona, autor del Tom d'Invertebrats Artròpodes de l'Enciclopèdia de Menorca, dues vegades guardonat amb el Premi Ateneu de Maó els anys 1984 i 1993, va donar una conferència sobre "Els crustacis de Menorca i la història geològica". (04-05-98).

Cicle organitzat per l'Institut Menorquí d'Estudis amb la col·laboració de la nostra entitat.

"50è ANIVERSARI DE LA COL·LOCACIÓ DE LA PRIMERA PEDRA DE L'HOSPITAL VERGE DEL TORO"

Guillem López Casanovas, catedràtic d'Hisenda Pública de la Universitat Pompeu Fabra, va dissertar sobre "La reforma sanitària a Espanya: de l'informe Abril al "medicamentazo" (25-09-98).

Taula rodona amb la participació d'exdirectors de l'Hospital Verge del Toro. Hi participaren **Josep M. Escudero**, **Josep F. Quadrado**, **Montserrat Julià**, **Jaume Estany** i **Gabriel Fortuny**. Va moderar l'acte **Xavier Seguí**, vocal d'Economia de l'Ateneu (23-09-98).

Xavier Bonfill, cap del Servei d'Epidemiologia Clínica del Complex Hospitalari Pare Taulí de Sabadell, parlà sobre "Una nova pràctica mèdica: la medicina basada en l'evidència i la fundació Cochrane" (29-09-98).

La dissertació sobre "La salut pública en el siglo XXI" va anar a càrrec del professor **Manuel Patarroyo**, descobridor i promotor de la vacuna contra la malària, proposat per la UNESCO per el Premi Nobel (19-10-98).

Tots els actes van ser organitzats conjuntament per l'Insalud Balears-Àrea de Salut de Menorca i l'Ateneu de Maó.

CICLE COMMEMORATIU DEL CENTENARI DEL NAIXEMENT DE FEDERICO GARCIA LORCA

Joan Frigolé Reixach, professor d'Antropologia de la Universitat de Barcelona, va reemprendre el cicle que inaugurà Josep Palau i Fabre, parlant-nos de "Una visió antropològica del teatre de Lorca" (30-10-98).

Sam Abrams, traductor, crític literari i poeta nord-americà va titular la seva dissertació "Poeta en Nueva York y Nueva York en el poeta" (20-11-98).

"Lorca i la poesia andalusina", va ser el títol de la conferència de **Josep Piera**, escriptor (11-12-98).

El cicle, que va comptar amb el patrocini de l'obra social i cultural de "Sa Nostra", es va cloure amb una representació teatral a càrrec de l'Orfeó Maonès: "**Vida y pasiones de Federico García Lorca**", recopilació de textos i composició teatral de **Cristòfol Mus** sota la direcció de **Joan Cubas** (18, 19 i 20-12-98).

CICLE SOBRE INCENDIS FORESTALS

(Foc, natura i acció humana)

Carles Carretero, propietari agrícola, va parlar de "Ciudadans, pagesos, foc i ecologia (03-11-98).

Joan Rita Larrucea, professor del Departament de Biologia Ambiental de la UIB, dissertà sobre "Paisatge vegetal i incendis forestals a les illes Balears" (10-11-98).

"Claus per a la prevenció d'incendis forestals" fou el títol de la conferència de **Rafael Le-Senne**, cap de la Policia Municipal de Maó (17-11-98).

El cicle es va cloure amb una taula rodona sobre "Implicacions ecològiques i socials dels incendis forestals". Hi intervingueren: **Alejandro Pax Dolz del Castellar**, conseller d'Agricultura i responsable d'Incendis Forestals a Menorca; **Lluís Berbiela**, Cap del Servei de Conservació de la Natura de la Direcció General de Medi Natural de la Conselleria de Medi Ambient; i **Miquel Sintès Arnáiz**, cap d'Extinció d'Incendis de l'IBANAT; **Pere Bagur**, periodista de la COPE, va actuar de moderador (27-11-98).

Tots els actes van ser organitzats per la Fundació "La Caixa" amb la col·laboració de l'Ateneu de Maó.

COMMEMORACIÓ DEL 50è ANIVERSARI DE LA DECLARACIÓ UNIVERSAL DELS DRETS HUMANS

Félix Pons Irazazábal, expresident del Congrés de Diputats, va donar una conferència sobre "La difícil universalitat dels drets humans" (13-11-98).

ALTRES CONFERÈNCIES

Agustín Hernando Rica, catedràtic d'Anàlisi Geogràfic Regional de la Universitat de Barcelona dissertà sobre "Los mapas de Menorca en la historia de la cartografía" (19-03-98). Acte organitzat per Institut Menorquí d'Estudis amb la co-laboració de l'Ateneu.

Javier Alonso Torrents, Sociòleg, director del "Equipo de Investigación Sociológica (EDIS)", va presentar l'estudi "Las condiciones de vida de la población pobre del archipiélago balear" (01-04-98).

Pere Ribera, creador de la Fundació Aula, ens va donar "Una visió des de fora dels problemes de l'ensenyament a Menorca" (28-04-98).

Es va presentar l'Associació de Juristes de les illes Balears (AJIB) amb la intervenció del seu president **Bartomeu Tous**, i de **Bartomeu Mesquida**, magistrat. Seguidament, Taula-col·loqui sobre "La corrupció", amb la participació de **Matias Vallés**, periodista del Diari de Mallorca; **Ladislao Roig**, tinent fiscal de la Fiscalia de les Illes Balears; i **Guillem Vidal**, president del Tribunal Superior de Justícia de Catalunya, que va actuar de moderador (16-05-98).

Javier Rupérez, diputat del Partit Popular i president de la Comissió d'Exteriors del Congrés de Diputats, va titular la seva dissertació "1998: España cien años después" (19-06-98).

Josep Maria Quintana, Registrador de la Propietat i escriptor, va dissertar sobre "Les illes Balears: de la crisi colonial al repte de la modernitat" (04-12-98).

“FESTA POÈTICA PER A T.S.ELLIOT”

Presentada per **Joan Todó**, amb recital de poemes de **Sam Abrams**, **Margarita Ballester**, **Josep Joan Casanovas**, **Antoni Català**, **Llorenç Ferrer**, **Francesc Florit**, **Pere Gomila**, **Gustau Juan**, **Lluís Massanet**, **Jordi Odrí**, **Josefina Salord**, **Anna Maria Ticoulat** i **Pere Xerxa**. (27-02-98).

Acte organitzat conjuntament per l'Ateneu de Maó i l'Institut Menorquí d'Estudis amb el patrocini de Caixa de Catalunya.

PRESENTACIÓ DE LLIBRES

Sebastià Serra, professor de la Universitat de les Illes Balears i **Andreu Manresa**, periodista, ens van fer la presentació del llibre “Regionalisme i cultura catalana a Menorca (1838-1936)” i “Oficis de tenebra”, ambdues de **Josep Maria Quintana**, jurista i escriptor (22-04-98).

Presentació del llibre “L'economia menorquina en el segle XIX (1802-1914)” de **Miquel Àngel Casanovas**, professor d'Història de l'Institut Josep Maria Quadrado de Ciutadella. Va fer la presentació **Amador Marí**, llicenciat en Història i membre de l'IME i **David Ginard**, director de la Col·lecció Quaderns d'Història Contemporània (24-04-98).

Presentació del llibre de **Josep Portella i Coll**, llicenciat en Història, “La crisi de 1898, la vivència menorquina de la desfeta”, a continuació va tenir lloc un debat (07-05-98).

La presentació de “El llibre d'or dels menorquins de la Florida”, de **Philip D. Rasico**, va anar a càrrec de l'historiador **Andreu Murillo** (21-05-98). Acte organitzat per la Universitat de les Illes Balears i Institut Menorquí d'Estudis amb col·laboració de la nostra entitat.

Juan Negreira va presentar el seu llibre “Mallorquines, menorquines y pitiusos en la guerra de Cuba (1895-98)”. Va introduir l'acte **Francisco Fornals**, director de Museu Militar de Menorca (22-05-98).

Oscar Bagur va presentar el seu llibre “La difícil pell acariciada”. La lectura-col·loqui va anar a càrrec de l'autor i va introduir l'acte **Joan López Casanovas**, professor de Literatura de l'Institut Josep Maria Quadrado de Ciutadella (04-06-98). Va organitzar l'acte Acció Cultural de Menorca.

Es va presentar el llibre "La cuina dels menorquins" de **Josep Borràs** i **Damià Borràs** (06-07-98).

HOMENATGE A FELICIANO FUSTER

L'Ateneu va voler retre un homenatge a **Feliciano Fuster**, expresident d'Endesa i Gesa i nomenar-lo soci d'honor de l'entitat. El nostre president, **Pere J. Bosch**, li va fer entrega del diploma acreditatiu. A continuació, **Antoni Subirà**, conseller d'Indústria, Comerç i Turisme de la Generalitat de Catalunya, i amic de l'homenatjat, va donar una conferència sobre "Una política industrial de cara a la Unió Europea" (22-01-98).

TAULES RODONES

"Polítiques culturals a Menorca avui", va ser el títol de la taula rodona en la que hi participaren: **Cristòfol Triay Humbert**, president del PP de Menorca; **Javier Tejero**, conseller del PSOE; **Nel Martí**, secretari general del PSM; **Josep Portella**, conseller d'Esquerra de Menorca; i **Pere Román**, president d'INME. Va actuar de moderador **Joan F. López Casanovas**, professor de Literatura de l'Institut Josep M. Quadrado (27-01-98). Acte organitzat per Acció Cultural de Menorca.

"Habitatges tutelats per a disminuïts: Un servei necessari per a Menorca" va ser el títol de la segona taula rodona que es va portar a terme durant aquest any i en la que hi intervingueren **Fernando Rey Maquieria Palmer**, gerent d'AMADIP i del consorci APROP; **Lluïsa Bisbal i Soler**, coordinadora dels Habitatges Zona Franca de Barcelona; **Manuel Solá Pretus**, president de l'Asociació Insular de Protecció al Deficient (ASINPROS); i **Eulàlia Camps Taltavull**, presidenta de la Coordinadora de Minusvàlids de Menorca. Va actuar de moderador: **Jordi Gutiérrez Jané**. (02-03-98). Acte organitzat per les associacions ASINPROS, i Coordinadora de Minusvàlids de Menorca amb el suport dels ajuntaments de Ciutadella i de Maó.

CONFERÈNCIES ORGANITZADES PER ALTRES ENTITATS

Esquerra de Menorca. Josep Portella Coll, coordinador d'Esquerra de Menorca i Eberhard Groske Fiol, coordinador d'Esquerra Unida de les Illes Balears, van parlar de "Des d'on governa Menorca? Quin Consell Insular fa falta pel govern de Menorca?" (14-01-98).

Araceli Ortiz, sindicalista de CCOO, membre de la Comissió Executiva Confederal i de la Federal de Sanitat, va parlar de "Presente y futuro de la sanidad pública" (18-10-98).

ASINPROS. Eulàlia Torrà, psiquiatra, parlà de "Discapacitat i sexualitat" (16-02-98).

Mans Unides. Xerrada del misioner Jordi Ribas que parlà de "Trenta anys de treball pastoral i social a l'Índia" (09-03-98).

Àngel Bustamante, membre del comitè Executiu de Mans Unides de Madrid, va presentar el material educatiu de Mans Unides (08-10-98).

Partit Socialista de Menorca. En commemoració del "Dia de la Dona Treballadora", Montserrat Abelló, poeta i traductora, va parlar de "Dona i poesia" (13-03-98).

Pere Sampol, Portaveu del Grup Parlamentari PSM-Entesa Nacionalista va parlar de "Fonaments d'un nou govern" (22-10-98).

Càritas. Xerrada a càrrec de Nidia Arrobo Rodas, economista i directora executiva de la "Fundació Pueblo Indio"—Ecuador, que va parlar de "Ecuador: Pueblos indios, iglesia india" (05-05-98).

Amas de Casa y Defensa del Consumidor de Menorca. Sebastián Barceló Amengual, tècnic de Repsol Butano, va parlar de "Gas canalizado: servicio y mantenimiento" (21-04-98).

SODIMECO. A les jornades sobre nocions bàsiques per cuidar malalts, Eulalia Torrà, psiquiatra, Maria Redondo, auxiliar sanitària i Teresa Cugat, assistenta tècnica sanitària, van parlar sobre higiene i mobilitat dels malalts impedits, llagues i nutrició (13-10, 14-10 i 15-10-98). Amb la col·laboració de "Sa Nostra".

Comité de Solidaritat amb els Pobles d'Amèrica. Xerrada-debat a càrrec dels indis maputxes Galvarino Reyman i Agustín Correa que parlaren de "El poble maputxe i el dret a la terra" (23-10-98).

Intermón. Presentació de la campanya 1998/2000 amb una xerrada a càrrec

de Podda Abouna (TXAD), que titulà la seva xerrada “Un pedagog que impulsa una formació adequada a la realitat africana” (31-10-98).

Casal Català de Menorca. Kim Farrarons, xef del restaurant de l’hotel Llevant de Llafranc, va fer la presentació de la “7^a setmana de cuina catalana” amb una xerrada-col·loqui sobre cuina de l’Empordà (18-11-98).

Institut de Teologia de Menorca. Marta Zubía Guinea, llicenciada en Filosofia i Lletres, Ciències Eclesiàstiques i Teologia, ens va parlar de “Los derechos humanos: sus perversiones y sus retos para la sociedad y para la Iglesia” (05-12-98).

Liga Naval Española. Eusebio Lafuente Hernández, enginyer de camins i historiador va parlar de “Comercio naval, corso y piratería en Menorca” (17-12-98).

SALÓ DE PRIMAVERA

El 23 de maig es va inaugurar el XXXIII Saló de Primavera de Pintura amb lectura de l’acta del Jurat i entrega de la Medalla d’Honor del certamen, dotada amb 350.000 pessetes per la Fundació Rubió i Tudurí Andrómaco. La jove ciutadellenca Paca Florit va ser la guanyadora del certamen i li va del premi la presidenta de la Fundació, **Mercè Rubió i Boada**.

PREMIS ATENEU DE MAÓ

Andreu Murillo i Miquel Àngel Casanovas van ser els guanyadors “ex aequo” de la XXXVI convocatòria dels Premis Ateneu de Maó, dedicats aquest any a la investigació humanística. El jurat va premiar els treballs d’Andreu Murillo “D’un temps, d’un país, d’un institut” i “El sexenni revolucionari a Menorca” de Miquel Àngel Casanovas. L’acte es va cloure amb una conferència de **Sebastià Serra**, membre del jurat i professor titular d’Història Contemporània de la UIB, que ens parlà de “Una perspectiva de la nostra història”.

VOCALIA DE MÚSICA

El Grup Filharmònic de l'Ateneu de Maó oferí set concerts, números 952 a 958 de la 57ena. Podem citar el del "Quartet Aguinaga"; el tradicional de "Les set darreres paraules de Jesús a la Creu" de J.Haydn, el Divendres Sant a l'esglèsia de Santa Maria de Maó i el que interpretaren a finals d'agost al Claustre del Museu de Menorca, sota l'organització de Joventuts Musicals de Maó i el patrocini del Consell Insular i de l'Ajuntament de Maó. Joventuts Musicals organitzà també un concert de cant i piano a càrrec de Catalina Borràs, Josep Borràs i Mertxe Orfila, amb obres de E.Grieg, C.Gustavino, R.Alberti, W.A.Mozart, F.Shubert, M.de Falla, J.Albéniz, G.Donizzeti i J.Bramhs.

Finalment, cal ressenyar l'organitzat pel Casal Català de Menorca, un recital de cant i piano a càrrec d'Eulàlia Salbanyà i Mertxe Orfila, amb obres de Toldrà, Fauré i Saint-Saëns.

VOCALIA DE BELLES ARTS

A més de les obres seleccionades del XXXIII Saló de Primavera, van penjar les seves obres els següents artistes:

La pintora **Heidi O. Koenig** va inaugurar una exposició de pintures al Saló d'Actes de l'Ateneu (04-04-98 a 18-04-98).

Inauguració d'una exposició col·lectiva del **Grup de Dibuix amb Model de l'Ateneu** (02-05-98 a 16-05-98). L'import de les vendes es destinà a les obres de reforma de la nostra seu.

Joana M^a Pons ens va presentar una exposició de pintures al gouache amb 30 quadres i 200 fotografies de la república de Cuba (17-10-98 a 07-11-98).

VOCALIA FOTO CLUB

La vocalia de Foto Club va organitzar el 1er Concurs fotogràfic **la menorca 97**, que es va inaugurar el 15 de gener. La mostra es va poder visitar fins el dia 31.

La Secretaria Federal de Drets Humans i Llibertats d'Esquerra Unida va muntar una exposició de fotografies commemoratives del 50è aniversari de la Declaració Universal dels Drets Humans (09 a 23-12-98).

VOCALIA DE CINE

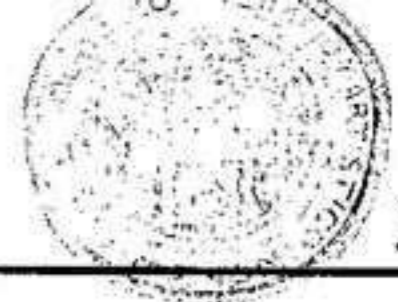
Com cada curs es van projectar dues sessions setmanals, els dimarts i dimecres, al Saló Victòria de la nostra ciutat. A més, en el marc de la II Edició del Festival Internacional de Cine de Menorca, es van presentar els llibres "Una mirada al cine" de **Pascual Cebollada**, crític de cine i escriptor, i "Por qué hacemos cine" (50 testimonis de directors d'Amèrica Llatina y Espanya), coordinat per **Manuel Valcárcel** (28-05-98). I es van lliurar els premis als guanyadors del "1er concurs de Curtmetratges Nova Imatge" convocat pel CIAM de l'I.E.S. Pasqual Calbó i Caldés de Maó. Seguidament es van projectar els curts premiats (29-05-98).

VOCALIA DE FILATELIA I NUMISMÀTICA

El Grup Filatèlic i Numismàtic va dedicar la seva exposició anual, la quinzena, a commemorar el 50è aniversari de la col·locació de la primera pedra de la Residència Sanitària de Maó. La mostra, que va comptar amb un matasegells especial, es va exposar, del 9 al 12 d'octubre, a la Sala de Cultura "Sa Nostra". Els membres de la vocalia es reuneixen setmanalment, els diumenges de 10 a 12.

VOCALIA D'ESCACS

Al saló d'actes de la nostra entitat es va celebrar el 1er Torneig d'Escacs Illa de Menorca, organitzat per la Delegació Menorquina d'Escacs i l'Ateneu de Maó (19-09-98 a 27-09-98). El canari **Francisco Alvarado** va guanyar el primer premi del torneig. Els components del Grup participaren en els campionats de nivell insular.



TERTÚLIES

Com cada any, van celebrar-se els dijous, i en elles es debatiren temes de l'actualitat.

VOCALIA DE GASTRONOMIA I VIATGES

El 16 de desembre va organitzar una "Tertúlia sobre gastronomia nadalenca" amb la intervenció dels restauradors: **Antoni Borràs**, del restaurant Rocamar i vocal de Gastronomia de l'Ateneu; **Lázaro Alcaide**, del Club Marítim de Maó i del restaurant La Minerva; **Carlos Medina** del restaurant Marivent; **José Antonio Alfaro** de l'hotel Audax; i **Josep Borràs**.

CLASSES

S'impartiren classes de francès, anglès, alemany, castellà per a estrangers, de dibuix (que va incloure les sessions de Dibuix amb model) i de còmic. Va funcionar també l'Escola Infantil de Música.

